

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Кристиан М. Јерић

**СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“: СРПСКИ
ПОЛИТИЧАРИ У УЖОЈ УГАРСКОЈ,
ПРИСТАЛИЦЕ УГАРСКЕ ВЛАДЕ (1867–
1905)**

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Kristian M. Jeric

**“VLADINOVCI” SERBS: SERBIAN
POLITICIANS IN HUNGARY PROPER,
SUPPORTERS OF THE HUNGARIAN
GOVERNMENT (1867–1905)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Проф. др Радош Љушић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Дејан Микавица, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Проф. др Золтан Ђере, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Проф. др Милош Јагодић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“: СРПСКИ ПОЛИТИЧАРИ У УЖОЈ УГАРСКОЈ, ПРИСТАЛИЦЕ УГАРСКЕ ВЛАДЕ (1867–1905)

Сажетак: У оквиру рада је детаљно анализирана политичка делатност српских присталица угарске владе у ужој Угарској од Аустро-угарске нагодбе 1867. до пораза Слободоумне странке на изборима 1905. Настанком нагодбеног правног оквира угарска политичка елита је сматрала да су се стекли услови да се одреди да у Угарској постоји само једна политичка нација. Предводници немађарског становништва су требали да одлуче да ли да покушају да издејствују што бољи положај за своју нацију унутар владајуће политичке странке или да се посвете националној и државно-правној опозицији. Део српске интелигенције је сматрао да државно-правна опозиција може више да штети српским националним и културно-просветним интересима него да буде од користи. Они нису основали засебну политичку странку већ су пристали уз странке Ференца Деака и Калмана Тисе, које су се 1875. ујединиле у Слободоумну странку. Поред Угарског сабора, они су деловали и унутар угарских муниципија, као и у склопу српске црквено-народне аутономије.

Кључне речи: Срби у ужој Угарској, парламентаризам, национално питање, културне установе, материјални интереси, угарске муниципије, српска црквено-народна аутономија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 32(=163.41)(439-89)"1867/1905"

**“VLADINOVCI” SERBS: SERBIAN POLITICIANS IN HUNGARY PROPER,
SUPPORTERS OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT (1867–1905)**

Abstract: In this paper are, in detail, analyzed the political activities of Serbian supporters of the Hungarian government in Hungary proper from the Austro-Hungarian Compromise in 1867 to the defeat of Liberal Party in the 1905 elections. With the setup of the compromise legal framework, Hungarian political elite considered conditions had been met in order to declare that there was only one political nation in Hungary. Leaders of non-Hungarian population were supposed to decide whether to try to force a better position for their nation within the ruling political party or to commit themselves to national and legal-state opposition. However, part of the Serbian intelligence believed that state-legal opposition could no longer be regarded as useful to Serbian national, cultural and educational interests. This is why they have not formed a separate political party but they acted within the parties of Ferenc Deak and Kalman Tisza, which were united into Liberal Party in 1875. Apart from the Hungarian Parliament, they were also acting within the Hungarian municipalities, as well as within the Serbian church-national autonomy.

Key words: Serbs in Hungary proper, parliamentary system, national question, cultural institutions, material interests, Hungarian municipalities, Serbian church-national autonomy.

Scientific field: History

Scientific subfield: Modern history of the Serbian people

UDC number: 32(=163.41)(439-89)"1867/1905"

САДРЖАЈ

САДРЖАЈ.....	1
ПРЕДГОВОР.....	3
ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ ОКВИР.....	13
Аустро-угарска нагодба из 1867. године.....	14
Мађарска политичка елита и национално питање у Угарској.....	23
Правни оквир парламентаризма у Угарској од 1867. до 1905. године.....	40
Срби у Угарској-демографски преглед.....	57
СРБИ УНУТАР УГАРСКИХ ЗЕМЉАСКИХ СТРАНАКА 1867–1875.....	74
Срби у Угарској између Милетића и Стратимировића.....	76
Срби „владиновци“ на Угарском сабору.....	82
СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“ ПОТИСКУЈУ „НАРОДЊАКЕ“ 1875–1884.....	111
Сукоби унутар Српске народне слободоумне странке.....	112
Срби из редова владине Слободоумне странке на Угарском сабору.....	119
Нотабилитети и њихова политика у Угарској 1884. године.....	143
СРПСКИ ПОСЛАНИЦИ ИЗ ВЛАДИНЕ СТРАНКЕ НА УГАРСКОМ САБОРУ 1884–1905.....	153
Последње године владе Калмана Тисе и почетак кризе дуализм.....	154
Питање вероисповедних закона и српске црквено-народне аутономије пред Угарским сабором.....	172
Криза дуалистичког система и пад владине Слободоумне странке.....	188

Смена генерација или цена лојалности.....	211
Срби „владиновци“ у светлу статистике.....	221
СРБИ МЕЂУ МАЂАРСКОМ ПОЛИТИЧКОМ ЕЛИТОМ.....	234
Срби међу централним државним чиновницима Угарске.....	236
Срби међу жупанијском олигархијом.....	247
Срби међу градским патрицијатом.....	274
СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“ И СРПСКА ЦРКВЕНО-НАРОДНА АУТОНОМИЈА.	288
Српска црквено-народна аутономија од 1869. до 1882. године.....	291
Умерена странка и патријарх Герман Анђелић.....	314
„Јединствени статут“	325
Последња шанса за Јединствени статут.....	350
ЗАКЉУЧАК.....	370
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ.....	384
СПИСАК ТАБЕЛА.....	404
СПИСАК ГРАФИКОНА.....	405
ПРИЛОГ	407

ПРЕДГОВОР

Политичка историја Срба у Аустријској царевини и Аустро-Угарској монархији спада у често изучаване теме српске историографије. Међутим, у радовима који обухватају повесницу српког народа у Угарској од Аустро-угарске нагодбе из 1867. до присаједињења Барање, Бачке и Баната Краљевини Србији 1918, главни нагласак је стављен на проучавање прошлости Српске народне слободоумне странке и политичких група насталих из ње. Ипак, иако је Светозар Милетић оснивач и предводник Српске народне слободоумне странке на врхунцу своје популарности заиста уживао подршку великог броја угарских Срба, било је и оних која су сматрала његову државну-правну и националну опозицију за опасну, понајвише управо за интересе угарских Срба. Они нису оснивали засебне политичке организације, већ су се определили за јавно деловање унутар постојећих угарских странака. Њихова повесница у српској историографији раније није засебно изучавана. По свом ставу према угарској влади су колективно називани „владиновцима“. Хронолошки оквир овог рада је јасно одређен. Аустро-угарском нагодбом из 1867. је Аустријска царевина претворена у дуалистичку Аустро-Угарску. Исте и наредне године Угарски сабор је усвојио низ закона са којима је положен темељ политичког система. Пошто је 1875. створена Слободоумна странка унутар које су деловали и српски политичари, присталице угарске владе, њихов јавни рад је могуће у континуитету да се прати само до 1905. Падом владе Иштвана Тисе је прекинута тридеценијска владавина Слободоумне странке. Пошто је Хрватска и Славонија унутар Угарске, по слову Хрватско-угарске нагодбе из 1868, уживала одређен степен политичке самоуправе, у овом раду се изучавају искључиво српске присталице угарске владе из уже Угарске.

Основни циљ је да се на основу литературе и извора што свестраније појасни деловање српских присталица Угарске владе унутар Угарског сабора, жупанијских и градских муниципија, као и српске црквено-народне аутономије. Због посебности угарског парламентаризма, јасна је веза Угарског сабора са појединачним изборним окрузима унутар угарских муниципија. Жупанијски и градски чиновници то јест виши

дужносници су служили као извор одакле је владина политичка странка бирала своје кандидате за Угарски сабор. Наравно, није свака предложена особа заиста и имала ту част да заступа своје бираче. Ипак, је потребно да се наведу Срби међу жупанијском и градском управном (административном) елитом. Из практичних разлога истакнути су само Срби православне вере. Српска црквено-народна аутономија представља оквир српске вероисповедне самоуправе у Угарској. Прошлост Срба „владиноваца“ унутар српске аутономије је најочљивије у периоду од формирања „умерене странке“ 1884/85. до њеног пораза на Српском црквено-народном сабору 1897. Њихов главни циљ је био да се усвоји Јединствени статут као органска и основна уредба српске аутономије. Како би одредбе Статута биле јасне, потребно је и да се прегледа правни развој српске црквено-народне самоуправе у ранијем периоду. После неуспелих преговора између политичких и верских предводника угарских Срба 1898, идеја о Јединственом статуту је скинута са дневног реда.

Главни циљеви су усмерени на то да пруже одговоре на питања која су у српској историографији остала нерасветљена или слабо позната: које су биле последице Аустро-угарске нагодбе по угарске Србе; каква је била основа угарског парламентаризма; какав је био бројчани однос Срба према другим нацијама у Угарској; ко су били српски политичари у ужој Угарској, присталице угарске владе; унутар којих политичких странака су деловали пре 1875; зашто су се определиле за политичко деловање унутар владине странке; какав им је био став према програму Милетићеве Српске народне слободоумне странке (Бечкеречки програм); који фактори су утицали на пораст њиховог утицаја међу српским бирачима крајем 70-их година XIX века; у којим изборни окрузима су бирани за посланике на Угарском сабору; какве изборне резултате су остваривали у поређењу са противкандидатима; да ли су истицали некакве засебне српске националне интересе унутар страначког програма владине странке; који политички листови су заступали њихове интересе; да ли су узимали учешће у раду српских, али и мађарских културних удружења; какве чиновничке дужности су имали пре него што су постали посланици на Угарском сабору; колико је било Срба међу чиновницима угарских муниципија у јужној Угарској; да ли су потпомагали рад српских културних и просветних установа; на који начин су

заступали материјалне и егзистенцијалне интересе угарских Срба, али и осталог живља својих изборних округа; да ли су наименовани на неке више дужности унутар уже Угарске; да ли су и на који начин деловали унутар српске црквено-народне аутономије.

Коначни циљ истраживања је анализа утицаја и деловање српских присталица угарске владе у друштвено-политичком животу Срба у Угарској у поменутом хронолошком оквиру, кроз сагледавање њихове делатности унутар Представничког дома Угарског сабора и Српског црквено-народном сабора.

Структура рада

Рад се састоји из садржаја, предговора, шест главних поглавља, подељених у мања потпоглавља, закључка и списка извора и литературе.

Поглавље **Друштвено-политички оквир** је уводно поглавље и састоји се од четири мање целине: Аустро-угарска нагодба из 1867. године, Мађарска политичка елита и национално питање, Правни оквир парламентаризма у Угарској, Срби у Угарској-демографски преглед. Прво је размотрен политички, друштвени и економски оквир настао поравнањем између Бечког двора и мађарских политичких предводника 1867. године. Укратко је приказана политика хабсбуршког двора према Угарској од револуције 1848. до Нагодбе. Посебно су истакнути планови хабсбуршког двора о преуређењу Аустријске царевине из 1860/61. путем Октобарске дипломе и Фебруарског патента. Истакнуто је да су војска, дипломатија, као и њихово финансирање била заједничка за оба дела Монархије. Размотрено је да у којој је мери самосталност Угарске била ограничена Нагодбом. У наредном потпоглављу пажња је посвећена мишљењу најзначајнијих мађарских политичких личности 60-их година XIX века о националном питању. Размотрени су ставови Ференца Деака, Лајоша Кошута, Јожефа Етвеша и Калмана Тисе. Указано је на то да су се у суштини сви они залагали за идеју о једној јединственој политичкој нацији у Угарској, док су у периоду пре споразума са Бечким двором само из тактичких разлога наступали умерено према

немађарским нацијама Угарске. Потврда за то се налази у закону О равноправности народности (1868: XLIV), који је Угарски сабор прихватио 1868. године. Владајућа већина је одбацила предлог немађарских заступника у коме је национално питање решено на основу територијалне аутономије за немађарске нације Угарске. Потпоглавље Правни оквир парламентаризам у Угарској је посвећено изборним законима од 1848. (1848: V) и 1874. (1874:XXXIII) године, као и кратком излагању о начину рада Представничког дома Угарског сабора, Великашког дома Угарског сабора, као и угарске владе. Угарска је била специфична по веома малом броју бирача, чији се удео у укупном станиовништву у разматраном периоду кретао око 6%. Последње потпоглавље (Срби у Угарској-демографски преглед) пружа анализу демографског кретања Срба у Угарској са посебним освртом на Јужну Угарску, где су Срби живели у компактним масама.

Поглавље **Срби унутар угарских земаљских странака 1869–1875**, састоји се из две мање целине: Срби у Угарској између Милетића и Стратимировића; Срби „владиновци“ на Угарском сабору 1869–1875. Када је на Угарском сабору 1868. са огромном већином прихваћен закон *О равноправности народности* део српских политичара се определило за опозиционо деловање на основу Бечкеречког програма донетог на конференцији Српске народне слободоумне странке 28. јануара 1869. године. Мађарски политички предводници су без обзира на страначко опредељење изузетно негативно оценили програм српске и румунске опозиције, сматрајући да се ради о удару на територијални интегритет Угарске. Ни део конзервативних и угледних Срба није прихватило идеју о опозиционом деловању, страхујући да угарски Срби више штете могу да имају од конфронтације са владом него користи. Посебно се истицао Ђорђе Стратимировић, који је покушао да окупи угарске Србе око конзервативног и умерен-националног програма. Начелно је припадао Деаковој странци, али је показао завидан степен самосталности у политичком деловању. Међутим, када је 1872. покушао јавно да иступи са сопственим политичким начелима, доживео је неуспех. Међу Србима деаковцима се посебно истикао Александар Стојачковић, чиновник министарства унутрашњи послова. Он је у периоду од 1869. до 1875. чак три пута неуспешно био владин кандидат приликом саборских избора.

Наведено временско раздобље (1869–1875) представља епоху доминације Милетићеве странке у српској средини, што је било и крунисано низом победа приликом избора за Угарски сабор. Поред подршке дела српских бирача, изгледи су били повољнији за српску националну-опозицију него у наредном периоду и због чињеница да угарски државни апарат још није био у потпуности изграђен. Поред Срба Деаковаца и Српске народне слободоумне странке на Угарском сабору у периоду од 1869. до 1875. Срби су били присутни и као посланици земаљске Средње левице Калмана Тисе. Њихово деловање је значајно, јер иако је политичка група Калмана Тисе начелно била опозициона, она је већ од 1872. била у преговорима са деаковцима око оснивања једне заједничке странке.

Срби „владиновци“ потискују „народњаке“ 1875–1884 је наслов треће целине, која се састоји из три дела: Сукоби унутар Српске народне слободоумне странке 1870–1875; Срби из редова владине Слободоумне странке на Угарском сабору (1875–1884); Нотабилитети и њихова политика у ужој Угарској 1884. Фузијом Деакове странке са умереном левицом Калмана Тисе је започео период стабилности у политичком животу Угарске, што се неповољно одразило на изборне резултате Српске народне слободоумне странке. Српске бираче су све више занимала материјално-егзистенцијална питања, те се појавило мишљење да је потребно да се напусти јалова опозиција. Стога је у српској средини значајно ојачала владина странка, што је постало очигледно већ приликом избора 1875, када је и сам вођа Српске народне слободоумне странке Светозар Милетић поражен у свом изборном округу у Башаиду од „владиновца“ Димитрија Бибића. Упркос чињеници да је Милетићева странка успела да задржи део своје популарности и да дође до посланичких мандата, број Срба из редова владине странке је од 1875. надмашивала број Срба опозиционара на Угарском сабор. За посланике су на Угарском сабору са владиним програмом, поред Бибића, у наведеном хронолошком периоду изабрани Александар Зака, Ђорђе Зака, Јован Мишић, Милош Димитријевић, Петар Лупа, Васа Поповић, Михаило Миша Сабовљевић, Јован Михаиловић, Стеван Јовановић и Петар Стојковић. Слабљењу Српске народне слободоумне странке је значајно допринео и сукоб Светозара Милетића и Нике Максимовића. Ника Максимовића обдарен са великим политичким

талентом је сачекао нестанак Милетића са политичке позорнице, па је тек 1884. иступио са својим политичким програмом. Њевог политички програм је био саснован на сарадњи са угарском владом уз одређене концесије са њене стране у погледу српске црквено-народне аутономије.

Четврто поглавље носи наслов **Српски посланици из редова владине странке на Угарском сабору 1884–1905** и подељено је на пет целина: Последње године владе Калмана Тисе и почетак кризе дуализма 1884–1892; Питање вероисповедних закона и српске црквено-народне аутономије пред Угарским сабором 1892–1896; Криза дуалистичког система и пад Слободоумне странке 1896–1905; Смена генерација или цена лојалности; Срби „владиновци“ у светлу статистике. Положај Српске народне слободоумне странке је после иступа Нике Максимовижа са Кикиндским програмом 1884. знатно ослабио, међутим ту се није завршио распад некада јединствене политичке организације. Убрзо је постало евидентно да постоји расцеп и између присталица даљег национално-опозиционог деловања у погледу социјално-економских захтева, што је довело до поделе странке на либерале и радикале. У таквим околностима за присталице српске националне опозиције постало је немогуће да обезбеде избор својих кандидата за Угарски сабор. Стога су периоду од 1887. до 1905. сви српски посланици на Угарском сабору припадали владајућој Тисиној Слободоумној странци односно Националној странци Алберта Апоњија. Међутим 1900. се Апоњијева странка утопила у владину Слободоумну странку. У датом поглављу је детаљно изложена њихову делатност на Угарском сабору. Посебно је обрађено ритско питање у Шајкашкој и Великокикиндском диштрикту са циљем да се укаже на начин на који су српски посланици на Угарском сабору заступали материјално-егзистенцијалне захтеве својих изборних округа. На крају је анализирана старосна структура, број освојених мандата, занимање, као и јавна делатност Срба „владиноваца“.

Пето поглавље носи наслов **Срби међу мађарском политичком елитом 1867-1905** и подељено је на три целине: Срби међу централним државним чиновница; Срби међу жупанијском олигархијом; Срби међу градским патрицијатом. Пошто су значајну

окосницу политици угарске владе у српској средини чинили чиновници, потребно је да се размотри њихова делатност и положај у органима градске и жупанијске самоуправе, као и биографија малобројних, али значајних Срба међу вишим државним чиновницима. Међу Србима високим државним чиновницима свакако је неопходно да се осврнемо на рад Александра Стојачковића и Павла Трифунца у Министарству унутрашњих послова, као и на Теодора Мандића у Министарству просвете и богочасти. Међу државне чиновнике су се према угарским законима убрајале и судије. Посебна пажња је посвећена српским судијама у Краљевској курији и Будимпештанској краљевској судбеној табли. Међу жупанијском олигархијом најзначајнији положај су заузимали Петар Зака, Павле Дракулић, Ђорђе Радовановић, Јован Хаџи и Милан Зака у Бачкој жупанији, Александар Николић од Рудне, Риста Телечки и Милан Исаковић у Торонталу, као и Јован Дамаскин од Немета у Тамишкој жупанији. У градовима са значајним уделом српског становништва (Сомбор, Нови Сад, Кикинда, Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Пачнево) постојале су међусобно супростављене угледне српске породице које су у политичком животу често наступале без одређеног програма са циљем да за себе и своје присталице обезбеде водећа места у градској управи.

Срби „владиновци“ и српска црквено-народна аутономија је наслов шестог поглавља, које је подељено на четири мања саставна дела: Српска црквено-народна аутономија од 1869. до 1882. године; Умерена странка и патријарх Герман Анђелић; „Јединствени статут“; Последња шанса за Јединствени статут. Политичким деловањем Светозара Милетића и његових присталица на Српском црквено-народном сабору започео је период сукоба српских либерала и црквене јерархије око превласти у српској аутономији у Угарској. Српски либерали су покушали да Црквено-народни сабор, за који је закон предвиђао да се искључиво бави питањима везаним за рад српских аутономних органа, претворе у српски политички сабор у Угарској. Томе се није супроставила само српска јерархија већ и угарска влада, што је у великој мери паралисало рад Српског сабора. Распадом Српске народне слободоумне странке малобројне присталице угарске владе међу посланицима на Српском црквено-народном сабору су заједно са српским „нотабилитетима“ покушали да формирају

клуб „умерене странке“. Циљ им је био да посредују између заступника Српског црквено-народног сабора и епископата. Међутим, сарадња са патријархом Германом Анђелићем није била могућа. После избора Георгија Бранковића за карловачког митрополита и српског патријарха пажњу Српског сабора је заузело питање Јединственог статута. Група умерених посланика, „владиноваца“ и „нотабилитета“, се залагала за прихватање Јединственог статута у намери да се коначно изгради правни оквир српске православне самоуправе у Угарској. Међутим, опозиција српских либерала, радикала и самосталаца из Хрватске и Славоније се показала као непремостива.

Затим следи **Закључак** у којем су сумирани резултати истраживања. Такође је указано и на евентуална питања која су остала отворена. Последњи део рада чини **Библиографија** са детаљним пописом коришћених извора и литературе, као и **Прилог** са биографијама српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору.

Методолошки поступак

Приликом израде тезе примењена је традиционалну методологију историјских истраживања, која се састоји у прикупљању и анализи изворне грађе, синтези тако добијених резултата и њиховом изношењу у форми писаног текста, уз коришћење постојеће научне литературе.

Пошто је проучавана јавна делатност српских политичара у ужој Угарској, присталица угарске влада, од највећег значаја су објављени Дневници Представничког дома Угарског сабора (Kérviseelőházi napló) и Списи Представничког дома Угарског сабора (Kérviseelőházi irományok). Они су у сваком саборском периоду у континуитету објављивани у (Будим)пешти од 1861. до 1918. У мањем обиму су коришћени

Дневници (Főrendiházi napló) и Списи Великашког дома Угарског сабора (Főrendiházi írományok). Иако Срби „владиновци“ нису имали свој политички лист, изузев у периоду од 1888. до 1889 (*Српски дневник*), коришћени су различити угарски листови на мађарском и српском језику, чија је провладина орјентација понекад била изражена у већој или мањој мери. Од листова на српском језику се истичу *Србски народ и Наше доба*, док од мађарских су најчесталије коришћени *Пештански дневник (Pesti Napló)* и *Будимпештански гласник (Budapesti Közlöny)*, службено гласило угарске владе то јест угарског министарског савета. Нису занемарена ни опозициона гласила српских национално-опозиционих странака, као ни листови од локалног значаја.

Од необјављене грађе обилато су употребљени записници министарског већа (К 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944) похрањени у Земаљском архиву Мађарског националног архива (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára). У истој архивској установи се чувају и поверљиви списи министарства унутрашњих послова (К 149 Rezervált iratok 1872–1944). Њихов значај лежи у чињеници да пружају корисне биографске податке за поједине личности, као и да дају појашњење многим мерама угарских власти. Од необјављених извора за проучавање прошлости српских чиновника у Бачкој (Фонд 421: Бачко Бодрошка жупанија II), Торонталској (Фонд 422: Торонталска жупанија II) и Тамишкој жупанији (Фонд 423: Тамишка жупанија II) су најзначајнији фондови наведених жупанија, који се чувају у Архиву Војводине у Новом Саду. Приликом проучавања повесници Срба „владиноваца“ унутар српске црквено-народне аутономије податке изванредне вредности пружа Митрополитско-патријаршијски архив у Архиву Српске академија наука и уметности у Сремским Карловцима. Коришћена су и малобројна, али веома значајна писма појединих српских политичара присталица угарске владе из Рукописне збирке Земаљске Сечењијеве библиотеке у Будимпешти (Kéziratok gyűjtemény, Országos Széchényi Könyvtár), из Историјске збирке Архива Српске академије наука и уметности у Београду, из Збирке поклона и откупа Архива Србије у Београду, као и из Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду. Како би се установиле родбинске везе различитих личности, употребљена је Збирка смртовница из Земаљске Сечењијеве библиотеке.

Од збирке докумената се истичу: *Српски народни сабори: списи бечке Државне архиве*, књ I (1861–1875), књ II (1875–1894), приредио Димитрије Кириловић, Нови Сад 1937,1938; *Светозар Милетић и Народна странка: грађа: 1860-1885*, књ. I (1860–1869), књ. II (1870–1875), књ. III (1875–1875), прир. Никола Петровић, Сремски Карловци-Нови Сад, 1968, 1969, 1985.

Највећу потешкоћу приликом истраживања је представљала чињеница да се необјављени извори налазе у различитим архивским установама у Србији и Мађарској. Сигурно да се поједина писма релевантних личности налазе ван наведених фондова, што треба да представља предмет даљег истраживачког рада. Управо, због малог броја пронађених историјских изора није било могуће да се расветле интимни ставови Срба „владиноваца“ у погледу националног питања у Угарској, као и у вези спољне политике Аустро-Угарске на Балкану.

Сви датуми су у основном тексту наведени по новом календару. У напоменама је код грађе на српском језику наведен и нови и стари календар у случајевима када је аутор користио стари календар. Сви коришћени листови на српском језику из уже Угарске су наводили или оба календара или само стари календар. Стога код коришћених српских новина није засебно означено да су датуми према старом календару. Наравно, код грађе на мађарском и немачком језику се увек ради о новом календару.

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ ОВИР

Пре него што се започне излагање о Србима „владиновцима“ потребно је да се одреди друштвено-политички оквир њиховог деловања у периоду од 1867. до 1905. Аустро-угарска нагодба из 1867. представља кључ разумевања не само преустројства Аустријске царевине у дуалистичку Аустро-Угарску монархију, већ и државно-правног питања које се у вези са тим развило. У угарском правном поимању закони од 1867. и 1868. су сматрани за темељне (основне) законе Краљевине Угарске. За Србе, као и за све немађарске нације, од посебног значаја је законски члан *О равноправности народности*. Како би се схватиле његове одредбе потребно је да се осврне на генезу националне идеје код мађарских политичких предводника и теоретичара од краја XVIII века до 1868. Наравно, мора укратко да се размотри и примена у каснијем периоду. Основна карактеристика парламентаризма у Угарској је тежња да се шири народни слојеви држе ван јавних послова. Стога су изборни закони од 1848. и 1874. садржавали низ одредби са којима је право гласа ограничавано. Ипак, за разлику од сталешке епохе барем богатији слојеви сељаштва су такође били укључени у политички живот. Владајућа политичка елита је желела истовремено да ограничи број лица са правом гласа, али и да се у начелу придржава либералних тековина. Стога је угарски парламентаризам имао својеврсна обележја, које је потребно да се подробније образложе. Коначно, нужно је да се тачно на основу резултата званичних пописа одреди број Срба у ужој Угарској са посебним освртом на њене јужне делове. Иако је број бирача износио свега око 6% свеукупног становништва, јасно је да су Срби по својој економској снази били унутар угарског просека, чак шта више у првим деценијама дуализма је било (процентуално гледано) више Срба међу бирачима него међу општем становништу. У српској научној литератури до данас није тачно одређен број српских бирача по изборним окрузима у хронолошком оквиру од 1868. до 1918 године, па чак ни у појединим ужим периодима. Такође је демографска статистика занимљива и у погледу кретања броја Срба у поређењу са осталим нацијама.

Аустро-угарска нагодба из 1867. године

Аустро-угарском нагодбом 1867. године је настао нови државно-правни оквир Хабсбуршке монархије. Споразумом између бечког двора и мађарске политичке елите Угарска је стекла потпуну унутрашњу самосталност, док је двор задржао под својом суштинском контролом дипломатију и војску заједничке државе. Склопљен је и трговински споразум, као и царинска унија на период од десет година. Централистичка Хабсбуршка монархија је на дуалистичкој основи претворена у Аустро-Угарску.

У сталешком периоду положај Угарске унутар Аустријске царевине је зависио од снаге њених сталежа да се одупру централистичким тежњама бечких владара. Иако је била део Аустријске царевине, Угарска је имала одређене атрибуте државности, као што су њена унутрашња подела на жупаније, установа сталешког земаљског сабора, постојање Угарске дворске канцеларије у Бечу и Угарског намесничког већа у Будиму. Однос између бечког двора и угарских сталежа се даље закомпликовао после седница Угарског сабора 1825. Тада је на политичку позорницу ступио либерални гроф Иштван (Стефан) Сечењи, који је приликом својих путовања по западној Европи имао прилике да се упозна са новим идејним основама заснованим на тековинама Велике француске револуције. У свом реформном програму је предлагао укидање повлашћеног положаја племства у погледу поседовних односа, залагао се за развој пољопривреде и подупирао је изградњу железница. Такође је узео учешће у изградњи ланчаног моста између Будима и Пеште, популаризовао је коњичке трке, основао је Националну казину.¹ Иако је Сечењијев програм био у већој мери орјентисан на економски развој земље, убрзо су се унутар либералног покрета појавила лица која су захтевала корените политичке реформе. Предводници радикалног крила су убрзо постали Лајош Кошут и гроф Лајош Баћањи. Они су поред правне једнакости захтевали и самосталну

¹ Vörös Károly, *Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kialakulása 1812–1830*, Magyarország története, V/1, Budapest, 1980, 601-663; Pajkossy Gábor, *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei*, 19. századi magyar történelem 1790-1918, Budapest, 1998, 155–158; Петар Крестић, *Сербске народне новине о Стефану Сечењију. Поводом 200-годишњице рођења*, Зборник Матице српске за историју, бр. 44 (1991), 111-116.

парламенту одговорну угарску владу, тежили су ка јачању мађарског елемента у Угарској, али и ка ширењу самоуправе Угарске у односу на Аустрију. Иако су либерали стекли превласт у Доњем дому Угарског сабора још 1832, сукоб са конзервативним бечким двором је изостао све до 1848. године, јер се Великашки дом противио реформним законима.² Изгледи за либерале нису били повољнији ни када се 11. новембра 1847. састао последњи сталешки сабор. До промене је дошло 1. марта 1848. када су у Пожун, где је Сабор заседао, стигле вести о револуцији у Паризу. Кошут је 3. марта одржао говор у којем је предложио свој предлог адресе. Захтевао је устав за покрајине Хабсбуршке царевине, укидање кметства, независну угарску владу и равноправно опорезивање племства. Пошто је 13. марта избила револуција и у Бечу, Горњи дом сабора је наредног дана прихватио Кошутову адресу. Убрзо затим је палатин Стефан под притиском револуције у Пешти 17. марта именовано Лајоша Баћањија за председника угарске владе. У таквим околностима је владар Фердинанд V 11. априла санкционисао реформне законе донете на Угарском сабору. Упркос томе у октобру је преласком трупа хрватског бана Јосипа Јелачића у Угарску започет крвав сукоб који се завршио у августу 1849. предајом мађарске револуционарне војске.³

После пада револуције уследио је период Баховог апсолутизма заснован на централизацији и германизацији. Угарска је држана у покорности помоћу војних трупа и полицијске апаратуре. Чак су и двору верни мађарски конзервативци попут Емила Дежефија, Антала Сечена, Ђерђа Апоњија, Ласла Сеђена-Марића и Ђерђа Мајлата одбијали учешће у власти. Захтевали су да се Угарској врати њена територијална целина нарушена освајањем Војводства Србије и Тамишког баната⁴, да се успостави

² Gergely András, *A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása 1830–1840*, Magyarország története, V/2, Budapest, 1980, 669-787; Pajkossy Gábor, *A reformkor 1830–1848*, 19. századi magyar történelem 1790-1918, 197-241.

³ Vörös Károly, *Forradalom előtt 1847–1848*, Magyarország története, V/2, 1204-1216; Pajkossy Gábor, *A reformkor 1830–1848*, 242–246.

⁴ Територија под називом Војводство Србија и Тамишки Банат проглашена је царским патентом 18. новембра 1849. године, мада је њено стварање било предвиђено већ октроисаним уставом од 4. марта (72. члан). Према уставу, она је важила за самосталну област, али не и за круновину. Статус круновине је био условљен уједињењем са Угарском или Хрватском. Када је устав укинут, важила је за круновину, али је намесништво за дату област створено тек 1853, после рада комисије која је израдила статут Војводства (Landesstatut). Само Војводство је испрва било подељено на два округа: Бачко-торонталски и Темишварско-крашовски, али је управо 1852. заживело (формално је било уведено у другој половини

стара подела на жупаније, као и да се поштују надлежности Угарског намесничког већа и Угарске дворске канцеларије. Положај бечке владе је даље пољуљан крахом финансија и економском кризом која је 1857. достигла свој врхунац. Ипак до пада моћног министра унутрашњих послова Александра Баха је дошло тек после пораза Аустријске царевине у рату против Пијемонта и Француске 1859. године. Владар Фрањо Јосиф је био приморан да уклони своје дојучерашње сараднике као што су били Бах, министар инсостраних дела Буол-Шауенштајн, министар полиције Кемпен и гувернер Угарске надвојвода Албрехт.⁵ Програм преуређења Монархије обзнањен је 20. октобра 1860. када је донета Октобарска диплома. Овај акт је у себи носио у исто време уставне, апсолутистичке, федералистичке и централистичке црте. Предвиђено је да законодавну делатност врши Царевинско веће као заједнички сабор свих земаља Монархије. Чланове Већа би делегирани земаљски и покрајински сабори, док би дипломатија и војни послови остали у надлежности двора. Враћена је жупанијска самоуправа Угарске, успостављени су ранији органи власти, укинута је Војводство Србија и Тамишки банат.⁶ Међутим већ је 26. фебруара 1861. објављен нов документ под називом Фебруарски патент са израженим централистичким тенденцијама. Патент је предвиђао један дводоумни централни парламент, чији чланови не би били делегирани, већ је предвиђен њихов избор по земљама и покрајинама Царевине на основу старог куријалног система и високог имовинског цензуса. Угарско јавно мњење је било раздражено понашањем владара. Фрањо Јосиф је одлучио да у таквим

августа 1851) уређење са пет округа (Лугошки, Темишварски, Торонталски, Сомборски и Новосадски). Војна граница није ушла у састав Војводства, али је 31. децембра 1849. била формирана од Петроварадинске регименте, Шајкашког батаљона, три банатске регименте и војних комунигата Банатско-српска земаљска војничка управа. Војводством су управљали Фердинанд Мајерхофер (1849–1851), Јохан Коронини Кронберг (1851–1860), Јосип Шокчевић (1860) и Карл Биго де Сент Кантен (1860). Дата област је укинута решењем владара од 27. децембра 1860. Најбројнији народ у Војводству су били Румуни, док су Срби били тек на трећем месту, после Немаца, али испред Мађара. У верском погледу било је незнатно више православаца него католика. Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској од слома Револуције до Нагодбе (1849–1867)*, Историја српског народа, V/2, Београд, 1994, 109–125; Sebastian Werni, *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und Deutschen im ehemaliges Südungarn*, Wien, 1981, 57–64; Robert A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*, Vol. I, New York, 1964, 286–287; Dimitrije Djordjević, *Die Serben, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, III/1, Wien, 1980, 747–748.

⁵ Szabad György, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, Magyarország története, VI/1, Budapest, 1979, 435–476; Somogyi Éva, *Abszolutizmus és kiegyezés*, Budapest, 1981, 52–89, 111–120.

⁶ Szabad György, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, 657–659.

околностима сазове за почетак априла Угарски сабор како би се на њему на основу Фебруарског патента решио положај Угарске.⁷

Угарски сабор је свој рад започео 6. априла у напетој атмосфери, јер је било јасно да огромна већина посланика не прихвата преуређење Хабсбуршке монархије на основу Октобарске дипломе и Фебруарског патента. Ипак, постојала су размимоилажења да ли да се владару Фрањи Јосифу Сабор обрати адресом, као што је предлагао Ференц (Фрањо) Деак, или декретом, као што је заговарао Ласло (Ладислав) Телеки. Деаковци су на основу Прагматичке санкције сматрали да је Фрањо Јосиф већ краљ Угарске и да је потребно само да се припреми споразум између двора и Сабора, док су Телеки и његове присталице за краља и даље сматрали Фердинанда V, јер приликом његове абдикације нису испоштовани закони и обичаји Краљевине Угарске. На крају је приликом гласања 5. јуна превагу однела умеренија Деакова струја са 155 гласова наспрот 152.⁸ Међутим новија истраживања су показала да су заправо присталице декрета имале већу подршку на Сабору. Њихов предводник Калман (Коломан) Тиса, који је вођство наведене политичке групе преузео после самоубиства Телекија, је уочи гласања одлучио да се део његових присталица не појави на критичној саборској седници. Тиса је такав закључак донео, јер се плашио да преузме политичку одговорност уколико би владар расустио Сабор због декрета чији је садржај сам формулисао.⁹ Без обзира на умеренији став Угарског сабора двор се одлучио за његово распуштање, јер је постало јасно да не постоји подршка Фебруарском патенту. Убрзо је у току јесени уследило и увођење принудне управе у Угарске жупаније. Од српских посланика на Угарском сабору 1861. Тисиној струји су припадали Арсеније

⁷ Василије Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд, 1969, 148-151; ; Тибор Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад, 2001, 13; Szabad György, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, 668-671; Csorba László, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, 19. századi magyar történelem, 328–331.

⁸В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, 152; Szabad György, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, 679-693.

⁹ Kozári Mónika, *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, Budapest, 2003, 31.

Чарнојевић, Петар Чарнојевић, Јаков Игњатовић и Александар Зака, док су Деакову адресу подржали Стеван Брановачи и Федор Николић.¹⁰

Упркос опозицији Мађара и Хрвата да прихвате преуређење Хабсбуршке монархије у централистичку парламентарну државу, аустријски министар унутрашњих послова Антон Шмерлинг је остао на власти све до јуна 1865. године. Међутим, због неуспеха у погледу мађарског питања Шмерлинг је трпео оштру критику аустријских либерала. Двор је такође осећао потребу да се разреши положај Угарске унутар Монархије. Први конкретан предлог у наведеном правцу су поднеле конзервативне аристократе окупљене око грофа Ђерђа Апоњија. У свом меморандуму предлагали су наименовање угарске владе, а били су вољни да признају дипломатију и војску за заједничке послове целе Монархије. Ипак њихов је предлог остао без већег одјека, јер нису уживали довољну подршку у угарском друштву.¹¹ До конкретног помака је дошло приликом преговора Ференца Деака и владаревог повереника барона Антона Аугуса крајем децембра 1864. године. Деак је са својим ставовима упознао угарску јавност у Ускршњем чланку објављеном у *Пештанском дневнику*¹² 16. априла. Изразио је вољу да се самоуправа Угарске доведе у склад са сигурним опстанком Хабсбуршке монархије у целини. Наведена основа је даље до детаља разрађена у серији чланака, позната, као Мајски програм.¹³

Од краја августа 1865. почеле су припреме за сазивање Угарског сабора, који је започео рад 14. децембра. Већина посланика су биле Деакове присталице, стога је било јасно да је спровођење Аустро-угарске нагодбе само питање времена. Заседање Сабора је накратко прекинуто због аустро-пруског рата, стога је рад настављен 19. новембра 1866. Пораз у рату са Пруском је учврстио Фрању Јосифа у идеји да је потребно

¹⁰ *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Pest, 1861, 53-55; Тибор Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад, 2001, 14-18.

¹¹ Kosáry Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*, Budapest, 1990, 422.

¹² Пештански дневник (*Pesti Napló*) је био један од најстаријих политичких листова на мађарском језику. Без прекида је излазио од 1850. до 1939. године. После Аустро-угарске нагодбе је подржавао владину Деакову странку, али је од 1875. уредништво заузело опозиционо становиште. Szabolcsi Miklós (ур.), *A magyar sajtó története*, II/1, Budapest, 1985, 545-547; 559-566. Исто, II/2, 313-325.

¹³ Takács Péter, *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*, Budapest, 1991, 159–166; Szabad György, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, 731-736.

поравнање са Угарском. Због тога је већ 17. фебруара 1867. именовано грофа Ђулу (Јулија) Андрашија за председника угарске владе, док је три дана касније Андраши именовано остале чланове владе. Општа расправа нагодбеног закона¹⁴ је завршена 30. марта, док је коначна редакција прихваћена 29. маја са 209 гласова „за“ насупрот 89 гласова „против“. Од српских посланика нагодбени закон су подржали Стеван Брановачки, Светозар Милутиновић и Павле Трифунац, против су гласали Мила Манојловић и Александар Николић, док су Петар Чарнојевић, Ђорђе Стратимировић, Милош Димитријевић, Јован Дамаскин, Александар Стојачковић и Светозар Милетић били одсутни.¹⁵ Као формални израз поравнања између двора и Угарске Фрањо Јосиф је 8. јуна 1867. у Будиму крунисан за апостолског краља Угарске.¹⁶

Аустро-Угарска монархија је имала два управна центра. Један је био у Бечу за земље западно од реке Лајте (Транслајтанија), а други је била Пешта, од 1873. Будимпешта за земље источно од реке Лајте (Цислајтанија). Личност владара је обједињавала два дела државе поред којег су заједнички послови били спољна политика, војска и финансије за наведене две области. У осталим пословима Аустрија и Угарска су биле одвојене са сопственим парламентом и њима одговорним владама. Заједнички министри су скоро искључиво зависили од воље владара. За надзор над заједничким пословима формиране су делегације од по 60 чланова, које су представљала посланства два парламента. Пред наведеним делегацијама су заједнички министри полагали рачуне. На инсистирање угарске стране, како би се избегао и привид постојања заједничког сабора, делегације су заседале одвојено, везу су одржавале писмено и само су се повремено приликом гласања састајале. Делегације су највише утицаја имале на заједничке финансије, док је дипломатија и војска остала у надлежности круне, без ефикасне парламентарне контроле. Такође није постојала ни

¹⁴ Нагодбени закон је XII законски члан Угарског сабора од 1868. године, за мађарски текст видети: Dr. Márkus Dezső (приредио), *Corpus Juris Hungarici: Magyar törvénytar 1000–1895.1836–1868. évi törvényczikkek*, Budapest, 1896, 333–345.

¹⁵ Greguss Ágost (Прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*, IV, Pest, 1867, 219–220.

¹⁶ Szabad György, *Az önkényuralom kora 1849–1867*, 745–768; Тибор Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860 – 1878*, 14–18; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, 226–232.

заједничка влада. Заједнички министри су се састајали под председништвом владара (Крунски савет), а у његовом одсуству под председништвом министра иностраних дела. Таквим седницама су редовно присуствовали и председници угарске односно аустријске владе, као и ресорни министри у зависности питања које је управо било разматрано. За време дуализма од тројице заједничких министара један је по правилу увек био угарски држављанин. Нагодбом је одређено и учешће Аустрије и Угарске у финансирању заједничких послова. Аустрија је сносила 70% терета, а Угарска 30%.¹⁷ У истој мери је распоређен и постојећи државни дуг.¹⁸ Временом је наведена подела потпала под снажну критику аустријског дела због привредног јачања Угарске. Упркос томе уследиле су само благе корекције. Наведени проценат се крајем XIX века померио на 31,4%, почетком XX века на 34,4%, а уочи Првог светског рата на 36,4%. Најфлексибилнији део Нагодбе су била привредна питања, царинска унија и трговински споразум.¹⁹ Наведени споразуми су обнављани циклично сваких 10 година, што је отворило теоретску могућност да они евентуално буду и отказани. Иако је поводом наведеног питања за време постојања дуализма било неизвесних момената, уговори су ипак редовно обнављани сваке десете године.²⁰

Нагодбом је успостављено државно јединство Угарске. Убрзо је 1868. спроведена унија Ердеља и Угарске, док су односи са Хрватском и Славонијом регулисани исте године Хрватско-угарском нагодбом која је омогућила превласт Угарске над Хрватском и Славонијом. Надаље Нагодба је створила повољне услове за независан развој политичког, друштвеног, економског и културног живота Угарске. Упркос повременим бурним расправама власти и опозиције у Угарском сабору, од

¹⁷ Удео Угарске у финансирању заједничких послова је уређено XIV законским чланом од 1868, текст закона: Dr. Márkus Dezső (приредио), *Corpus Juris Hungarici: Magyar törvénytar 1000–1895.1836–1868. évi törvénycikkek*, Budapest, 1896, 346

¹⁸ Удео Угарске у држаном дугу је регулисан XV. законски чланом од 1868, текст: Исто, 347-349

¹⁹ Царинска унија и трговински споразум између Угарске и Аустрија је инартикулисан XVI. законски чланом од 1868, текст: 350-353.

²⁰ О систему уређења, који је створен Нагодбом, опширније видети: Kolossa Tibor, *A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása*, Magyarország története, VI/2, Budapest, 1979, 775-825; Somogyi Éva, *Abszolutizmus és kiegyezés*, Budapest, 1981, 163-214; Kosáry Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*, 422-433; Csorba László, *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak 1867–1890*, 19. századi magyar történelem 1790–1918, 375-382; Т. Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, 13-25.

1875. до 1905. је Угарском управљала Слободоумна странка под вођством Калмана Тисе и његовог сина Ишвана (Стевана). У наведеном периоду су донети бројни закони који су подстицали развој привреде, изградњу железница, још 1868. је донет закон о обавезном основном образовању, стекли су се услови за оснивање великог броја гимназија и стручних средњих школа, донет је први кривични законик Угарске (1878), Будимпешта се претворила од провинцијалног градића у европску метрополу.²¹

Аустро-угарска нагодба спада у најчешће разматрана питања мађарске и аустријске историографије. У међуратној мађарској историографији је доминирао поглед да су се Нагодбом стекли услови за спровођење закона од 1848. године. Такав став су заступали водећи историчари попут Ђуле Секфија²² и Густава Граца²³. Грац је у свом двотомном делу изнео тезу да Нагодба представља „*обнову либералних традиција*“. Другачије мишљење су заступали мађарски емигранти присталице левичарских политичких идеја. Оскар Јаси је сматрао да је Нагодбом судбина Угарске везана за Аустрију и Хабсбуршки дом, што је спречило Мађаре у помирењу са немађарским народима Угарске и суседним мањим земљама. Крајње непријатељски став према Нагодби је владао у мађарској историографији после Другог светског рата. Тада се на традицији Кошутовских идеја писало о полуколонијалном положају Угарске према Аустрији. Нагодба је сматрана за издају мађарских националних интереса. Ипак, крајем 50-их година су надвладали трезвенији ставови. Нова генерација мађарских историчара, попут Ђерђа Шпире, Емила Нидерхаузера, Петера Ханака и Кошари Домокоша, су сматрали да је поравнање између Угарске и владарског двора отворило могућности за постизање вишег степена развијености у привредној, политичкој и културној сфери.²⁴ Слични ставови према којима су се поравнањем од 1867. стекли услови за развој привреде и грађанског друштва владају

²¹ О привредном развоју Угарске видети: Katus László, *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*, Magyarország története, VI/2, Budapest, 1979, 913-1037. Merényi László, *Boldog békeidők. Magyarország 1900–1914*, Budapest, 1978, 6-8; О развоју просвете: Vörös Károly, *A művelődés*, Magyarország története, VI/2, Budapest, 1979, 1399-1412. У погледу историје Будимпеште: John Lukacs, *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture*, Grove Press, 1988.

²² Szekfű Gyula, *Három nemzedék*, Budapest, 1989.

²³ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*, I-II, Budapest, 1934.

²⁴ Péter Hanák, *Ungarn in der Donau-Monarchie*, Wien-München-Budapest, 1984, 241-243.

и данас у погледима мађарских историчара, као што су Моника Козари, Ференц Пелешкеи²⁵ или Ласло Чорба²⁶. У српској историографији се Аустро-угарска нагодба посматрала као споразум између мађарске и аустрије политичке елите о подели интересних сфера. После ње стекли су се услови за доминацију Аустро-Немаца и Мађара над осталим нацијама Монархије. У фокусу српских историчара се често налазило питање мађаризације немађарских нација Угарске, не узимајући у обзир позитивне тековине у Угарској у периоду од 1867. до 1918. године.²⁷ Аустријски историчари су сматрали да су Нагобом Мађари стекли превагу у Двојној монархији. Према ставовима Виктора Библа, Јозефа Редлиха, Хуга Ханча и других Нагодба је помогла Мађарима у изградњи централизоване националне државе, док се либералнија и децентрализована Аустрија суочила са отпором Чеха и Словенаца.²⁸ Тезу о мађарској превази су од аустријских историчари преузели и њихове англо-саксонске колеге. Тако је енглески историчар Ален Џ. П. Тејлор сматрао да је „*двојна монархија мађарски изум, како би се избегао назив царство*“.²⁹ Х. Ситон-Вотсон је такође писао да је Нагобом настала мађарска национална држава.³⁰

Аустро-угарска нагодба представља камен међаш у историји Хабсбуршке монархије. О томе су били сагласни, како њене присталице тако и противници. Идеје бечког двора о уређењу Аустријске монархије на основу централистичких принципа су доживеле неуспех због отпора мађарске политичке елите. Са друге стране и предводници Мађара су увидели да је потребно да се жртвује потпуни суверенитет Угарске зарад помирења са владаром. Суштину поравнања између Угарске и двора

²⁵ Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*, Budapest, 1991.

²⁶ Csorba László, *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak 1867–1890*, 19. századi magyar történelem 1790–1918, 375-382; Т. Пал, Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878, 13-25.

²⁷ Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској. Прилог историји српских школа*, Нови Сад, 1935; Димитрије Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске*, Историја српског народа, VI/1, Београд, 1994, 95-134; Андрија Раденић, *Борба за политичка права у Јужној Угарској*, Историја српског народа, VI/1, Београд, 496-554; Василије Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, 424; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд, 1989, 395-442.

²⁸ Hugo Hantsch, *Geschichte Österreich 1648–1918*, Graz-Wien-Köln, 1953.

²⁹ А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд, 2001, 152.

³⁰ Х. Ситон-Вотсон, *Нације и државе*, Загреб-Љубљана, 1980, 152-154, 166; Тибор Пал, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903–1914*, Нови Сад, 2012, 19-21.

представља чињеница да су дипломатија и војска остали у надлежности владара, док је Угарска стекла широку самоуправу унутар државне заједнице Аустрије и Угарске.

Мађарска политичка елита и национално питање у Угарској

Мађарска политичка елита је национално питање у Угарској у епохи дуализма желела да реши на основу идеје о постојању једне јединствене мађарске политичке нације. Генега те мисли може да се прати од 1790. године. Тада је први пут у Угарском сабору поднет предлог да се временом у државној администрацији латински језик замени са мађарским. Као резултат таквог размишљања Сабор је донео два закона (XVI законски члан од 1791. и VII з. ч. од 1792.) који су подијелили оснивање катедра за мађарски језик при гимназијама и универзитетима Угарске. Најжешћи отпор наведеном предлогу су пружили хрватски сталежи, који су се залагали за безусловно очување латинског језика.³¹ Наведена година је значајна и због још два догађаја. Срби су на Темишварском сабору³² поднели молбу владару да им унутар Хабсбуршке монархије одреди засебну територију, док су Румуни захтевали да се укину историјске привилегије Мађара, Саса и Секеља у Ердељу.³³ Угарски сабор се оградао од српских и румунских захтева. Угарски сталежи су прихватили да донесу закон о потпуној равноправности православних верника у Угарској (XXVII з. ч. од 1791.), као и да омогуће православном клеру учешће у Великашком дому Сабора (X з. ч. од 1792.)³⁴ У наредном периоду је до 1847. трајала борба за превласт мађарског језика унутар Угарске. Како би се омогућио несметан развој наведеног језика, на иницијативу грофа Иштвана Сечењија 1825. је основано Мађарско учено друштво. Сталежи Угарског сабор су такође пригрлили идеју да се латински замени мађарским језиком. Прво је

³¹ Kemény G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története*, I, Budapest, 1947, 10-11.

³² Опширније о Темишварском сабору видети: Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија 1790–1792*, Нови Сад, 2005.

³³ Kemény G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története*, 15-16.

³⁴ Наведеним законским чланом је укинута и Илирска дворска канцеларија, коју је владар Леополд II основао годину дана раније.

1830. донет VIII законски члан, који је омогућио равноправну употребу мађарског језика у раду Угарске дворске канцеларије, Угарског намесничког већа, Угарског сабора и жупанијских односно градских муниципија, да би се већ 1836. (III з. ч) мађарски језик прогласио за деловодни при судским поступцима, а од 1840. (VI з. ч.) је иста пракса уведена у државну администрацију. Од 1840. је такође предвиђено да верске заједнице своје матичне књиге воде на мађарском језику, што је изазвало оштар протест немађарских нација Угарске. Упркос чињеници да су 1840. Мађари чинили свега 37,4% од укупно 12 милиона угарских становника, мађарска политичка елита националном питању није посвећивала посебну пажњу. Политички предводници попут Сечењија и Лајоша Кошута су просто сматрали да је довољно да се сви грађани изједначе у правима и обавезама, те да се питање немађарског становништва просто односи на употребу различитих језика унутар Угарске.³⁵

Упркос чињеници да су законима од 1848.³⁶ са којима је кметсво укинато у Угарској обухваћени сви становници Угарске, већина немађара се определила за борбу против мађарских револуционара. Објашњење за наведен расплет лежи у ригидном ставу мађарске политичке елите према територијалним захтевима Срба, Словака и Румуна. Прво су Словаци 10. маја окупљени у Липтовском св. Микулашу захтевали употребу словачког језика на Угарском сабору, употребу словачког језику на словачком етнографском подручју, оснивање школа са словачким наставним језиком, као и оснивање словачке националне гарде. Срби су своје захтеве изнели 15. маја у Сремски Карловцима, где је међу осталом одлучено да се од делова Барање, Бачке, Тамишке Бановине и Војне границе оснује Српска војводина. Румуни су свој национални програм донели 16. маја у Блажу. Захтевали су равноправну заступљеност Румуна међу државним, жупанијским и градским чиновницима, оснивање школа са румунским наставним језиком, признавање Румуна за нацију у Ердељу. Такође су

³⁵ Kemény G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története*, 20-21; Золтан Ђере, *Мађарски и српски национални препород*, Нови Сад, 2009, 208-210.

³⁶ На последњем сталешком сабору у Угарској укупно је прихваћено тридесет и један законских члана, који могу да се поделе у четири групе. У прву групу спадају закони са којима су укинате феудалне установе, у другу закони о уређењу државне управе, у трећу чланци са којима су гарантоване грађанске слободе, док су остали закони везани за привредне односе. Gergely András, *A forradalom és az önvédelmi háború 1848–1849*, 19. századi magyar történelem, 249-251.

тражили нови устав за Ердељ, као и да се до решења националног питања у Ердељу одложи унија са Угарском. Мађарска политичка елита се првобитно у потпуности оградилa од идеје да се у Угарској поред Мађара и други народи признају за равноправне нације. Ипак у току јула 1849. дошло је до извесног помака у преговорима између министра иностраних дела у влади Берталана Семереа³⁷ Казмера Баћања и румунског предводника Николе Балческуа. Мађари су били вољни да дозволе употребу румунског језика у општинама, срезовима и жупанијама са румунском већином. Надаље је гарантована потпуна верска слобода православних Румуна, као и слободно оснивање румунских културних друштава. Семереова влада је такође 29. јула 1849. донела и први народносни закон у историји Угарске. У њему је национално питање сведено на употребу различитих језика. Дозвољено је да на општинским и жупанијским скупштинама, као и пред судовима свако користи свој матерњи језик. У случају да нека немађарска нација чини преко половину становништва у некој жупанији омогућено је да се записник жупанијске скупштине води на језику дотичног народа. Предвиђено је да црквене општине саме слободно бирају свој деловодни језик. Српским и румунским православним верницима је омогућено да своје црквене-школске ствари уређују на својим саборима. Гарантовано је да ће приликом именовања чиновника једино спрема појединаца за дату функцију да се узима у обзир независно од националне и верске припадности кандидата. Понуђена је и потпуна амнестија за сваког ко прекине борбу против мађарских револуционара. Наведени закон није имао озбиљнији утицај у пракси, јер је 12. августа 1849. дошло до капитулације мађарске војске.³⁸

Сукоб између Мађара и немађарских нација Угарске у току револуције подстакла је мађарску либералну политичку елиту да своју пажњу посвети националном питању. Међу првима се 1851. појавио рад барона Јожефа (Јосифа)

³⁷ Семереова влада је ступила на дужност 2. маја 1849. и остала је на датом положају до 11. августа 1849. Сматра се за трећу Сабору одговорну владу у историји Угарске. На челу прве владе је био Лајош Баћањ у периоду од 7. марта 1848. до 2. октобра 1848. Од 2. октобра 1848. до 2. маја 1849 Угарском под влашћу мађарски револуционара је уместо владе управљао Земаљски одбор за одбрану отаџбине на челу са Лајошем Кошутом. Gergely András, *A forradalom és az önvédelmi háború 1848–1849*, 255-291.

³⁸ Kemény G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története*, 21-36.

Етвеша *Утицај владајућих идеја XIX века на државу*. Етвеш је за владајуће идеје свог века сматрао слободу и једнакост. Велику француску револуцију је држао за полазну тачку свих модерних идеолошких струја. Тврдио је, да је до револуције дошло у име слободе, али да се тежња за слободом убрзо претворила у владавину маса. Истакао је да није могуће да се обезбеди учешће свих држављана у власти без ограничења права појединаца.³⁹ Сматрао је да идеју слободе није могуће помирити са идејом једнакости, јер слобода увек тежи ка апсолутној власти у држави.⁴⁰ Такође је мислио да је национална идеја непомирљива са слободом. За нацију је Етвеш узимао групу људи који говоре истим језиком. Држао је да национализам увек тежи да освоји апсолутну власт у држави како би обезбедио превласт једне нације на уштрб других.⁴¹ Етвеш се залагао за очување вишенационалних држава, стога је тежио да пронађе начин на који би могао да се сузбије национализам.⁴² Држао је, да је национално питање у Угарској решиво само уз широку општинску самоуправу. На основу Токвилових идеја, које је упознао преко дела *О демократији у Америци*, Етвеш се залагао за политички централизовану државу, али уз широку самоуправу у административном погледу. За разлику од Монтескјеа није се залагао за поделу власти, коју је сматрао за недељиву, већ је држао да власт треба да се контролише помоћу јасно дефинисане општинске и покрајинске самоуправе⁴³. Залагао се за пренос дела државне власти на ниже јединице као што су покрајине и општине. Међутим, упозоравао је на могуће потешкоће у пракси. За најбитнији проблем је сматрао начин на који ће се интереси појединих делова државе ускладити са интересима државе у целини.⁴⁴ Држао је, да је помоћу општинске самоуправе могуће задовољити све потребе које проистичу из употребе различитих језика у држави. Сматрао је да је територијална аутономија појединих покрајина утемељена на историјском праву, те да је самоуправа решење за опстанак

³⁹ Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, I, Budapest, 1981, 72-73

⁴⁰ *Исто*, I, 81.

⁴¹ *Исто*, I, 549.

⁴² *Исто*, I, 550.

⁴³ Јожеф Етвеш 1851. је наведена питања разматрао не само на нивоу Угарске, већи и целе Хабсбуршке монархије.

⁴⁴ Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, II, Budapest, 1981, 577.

вишенационалних држава.⁴⁵ Као одговор на Етвешево дело Лајош Мочари је 1858. објавио свој спис под насловом *Народност*. Замерио је Етвешу што је идеју о националној свести повезао са тежњом за владавином над осталим нацијама. Мочари је упозоравао да национално питање може да доведе до пропасти Угарске државе.⁴⁶ Конкретна решења за наведено питање је изложио у свом спису из 1860. насловљеном *Програм у предмету народности*. Залагао се за обустављање мађаризације, предлагао је да у Представничком дому Угарског сабора немађарске нације буду заступљене у складу са њиховом бројношћу. За решење националног питања, слично Етвешу, сматрао је широку општинску и жупанијску самоуправу. Држао је, да је такође разумно да се срезови заокруже према националном принципу. У погледу територијалне аутономије немађарских нација Угарске, сматрао је, да је из практичних разлога то једино изводљиво у случају Хрвата.⁴⁷ Поучен горким искуством у току револуције 1848–1849. године, за највеће уступке према немађарским нацијама Угарске је био спреман Лајош Кошут. Он је у малоазијској Китахији своје погледе изложио у спису на француском језику 1851. под насловом *Предлог за решење политичког уређења Угарске са освртом на решење народносног питања*.⁴⁸ По месту настанка наведен текст се у историографији најчешће наводи као *Уставни нацрт из Китахије*. Кошут се залагао за децентрализовану државу у којој би општинска и жупанијска самоуправа играла важну улогу. Детаљно је навео надлежности општина и жупанија⁴⁹, залагао се за поделу власти на судску, законодавну и извршну⁵⁰. Највећи утицај на њега је извршила уставна историја Енглеске. У погледу односа Угарске и Хрватске предлагао је, да се између наведене две државе склопи трговински споразум. Питање припадности Ријеке Угарској или Хрватској је желео да препусти самим

⁴⁵ Исто, II, 551.

⁴⁶ Mocsári Lajos, *Nemzetiség*, Pest, 1858, 70-71.

⁴⁷ Tóth Ede, *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetei 1826–1874*, Budapest, 1967, 72-115.

⁴⁸ Kossuth Lajos, *Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetőleg - tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*, Budapest, 1994; Т. Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, 36-37.

⁴⁹ Kossuth Lajos, *Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetőleg - tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*, 13-24.

⁵⁰ Исто, 25-43.

Ријечанима.⁵¹ Био је вољан да гарантује територијалну аутономију за ердељске Сасе.⁵² У погледу уније Угарске и Ердеља показао је склоност да прихвати жалбе Румуна, да је унија 1848. спроведена без консултација са њима. Као решење је предлагао референдум на којим би се коначно одлучила судбина Ердеља.⁵³ За Србе је предвидео могућност територијалне аутономије, уз ограду да је веома тешко да се заокружи било који део јужне Угарске, а да апсолутну већину чини једна нација. Упозоравао је да од 1.426.000 становника Војводства Србије и Тамишког Баната Срби чине свега 384 хиљаде. У случају да се заокружи засебна територија за Србе, њени становници би бирали војводу који би стајао на челу управе Војводине. Такође је био вољан да прихвати право карловачког митрополита да користи титулу српског патријарха.⁵⁴

После Октобарске дипломе и Фебруарског патента стекли су се услови за слободнији развој политичког живота. Угарски сабор је сазван за 2. април 1861. године. Главни задатак Сабора је био да се изјасни о условима поравнања између Угарске и бечког двора. Ипак у Деаковом предлогу адресе на владареву престону беседу 31. параграф се односио на решење националног питања у Угарској: „Несрећни догађаји у прошлости су изазвали штетне неспоразуме између нас и наших немађарских суграђана. Споменути суграђани имају своје захтеве у погледу сопствене народности, као и у погледу државноправног положаја Хрватске, које не желимо, али и не можемо да игноришемо. Одлучни смо да учинимо све, што не угрожава јединство и самосталност наше отаџбине, како би се несугласице изгладиле и како би се интереси и осећања свих суграђана наше домовине ујединиле у једну целину. Зато смо спремни да изменимо у заједничком интересу законе и уредбе, које то спречавају, због чега је потребна подршка Сабора.“⁵⁵ На дати предлог је румунски посланик Сигмунд Поповић предложио да се дода следећа реченица: „Желимо да се закони доносе у духу да у овој земљи, како не постоје привилеговани сталежи тако не постоје ни

⁵¹ Исто, 52-54.

⁵² Исто, 55.

⁵³ Исто, 56-57.

⁵⁴ Исто, 57-59.

⁵⁵ *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Pest 1861, 101; Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору*, Нови Сад, 2011, 123.

привилеговане нације, већ су сви једнаки како би сви могли једнако да воле домовину. Стога је потребно да се из закона избрише све што се противи равноправности народности без угрожавања интегритета заједничке отаџбине.“ После Поповића српски посланик Стеван Брановачки је желео да се ради смиривања угарских Срба дода и реченице: „Узеће се у обзир и историјске привилегије наших српских суграђана, ако се оне не противе горенаведеном принципу, односно ако не угрожавају јединство отаџбине“. Румунски посланици Јанош Фаур и Аурел Маниу, као и русински Стеван Демјен, су подржали Поповићев предлог, али су сматрали да су историјске привилегије које је споменуо Брановачки део прошлог, сталешког времена. Либерални барон и изврстан познаваоц народносног питања Јожеф Етвеш је са своје стране подржао Поповићев предлог, али је напоменуо да се народносно питање не може решавати у адреси, већ је потребно да Сабор формира комисију ради израде народносног закона. Лајош Бенички је истакао да је бечки двор крив за сукоб између Мађара и других нација, док је Винце Латиновић из Баје подржао Поповићев предлог. Посланик града Суботице Бодог Чорда је у свом говору напоменуо да су Буњевци односно Далмати били једина народност у Угарској која је увек била уз Мађаре. На то је Ђерђ Маркош истакао да никада није било сукоба ни између Мађара и Русина. Адолф Сентивањи је изнео мишљење да гаранције за будућност народности у Угарској представља, са једне стране сам устав а са друге „правичност, „лојалност и предусретљивост“ Мађара. На крају расправе Габор Казинци је додао да у Сабору може да се представља нација само као целина без било каквих подела. После гласања предлози Поповића и Брановачког су одбачени.⁵⁶ На Етвешов предлог Угарски сабор је заиста формирао комисију од 27 чланова за национално питање. Комисија је израдила предлог закона који је немађарском становништву гарантовао грађанска права и аутономију у погледу верских и просветних питања, али је такође истакао да сви становници Угарске чине једну јединствену и недељиву угарску нацију. Евентуална територијална аутономија, односно арондација жупанија по народносно

⁵⁶ *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Pest 1861, 101; Д. Микавица, *Српско питање*, 123; Д. Микавица-Ненад Лемајић-Горан Васи-Ненан Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, II, Нови Сад, 28-29.

принципу није разматрана.⁵⁷ У погледу народносног питања расправа је вођена и у Великашком (Горњем) дому Угарског сабор. У свом говору 19. јуна барон Алајош Ваи је истакао да у Угарској живи једна нација која се састоји од различитих етничких елемената, пошто је појам националност повезао са територијално-политичком самоуправом. Слично је сматрао и гроф Лео Фештетич, према чијим конзервативним принципима у Хабсбуршкој монархији као нације су постојали само Немци, Чеси, Пољаци и Мађари.⁵⁸ Пошто је владар одбио споразум са мађарском политичком елитом на основу принципа изнетих у Адреси, Сабор је распуштен 22. августа 1861. године. Пошто Сабор није успео да донесе ни један законски члан, одложено је и решење националног питања. Ипак је постало јасно да мађарски политичари намеравају да се задрже на 48-ашким основама и у погледу наведеног питања, односно да немађарском становништву гарантују грађанска права и црквено-школску аутономију.

Како би извршио притисак на мађарску политичку елиту владар Фрањо Јосиф је одлучио да на предлог патријарха Јосифа Рајачића дозволи да се сазове српски политички сабор. Посланици су бирани искључиво на подручју некадашњег Војводства Србије и Тамишког Баната. Српски сабор је свој рад започео на Благовести 2. априла 1861. године, оджрано је дванаест седница до 20. априла. Саборска већина предвођена патријархом Рајачићем и дворским саветником Ђорђем Стојаковићем је предлагала да се Срби у потпуности окрену бечком двору, те да на основу царских привилегија захтевају своју аутономну територију. Либерална мањина на челу са Светозарем Милетићем је заговарала сарадњу са Мађарима, али су такође захтевали обнову српске Војводине. Средњу струју су представљали Јован Суботић и Ђорђе Стратимировић. Они су се залагали за сарадњу са хрватском политичком елитом и повезивање са Хрватском и Славонијом, те да се у сарадњи са Хрватима одлучи да ли

⁵⁷ Révész László, *Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918*, Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete, Band 3, Jahrgang 1971, 90; Д. Микавица, *Српско питање*, 124-125.

⁵⁸ *Az 1861. év ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés Főrendi házának naplója*, Pest 1861, 98-103; Д. Микавица, *Српско питање*, 124.

да се приклоне Бечу или Пешти.⁵⁹ Једини посланик на Благовештенском сабору, који се противио захтеву за српском територијалном аутономијом је био тамишки велики жупан Јован Дамаскин. Он је на трећој седници 8. априла предлагао да се Срби у потпуности окрену Мађарима и да верују мађарским обећањима за слободан развој српске нације у Угарској без било какве засебне територије.⁶⁰ Слично Србима своје националне захтеве су 1861. формулисали и Словаци, као и Румуни. Словаци су у јуну исте године на збору у Турчанском Св. Мартину захтевали оснивање словачке националне територије. Националне тежње Румуна у Угарској су формулисали 20. јула 1861. политичари Влад и Поповици, слично Србима и Словацима, Румуни су такође тражили територијалну аутономију унутар Угарске.⁶¹

Упркос чињеници, да је мађарска политичка елита зазирала од територијалне аутономије немађарских нација унутар Угарске, била је вољна да преговара са њима како би ојачала свој положај према Бечу. Тако су у марту 1861. представници Кнежевине Србије Илија Гарашанин и Јован Ристић посредовали између угарских Срба и мађарских политичара. У разговорима са Деаком, Етвешом и Фриђешем Подманицким заговарали су арондирање угарских жупанија по националном принципу, што ни мађарским политичарима није било неприхватљиво. Стога је српска влада уочи Благовештенског сабора преко летка „Глас из Србије“ угарским Србима препоручила слогу и споразум са Мађарима.⁶² Ипак, о територијалној аутономији или арондацији жупанија по националном принципу није било говора на Угарском сабору 1861. године. После распуштања Сабора са Деаком о будућности угарских Срба преговарао је заступник српске владе Никола Крстић. Деак се није противио евентуалном образовању жупанија са српском управом у Бачкој и Банату али без употребе назива Војводина. Етвеш и Антал Ченгери су били опрезнији те су

⁵⁹ Д. Микавица, *Српско питање*, 113–120; Д. Микавица-Ненад Лемајић-Горан Васи-Ненан Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, II, 19-26.

⁶⁰ Јован Ђорђевић, *Рађња Благовештенског сабора у Сремски Карловцима 1861*, Нови Сад, 1862, 42-44.
⁶¹ Révész László, *Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918*, 89-90; Золтан Ђере, *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868. године*, Истраживања, бр. 14 (1992), 64-65.

⁶² Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965, 46, 52; З. Ђере, *Прилог проучавању*, 64; Василије Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 272–273.

предлагали арондацију срезова односно окружја.⁶³ Према извештају италијанског конзула у Београду Сковаса, Деак је прихватио могућност да Срби формирају територијални самоуправу од срезова са српском већином.⁶⁴

Пошто је постало јасно да Шмерлингова влада не може да обезбеди консолидацију Хабсбуршке монархије, владар Фрањо Јосиф је одлучио да сазове Угарски сабор за децембар 1865. године. Главни задатак Сабора је био да прихвати споразум између мађарске политичке елите и Бечког двора. Нагодбени закон је прихваћен у Представничком дому 29. маја 1867. После Нагодбе мађарски политичари су сматрали да је дошло време да се уреди национално питање у Угарској на основу тезе о једној и недељивој политичкој нацији у Угарској, што је подразумевало да се игноришу захтеви немађарских нација за територијалном аутономијом. Још је 1861. у Угарском сабору формирана комисија за израду закона о положају немађарских народа. Пошто је Сабор 1861. распуштен, посао је настављен 26. априла 1866. године, када је формирана народносни пододбор, а затим и народносни одбор. Њега су чинили 30 мађарских и 10 немађарских посланика, док је председник прво био Пал Њари, а од 1867. Пал Шомшић.⁶⁵ Иако је формиран народносни одбор, заправо је израдом законског предлога руководио министар просвете и богочасти барон Јожеф Етвеш. Средишњи одбор Угарског сабора је 12. новембра 1868. прихватио Етвешев законски предлог за основу расправе. Споменути нацрт је предвиђао правну једнакост за све грађане Угарске, а немађарским нацијама је остављена могућност слободне употребе сопственог језика у црквеним општинама, школама, градским и жупанијским самоуправама, општинским судовима и удружењима. Сличан законски предлог је Сабору поднео и Ференц Деак. Његов предлог од Етвешевог се разликовао донекле у структури, као и у томе да је у уводном делу истакнуто, да сви грађани Угарске чине једну и недељиву угарску (мађарску) политичку нацију.⁶⁶ Поред Етвешевог и Деаковог

⁶³ Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот: 31. децембар 1859–31. децембар 1862* (приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић), Београд, 2005, 167-176.

⁶⁴ Katus László, *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*, Kisebbségkutatás-Minorities Studies and Reviews, No. 3 (2003), 544.

⁶⁵ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, Budapest, 1952, 16-17; 3. Ђере, *Прилог проучавању*, 64-67; Д. Микавица, *Српско питање*, 148.

⁶⁶ Kemény Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 27-28, 49-52, 106-111, 125-129.

предлога, немађарски посланици су 25. јуна 1867. предали Угарском сабору односно њеној народносној комисији сопствени законски нацрт⁶⁷, који су потписали седам српских, шестнаест румунских и један русински посланик. Међу потписницима су били и Милош Димитријевић, као и Павле Трифунац, који су се касније истакли као присталице угарске владе. Њихов предлог је као равноправне нације у Угарској истакао Мађаре, Румуне, Србе, Словаке, Русине и Немце, којима је потребно да се обезбеди не само слободна употреба језика, већ и да се жупаније арондирају по националном принципу како би свака нација имала своју сопствену област. Такође је захтевана сразмерна репрезентација свих нација у Угарском сабору, влади и други органима власти.⁶⁸ Засебан предлог о положају русинског народа у Угарској написан од стране протопрезвитера Буковског, Сабору је предао Адолф Добрзански.⁶⁹ Свој поглед на народносно питање словачки политичари су изнели у листу *Pešt'budinske Vedomosti*, јер иако је 1865. било више од педесет словачких посланичких кандидата ниједан није прошао изборе. Они су опоменули мађарску владајућу елиту да су 50-их и 60-их година позивали народности на заједничку борбу против Беча, а за узврат обећавали повољно решење њиховог положаја у Угарској. Словаци су захтевали да се изврше закључци словачког сабора у Турчанском св. Мартину од 1861. у погледу словачке самоуправне области. Напомињали су да национално питање не може да се реши само са гаранцијом слободне употребе језика немађарског становништва.⁷⁰ Слично мишљење је формулисано и у молби двадесетједне словачке општине Сепешке жупаније коју је Сабору предао посланик Адолф Добрзански у фебруару 1868. године. Захтевало се арондирање жупанија по националном принципу, као и свом броју сразмерно представљање немађарских нација на највишим положајима у Угарској.⁷¹

⁶⁷ Предлог народносног закона у име немађарских посланика Сабору је поднео Александар Мочоњи 12. новембра 1868. године, споменути нацрт назива се и предлогом мањине народносног одбора, јер су га српски и румунски посланици и тамо поднели (25. јуна 1867), али је мађарска већина одбила да га прихвати. За текст законског нацрта у целини погледати: Кристиан Јерић, *Национално питање на Угарском сабору од 1861. до 1868. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 90 (2014), 95-98.

⁶⁸ *Исто*, стр. 5-9; Милош Димитријевић, *Успомене из мога живота*, Нови Сад, 1896, 137-138; З. Ђере, *Прилог проучавању*, 66; Д. Микавица, *Српско питање*, 145-147.

⁶⁹ Kemény Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 40-45.

⁷⁰ *Исто*, 24-26.

⁷¹ *Исто*, 75-77.

Ердељски Саси су такође са своје скупштине одржане 4. марта 1868. у Великом Сибину захтевали територијалну аутономију у Ердељу.⁷²

Главна расправа о народносном закону у Угарском сабору је трајала од 24. до 28. новембра. Знано се, да се мишљење владе и представника немађарских народа у многоме разликује, јер су мађарски посланици били махом против територијалне аутономије немађара. Једино је мађарска крајња левица предвођена Лајошем Мочаријем и Виргилом Силађијем имала толерантнији став према жељама осталих нација у Угарској. У свом чланку у *Мађарским новинама* (*Magyar Ujság*) Силађи је упозоравао да су захтеви немађарских народности Угарске последица мађарске опресије и неспособности владе.⁷³ Иако се Сабору у току главне расправе обратило више од тридесет посланика, главна реч је вођена „за“ или „против“ предлога Мочоњија и његових истомишљеника. На једној страни су се нашла 24 посланика немађарских народа, а на другој остатак Угарског сабора. Законски нацрт српских и румунских посланика најнегрничније су бранили Александар Мочоњи, Милош Димитријевић, Светозар Милетић, Адолф Добрзански и Винце Бабеш, док су темељну критику на споменути предлог односно своје мишљење о националном питању са мађарског гледишта изнели пештански посланик и идејни творац Аустро-угарске нагодбе Ференц Деак, министар просвете и богочасти барон Јожеф Етвеш, Ђерђ Бартал и вођа умерене левике Калман Тиса. Остали посланици су се сложили са једном или другом страном.

Од мађарских посланика Сабору се први обратио Ференц Деак. Он је представио свој законски предлог, јер се није слагао са структуром текста нацрта народносног одбора, а сматрао је и за потребно да се у већој мери нагласи мађарски национални карактер Угарске. Своје гледиште је укратко изнео на следећи начи: „једноставно тврдима, да је моје гледиште о датом (националном – примедба К.Ј.) питању, да у Угарској постоји само једна политичка нација: једина, недељива мађарска нација, којој припадају сви грађани отаџбине као равноправни чланови без обзира на

⁷² Исто, 77-80.

⁷³ Исто, 122-123.

њихову народносну припадност....њихова равноправност треба засебно да се обезбеди само у погледу употребе различитих језика и то само до оне мере до које дозвољава интегритет домовине, могућности управе, целисходност, као и потреба при изрицању правде“.⁷⁴ Види се да је Деак национално питање желео да деградира само на проблематику употребе различитих језика, док о другим гаранцијама за развој немађарских народа у Угарској није желео ни да чује. Његов законски предлог, слично Етвешевом, је и употребу мањинских језика желео да потисне на ниже нивое управе и судства, док је другде обезбедио супрематију мађарског језика. Начелно Деак и Етвеш су тврдили да је потребно да се створе законски оквири за „слободну конкуренцију“ различитих нација у којој ће опстанак и развој сваке заједнице да зависи искључиво од ње саме.⁷⁵ Етвеш је још истакао да Мочоњијев нацрт не дефинише критеријум на основу којег ће да се одређује национална припадност појединаца приликом арондације жупанија. Такође је напоменуо могућност промене националног састава појединих жупаније, стога је подвукао да би било потребно у том случају да се границе самоуправа мењају у одређеним временским периодима. Надаље тврдио је да немачки народ живи у великом броју у Угарској, а ипак, осим у појединим местима у Ердељу, нигде не настањује већу област. Такође је додао да није могуће да се Угарска пореди са Швајцарском, јер су се тамо различите нације стопиле у једну целину пре неколико векова.⁷⁶ Сличног мишљења је био и Ђерђ Бартал, који је упозорио на горка искуства федеративних држава као што су Белгија, Швајцарска, Немачка и Сједињене Америчке Државе. Подвукао је да Мочоњијев предлог сматра упереним против јединства Угарске и упозорио немађарске народа да не теже изван Угарске.⁷⁷ Вођа умерене опозиције Калман Тиса је говорио у нешто помирљивијем тону. Он је истакао да мађарски језик треба да ужива првенство, јер су Мађари најбројнији народ у Угарској, али да треба да се омогући и употреба других језика. На примедбе немађарских посланика, да Мађари желе да владају над другим народима, Тиса је изјавио, да не

⁷⁴ Исто, 6.

⁷⁵ Д. Микавица, *Српско питање*, 148-149.

⁷⁶ Greguss Ágost (Прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviseletének naplója*, XI, Pest, 1868, 30-36; Д. Микавица, *Српско питање*, 148.

⁷⁷ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, Pest, 1868, 16-20. Д. Микавица, *Српско питање*, 149.

види такве тежње, јер је Угарска држава спремна да обезбеди свима образовање на свом језику све до највиших училишта. На напомену да је потребно народности признати за нације како би им се гарантовао несметан културни развитак, Тиса је приметио, да је просвета више раширена међу Румунима у Угарској него међу онима у Румунији, који тамо чине политичку нацију.⁷⁸ Део мађарских посланика је сматрало да Мочоњијев предлог не треба ни да се разматра, јер он не представља мишљење немађарских нација већ само став политичких агитатора који су до мандата дошли разним махинацијама. Тако је Вилмош Дапши истакао да су управо Словаци из Гемерске жупаније 1861. одбили да прихвате предлог словачког сабора из Турчанског Св. Мартина у погледу арондација жупанија по националном принципу. Док је Бодог Цорда из Суботице напоменуо Сабору да Буњевци који већ вековима живе у Угарској никада нису тражили било какве додатне гаранције за опстанак своје нације.⁷⁹ Пал Мадочањи је упитао српске посланике да зашто на свом (Благовештенском) сабору 1861. нису израдили такве законе који би гарантовали права различитих нација у замишљеној Српској Војводини.⁸⁰ Ретко који мађарски посланик је смео да предложи за решење националног питања било шта више од употребе различитих језика, једино је Јакоб Ранихер из Великог Сибина захтевао да се муниципијама да шира самоуправа.⁸¹ На крају приликом гласања 28. новембра за законски предлог који је у име двадесет и четири немађарска посланика поднео Мочоњи определило се 24 особе, против 267, одсутних је било 113, док председник није гласао. Стога је Сабор за основу специјалне расправе прихватио Деаков нацрт закона „*О равноправности народности*“⁸². Специјална расправа је трајала само једну седницу (29. новембар), јер је већина српских и румунских посланика одбила да учествује у њој. Деаков законски предлог је усвојен у представничком дому 1. децембра 1868. без измена. Великашки дом сабора је закон разматрао и прихватио 4. децембра. Први своје мишљење о њему је изнео примас Угарске Јанош Шимор. Према Шимору такав закон је непотребан, јер

⁷⁸ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, Pest, 1868, 119-120. Д. Микавица, *Српско питање*, 149.

⁷⁹ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére...*, XI, Pest, 1868, 74-75, 120-121.

⁸⁰ *Исто*, 108.

⁸¹ *Исто*, 101-102.

⁸² *Исто*, 169-170

са једне стране превласт мађарског језика у Угарској се подразумева, а са друге употребу језика немађарских народа одређују практичне околности. Напоменуо је, да од када је појам нације скопчан не само са племством већ и са народом у целини, једино је мађарски био позван да замени латински у управи, судству и законодавству. Што се немађарских народа у Угарској тиче, Шимор је сматрао да су они и до тада уживали права које им предложени закон гарантује. Затим се великашима обратио српски патријарх Самуило Маширевић, који је са жаљењем констатовао, да споменути законски предлог заправо само ограничава употребу језика немађарских нација посебно у погледу црквених послова. Надаље је Јосиф Поп Силађи румунски гркокатолички епископ истакао да је Угарска домовина Мађара од које не могу да се стварају Румуније, Слатије или Германије, али је пожељно да се уреде права немађарских народа што је са датим законом и постигнуто. Гроф Ђула (Јулије) Сапари, барон Ласло (Ладислав) Венкхајм, велики жупан Ласло (Ладислав) Сеђењи и велики жупан Јожеф (Јосиф) Томчањи су напоменули, да су постојала веома различита гледишта у погледу националног питања и да је Деаков предлог максимум који је могуће обезбедити немађарских народима а да се не угрози интегритет Угарске. Стога је Великашки дом Деаков нацрт закона прихватио без измена и он је после владареве санкције проглашен за XLIV законски члан од 1868. године.⁸³ Са њиме је обезбеђена супрематија мађарског језика код државне управе, јер је на вишим нивоима загарантована искључива употреба мађарског језика (параграфи 1-2), док је код градских и жупанијских муниципија, као и општина дозвољена могућност употребе и других језика али само упоредо са мађарским (параграфи 3-6, 20-25). Сличан поступак је предвиђен и код општинских и окружних судова (параграфи 7-13). Црквеним општинама и другим црквеним властима је дозвољен слободан избор деловодног језика са оградом да сви записници морају да се преведу на мађарски (параграфи 14-16). У погледу школста немађарским становницима су обећане основне школе на њиховом језику, као и гимназије односно факултети са катедром за језик и књижевност датог народа (параграфи 17-19). Надаље дозвољено је свим држављанима,

⁸³ Greguss Ágost (Прип.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Főrendi házának naplója*, Pest 1869, 585-593.

без разлике на народност, могућност удруживања у привредне и културне сврхе и стицање чиновничких звања (параграфи 26-27). У последњем параграфу је наведено да се споменути зако не односи на државу Хрватске, Славоније и Далмације, а посланицима из Троједне краљевине је обезбеђена могућност употребе сопственог матерњег језика на Угарском сабору.⁸⁴

Иако *Закон о равноправности народности* није задовољио захтеве немађарских нација Угарске, било је мађарских политичара који су сматрали да су дате повластице у погледу школства и употребе матерњег језика немађарских нација превелике. Међу њима су се посебно истакли Бела Гринвалд и Густав Бекшић. Они су се залагали за асимилацију немађарског становништва не презајући ни од отвореног насиља. У току своје политичке каријере Гринвалд је био велики бележник, затим и поджупан жупаније Зољом, а од 1878. до своје смрти 1891. посланик на Угарском сабору. Првобитно је подржавао владу Калмана Тисе, док се касније прикључио умереној опозицији незадовољан владином политиком у погледу националног питања. Под његовим утицајем Тисина влада је 1874. забранила рад словачких гимназија у Ревуци, у Турчанском св. Мартину и у Клаштору код Зњева. Наредне године је забрањен рад и Словачке матице.⁸⁵ Влада се такође заузимала и за ширење мађарског језика путем просвете. Иако је закон о народним школама од 1868. предвидео да сваки ученик треба да стекне оновно образовање на свом матерњем језику, XVIII законским чланом од 1879. је уведено обавезно учење мађарског језика у народним школама. Корак даље се отишло 1907. када је Апоњијевим законом (XXVII з. ч. од 1907) мађарски језик постао обавезан наставни предмет и у вероисповедним школама. Захваљујући владиној просветној политици број школа са немађарским наставним језиком се са 6355 1869. смањио на 3246 1905. године, у исто време број школа са мађарским наставним језиком се повећао са 5818 на 11.664.⁸⁶ Иако је постало јасно да влада не поштује *Закон о*

⁸⁴ Márkus Dezső (Прир.), *Magyar törvénytár. 1836 – 1868. évi törvényczikkek*, Budapest, 1896, 490-494; за превод закона видети: З. Ђере, *Прилог проучавању*, 69-76.

⁸⁵ Tamás Ágnes, *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874*, X. RODOSz Konferencia-kötet, Kolozsvár, 2009. 418–428.

⁸⁶ Опширније о мађаризацији путем просвете видети: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, 21-128.

равноправности народности, почетком XX века се појавила идеја и о његовом формалном укидњу. Наведени захтев је првобитно формулисао муниципални одбор пожунске жупаније 1902. године у својој молби Угарском сабору. Тада се већина саборских посланика противила наведеном предлогу. Упркос томе било је политичара попут панчевачког посланика Ернеа Даниела, који су сматрали да је највећа грешка угарског законодавства што се у законима спомиње постојање немађарских нација у Угарској.⁸⁷

Јасно је да је у периоду дуализма мађарска политичка елита национално питање у Угарској сматрала решеним на основу идеје о постојању мађарске политичке нације. Наведена схватања је формулисао барон Јожеф Етвеш, док их је широј угарској јавности појаснио Ференц Деак у својим говорима пред Угарским сабором. Почетком 60-их година XIX века мађарски политички предводници су сматрали да је само питање времена асимилација немађарских нација у Угарској, те да није потребно било шта да се додатно предузима поводом наведеног питања. Консолидацијом дуалистичког уређења Тисина влада је ставила просвету у службу мађаризације. Словачким културним удружењима је забрањиван рад, док је исти отежаван и српским, као и румунским друштвима. Због свог става у корист немађарских нација Лајош Мочари је 1887. искључен из Независњачке странке чији је предводник био у периоду од 1874. до 1884. године. Немађарски политичари су морали да се одреде да ли да се упусте у неизвесну борбу против угарске владе или да у сарадњи са њом покушају да издејствују што бољи положај за своје сународнике.

⁸⁷ *Torontál* бр. 199 од 1. новембра 1902. Упркос чињеници да су угарски закони немађарске нације у Угарској сматрали за народности у IX законском члану од 1868. са којим је гарантована црквено-школска аутономија православним Србима и Румунима користе се термини „српски национално-црквени сабор“ и „румунски национално-црквени сабор“.

Правни оквир парламентаризма у Угарској од 1867. до 1905. године

После Аустро-угарске нагодбе од 1867. стекли су се повољне околности за даљи развој 48-ашких правних оквира. Угарска је у начелу постала парламентарна држава. Познати мађарски правник из XIX века Алберт Деак је парламентаризам дефинисао „као облик владавине у којем од владара именована влада није само правно одговорна пред народним представништвом, већ је обавезана и да своју политику веже за вољу народног представништва (политичка одговорност), а закони могу само да се доносе договором шефа државе и парламента (народног представништва)“.⁸⁸ Права владара су ограничена на начин да је своја извршна овлашћења у Угарској могао да врши искључиво преко угарских министара, такође је строго забрањено мешање заједничких министара у унутрашње односе у Угарској (законски чланци 1867:VII и XII, 1883: I)⁸⁹. Ипак, за разлику од западноевропских држава у Угарској је постојала прећутна сагласност, да у случају да оређена извршна овлашћења не спадају у надлежност неког министарства владар је могао самостално да их уређује. Такође права владара су остала неограничена у погледу војске. Угарска влада и сабор су једино били надлежни за одређивања броја регрута, а могли су и да утичу на војни буџет приликом расправе у делегацијама. Знатно већи удар за парламентаризам у Угарској је представљала чињеница да је владар могао по сопственом нахођењу и вољи да распусти Земаљски сабор. Једино је морао да води рачуна о чињеници да се буџет доноси у Сабору, стога у случају да је Сабор распуштен пре него што је буџе изгласан, морао је да буде поновно сазван у току исте године. Други разлог зашто су савременици сматрали да парламентаризам у Угарској има „*апсолутистичке*“ црте је право владара на претходну санкцију закона. Пре саборске расправе угарска влада је била дужна да свој законски предлог поднесе владару на одобрење. Чињеница је да право претходне санкције у Угарској у епохи дуализма није била заснована на закону,

⁸⁸ Deák Albert, *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, I, Budapest, 1912, 5.

⁸⁹ За мађарски текст I законског члана од 1883. видети: Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. 1882–1883. évi törvényzettek*, Budapest, 1896, 187–196.

већ на споразуму између Фрање Јосифа и угарских министара од 17. марта 1867. године. Договор је остао непознат угарској јавности све до краја XIX века. Савременици су Фрању Јосифа сматрали за особу која никада не би прихватила да игра чисто репрезентативну улогу. Ипак, он се није мешао у рад угарске владе чак ни приликом израда закона од великог значаја као што су били вероисповедни закони 1894/95. године. Једино је тежио да очува јединство Аустро-угарске монархије, стога није био вољан да прихвати мађарске захтеве везане за војску. У периоду кризе дуализма крајем XIX века, када су се национални покрети јављали широм Монархије, војску је Фрањо Јосиф сматрао за снажан фактор кохезије.⁹⁰

Установа парламенту (Сабору) одговорне владе у Угарској је била заснована на III законском члану од 1848. године, који је изрекао начело да краљ извршну власт у Угарској врши прека угарских министара. Са датим законом су укинуте и старе дикастерије, Угарско намесничко веће и Угарска дворска канцеларија. Правна гаранција да владар неће самостално да врши извршну власт је лежала у чињеници да су угарска министарства морала да премапотписују све његове уредбе, именованја и друга правна акта. После Нагодбе усталила се и установа министарског савета (влдае). Број министарстава је првобитно износио седам: унутрашњи послови; финансије; јавни радови, трговина и речна пловидба; пољопривреда, привреда и трговина; просвета и богочасти; правосуђе, као и министарство за земаљску одбрану. Њима је придодат и министар без портфеља задужен да представља Угарску владу при владаревом двору. После Хрватско-угарске нагодбе 1868. (1868: XXX) основано је и министарство за послове Хрватске и Славоније. Наведена структура је остала у суштини неизмењена све до 1917. године. Значајну улогу је у министарском савету имао министар председник, иако је и његов значај зависио пре свега од сопственог политичког утицаја у земљи. Као најистакнутији председник угарске владе у периоду дуализма свакако се издваја Калман Тиса, који је тај положај заузимао петнаест година од 1875. до 1890. године. Угарски министар председник је био члан заједничког

⁹⁰ Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*, Budapest, 2001, 20 Wiener György, *A többségi elv és a bizalmi kérdés a dualizmus kormányzati rendszerében*, Jogtörténeti Szemle, бр. 3 (2007), 68.

министарског савета Аустрије и Угарске, такође је предлагао владару погодна лица за хрватског бана, ријечког гувернера, као и за чланове управног суда. Савременици су од њега очекивали да одреди политички правац, који ће влада да заступа. Положај министара није искључивао посланички мандат у Сабору, напротив већина министара се трудила да дође до њега. Седнице министарског савета нису биле отворене за јавност.⁹¹

У периоду дуализма у Угарској право именовања министара је и даље задржао владар, са ограничењем да је морао да их бира међу предводницима постојећих политичких странака. Начело да је владар дужан да именује за министре лица из политичке странке која је у већини у Сабору законом није било гарантовано, али је било пожељно, како не би дошло до опструкције у Сабору. Стога је влада морала да ужива поверење владара и Сабора истовремено. Пошто је у периоду од 1867. до 1918. на тринаест избора за Угарски сабор опозиција победила свега једном 1905. године, споменуто начело је у суштини поштовано. Ипак, Фрањо Јосиф најчешће за председника владе није аутоматски именовао водећу личност најзаступљеније странке у Сабору, већ лице у које је имао највише поверења. Једине изузетке представљају именовања Калмана Тисе (1875–1890) и Иштвана Тисе (1903–1905; 1913–1917) за председника угарске владе. Фрањи Јосифу је било битније да на положај министра председника постави личност верну 67-ашким начелима, него мишљење саборске већине. Уз то већина странака је била подељена на више група (фракција). Најрадикалнији пример за непоштовање саборске већине је свакако именовање Гезе Фејерварија за председника 1905. године после победе уједињене опозиције на изборима. Странке уједињене опозиције су могле да формирају владу тек после преговора са Фрањом Јосифом, односно тек када су прихватиле нагодбену законску основу. Ни тада за премијера није именован Ференц Кошут предводник опозиције и син знаменитог Лајоша Кошута, већ Шандор (Александар) Векерле дисидент из Тисине Слободоумне странке. Владар у Угарској није имао право само да именује

⁹¹ Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*, 25–27; Kiss István, *Magyar közjog. (Magyar államjog)*, Budapest, 1888, 393; Haendel Vilmos, *A parlamentarizmus. Politikai tanulmány*, Budapest, 1903, 194–195.

министре, већ и да их разреши дужности.⁹² Према процени мађарског историчара Золтана Сентеа у периоду дуализма трећина министара председника је разрешена дужности због сукоба са Фрањом Јосифом. Тако је 1890. Калман Тиса морао да напусти положај премијера, јер је изгубио поверење владар пошто није успео да спроведе кроз Сабор закон о оружаним снагама. Ђула Сапари 1892. и Шандор Векерле 1894. су ушли у сукоб са Фрањом Јосифом око вероисповедних закона. Такође је владар именовao и разрешаваo дужности заједничке министре.⁹³

Основа парламентарне владавине је парламенту одговорна влада. Прва законска решења у Угарској су била заснована на III законском члану од 1848. године. Министри су стекли право учешћа у раду оба дома Сабора, били су дужни да одговарају на интерпелације посланика, а установљена је и процедура приликом доношења закона. Ипак, правна одговорност министара није била јасно дефиниса законима ни 1848. нити после 1867. године. Основа за њу лежи у чињеници да је и у угарском правном схватању било укорењено мишљење да владар не може да сноси одговорност за своја дела. Стога пошто су министри били дужни да премапотписују владарева акта у Угарској, они су сносили и одговорност за њих пред законом. Са наведеним решењем задржана је неповредивост краљевског суверенитета, а такође је обезбеђена и правна одговорност министара. У случају повреде закона предвиђено је било да министри одговарају пред судом делегираном од стране Сабора. Од наведеног поступка су били изузети случајеви када су министри деловали као управна власт у појединачним случајевима. За наведене прекршаје су од 1896. били надлежни управни судови.⁹⁴ Поред правне одговорности поставља се и питање политичке одговорности министара односно владе. У угарској политичкој јавности је било уврежено мишљење

⁹² Haendel Vilmos, *A parlamentarismus. Politikai tanulmány*, 178; Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*, II, Budapest, 1934, 106,118.

⁹³ Szenté Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, одбрањена академска докторска дисертација, Мађарска академија наука, Budapest, 2010, 191–193.

⁹⁴ Csizmadia Andor, *A miniszteri felelősség kialakulása és fejlődése Magyarországon*, Kilenyi Géza (прир.), *A miniszteri és államtitkári felelősség. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata*, Budapest, 1981. 19; Deák Albert, *Jogi intézmény-e a parlamenti kormány?*, Budapest, 1906, 25; Szenté Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, 199–203.

да је влада дужна да води политику у складу са мишљењем већине у Заступничком дому сабора. Своје неповерење према влади Сабор је могао да изрази отворено гласањем о неповерењу или одбијањем да прихвати предложене законе. Сабор је такође могао да одбаци владин предлог буџета или предложен број регрута и да на тај начин примора владу да да оставку.⁹⁵

Пошто је размотрен однос у вршењу извршне власти између владара и угарске владе односно расветљени механизми одговорности појединих министара, потребно је да се пређе на устројство и начин рада Угарског сабора. Први закон који је регулисао изборе за Представнички дом је донет 1848. (V законски члан: *О избору посланика путем народног представништва у Земаљски сабор*) и остао је на снази све до 1874. године. Право гласа су стекли угарски држављани мушког рода старији од двадесет година припадници признатих конфесија, који нису стајали под старатељством, нити су били осуђивани за најтежа кривична дела, у случају ако су поседовали земљу или некретнине у вредности од 300 сребрних форинти, или ако су поседовали земљу величине $\frac{1}{4}$ некадашње урбаријалне сесије. Право гласа такође су поседовали трговци и занатлије ако су запошљавали барем једног радника, као и припадници интелигенције, али и сви појединци који су плаћали на основу свог рада барем 100 сребрних форинти пореза држави на годишњем нивоу. Племство и градски патрицијат је задржало своје право гласа чак иако нису располагали потребном имовином. Кандидат за посланика је морао да има барем 24. године живота, као и да влада мађарским језиком. Предвиђено је да Угарска заједно са Хрватском и Славонијом и Војном границом у Сабор шаље 377 посланика од којих је 29 отпадало на Хрватску и Славонију. Такође је остављена и могућност да се Сабор прошири посланицима из Ердеља, када се спроведе унија Угарске и Ердеља. Закон је одредио и колико посланика бира свака жупанија односно слободан краљевски град. Наведен је и поступак приликом избора. Гласање је било јавно, што је отворило могућност да власт изврши притисак на бираче. Право гласа је 1848. стекло око 800 хиљада лица од укупно 11, 2 милиона становника Угарске, односно 7,1% укупног становништва или

⁹⁵ Balogh Arthur, *A magyar államjog alaptanai*, Budapest, 1901, 295.

приближно једна четвртина пунолетне мушке популације.⁹⁶ Према наведеном закону у дуалистичкој епохи су одржани избори 1869. и 1872. године. Устројство Великашког (Горњег) дома сабора 1848. није разматрано. Иако у начелу либерална, мађарска политичка елита није желела да проширује право гласа. Главни разлог за то лежи у чињеници да су 60-их година XIX века Мађари чинили мањину (око 42%) угарског становништва. Стога је нови изборни закон (1874: XXXIII⁹⁷) задржао веома висок имовински-порески цензус. Разлика је једино лежала у чињеници да је цензус био изражен у порезу који је појединац плаћао држави, а не у имовини коју је поседовао. Такође је начелно одузето право гласа особама која су гласала по старом праву (племство и градски патрицијат), али је право гласа остављено лицима која су већ била унета у бирачке списе. Пошто је величина урбаријалне сесије варирала у зависности од квалитета земље тако је и порез, који се плаћао за њу, био различит. Цела урбаријална сесија је у јужној Угарској износила 56 јутара земље (32,228 хектара)⁹⁸, док у Тренчинској или Липтовској жупанији свега 22 јутара (12,661 хектар). Крајем XIX века износ земљишног пореза се кретао од 68 новчића до 87 круна и 17 новчића.⁹⁹ У 9.876 угарских општина без Ердеља тада је у 8.575 (87%) земљишни порез који је омогућавао право гласа износио мање од 20 круна, док је свега у 1301 општини (13%) захтеван већи износ. У Ердељу просечно је било потребно да се плати 21 круна и 42 новчића како би се стекло право гласа.¹⁰⁰ Прем мишљењу мађарског историчара

⁹⁶ László Révész, *Parlament und Parlamentarismus im Königreich Ungarn. Der ungarische Reichstag 1848 bis 1918: Rechtliche Grundlagen und praktische Umsetzung*, Die Habsburgermonarchie, VII/1, Wien, 2000, 1007–1026; Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus. Politikusok és intézmények*, 24–25; Jean Bérenger, Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608-1918*, Budapest, 2008, 345–347.

⁹⁷ За мађарски текст датог закона погледати: Dezső Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1872–1874. évi törvények*, Budapest, 1896, 314–332.

⁹⁸ Један катастарски јутар земље износи 1600 квадратних хвати односно 5755 квадратних метара или 57,55 ара што је 0,5755 хектара. Антал Хегедиш, Катарина Чобановић, *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767–1867*, Нови Сад, 1991, 15.

⁹⁹ У Будимпешти су 1893. малопродајне цене основних животних намирница биле следеће: килограм говеђег меса 1, 44 круне, килограм свињетине 0,96 круна, литар млека 0,21 круна, литар пива 0,47 круна, литар вина 0,74 круне, килограм пшеничног хлеба 0,25 круна, килограм соли 0,26 круна, килограм путера 2,33 круне, а кубни метар дрва 5,52 круне. Цене су варирале у зависности од места куповине у просеку око 20%. *Preisstatistik*, Budapest, 1913, 212–215, 222, 224.

¹⁰⁰ Тибор Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, 60–65; Шандор Месарош, *Партијско-политичке борбе у Бачкој и Банату за време избора за Угарски парламент 1825–1918*, Истраживања, бр. 12 (1989), 28–33, 42–55; Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus. Politikusok és intézmények*, 24–25; Jean Bérenger, Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon*,

Густава Граца такво законодавство је било уперено против избора представника мађарске крајње левице и опозиционих посланика немађарских народа са циљем „да се обезбеди онаква већина влади каква је потребна да се сачува Нагодба“.¹⁰¹

Табела 1: Национални састав бирачког тела Угарске 70-их година XIX века.

Националност	Удео у становништву Угарске 1881. године ¹⁰²		Удео у бирачком телу 70-их година (процена) ¹⁰³	
	број (у хиљадама)	%	број (у хиљадама)	%
Мађари	6.404	46,7	516	60,4
Румуни	2.403	17,5	85	9,9
Словаци	1.863	13,5	89	10,4
Немци	1.870	13,6	110	13
Срби	639	4,7	20	2,4
Хрвати			9	1
Русини	353	2,6	15	1,7
Остали	148	1,4	10	1,2
Укупно	13.729	100	854	100

Пошто су Мађари махом били бољег материјалног положаја од немађарских народа, висок цензус је ишао њима у прилог. Тако је 42% становништва чинило преко

345–347; Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, 216–222.

¹⁰¹ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*, I, Budapest, 1934, 138.

¹⁰² Подаци према попису из 1881. године (Угарска са Ердељом без Хрватске и Славоније), када је први пут у историји угарске статистике бележен и матерњи језик испитаника: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Budapest, 1882.

¹⁰³ Процена Ласла Ревеса: *Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848 – 1918*, Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete, Band 3, Jahrgang 1971, 96.

60% бирачког тела. Највише су били оштећени Румуни и Русини, док су Срби међу бирачима били заступљени благо изнад удела у становништву Угарске.¹⁰⁴ У већој мери од имовинског прага владаиној Слободоумној странци је ишла у корист изборна геометрија. Тако је од 74 ердељских посланика 52 бирано у изборним окрузима са мађарском већином где је живело свега 28% ердељског становништа, док је осталих 72% житеља бирало свег 22 посланика.¹⁰⁵

Табела 2: Однос броја бирача и укупног становништва у Угарској од 1848. до 1910. године.¹⁰⁶

Година избора	Број становника (у милионима)	Број особа са правом гласа (у хиљадама)	Процент броја особа са правом гласа у укупном становништву	Број лица која су искористила своје право гласа (у хиљадама)	Процент гласача у укупном становништву
1848.	11,2	800	7,1	/	/
1869.	13,2	922	5,8	/	/
1874.	13,5	846	6,2	/	/
1881.	13,5	821	6,0	/	/
1884.	14,3	842	5,9	/	/
1887.	14,6	847	5,8	/	/
1892.	15,3	870	5,7	/	/
1896.	15,9	890	5,6	424	2,0
1901.	16,8	1.025	6,1	501	3,0
1905.	17,6	1.057	6,0	492	2,8
1906.	18,0	1.085	6,2	355	2,0
1910.	18,2	1.162	6,4	670	3,7

¹⁰⁴ László Révész, *Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918*, 96; Исти, *Parlament und Parlamentarismus im Königreich Ungarn*, 1024–1025; Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, Нови Сад, 1975, 29; Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору*, 2011, 146.

¹⁰⁵ L. Révész, *Parteipolitik, Parlamentarismus und Nationalitätenpolitik im liberalen Ungarn*, *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Band 9, Jahrgang 1978, 130.

¹⁰⁶ Исто.

Наведени изборни закон са веома рестриктивним пореским прагом је остао на снази све до 1913. године, стога није било већих промена у броју бирача. Чак је дошло и до пада у броју лица са правом гласа, јер је наведена могућност одузета од лица која су дуговала држави на име пореза. Таква одредба је стављена ван снаге тек 1899, када је проценат гласача порастао са 5,6% на 6,1%. Мањих измена је било у погледу броја посланика у Заступничком дому Угарског сабора. Још од 1873. су Хрватску и Славоније представљала 34 делегата уместо дотадашњих 29.¹⁰⁷ Наведени број је даље повећан 1881. на 40.¹⁰⁸ Такође је дошло до промене и код изборних округа у Угарској 1877. од када су за Заступнички дом бирања 413 посланика из Угарске са Ердељом. Опсег изборних округа се није нужно подурао са жупанијским управним срезовима.¹⁰⁹ Тада је X законским чланом коначно установљен обим изборних округа на простору некадашње Војне границе. Угарска влада је и приликом усвајања наведене законске мере тежила да формира целине са мешовитим националним саставом становништва како би омогућила победу владиних кандидата. За Србе је била најзначајнија подела великог граничарског изборног округа са седиштем у Панчеву на два мања, на панчевачки и уздински изборни округ, када су у панчевачки округ укључена и удаљена насеља са немачким и мађарским становништвом.¹¹⁰ Као још једна новина треба да се спомене да је XV законски члан од 1899. одредио Краљевску курију као надлежну за спорове око мандата односно изборних неправилности.¹¹¹

Према оцени мађарских историчара V законски члан од 1848. је био у складу са тадашњим европским трендовима, док је XXXIII законски члан Угарског сабора од

¹⁰⁷ Наведена промена је учињена XXXIV законским чланом од 1873. године. Dezső Márkus (прир.) *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1872–1874. évi törvények*, Budapest, 221–222.

¹⁰⁸ Дата измена је учињена са XV законским чланом од 1881. године. Текст закона на мађарском језику: Dezső Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1881. évi törvények*, Budapest, 1896, 31.

¹⁰⁹ Видети X и XI законски члан од 1877. године. Dezső Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1877–1878. évi törvények*, Budapest, 1896, 14–16; Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások*, Budapest, 2014², 14–16; Szenté Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás*, 218–220.

¹¹⁰ Андрија Раденић, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском у критичним годинама новог раздобља после Берлинског конгреса 1878 – 1887*, Истраживања, бр. 10 (1983), 184.

¹¹¹ Текст закона: Dezső Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1899. évi törvények*, Budapest, 1900, 44–92.

1874. пропустио да прошири право гласа. Мађарски либерали су сматрали да у политичком животу земље могу да учествују само образовани грађани, који имају обезбеђена материјална средства за живот. Почетком XX века право гласа је у Угарској имало свега 6% становништва, у истом временском периоду тај проценат је у Француској био 28%, у Енглеској 16%, у Италији 8%, у Аустрији 27%, у Немачкој царевини 22%¹¹², а у Србији 22%.¹¹³ Упркос наведеним чињеницама питање права гласа у Угарској све до 1905. није поставила ни једна политичка странка осим минорне групе социјалдемократа.

У периоду од 1867. до 1905. у Угарској је одржано укупно једанаест саборских избора. До 1887. је саборски период трајао три, а после пет година.¹¹⁴ Карактеристика избора у датом периоду је била свеprisутна корупција и малверзација од стране владе. Иако је закон у начелу бранио слободу избора, јавно гласање, као и чињеница да су припреме за избор биле у надлежности министарства унутрашњих послова су довеле до тога, да је влада лако могла да утиче на резултате. Уобичајено је било чашћавање владиних гласача храном и пићем, исплата „дневница“ за њих, такође су често бирачи опозиције били онемогућени да гласају под изговором да не поседују право гласа или да не могу да докажу свој идентитет. Једино се сматра да су избори 1875. и 1901. године, када победа Тисине Слободоумне странке није била упитна, били „чисти“, без незаконитог утицаја од стране власти. Насупрот њима, мађарска историографија сматра да је приликом избора 1896. начињено највише неправилности. У просеку Угарском сабору су били поднети приговори против избора око 40-50 посланика, који су редовно остајали без било каквог резултата. Пошто је опозиција своју прву и у епохи дуализма једину изборну победу забележила тек 1905. године, јасно је да је влада била прилично успешна у спречавању избора опозиционих кандидата.¹¹⁵ Интимно су мађарски либерали, међу којима је свакако и Иштван (Стефан) Тиса, били присталице

¹¹² Gerő András, *Az elsöprö kisebbség*, Budapest, 1988, 59–66.

¹¹³ Боро Мајданац, *Народна скупштина Србије. Од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004*, Београд, 2004², 79–80.

¹¹⁴ Промена је учињена I законским чланом од 1886. године. Dezsö Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1000–1895. 1884–1886. évi törvényzikkék*, Budapest, 1897, 295.

¹¹⁵ Gerő András, *Az elsöprö kisebbség*, 90; Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus*, 61.

парламентаризма, али су сматрали да су изборне преваре потребне како би се осигурала подршка нагодбеном правном оквиру.¹¹⁶

Главна надлежност Угарског сабора је била да доноси законе. Још је Трипартитум са почетка XVI века обезбедио учешће сталежа у доношењу нових закона.¹¹⁷ У епохи дуализма је сматрано да је управо право Сабора да усваја буџет и број регрута за аустро-угарску војску најјача брана против владарског апсолутизма. Законски чланци XLII од 1870.¹¹⁸ и XXI од 1886.¹¹⁹ су забранили угарским муниципијама да прикупљају порезе или да спроводе одредбе везане за регруте ако их Сабор не одобри. Ипак, у неколико наврата није усвојен буџет, а да то није довело ни до пада владе.¹²⁰ Највећа разлика између Угарског сабора и западноевропских парламената је била чињеница, да је Угарски сабор само на веома ограничен начин могао да учествује у доношењу закона који су важили за оба дела Монархије, јер су они представљали међудржавне уговоре између Аустрије и Угарске. Угарски сабор је једино могао да прихвати (инартикулише) или да одбаци већ потписан споразум. Најзначајнији уговори су се односили на царинску унију и трговински споразум, који су се обнављали сваких десет година.¹²¹ Поред законодавних овлашћења, Сабор је такође вршио и надзор над извршном влашћу. Министри су били обавезни да појасне своје поступке пред посланицима.¹²²

Законодавна овлашћења Угарског сабора су била ограничена правом владара на претходну и коначну санкцију закона. Без његове претходне потврде Сабор није могао а разматра ниједан законски предлог, док без коначне санкције ниједан закон

¹¹⁶ Vermes Gábor, *Tisza István*, Budapest, 2001, 99.

¹¹⁷ Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás*, 227.

¹¹⁸ Текст закона на мађарском језику: Dezső Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1869–1871. évi törvényzettek*, Budapest, 1896, 211–220.

¹¹⁹ Dezső Márkus (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1884–1886. évi törvényzettek*, Budapest, 1897, 367–404.

¹²⁰ Deák Albert (köpeczi), *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, I, Budapest, 1912, 37.

¹²¹ Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, 229–230; Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*, 50–51.

¹²² Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, 230–231.

није могао да ступи на снагу. Стога је јасно да је владар поседовао право апсолутног вета. Такође је он и проглашавао законе. Њему је остављено и право да расписује саборске изборе, после којих је председник владе сазивао Сабор. Према обичају прву седницу новог саборског периода је отварао владар лично у краљевском двору престоном беседом. Лично присуство владара је било пожељно из разлога што се двор налазио у Бечу. У престоној беседи су биле назначене основне смернице владиног програма односно са њима повезан радни програм Сабора. Затим су засебно формирана два дома Угарског сабора, Заступничка кућа и Великашки дом.¹²³

Место парламентарне борбе је био Заступнички дом. Најзапаженије су биле расправе поводом саборске адресе, буџета, програма владе, као и најважнијих закона у појединим саборским периодима. Као такви треба да се спомену закони о војсци, царинској унији и трговинском споразуму, вероисповедни закони 90-их година XIX века. Најзначајније законе је редовно пратила опструкција опозиције, пошто је владало уверење да опозиција изборима не може да дође на власт. Иштван Тиса је сматрао да опструкција представља највећу опасност за парламентаризам у Угарској, док су и вође опозиције, као што су били Ђула (Јулије) Андраши млађи или Алберт Апоњи, држали да се ради о крајњем средству. Посланици опозиције су најчешће искористили чињеницу да је сваки посланик могао да говори колико је дуго желео, као и да се расправа није могла окончати вољом већине. Опозиција је први пут прибегла опструкцији 1872. године поводом владиног предлога реформе изборног закона. Касније се користила тим „*крајњим средством*“ у више наврата, као што је било 1889. и 1903. због закона о оружаним снагама или 1892. протестујући против владиног предлога о државној управи.¹²⁴ Влада је покушавала да спречи опозицију изменама пословника. Први пословник Представничког дома је усвојен 18. јула 1848. године. У епохи дуализма до 1905. измењен је више пута, најзначајније промене је претрпео 1868, 1874, 1886, 1896 и 1901. године. Циљ измена је био да се прошири делокруг председника Заступничке куће са чиме се отишло најдаље 1904, када је успостављена

¹²³ Mezey Barna, Szenté Zoltán, *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*, Budapest, 2003, 585.

¹²⁴ Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus*, 215.

саборска стража односно омогућено је физичко уклањање посланика.¹²⁵ По узору на француски парламент и у Заступничкој кући Угарског сабора посланици су се делили у разреде. Установу разреда су од 1875. у све већој мери заменили стручни одбори. Законски предлози су прво разматрани у саборским разредима и одборима, а затим их је Сабор претресао прво у целини у току опште расправе а затим по параграфима у току специјалне расправе. Саборских разреда је било девет и њихов задатак је био да разматрају владине законске нацрте пре него што се они предају надлежном одбору. Ипак, одлуком саборске већине расправа у разредима је могла да буде изостављена. Сталних саборских одбора је 80-их година било дванаест: правосудни, финансијски, саобраћајни, просветни, имунитетски, молбени, привренди, одбор за верификацију саборског дневника, одбор за домобранство, одбор надлежан за саборску библиотеку, одбор за ревизију државног рачуна и одбор за ревизију завршног државног рачуна. Минимални број чланова појединих одбора је варирао од седам до двадесетпет, и чланови су бирани у Сабору гласањем. Поред споменутих одбора, постојао је и деветочлани одбор за сукоб интереса, који је разматрао да ли одређени посланик може да врши поред посланичке дужности и неку правосудну, административну или другу функцију. Од 1887. је биран и економски одбор, као и одбор за државну управу. Саборски разреди и одбори су имали своје председнике, потпредседнике и бежелнике.¹²⁶

Поред Заступничке куће Угарски сабор је имао и Великашки дом. Априлски закони 1848. нису изменили организацију Великашког дома, стога је све до 1885. задржана њена архаична структура. У периоду када се на челу угарске владе налазио Калман Тиса (1875–1890) свега је једном дошло до сукоба између два дома Угарског сабора и то поводом владиног предлога о мешовитим браковима.¹²⁷ Убрзо затим је 1885. VII законским чланом¹²⁸ измењено устројство Великашког дома. Доживотни

¹²⁵ Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás*, 237.

¹²⁶ *A Képviselőház házszabályai*, Budapest, 1887, 37–100; Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus*, 23–28; Jean Bérenger, Károly Kecksméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon*, 343–348.

¹²⁷ Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás*, 239; Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*, 56–59.

¹²⁸ Dezső Márkus (прир.) *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1000–1895. 1884–1886. évi törvényczikkek*, Budapest, 1897, 187–194.

чланови Великашког дома су биле надвојводе владарске породице, кнежеви, грофови и барони који су били пунолетни и држави плаћали порез у износу од барем 6.000 круна. Надаље чланови су били и великодостојанственици угарског краљевског двора, као и земаљски заставници, чувари круне, пожунски гроф, управник Ријеке и капетан гарде телохранитеља угарског краља. По свом положају чланови су били председник и потпредседници Краљевске курије (Врховног суда), председник Управног суда и председник Будимпешттанске краљевске табле (најзначајнијег Апелационог суда у земљи). Владар је по предлогу владе могао да именује највише педесет лица за чланове Великашког дома, који су се истакли својом јавном делатношћу. У Великашки дом су такође улазили и епископи односно митрополити Католичке и Православне цркве, као и достојанственици евангелистичке, реформатске и унитарске верске заједнице. Коначно је Хрватско-славонски земаљски сабор делегирао три лица у Великашки дом. Великашки дом је могао да прихвати или одбије законски предлог, који је већ прихваћен у Заступничком дому, али није имао право законодавне иницијативе. Чланови Великашког дома нису добијали никакве материјалне дохотке за свој рад. После реформе број чланова Великашког дома је опао и износио је око 360 лица. Изостали су велики жупани, представници владе у жупанијама, али и титуларни епископи, чиме је знатно смањен утицај Католичке цркве.¹²⁹ Ипак, до новог сукоба између два дома Сабора је дошло 1894. године поводом вероисповедних закона када је Великашки дом одбио да усвоји предлог о обавезном световном браку. Председник угарске владе Шандор Векерле је предложио Фрањи Јосифу да наименује нове чланове Великашког дома, али је овај то одбио, што је довело до пада Векерлеове владе. Међутим, Слободоумна странка је истрајала у погледу вероисповедних закона, стога је владар поново наименовао Векерле за председника владе, а великашима је сам саветовао да прихвате нове законе.¹³⁰

После пада апсолутизма Угарски сабор је први пут сазван у априлу 1861. године. На њему су се супроставиле две групе од којих су формиране касније

¹²⁹ *A Főrendi ház házszabályai*, Budapest, 1885, 3-28; L. Révész, *Parlament und Parlamentarismus im Königreich Ungarn*, 1054–1056.

¹³⁰ Szenté Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás*, 239.

политичке странке. Питање по коме је настала подела међу посланицима се односило на то да на који начин да се Сабор обрати владару, да ли да га поздрави адресом или декретом (одлуком). Према обичајима и законима Угарске обраћање адресом је значило да посланици признавају актуалног владара за краља, док је употреба декрета била уобичајена у случајевима када Сабор фактичном владару није желео да призна владарска права. На челу странке „адресе“ се налазио Ференц Деак, који је сматрао да је Фрањо Јосиф по Прагматичној санкцији из 1723. стварни владар Угарске. Присталице декрета је предводио прво Ласло Телеки, а после његовог самоубиства Калман Тиса. Они су за легалног владар и даље сматрали Фердинанда V, јер приликом његове абдикације нису испоштоване потребне формалности. Телекија односно Тису су подражавали и Кошутови симпатизери који су и даље сматрали да Угарска треба да постане у потпуности независна од Аустрије, али и умеренији елементи. Већ приликом наредног сазива Сабора 1865. дошло је до поделе међу посланицима левице, пошто је део њих сматрало да Тиса и Калман Гици не бране довољно енергично права Угарске, односно плашили су се да постоји могућност споразума између Деака и Тисе. Тако је од странке „*декрета*“ настала умерена левица под вођством Тисе и крајња левица која је обухватала посланике који су се противили било каквом споразуму са Хабсбурзима. Ни Деакова странка није била у потпуности компактна. На њеном десном крилу су биле групе Пала Шењеија и Мењхерта Лоњаија који су већ за време провизоријума били вољни да прихвате државне функције. После Аустро-угарске нагодбе Тиса је свој опозициони програм изложио у такозваним Бихарским пунктацијама (тачкама) 1868. године. Предвиђена је уставна парламентарна борба против свих закона и установа која крње самосталност Угарске.¹³¹ Иако је Деак био идејни творац Нагодбе, убрзо су настале потешкоће за његову странку када су 1871. угарску политичку сцену напустили његови блиски сарадници Ђула Андраши и Јожеф Етвеш. Убрзо је постало јасно да насталу политичку кризу може једино да реши уједињење свих политичких група која прихватају Нагодбу. Калман Тиса се 1873. одрекао свог опозиционог програма, а 1875. је дошло до потпуне фузије Деакове странке и умерене левице. Тако

¹³¹ Тибор Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану*, 79–95; Gergely András, *19. századi magyar történelem 1790–1918*, 332–334.

је настала Слободоумна странка, која је до 1905. без престанка била на власти у Угарској. Сам Калман Тиса је био председник владе од 20. октобра 1875. до 13. марта 1890. године. Конзервативни елементи Деакове странке нису приступили новој партијској структури, а такође је и део некадашњих Тисиних присталица остао веран опозиционој улози. Конзервативну опозицију је предводио Пал (Павле) Шењеи, док су на крајњој левици постојале две странке Независњачка странка под вођством Лајоша Мочарија и 48-ашка странка Даниела Ирањија. Крајња левица је 1884. обједињена у једну јединствену Независњачку и 48-ашку странку. Поред конзервативаца и крајње левнице постојала је још једна опозициона група, умерена опозиција. Њу су чинили посланици који су прихватили Нагодбу, али су захтевали проширење унутрашње самосталности Угарске, пре свега у економском погледу. Од њих је 1892. под предводништвом Алберта Апоњија настала Национална странка, која се 1900. утопила у Слободоумну странку. Временом су настајале и нове странке које нису биле дефинисане по свом погледу на државно-правно питање односа Угарске и Аустрије. Тако је 1883. основана Земаљска антисемитска странка, која је тежила да обухвати све антисемите без обзира на њихово мишљење о Нагодби. У жеку расправе о вероисповедним законима 1894. је настала, на иницијативу Отокара Прохаске, Католичка народна странка са циљем да брани интересе Католичке цркве. Мимо уобичајених оквира је деловала и Социјалдемократска странка Угарске основана 1890. као и касније аграрне и сељачке странке. Поред наведених, постојале су још и странке немађарских нација Угарске које је повезивала заједничка тежња ка побољшању положаја немађарских народа. Раних 70-их година XIX века њихова парламентарна борба се огледала у настојању да приморају владу да донесе нов народносни закон. Најзначајније немађарске странке су биле Румунска народна странка и Српска народна слободоумна странка које су заједно имале и преко двадесет посланика у Угарском сабору. Словаци, иако су чинили значајан удео у угарском становништву, све до 1901. нису имали свог опозиционог представника у Сабору.¹³² Победом уједињене опозиције на изборима 1905. је дошло до значајних промена на угарској политичкој сцени.

¹³² Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás*, 252–253; Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад, 1979, 177-189, 212-233;

Слободоумна странка је први пут у својој историји претрпела пораз од коалиције опозиционих странака.

Мађарски правници и историчари крајем XIX и почетком XX века су углавном били сложни у оцени да је законодавством после Аустро-угарске нагодбе у Угарску уведен парламентаризам. Слично мишљење су задржали и међуратни мађарски историчари попут Густава Граца¹³³, а такво мишљење је остало доминанто и у савременој мађарској историографији. Ипак, страни историчари су неретко заузимали критичан став у погледу оцене парламентаризма у Угарској, јер су уочавали значајне разлике у поређењу са западноевропским државама.¹³⁴ За разлику од других парламентарних режима у Европи, у Угарској је све до њеног слома остала значајна власт у рукама владара, док је улога монарха у западној Европи махом била потиснута. Такође је утицај Угарске био веома ограничен у погледу заједничких послова Монархије. За личност заједничких министара једини меродаван фактор је била воља владара, стога нису морали да узму у обзир воље и жеље угарске владе односно сабора. Споразуме између аустријске и угарске делегације Угарски сабор је могао само да прихвати или одбаци, није постојала могућност изношења противпредлога. Поред заједничких институција, када се разматра парламентаризам у Угарској, треба да се узме у обзир и веома ограничено право гласа у целој епохи од 1867. до 1918. године. Гласачким правом је располагало свега око 6% становништва односно нешто мање од четвртине пунолетних мушкараца. Пошто је гласање било јавно остављена је могућност притиска на бираче, што је довело до тога да је победа опозиције била у потпуности онемогућена. Опозиција ни у Сабору није располагала механизмима са којима би могла да примора поједине министре или целу владу на оставку. Када се све наведено узме у обзир, јасно је да је Угарска у дуалистичком периоду била уставна псеудопарламентарна држава. Парламентарне установе су наизглед постојале, али њихов развој није био окончан. Због државно-правних веза са Аустријом и утицаја

¹³³ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*, I–II, Budapest, 1934.

¹³⁴ Кратак преглед различитих ставова мађарске и стране историографије о парламентаризму у Угарској даје Сенте у својој академској докторској дисертацији (Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, 259–296).

владара постојала је потреба да угарска влада обезбеди саборску већину која је била вољна да прихвати Аустро-угарску надобуду, што је довело до поларизације политичког живота на основу наведеног питања. Победа 48-ашке опозиције је могла да има веома озбиљне последице, стога угарска влада није могла да бира средства у борби против ње. У таквим околностима многе парламентарне установе су морале да остану само привид.

Срби у Угарској-демографски преглед

Ширењем османске власти на Балкану дошло је до померања српског етничког простора у правцу запада и севера. После пада средњовековне Угарске под турску власт значајно је измењен њен састав становништва. У току аустро-турских ратова у XVII и XVIII веку број Срба у Угарској је даље растао.¹³⁵ Наведене промене су условиле, да се значајно повећао број немађара у Угарској. Према подацима Елека Фењеша 1840. у Угарској са Ердељом без Хрватске и Славоније је живело око 12 милиона становника од којих су Мађари чинили свега 37,4%. Први савремени пописи становништва Угарске су сачињени 1851. и 1857. године. После Аустро-угарске нагодбе становништво је редовно пописивано на сваких десет година: 1869, 1880, 1890, 1900. и 1910. Од 1874. године је за пописивање становништва на територији Угарске био надлежан посебан угарски статистички завод. Нажалост попис од 1869. не бележи матерњи језик испитаника, док су приликом пописа 1880. Срби и Хрвати наведени заједно. Такође су приликом пописа 1880. и 1890. Буњевци и Шокци убројани међу Србе и Хрвате односно Србе, док су 1900. и 1910. издојени у рубрику „остали“. Из

¹³⁵ О насељавању Срба у Угарску од краја XIV века до 1690. видети: Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини, I (Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699)*, Нови Сад, 1957, 96-200, 328-345. Детаљније о сеоби Срба за време Великог бечког рата и у току каснијих аустро-османских сукоба: Исти, *Срби у Војводини, II, (Од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790)*, Нови Сад, 1959, 23-86.

наведених разлога је отежано да се прати кретање броја становника српског матењег језика у Угарској.¹³⁶

Табела 3: Становништво Суботице, Сомбора, Новог Сада, Бачке жупаније и Шајкашког батаљона по вероисповести 1869. године.¹³⁷

Вероисповест		римо-католици	источни-католици	православци	евангелисти	реформисти	јевреји	други и непознати	Укупно
Становништво									
Сомбор	број	12.451	5	11.131	167	77	419	60	24.309
	%	51,22		45,79	0,69	0,32	1,72	0,25	100
Суботица	број	52.181	1	2.445	141	190	1.331	34	56.323
	%	92,65		4,34	0,25	0,34	2,36	0,06	100
Нови Сад	број	6.684	189	8.134	1.354	1.725	965	81	19.119
	%	34,99	0,92	42,54	7,08	9,02	5,04	0,43	100
Бачка жупанија (без градова)	број	310.474	7.492	72.999	50.439	21.729	12.27	1.009	476.398
	%	65,17	1,57	15,32	10,59	4,56	2,58	0,21	100
Шајкаши батаљон	бр.	2.412	177	30.251	1.218	122	166	11	34.358
	%	7,02	0,52	88,05	3,54	0,35	0,48	0,03	100
Укупно	број	384.202	7.865	124.952	53.319	23.843	15.151	1.142	610.507
	%	62,93	1,29	20,47	8,73	4,12	3,91	0,19	100

Број православног становништва у Бачкој приближно је једнак броју Срба. Стога је јасно да су 1869. Срби чинили апсолутну већину једино у Шајкашкој, а

¹³⁶ Милош Јагодић, *Процена броја Срба (1880–1890)*, Српске студије бр. 1 (2010), 44; Душан Ј. Поповић, *Војводина. Прилози проучавању наше земље и нашега народа*, Општи део I. Бачка. Прилози проучавању етничких односа од средине XVI века до 1921. г., Београд, 1925, 43-70; Ласло Кеваго, *Статистичка испитивања друштвено-економског положаја јужних Словена у Мађарској почетком XX века*, Зборник Матице српске за друштвене науке бр. 54 (1969), 33-63; Јован Живојиновић, *Угарска статистика и Срби у Угарској*, Летопис Матице српске, бр. 222 (1903), 75-99.

¹³⁷ Lovászi Mihály (прир.), *Áttekintése a bács – bodrogh megyei jelenlevő népességnek, nem, vallás, állapot, honosság, jelen- és távollét, műveltségi fok és kor, hivatás és foglalkozás szerint*, Zombor, 1871, 41 - 42; Sebők László (прир.), *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest, 2005, 20, 277; *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, 1871, 56, 66.

релативну већину у Новом Саду. Такође је уочљиво, да су Срби чинили већи удео у становништву градова него у сеоским насељима.

Табела 4: Становништво Темишвара, Вршица, Тамишке жупаније, Торонталске жупаније, Великокикиндског диштрикта, Панчева, Српско-банатске војне границе и Угарске по вероисповести 1869. године.¹³⁸

Вероисповест		римо-католици	источни-кат.	православци	евангел.	реформ.	јевреји	други, непоз.	Укупно
Становништво									
Вршац	бр.	11.635	8	8.630	203	43	576	/	21.095
	%	55,15	/	40,91	0,96	0,20	2,73	/	100
Темишвар	бр.	20.631	302	5.487	1.12	629	3.982	72	32.223
	%	64,03	0,94	17,03	3,48	1,95	12,36	0,22	100
Бела Црква	бр.	6.254	/	1.879	27	11	113	/	8.284
	%	75,49		22,68	0,33	0,13	1,36	/	100
Тамишка жупанија (без градова)	бр.	112.078	12.236	164.042	7.179	4.205	2.817	299	302.856
	%	37,01	4,04	54,16	2,37	1,39	0,93	0,10	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	144.344	12.546	178.159	8.502	4.877	7.375	371	356.174
	%	40,53	3,52	50,02	2,39	1,37	2,07	0,10	100
Великокиндски диштрикт	бр.	10.81	15	50.124	155	69	1.032	4	62.209
	%	17,38	/	80,57	0,25	0,11	1,66	/	100
Торонталска жупанија	бр.	210.711	2.07	124.791	5.427	3.383	4.339	80	350.801
	%	60,07	0,59	35,57	1,55	0,96	1,24	0,02	100
Српско-банатска регимента	бр.	6.384	48	78.125	1.637	253	31	/	86.478
	%	7,38	0,05	90,34	1,89	0,29	0,04	/	100
Панчево	бр.	5.528	11	9.720	1.212	220	193	4	16.888
	%	32,73	0,06	57,56	7,18	0,13	1,14	0,02	100
Угарска ¹³⁹	бр.	5.930.045	991.516	1.148.498	875.427	1.721.566	517.95	3.48	11.188.502
	%	53,00	8,85	10,27	7,82	15,39	4,63	0,04	100

Нажалост статистички подаци из 1869. године не дозвољавају да се прецизније одреди број Срба у Банату, јер су поред Срба православној вери припадали махом и Румуни. Јасно је да су Срби чинили значајан удео становништва Панчева и

¹³⁸ Sebök László (прир.), *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest, 2005, стр. 20, 277; *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, 1871, 62,65-66.

¹³⁹ Без Ријеке, Хрватске и Славоније и Ердеља.

Великокикиндског диштрикта. Православно становништво је било већинско и у Српско-банатској граници, као и у Тамишкој жупанији.

Табела 5: Становништво јужне Угарске по вероисповести 1880. године.¹⁴⁰

Вероисповест		римо-католици	источни-католици	православци	евангелисти	реформисти	јевреји	други и непознати	Укупно
Становништво									
Баја	бр.	15.751	19	372	177	332	2.542	48	19.241
	%	81,86	0,10	1,93	0,92	1,72	13,21	0,25	100
Сомбор	бр.	12.932	21	10.567	205	267	637	64	24.693
	%	52,37	0,09	42,79	0,83	1,08	2,58	0,26	100
Суботица	бр.	56.726	/	2.448	156	358	1.647	32	61.367
	%	92,44	/	3,99	0,25	0,58	2,68	0,05	100
Нови Сад	бр.	8.093	169	8.424	1.700	1.742	1.141	56	21.325
	%	37,95	0,79	39,50	7,97	8,17	5,35	0,26	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	313.501	8.351	100.171	55000	21.528	11.174	1.712	511.437
	%	61,30	1,63	19,59	10,75	4,21	2,18	0,33	100
Бачка жупанија укупно	бр.	407.003	8.552	121.982	57.238	24.227	17.141	1.920	638.063
	%	63,79	1,34	19,12	8,97	3,80	2,69	0,30	100
Темишвар	бр.	22.037	599	4.874	1.043	1.021	4.019	100	33.694
	%	65,40	1,78	14,46	3,09	3,03	11,93	0,30	100
Вршац	бр.	13.193	149	8.045	208	87	624	23	22.329
	%	59,08	0,67	36,03	0,93	0,39	2,79	0,10	100
Тамишка жупанија без градова	бр.	126.306	10.493	188.027	8.052	4030	2.987	127	340.022
	%	37,15	3,09	55,30	2,37	1,18	0,88	0,37	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	161.536	11.241	200.946	9.303	5.138	7.630	250	396.045
	%	40,79	2,84	50,74	2,35	1,30	1,93	0,06	100
Панчево	бр.	5.788	60	8.683	1580	408	589	19	17.127
	%	33,79	0,35	50,70	9,23	2,38	3,44	0,11	100
Торонталска жупаније	бр.	236.669	3.420	242.731	17.077	7.703	6.083	178	513.861

¹⁴⁰ *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I, Budapest, 1882, 204-205, 208-210.*

без градова	%	46,06	0,67	47,24	3,32	1,50	1,19	0,03	100
Торонталска жупаније укупно	бр.	242.457	3.480	251.414	18.657	8.111	6.672	197	530.988
	%	45,66	0,65	47,35	3,51	1,53	1,26	0,04	100
Угарска са Ердељом ¹⁴¹	бр.	6.482.595	1.489.819	1.937.105	1.107.515	2.023.257	624.737	63.594	13.728.622
	%	47,22	10,86	14,12	8,07	14,70	4,56	0,46	100

Пре него што се размотре статистички подаци, треба да се узме у обзир да је у периоду између 1869. и 1880. дошло до значајних промена у обиму јужноугарских жупанија. Укидањем војне границе Шајкашка је ушла у састав Бачке жупаније, такође је Српско-банатска крајина подељена између Тамишке, Торонталске и Крашовско-Серењске жупаније. У међувремену је 1876. и територија Великокикиндског диштрикта инкорпорирана у Торонталску жупанију. Уочљиво је, да је у областима где су православној вери махом припадали Срби број православаца у поређењу са претходним пописом остао исти, док се укупан збир становништва повећао. Стога релативно посматрано 1880. су православци чинили мањи удео становништва Сомбора, Новог Сада, Вршца, Темишвара, Панчева и Бачке жупаније него десет година раније. Њихов број се повећао једино у Торонталској и Тамишкој жупанији, где су чинили већину пописаних лица.

Табела 6: Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1880. године.¹⁴²

Матерњи језик		мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	хрватско-српски	остали,неми	укупно
Становништво									
Баја	бр.	13.575	2.073	39	8	1	2.629	916	19.241
	%	70,55	10,77	0,20	0,04	0,005	13,66	4,76	100

¹⁴¹ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

¹⁴² *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, I, Budapest, 1882, 216–217, 220–222.

Сомбор	бр.	5.077	2.672	33	5	9	15.682	1.215	24.693
	%	20,56	10,82	0,13	0,02	0,04	63,51	4,92	100
Суботица	бр.	30.075	1.479	325	8	5	26.637	2.838	61.367
	%	49,01	2,41	0,53	0,01	0,01	43,41	4,62	100
Нови Сад	бр.	5.517	5.159	835	30	162	8790	832	21.325
	%	25,87	24,19	3,92	0,14	0,76	41,22	3,90	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	180.108	151.511	23.529	418	7.117	123.343	25.411	511.437
	%	35,22	29,62	4,6	0,08	1,39	24,12	4,97	100
Бачка жупанија укупно	бр.	234.352	162.894	24.761	469	7.294	177.081	31.212	638.063
	%	36,73	25,53	3,88	0,07	1,14	27,75	4,90	100
Темишвар	бр.	7.289	18.539	397	3.279	28	1.719	2.353	33.694
	%	21,63	55,02	1,18	9,73	0,08	5,10	6,98	100
Вршац	бр.	968	12.354	62	253	62	7.382	1.248	22.329
	%	4,33	55,33	0,28	1,13	0,28	33,06	5,59	100
Тамишка жупанија (без градова)	бр.	17.698	106.346	2.869	145.396	49	46.419	21.245	340.022
	%	5,20	31,28	0,84	42,76	0,01	13,65	6,25	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	25.955	137.239	3.328	148.928	139	55520	24.846	396.045
	%	6,55	34,65	0,84	37,60	0,03	14,02	6,28	100
Панчево	бр.	1.132	6.356	285	397	2	8.224	730	17.127
	%	6,61	37,11	1,66	2,32	0,01	48,02	4,26	100
Торонталска жупанија (без града Панчева)	бр.	77.146	151.721	11.928	77.705	26	160.782	34.553	513.861
	%	15,01	29,53	2,32	15,12	0,00	31,29	6,72	100
Торонталска жупанија укупно	бр.	78.278	158.077	12.213	78.102	28	169.006	35.283	530.988
	%	14,74	29,77	2,30	14,71		31,83	6,64	100
Угарска са Ердељом¹⁴³	бр.	6.165.088	1.798.373	1.790.476	2.323.788	342.351	605.725	702.821	13.728.622
	%	44,91	13,09	13,04	16,93	2,49	4,41	5,12	100

Приликом анализе података, треба да се узме у обзир да су 1880. католички Буњевци и Шокци сврстани у исту рубрику са Србима односно Хрватима. Стога је број православних Срба у Баји, Суботици, Сомбору, Новом Саду и руралним крајевима Бачке приближно исти броју православног становништва. Нажалост на овај начин се

¹⁴³ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

губе из вида Срби католичке вероисповести.¹⁴⁴ Срби су чинили релативну већину у Сомбору, Новом Саду, Панчеву, као и у Торонталској жупанији. Ипак, треба да се има на уму да је становништву јужне Угарске у великој мери било етнички подељено. Срби су живели на истом географском подручју са Мађарима и Немцима, док су у Банату значајан удео становништва чинили и Румуни.

Табела 7: Становништво јужне Угарске по вероисповести 1890. године.¹⁴⁵

Вероисповест		римо-католици	источни-католици	православци	евангел.	реформ.	јевреји	други, непоз.	укупно
Становништво.									
Баја	бр.	16.348	18	282	162	311	2.334	30	19.485
	%	83,90	0,09	1,45	0,84	1,59	11,98	0,12	100
Сомбор	бр.	13.9	14	11.247	187	394	644	22	26.435
	%	52,58	0,05	42,65	0,71	1,49	2,44	0,08	100
Суботица	бр.	66.635	143	2.48	249	665	2.54	25	72.737
	%	91,61	0,20	3,41	0,34	0,92	3,49	0,03	100
Нови Сад	бр.	9.581	299	8.908	2.44	1.928	1.507	54	24.717
	%	38,76	1,21	36,04	9,87	7,80	6,40	0,22	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	354.653	9.509	108.359	61.772	24.663	12.09	2.185	573.114
	%	61,87	1,65	18,91	10,78	4,30	2,11	0,38	100
Бачка жупанија укупно	бр.	461.027	9.983	131.303	64.81	27.934	19.115	2.316	698.948
	%	65,96	1,43	18,79	9,27	3,99	2,73	0,33	100
Темишвар	бр.	27.187	612	4.863	1.122	1.121	4.870	109	39.884
	%	68,17	1,54	12,19	2,81	2,81	12,21	0,27	100
Вршац	бр.	12.622	17	8.271	169	80	695	5	21.859
	%	57,74	0,08	37,84	0,77	0,37	3,18	0,02	100

¹⁴⁴ Према попису из 1900. године у целој Угарској је живело 5349 Срба римокатолика и 1638 Срба гркокатолика, а 1910. 3892 Срба римокатолика и 1908 Срба гркокатолика. Од тога је у Бачкој жупанији заједно са градовима Бајом, Суботицом, Сомбором и Новим Садам 1900. живело 1713 Срба римокатолика и 660 Срба гркокатолика, а 1910. 981 Србин римокатолик и 363 Срба гркокатолика. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*, III (A népesség részletes leírása), Budapest, 1907, 376; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*, V (Részletes demográfia), Budapest, 1916, 270; М. Јагодић, *Процена броја Срба (1880–1910)*, 45.

¹⁴⁵ *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam*, I (1893), Budapest, 1894, 26–29.

Тамишка жупанија (без градова)	бр.	146.202	11.710	200.397	8.597	5.068	3.084	238	375.296
	%	38,96	3,12	53,40	2,29	1,35	0,82	0,06	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	186.011	12.339	213.531	9.888	6.269	8.649	352	437.039
	%	42,56	2,82	48,86	2,26	1,43	1,98	0,08	100
Панчево	бр.	6.884	72	7.959	1.672	657	711	33	17.948
	%	38,13	0,40	44,34	9,32	3,66	3,96	0,19	100
Торонталска жупанија (без града Панчева)	бр.	266.766	3.811	263.304	19.176	9.847	6.428	1.470	570.802
	%	46,73	0,67	46,13	3,36	1,72	1,13	0,26	100
Торонталска жупанија укупно	бр.	273.65	3.883	271.263	20.848	10.504	7.139	1.503	588750
	%	46,48	0,66	46,07	3,54	1,78	1,21	0,25	100
Угарска са Ердељом ¹⁴⁶	бр.	7.239.212	1.655.600	2.064.715	1.180.489	2.212.663	707.472	73.343	15.133.494
	%	47,84	10,94	13,64	7,80	14,62	4,67	0,48	100

Иако је у разматраним областима број православног становништва 1890. био већи него пре десет година, њихов удео у становништву је нешто мањи. Стога је јасно, да је прираштај православног становништва био мањи него код осталих вероисповести.

Табела 8: Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1890. године.¹⁴⁷

Матерњи језик		мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	хрватски	српски	остали	укупно
Баја	бр.	14.463	2.001	21	/	2	31	2.888	79	19.485
	%	74,23	10,27	0,11	/	0,01	0,16	14,82	0,40	100
Сомбор	бр.	6.176	2.676	47	4	8	34	17.397	93	26.435
	%	23,20	10,12	0,18	0,02	0,02	0,13	65,81	0,35	100
Суботица	бр.	38.327	1.898	476	16	2	19	31.824	175	72.737
	%	52,69	2,61	0,66	0,02		0,03	43,75	0,24	100

¹⁴⁶ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

¹⁴⁷ *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, II (1894), Budapest, 1895, 34–37.*

Нови Сад	бр.	7.804	5.996	1.010	9	154	308	9.300	136	24.717
	%	31,57	24,26	4,09	0,04	0,62	1,25	37,62	0,55	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	221.751	176.48	27.471	343	8.897	861	135.695	1.616	573.114
	%	38,69	30,79	4,80	0,06	1,55	0,15	23,68	0,28	100
Бачка жупанија укупно	бр.	288.521	189.051	29.025	372	9.063	1.253	197.104	2.099	698.948
	%	41,28	27,05	4,15	0,05	1,30	0,18	28,20	0,30	100
Темишвар	бр.	10.657	22.301	315	3.613	27	49	1.545	1.377	39.884
	%	26,72	55,91	0,79	9,06	0,07	0,12	3,87	3,46	100
Вршац	бр.	1.254	12.154	62	469	22	7	7.712	179	21.859
	%	5,74	55,60	0,28	2,15	0,1	0,03	35,28	0,82	100
Тамишка жупанија (без градова)	бр.	26.065	126.001	2221	157.367	22	149	53.556	9.915	375.296
	%	6,95	33,57	0,59	41,93	0,01	0,01	14,27	2,64	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	37.976	160.456	2.598	161.449	71	205	62.813	11.471	437.039
	%	8,69	36,71	0,59	36,94	0,02	0,05	14,37	2,62	100
Панчево	бр.	2.055	7.284	242	319	4	159	7.713	172	17.948
	%	11,45	40,58	1,35	1,78	0,02	0,89	42,97	0,96	100
Торонт. жупанија (без Панчева)	бр.	96.074	177.543	13.789	87.126	28	4531	178.518	13.193	570.802
	%	16,83	31,10	2,42	15,26	0,01	0,79	31,28	2,31	100
Торонт. жупанија укупно	бр.	98.129	184.827	14.031	87.445	32	4.690	186.231	13.365	588.75
	%	16,67	31,39	2,38	14,85		0,8	31,63	2,27	100
Угарска са Ердељом ¹⁴⁸	бр.	7.356.874	1.988.589	1.893.641	2.589.066	379.782	183.642	495.105	243.795	15.133.494
	%	48,61	13,12	12,58	17,11	2,51	1,21	3,27	1,62	100

У погледу удела српског становништва у посматраним областима нема значајнијих промена у поређењу са пописом из 1880. године. Јасно је да су Срби били у већој мери заступљени у градовима него у селима, што је посебно осетно у Бачкој. За разлику од њих, Румуни су чинили већи удео у становништву руралних области Торонталске и Тамишке жупаније него у градским срединама. Осетно је благо јачање

¹² Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

мађарског националног корпуса на датом подручју, што је вероватно последица асимилације католичког немачког и буњевачког становништва.

Табела 9: Становништво јужне Угарске према вероисповести 1900. године.¹⁴⁹

Вероисповест		римо-католици	источни-католици	православци	евангелисти	реформисти	јевреји	други и непознати	укупно
Становништво									
Баја	бр.	17.033	6	246	188	360	2.206	26	20.065
	%	84,89	0,03	1,23	0,94	1,79	11,00	0,13	100
Сомбор	бр.	15.890	27	11.608	183	447	861	20	29.036
	%	54,72	0,09	39,98	0,63	1,54	2,96	0,07	100
Суботица	бр.	74.303	220	2.458	344	1.009	2.998	132	81.464
	%	91,21	0,27	3,02	0,42	1,24	3,68	0,16	100
Нови Сад	бр.	11.286	338	9.756	2.810	2.489	2.062	22	28.763
	%	39,24	1,17	33,92	9,77	8,65	7,17	0,08	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	378.042	10.189	113.973	64.783	24.791	10.590	2.621	604.989
	%	62,49	1,68	18,84	10,71	4,10	1,75	0,43	100
Бачка жупанија укупно	бр.	496.554	10.780	138.041	68.308	29.096	18.717	2.822	764.317
	%	64,97	1,41	18,06	8,94	3,81	2,49	0,37	100
Темишвар	бр.	35.459	499	5.017	1.063	1.709	5.788	89	49.624
	%	71,45	1,01	10,11	2,14	3,44	11,66	0,18	100
Вршац	бр.	14.609	91	8.716	246	228	869	11	24770
	%	58,98	0,37	35,19	0,99	0,92	3,51	0,04	100
Тамишка жупанија (без градова)	бр.	157.008	11.678	208.012	10.265	6.147	2.923	371	396.404
	%	39,61	2,95	52,47	2,59	1,55	0,74	0,09	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	207.076	12.268	221.745	11.574	8.084	9.580	471	470.0798
	%	43,98	2,61	47,10	2,46	1,72	2,03	0,10	100
Панчево	бр.	7.140	32	8.018	1.703	813	741	65	18.512
	%	38,57	0,17	43,31	9,20	4,39	4,00	0,35	100
Торонталска жупанија (без Панчева)	бр.	276.583	3.675	269.071	20.729	11.154	5.979	1.845	589.026
	%	46,96	0,62	45,68	3,52	1,89	1,01	0,31	100
Торонталска	бр.	283.723	3.707	277.089	22.432	11.967	6.720	1.910	607.538

¹⁴⁹ *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, IX (1901), Budapest, 1902, 18–19.*

жупанија укупно	%	46,70	0,61	45,61	3,69	1,97	1,11	0,31	100
Угарска са Ердељом ¹⁵⁰	бр.	8.136.108	1.830.815	2.187.242	1.250.285	2.409.975	826.222	80.927	16.721.574
	%	48,66	10,95	13,08	7,48	14,41	4,94	0,48	100

Осетно је слабљење удела православног становништва на подручју Бачке и Баната. Истовреме је значајно порастао број римокатолика и Јевреја. Сличне тенденције су уочљиве на нивоу целе Угарске.

Табела 10: Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1900. године.¹⁵¹

Матерњи језик		мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	хрватски	српски	остали ¹⁵²	укупно
Становништво										
Баја	бр.	16.105	1.515	38	5	/	15	187	2.200	20.065
	%	80,26	7,55	0,19	0,02	/	0,07	0,93	11,00	100
Сомбор	бр.	9.051	2.347	40	/	/	/	11.839	5759	29.036
	%	31,17	8,08	0,14	/	/	/	40,77	19,83	100
Суботица	бр.	45.646	1.729	163	6	1	23	2.569	31.327	81.464
	%	56,03	2,12	0,20	0,01	0,00	0,03	3,15	38,45	100
Нови Сад	бр.	10.246	6.267	1.415	19	276	556	9.747	237	28.763
	%	35,62	21,79	4,92	0,06	0,96	1,93	33,89	0,82	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	244.883	179.731	28.317	279	9.759	310	114.685	27.025	604.989
	%	40,48	29,71	4,68	0,05	1,61	0,05	18,96	4,47	100
Бачка жупанија укупно	бр.	325.931	191.589	29.973	309	10.036	904	139.027	66.548	764.317
	%	42,64	25,07	3,92	0,04	1,31	0,12	18,19	8,71	100
Темишвар	бр.	17.864	25.673	233	3.440	9	104	1.423	878	49.624
	%	36,00	51,73	0,47	6,93	0,02	0,21	2,87	1,77	100

¹⁵⁰ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

¹⁵¹ *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, X (1902), Budapest, 1903, 22–25; A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása, III (A népesség részletes leírása), Budapest, 1907, 206–209.*

¹⁵² У Бачкој су најзначајнији удео у рубрици „остали“ чинила лица буњевачког матерњег језика. Њихов број је био: у Баји 2.162 особе односно 10,77%, у Сомбору 5.729 односно 19,73%, у Суботици 31.181 или 38,26%, у Новом Саду 110 или 0,38 и у Бачкој жупанији без градова 25.613 односно 4,23%. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása, III, 210-211.*

Вршац	бр.	2.527	13.242	101	642	22	15	8.061	160	24.770
	%	10,20	53,46	0,41	2,59	0,09	0,06	32,54	0,65	100
Тамишка жушанија (без градова)	бр.	36.161	130.293	2.382	162.560	42	235	54.758	9.973	396.404
	%	9,12	32,87	0,60	41,01	0,01	0,06	13,81	2,52	100
Тамишка жушанија укупно	бр.	56.552	169.208	2.716	166.642	73	354	64.242	11.011	470.798
	%	12,01	35,94	0,58	35,40	0,01	0,07	13,64	2,39	100
Панчево	бр.	2.627	7.368	178	332	3	138	7.770	101	18.512
	%	14,20	39,80	0,96	1,79	0,02	0,74	41,97	0,55	100
Торонтал. жупанија (без Панчева)	бр.	111.229	176.255	14.761	87.565	27	3.947	183.771	11.471	589.026
	%	18,88	29,92	2,51	14,87	0,00	0,67	31,20	1,95	100
Торонтал. жупанија укупно	бр.	113.856	183.623	14.939	87.897	30	4.085	191.541	11.572	607.538
	%	18,74	30,22	2,46	14,47	0,00	0,67	31,53	1,90	100
Угарска са Ердељом ¹⁵³	бр.	8.588.834	1.980.243	1.991.402	2.784.726	423.159	188.552	434.641	329.837	16.721.574
	%	51,36	11,84	11,91	16,65	2,53	1,13	2,60	1,97	100

Број православног становништва у Бачкој се у суштини подудара са бројем Срба у датој области. Поређење са подацима од претходног пописа је отежано због присуства значајног броја Буњеваца, који су 1890. пописивани заједно са Србима. Ипак, јасно је, да је дошло до смањења удела српског становништва у Бачкој и Банату. Немци су такође у мањем броју заступљени него што је то био случај десет година раније. Удео Румуна у укупном броју становника Баната је приближно исти као и приликом претходног пописа. Истовремено на целом разматраном подручју је осетно јачање мађарског националног корпуса. На нивоу целе Угарске су уочљива слична кретања односно евидентан је значајан пораст броја становника мађарског матерњег језика.

¹⁵³ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

Табела 11: Становништво јужне Угарске према вероисповести 1910. године.¹⁵⁴

Вероисповест		римо-католици	источни-католици	православци	евангелисти	реформисти	јевреји	други и непознати	укупно
Становништво									
Баја	бр.	17.871	38	332	232	456	2.091	12	21.032
	%	84,97	0,18	1,58	1,10	2,17	9,94	0,06	100
Сомбор	бр.	16.796	73	11.880	257	543	1017	27	30.593
	%	54,90	0,24	38,83	0,84	1,77	3,32	0,08	100
Суботица	бр.	85.445	152	3486	511	1.420	3.539	57	94.610
	%	90,31	0,16	3,68	0,54	1,50	3,74	0,06	100
Нови Сад	бр.	13.383	458	11.553	3.089	2.751	2.326	30	33.590
	%	39,84	1,36	34,39	9,20	8,19	6,92	0,09	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	401.187	10.963	118764	66.009	24.602	9.271	1.764	632.560
	%	63,42	1,73	18,77	10,43	3,89	1,47	0,28	100
Бачка жупанија	бр.	534.682	11.684	146.015	70.098	29.772	18.244	1.890	812.385
	%	65,82	1,44	17,97	8,63	3,66	2,25	0,23	100
Темишвар	бр.	48.598	748	11.227	1.603	3.532	6.728	119	72.555
	%	66,98	1,03	15,47	2,21	4,87	9,27	0,16	100
Вршац	бр.	16.336	83	9.544	333	314	743	17	27.370
	%	59,68	0,30	34,87	1,22	1,15	2,71	0,06	100
Тамишка жупанија (без градова)	бр.	156.241	11.550	211.286	11.675	7.289	2263	606	400.910
	%	38,97	2,88	52,70	2,91	1,82	0,56	0,15	100
Тамишка жупанија	бр.	221.175	12.381	232.057	13.611	11.135	9.734	742	500.835
	%	44,16	2,47	46,33	2,72	2,22	1,94	0,15	100
Панчево	бр.	7.510	225	9.361	1.979	993	706	34	20.808
	%	36,09	1,08	44,99	9,51	4,77	3,39	0,16	100
Торонтал. жупанија (без Панчева)	бр.	272.283	3.603	277.281	22.926	11.556	5.408	1.285	594.343
	%	45,81	0,61	46,65	3,86	1,94	0,91	0,22	100
Торонтал. жупанија укупно	бр.	279.793	3.828	286.642	24.905	12.549	6.114	1.319	615.151
	%	45,48	0,62	46,60	4,05	2,04	0,99	0,21	100
Угарска са Ердељом ¹⁵⁵	бр.	9.010.305	2.007.916	2.333.979	1.306.384	2.603.381	911.227	91.341	18.264.533
	%	49,33	11,00	12,78	7,15	14,25	4,99	0,50	100

¹⁵⁴ *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, XIX (1911), Budapest, 1912, 18–21.*

¹⁵⁵ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

У поређењу са претходним пописом становништва није дошло до значајнијих промена. Удео православног становништва је нешто већи у Суботици, Новом Саду, Темишвару, Панчеву и Торонталској жупанији него десет година раније. У руралним крајевима Тамишке жупаније православно становништво је нешто више заступљено него приликом претходног пописа, док је у Вршцу уочљив благ пад процента православаца. У Бачкој жупанији је мањи удео православног становништва него раније. На нивоу целе Угарске најбржи раст бележи број католика и јевреја, док су остале вероисповести релативно мање заступљене него у претходном периоду.

Табела 12: Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1910. године.¹⁵⁶

Матерњи језик		мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	хрватски	српски	остали ¹⁵⁷	укупно
Баја	бр.	16.796	1.735	45	26	6	16	220	2.188	21.032
	%	79,86	8,25	0,21	0,12	0,03	0,08	1,05	10,40	100
Сомбор	бр.	10.078	2.181	38	28	15	83	11.881	6.289	30.593
	%	32,94	7,13	0,12	0,09	0,05	0,27	38,84	20,56	100
Суботица	бр.	55.587	1.913	100	60	7	39	3.514	33.390	94.610
	%	58,75	2,02	0,11	0,06	0,01	0,04	3,71	35,29	100
Нови Сад	бр.	13.343	5.918	1.453	83	332	621	11.594	246	33.590
	%	39,72	17,62	4,33	0,25	0,99	1,85	34,52	0,73	100
Бачка жупанија (без градова)	бр.	267.714	178.950	28.501	189	10.400	520	117.854	28.432	632.560
	%	42,32	28,29	4,51	0,03	1,64	0,08	18,63	4,49	100
Бачка жупанија укупно	бр.	363.518	190.697	30.137	386	10.760	1.279	145.063	70.545	812.385
	%	44,75	23,47	3,71	0,05	1,32	0,16	17,86	8,68	100
Темишвар	бр.	28.552	31.644	341	7.566	4	148	3.482	818	72.555
	%	39,35	43,61	0,47	10,43	0,00	0,20	4,80	1,13	100

¹⁵⁶ *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, XIX (1911), Budapest, 1912, 22–25; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, V (Részletes demográfia), Budapest, 1916, 112–120.*

¹⁵⁷ У Бачкој су најзначајнији удео у рубрици „остали“ чинила лица буњевачког матерњег језика. Њихов број је износио: у Баји 2.156 односно 10,25% од укупног становништва, у Сомбору 6.159 односно 20,13%, у Суботици 33.238 или 35,13%, у Новом Саду 92 односно 0,27% и у Бачкој жупанији без градова 25.799 односно 4,08%. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, V, 114–115.*

Вршац	бр.	3.890	13.556	127	879	9	38	8.602	269	27.370
	%	14,21	49,53	0,46	3,21	0,03	0,14	31,43	0,98	100
Тамишка жупанија (без градова)	бр.	47.518	120.683	2.612	160.585	17	164	57.821	11.510	400.910
	%	11,85	30,10	0,65	40,05	0,00	0,04	14,42	2,87	100
Тамишка жупанија укупно	бр.	79.960	165.883	3080	169.030	30	350	69.905	12.597	500.835
	%	15,96	33,12	0,61	33,75	0,01	0,07	13,96	2,51	100
Панчево	бр.	3.364	7.467	244	769	1	135	8.714	114	20.808
	%	16,17	35,89	1,17	3,67	0,00	0,65	41,88	0,55	100
Торонтал. жупанија (без Панчева)	бр.	125.041	158.312	15.899	86.168	10	4.068	191.036	13.809	594.343
	%	21,04	26,64	2,67	14,50	0,00	0,68	32,14	2,32	100
Торонтал. жупанија укупно	бр.	128.405	165.779	16.143	86.937	11	4.203	199.750	13.923	615.151
	%	20,87	26,95	2,62	14,13	0,00	0,68	32,47	2,26	100
Угарска са Ердељом¹⁵⁸	бр.	9.944.627	1.903.357	1.946.357	2.948.186	464.270	194.808	461.516	401.412	18.264.533
	%	54,48	10,42	10,66	16,14	2,54	1,07	2,53	2,20	100

На целом разматраном подручју јужне Угарске је евидентно јачање мађарског националног корпуса. Истовремено се осетно смањило удео немачког становништва, такође су и Румуни у Банату слабије заступљени него што је то био случај десет година раније. Српски национални корпус је ојачао у Баји, Суботиви, Новом Саду, Темишвару, као и у Тамишкој и Торонталској жупанији. У целој Угарској је настављена тенденција повећавања удела становништва мађарског матерњег језика на уштрб осталих нација.

¹⁵⁸ Без Ријеке, Хрватске и Славоније.

Табела 13: Годишња стопа експоненцијалног прираштаја становништва по вероисповестима у јужној Угарској у процентима у периоду од 1880. до 1910. године.¹⁵⁹

Вероисповест	римо-католици	источни-католици	православци	евангелисти	реформисти	јевреји	други и непознати	укупно
Становништво								
Баја	0,421	2,31	-0,379	0,902	1,058	-0,651	-4,62	0,297
Сомбор	0,871	4,153	0,39	0,753	2,366	1,559	-2,877	0,714
Суботица	1,365	/	1,178	3,955	4,593	2,55	1,924	1,443
Нови Сад	1,677	3,323	1,053	1,991	1,523	2,374	-2,08	1,514
Бачка жупанија (без градова)	0,822	0,907	0,567	0,608	0,445	-0,622	0,099	0,708
Бачка жупанија укупно	0,909	1,04	0,599	0,676	0,687	0,208	-0,052	0,805
Темишвар	2,636	0,74	2,781	1,433	4,137	1,717	0,58	2,556
Вршац	0,712	-1,95	0,569	1,569	4,278	0,581	-1,007	0,678
Тамишка жупанија (без градова)	0,709	0,32	0,389	1,238	1,975	-0,925	5,21	0,549
Тамишка жупанија укупно	1,047	0,322	0,48	1,268	2,578	0,812	3,626	0,782
Панчево	0,868	4,406	0,251	0,751	2,965	0,604	1,94	0,65
Торонталска жупанија (без Панчева)	0,477	0,318	0,437	0,963	1,455	-0,291	6,338	0,49
Торонталска жупанија укупно	0,467	0,174	0,444	0,982	1,352	-0,392	6,59	0,485
Угарска са Ердељом	1,097	0,995	0,621	0,55	0,84	1,258	1,207	0,952

¹⁵⁹ Стопа експоненцијалног прираштаја је израчуната помоћу формуле $1/t * \ln(P2/P1)$, где t означава време између два критична пописна датума (у овом случају 30 година између 1880. и 1910.), ln природни логаритам, тј. логаритам са основом e, P2 број становника 1910. и P1 број становника 1880. У табели је стопа експоненцијалног прираштаја изражена у процентима. Као први попис је узет онај од 1880. године, јер је између 1869. и 1880. дошло до промене управног уређења Угарске. Стога било би потребно, да се додатно израчуна верска структура области прикључене Тамишкој и Торонталској жупанији после укидања војне границе. Такође треба да се узме у обзир, да је после укидања војне границе измењен и обим некадашњих управних (административних) срезова у њој, због чега би било потребно да се располаже подацима за свако насељено место.

Најбржи развој у јужној Угарској су бележили градови попут Темишвара, Суботице и Новог Сада, што је у складу са урбаним развојем Угарске у другој половини XIX века. Од вероисповести највећу стопу прираштаја су бележили католици, док је у погледу целе Угарске најбрже растао број Јевреја. Православно становништво је бележило изванредно спор развој, далеко испод просека за дату област. Број православаца је у Баји чак 1910. био мањи него 1880. година. Једино у градовима попут Новог Сада, Темишвара и Суботице је број православаца растао динамичнијим темпом.

Табела 14: *Годишња стопа експоненцијалног прираштаја становништва по матерњем језику у јужној Угарској у процентима у периоду од 1890. до 1910. године.*¹⁶⁰

Матерњи језик	мађарски	немачки	словачки	румунски	рутенски	хрватски	српски	остали	укупно
Становништво									
Баја	0,748	-0,713	3,81		5,493	-3,307	-1,241	-1,023	0,382
Сомбор	2,448	-1,023	-1,168	9,729	3,143	4,462	0,274	0,037	0,73
Суботица	1,871	0,039	-7,801	6,609	6,264	3,596	1,742	0,691	1,315
Нови Сад	2,682	-0,065	3,194	11,108	3,841	3,506	1,318	-3,819	1,534
Бачка жупанија (без градова)	0,942	0,069	0,184	-2,98	0,78	-2,521	0,42	-0,102	0,493
Бачка жупанија	1,155	0,043	0,188	0,185	0,858	0,103	0,498	0,191	0,752

¹⁶⁰ Стопа експоненцијалног прираштаја је израчуната помоћу формуле наведене у напомени број 23. Упоређени су подаци из 1890. и 1910. године, јер попис од 1869. није бележио матерњи језик исипатника, а 1880. су Срби и Хрвати наведени у истој рубрици. Пошто су приликом пописа од 1890. Буњевци и Шокци сврстани у становништво српског матерег језика, док су десет година касније наведени међу „осталима“, урађене су извесне корекције. Приликом прорачуна везаних за Србе у градовима Бачке и у самој Бачкој жупанији за број Срба 1890. је узет број православаца. Сходно томе разлика међу броја Срба и броја православаца 1890. је додата рубрици „остали“, пошто су највећи део те разлике управо чинили Буњевци и Шокци. Иста корекција је учињена и приликом прорачуна стопе експоненцијалног прираштаја Срба на нивоу целе Угарске, број Срба у Бачкој је одузет броју Срба у Угарској, а уместо њега је додат број православаца у Бачкој. Смисао даток поступка је јасан, ако се узме у обзир, да је према попису 1890. 495.105 Срба живело у Угарској, а двадесет година касније свега 461.516.

укупно									
Темишвар	4,927	1,75	0,396	3,696	-9,548	5,527	4,063	-2,604	2,992
Вршац	5,66	0,549	3,585	3,141	-4,469	8,458	0,546	2,037	1,124
Тамишка жупанија (без градова)	3,003	-0,216	0,811	-0,027	-1,289	0,48	0,383	0,746	0,33
Тамишка жупанија укупно	3,723	0,166	0,851	0,229	-4,307	2,675	0,535	0,468	0,681
Панчево	2,464	0,124	0,041	4,399	-6,931	-0,818	0,61	-2,056	0,739
Торонталска жупанија (без Панчева)	1,318	-0,573	0,711	-0,055	-5,148	-0,539	0,339	0,228	0,202
Торонталска жупанија укупно	1,344	-0,544	0,701	-0,029	-5,339	-0,548	0,35	0,204	0,219
Угарска са Ердељом	1,507	-0,219	0,137	0,649	1,004	0,295	0,362	1,299	0,94

Евидентно је константно јачање мађарског националног корпуса, док се број становништва немачког матерњег језика значајно смањило. Наведени подаци делом потврђују тезу о асимилацији католичких Немаца и Буњеваца. Број Румуна је стагнирао у Тамишкој и Торонталској жупанији, док је број Срба био у благом порасту. Упркос томе, после Мађара и Русина (Рутена), Румуни су имали највећу стопу прираштаја на нивоу целе Угарске. Становништво српског матерњег језика је брже расло само у Темишвару, Суботици и Новом Саду. На нивоу целе Угарске најмању стопу прираштаја су имали Срби, Словаци и Немци. Ипак, једино је број Немаца био мањи 1910. него 1890. године.

СРБИ УНУТАР УГАРСКИХ ЗЕМЉАСКИХ СТРАНАКА 1867–1875

У дуалистичкој епохи је у угарској јавности коришћен термин „земаљска странка“ за политичке групе чији је програм тежио да обухвати интересе Угарске као целине. Значење је било двојако. Циљ је био да се истакне да одређена странка обухвата све крајеве Угарске, како у политичком тако и у географском погледу. Сходно томе, подразумевало се и да је она способна да на Угарском сабору заступа интересе свих угарских муниципија и њиховог целокупног становништва. Сам термин

је у мађарски језик (*országos párt*) уведен управо после Аустро-угарске нагодбе. Стога саму синтагму први научни речник мађарског вокабулара из 1867. не наводи, али је придев „земаљски“ међу осталом одређен „као онај чији значај обухвата целу земљу“.¹⁶¹ Сличну дефиницију на српском језику садржи и мађарско-српски речник из 1889.¹⁶² Мађарска штампа га је засигурно користила од краја 1868.¹⁶³ Од 1869. се за такву странку сматрала само Деакова странка. Средња левица Калмана Тисе је на „земаљском” нивоу организована тек 1872. или чак 1874.¹⁶⁴ Мађарска крајња левица је била подељена на више клубова, док се сматрало да националне странке немађарских нација заступају само интересе одређене „народности“. На српском језику појам је употребљиван само повремено у круговима блиским угарској влади. Од српских политичких листова једино га је употребљавао *Србски народ*, и то од 1873. Када су уочи првих избора за Угарски сабор на простору некадашње војне границе у Шајкашкој и јужном Банату формиран месни одбори „владине земаљске странке“ они су у *Србском народу* називане Српском владином странком или чак Српском народном владином странком.¹⁶⁵ Огран Српске народне слободоумне странке *Застава* је радије користила израз „мађарске странке“, док је њихове српске присталице називала „владиновцима“¹⁶⁶, „мађаронима“¹⁶⁷ или их чак по потреби крстила са разним погрдним изразима. Иако је циљ овог рада да обухвати деловање Срба „владиноваца“, потребно је да се поред Срба из Деакове странке обухвате и они из Тисине средње левице, јер је 1875. дошло до фузије наведених група.

¹⁶¹ Czuczor Gergely-Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*, IV, Budapest, 1867, 1098.

¹⁶² Brancsits Blagoje-Derra György, *Magyar-szerb szótár*, Újvidék, 1889, 455.

¹⁶³ *Budapesti Közöny*, бр. 295 од 23. децембра 1868. године.

¹⁶⁴ *Budapesti Közöny*, бр. 138 од 19. јуна 1874. године; Móricz Pál, *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák és balközép pártok egybeolvadásáig (1867–1874.)*, I, Budapest, 1892, 19; Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*, 34-39.

¹⁶⁵ *Србски народ* бр.68 од 8. септембра 1873.

¹⁶⁶ *Застава* бр. 74 од 25. јуна 1872.

¹⁶⁷ *Застава* бр. 94 од 11. августа 1872;

Срби у Угарској између Милетића и Стратимировића

Уочи Аустро-угарске нагодбе стекли су се повољни услови за слободнији развој политичког живота у Угарској. Српска омладина је 1866. у Новом Саду основала Уједињену омладину српску са циљем да окупи млади нараштај српске либералне интелигенције у свим крајевима где су Срби живели. Гласник српских либерала у Угарској је био лист *Србски дневник*, док је интересе конзервативаца заступао *Србобран*.¹⁶⁸ Убрзо се унутар српског омладинског покрета истакао млади адвокат Светозар Милетић. Он је рођен 22. фебруара 1826. у сиромашној српској породици у Мошорину, која је своје порекло водила из племена Завишићи из Костајнице. Гимназију је свршио у Новом Саду, а затим се школовао у Пожуну и Пешти, док је коначно 1854. постао доктор права у Бечу. Накратко је радио као судски пристав у Лугошу и Оршави, али је убрзо отворио своју адвокатску канцеларију у Новом Саду.¹⁶⁹ Пажњу јавности је на себе скренуо чланком *На Туцин-дан, 1860.* објављеном у *Србском дневнику* 4. јануара 1861.¹⁷⁰ У њему је осудио традиционалну српску политику у Хабсбуршкој монархији према којој се интерес српског народа штитио помоћу бечког двора. Залагао се за сарадњу са Мађарима, а будућност Угарске је видео у федеративном уређењу. Захваљујући својој популарности 3. априла 1861. је изабран за градоначелника Новог Сада, а биран је такође и за посланика на Благовештенском сабору. На Благовештенском сабору се залагао за обнову српске Војводине у сарадњи са Мађарима, док као градоначелник није успео да игра значајнију улогу, јер је убрзо уклоњен са наведеног положаја. Приликом избора за Угарски сабор 1865. је изабран за посланика у Старом Бечеју.¹⁷¹ Поред Милетића 1865. је изабрано још десеторо Срба

¹⁶⁸ Опширније: Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914²*, Београд, 2003, 167-199.

¹⁶⁹ Васа Стајић, *Светозар Милетић*, Београд, 1938, 7-60; Никола Петровић, *Светозар Милетић 1826–1901*, Београд, 1958, 7-82; Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић. Живот и политика (1826–1901)*, Београд, 2009, 1-33.

¹⁷⁰ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, I, Сремски Карловци, 1968, 54-55.

¹⁷¹ В. Стајић, *Светозар Милетић*, 61-78; Н. Петровић, *Светозар Милетић*, 106-117; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 34-73.

за посланике у Угарском сабору. Ипак, само је великобечкеречки посланик Ђорђе Стратимировић покушао да преузме вођство српског националног покрета у Угарској од Милетића. Стратимировић је рођен 19. фебруара 1822. у богатој српској породици у Кулпину. После гимназије определио се за војну службу. Свршио је Војну инжињерску академију и служио је у аустријској војсци до 1843. године, када се повукао на своје имање у Кулпину. Оженио се кћерком Ђорђа Заке Бајшанског Маријом. После смрти своје супруге 1848. године, ступио је у брак са Албином Бек. Популарност у народу је стекао захваљујући својој улози у народном покрету у току револуције 1848–1849.¹⁷² Као посланик на Благовештенском сабору залагао се за сарадњу са Хрватима. Први сукоб са Милетићем је имао у августу 1861. приликом прославе стогодишњице рођења Саве Текелије, када се на свечаном банкету отворено супроставио идеји о српско-мађарској сарадњи.¹⁷³ Нетрпељивост између Милетића и Стратимировића се даље развијала 1865. године, када су обојица били истакнути као кандидати за Угарски сабор у Старом Бечеју. На крају је Стратимировић одустао од кандидатуре у датом месту, што је касније правдао речима: „Мада је на дан избора пре подне број мојих гласова претезао, не држах мога имена достојно, да се српски гласови поцепају и да се тако цепање унесе у народ“.¹⁷⁴ Познато је, да је Ђорђе Стратимировић средином 60-их година XIX века истовремено одржавао контакте и са бечком владом и са мађарском револуционарном емиграцијом.¹⁷⁵ До отвореног сукоба између њега и Милетића је дошло на збору српских првака 18. октобра 1866. године у Новом Саду. Поред Стратимировића и Милетића, познато је да су присутни били још Емил Чакра, Живојин Кирјаковић, Јован Суботић и Михаило Полит-Десанчић. Стратимировић је предлагао да се владару пошаље једна делегација српских првака, која би затражила да се поштују одлуке Благовештенског сабора. Према Стратимировићевој идеји целу наведену акцију је требало да пождри српски патријарх Самуило Маширевић. Милетић се супроставио наведеном предлогу, док је оптужио Стратимировића да је у

¹⁷² Жарко Димић, *Ђорђе Стратимировић у револуцији и рату 1848–1849*, необјављена одбрањена докторска дисертација Филозофски факултет, Нови Сад, 2015, 4-15.

¹⁷³ Ђорђе Стратимировић, *Успомене* (прир. Жарко Димић), Нови Сад, 2013, 105-106.

¹⁷⁴ *Исто*, 108.

¹⁷⁵ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 284-285.

служби бечке владе.¹⁷⁶ Своје виђење наведених догађаја Милетић је изнео у листу *Застава*¹⁷⁷, док је Стратимировић послао свој допис прашкој *Политици* и бечком *Zukunft*-у¹⁷⁸. Такође је сачувана из октобра 1866. једна анонимна представка аустријској влади у којој се тражи да подрже Стратимировића као првака Српске конзервативне странке.¹⁷⁹ Упркос Стратимировићевој слави из периода револуције, међу угарским Србима је Светозар Милетић стекао већу популарност. Милетић је своје ставове успешно заступао у *Застави*¹⁸⁰, а важио је и за једног од активнијих посланика на Угарском сабору. Са друге стране Стратимировић је константно сумњичен као агент Белкредитне владе. Стратимировић је, како би смањео Милетићев утицај у народу 1868, покушао да овлада Матицом српском у којој су до тада доминирале Милетићеве присталице. Тада је Стратимировић заједно са својим братом Тодором и Јованом Грујићем-Јотом предложио пријем 45 нових чланова, махом земљорадника из Футога и Кулпина. Као противтежа Милетић је предложио 72 нова члана, који су и примљена у Матицу, док су Стратимировићеве присталице одбијене под изговором да се ради о земљорадницима који не могу да допринесу развоју културе и просвете.¹⁸¹

У децембру 1868. Угарски сабор је донео закон *О равноправности народности*. У таквим околностима поставило се питање правца даљег деловања посланика немађарских нација. Најутуцајнији политичар међу угарским Србима Светозар Милетић се определио за безусловно опозиционо деловање. Своје погледе је изложио у листу *Застава* у чланку под насловом *Основа програма за српску либерално-опозициону странку*.¹⁸² Свој политички програм је поделио на четири целине. У првом

¹⁷⁶ Исто, 342-343.

¹⁷⁷ Исто, 345-348.

¹⁷⁸ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 353-356; Ђорђе Стратимировић, *Успомене*, 110.

¹⁷⁹ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 324-334.

¹⁸⁰ Опширније о Застави: В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 215-230.

¹⁸¹ Живојин Милисавец, *Историја Матице српске*, II (1864–1880: време изневерих нада и борбе за опстанак), Нови Сад, 1992, 238-248; В. Крестић (прир.), *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад, 2015, 277-278.

¹⁸² Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 581-588; В. Крестић-Радош Љушић (прир.), *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд, 1991, 29-36; Светозар Милетић, *Сабрани списи*, II/2 (прир. Ч. Попов-Д. Микавица), Београд, 2001, 19-28; В. Стајић, *Светозар Милетић*, 91-92; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 82-83; Бранко Бешлин, *Европски утицаји на*

делу је разматрано деловање у погледу националног питања у Угарској. Захтевано је поштовање равноправности свих нација у Угарској, као што су Срби, Словаци, Румуни, Немци и Руси. Предложено је заокруживање жупанија по националном принципу, реорганизација Великашког дома Сабора како би се повећао број представника немађарских народа, захтевано је да све нације буду равноправно заступљене у просвети, судству, као и у угарској домобранској војсци. У погледу српског народа у Угарској Милетић је инсистирао на поштовању одлука Благовештенског сабора. Поводом развојачења Војне границе он је прихватио њено начелно присаједињење Угарској, под условом да се на простору некадашње крајине устроје српски диштрикти. У унутрашњој политици захтевано је укидање установа делегација и заједничких аустро-угарских министара. Милетићев програм је у датом погледу слично мађарској крајњој левици тежио према што потпунијој самосталности Угарске. У погледу спољне политике држао је да Срби треба да се опиру тежњама Аустро-Угарске ка ширењу према Балкану. У случају рата на истоку Милетић је држао да Аустро-Угарска не сме да спречава ослобођење хришћанских народа у Османској царевини, а захтевао је да Угарски Срби у складу са својим могућностима помогну својој неослобођеној браћи. На основу наведених принципа је 28. јануара 1869. у Великом Бечкерек у присуству око 300 српских бирача донет програм Српске народне слободоумне странке. По месту где је проглашен наведени политички програм је у историографији познат ка великобечкеречки. У њему је проглашена солидарност са Румунском народном странком, одбачена је Аустро-угарска нагодба као штетна за немађарске нације у Угарској. Такође је захтевано анулирање Хрватско-угарске нагодбе и угарског народносног закона. Изабран је и средишњи одбор странке у који су ушли, поред Милетића, Јован Суботић, Михаило Полит-Десанчић, Антоније Хацић, Стеван Павловић, Лаза Костић, Миша Димитријевић, Ника Максимовић, као и браћа Ђуре Јакшића, Јоца и Макса.¹⁸³ Своје мишљење о опозиционим политичким

српски либерализам у XIX веку, Сремски Карловци-Нови Сад, 2005, 595-601; Д. Микавица, *Српско питање*, 154-155.

¹⁸³ *Застава* бр. 10 од 22. јануара 1869. године; *Застава* бр. 12 од 26. јануара 1869; *Застава* бр. 13 од 29. јануара 1869; *Застава* бр. 14 од 31. јануара 1869; В. Крестић- Р. Љушић (прир.), *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд, 1991, 29-36; Светозар Милетић, *Сабрани списи*, II/2, 19-28; В. Стајић, *Светозар Милетић*, 91-92; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 82-83; Бранко

програмима Срба и Румуна угарска влада је изложила на седници од 12. фебруара 1869. Истакнуто је да оба наведена програма у погледу националног питања произилазе из предлога немађарских посланика приликом расправе народносног закона. Иако су министри били сагласни да је предвиђено деловање српске и румунске странке штетно по угарску владу, одлучено је да се не преузимају репресивне мере све док не дође до кршења конкретних закона. Владици политички листови су осудили закључке српских и румунски бирача и позвали угарске Србе и Румуна да се дистанцирају од наведених тежњи.¹⁸⁴

Део конзервативних српских политичара није прихватио бечкеречки програм. Борбу против Српске народне слободоумне странке су махом повели унутар Деакове странке. Једино је Ђорђе Стратимировић покушао да оснује српску странку која би подржавала угарску владу, али као засебна партија на угарској политичкој сцени. Он је 1869. изабран за посланика на Угарском сабору у Великом Бечкереку насупрот Ђорђу Димитријевићу који је стајао на становишту Бечкеречког програма. Датом приликом Стратимировић је добио 834 гласа, стога је евидентно да су поред дела српских бирача и Мађари већином гласали за њега.¹⁸⁵ Како би се успешно супроставио Милетићевом утицају у народу, он је уз благонаклонст угарске владе октобра 1869. основао лист *Србски народ*¹⁸⁶. Први број је објављен 13. октобра. Главни уредник је био Јован Грујић Јота, а као сарадници јављају се и Милан Димитријевић Грозни, као и Ђорђе Поповић Даничар. Поред Стратимировића, лист је материјално помогао и тадашњи српски патријарх Самуило Маширевић. У првом броју је наведено да *Србски народ* прихвата Аустро-угарску нагодбу и закон о народностима као свршен чин, стога се лист није бавио њиховом критиком.¹⁸⁷ Приликом избора за Угарски сабор *Србски*

Бешли, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци-Нови Сад, 2005, 595-601; Д. Микавица, *Српско питање*, 154-155 В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад, 2013, 291-296.

¹⁸⁴ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 592-595; Kemény G. Gábor (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, Budapest, 1952, 173-174.

¹⁸⁵ *Застава* бр. 27 од 2. марта 1869; Шандор Месарош, *Партијско-политичке борбе у Бачкој и Банату за време избора за Угарски парламент 1825–1918*, Истраживање, бр. 12 (1989), 62.

¹⁸⁶ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 437-454.

¹⁸⁷ *Србски народ* бр. 1 од 1. октобра 1869.

народ је у наведеном периоду био једини лист на српском језику који је посвећивао већу пажњу Србима унутар Деакове странке. Поред угарске владе, Стратимировић је покушао да задобије и подршку београдске владе. Међутим намесници Јован Ристић и Миливој Петровић Блазнавац нису били вољни да подрже наведени подухват. Сам Стратимировић је руском конзулу у Београду Николају Шишкину тврдио, да је *Србски народ* основао са циљем да би се супрставио непријатељима Словена унутар Аустро-Угарске, како би допринео стварању српске царевине на челу са династијом Обреновића на развалини Турске.¹⁸⁸ Упркос свом деловању против Милетићеве странке, Стратимировић је уживао само умерену подршку угарске владе. Главне личности мађарске политичке елите, попут Андрашија, су Стратимировића сматрали за пустиолова кога понајвише мотивише новац.¹⁸⁹ После трогодишњег мандата на Угарском сабору Стратимировић је крајем маја 1872. поднео извештај бирачима у Великом Бечкереку. Навео је да више неће безусловно да подржава Деакову странку, већ да ће ускоро да изради нови српски опозициони политички програм.¹⁹⁰ Изјава му је нанела значајну политичку штету, јер је приликом избора добио мање гласова од деаковца Фриђеша Балаше и милетићевца Александра Трифунца.¹⁹¹ После неуспеха Стратимировић је своју политичку платформу објавио 10. децембра 1872. године. Прихватио је Аустро-угарску нагодбу и закон о народностима као свшрен чин, али је навео да очекује да се народносни закон савесно примењује и да се по потреби допуни. Залагао се за ослобођење хришћанских народа у Османској царевини. Признао је територијалну целокупност земаља круне Светог Стефана, а за узврат је тражио да угарска влада безусловно поштује српску црквено-народну аутономију. Такође је предвидео борбу против радикалних елемената унутар српске аутономије у Угарској.

¹⁸⁸ В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 295.

¹⁸⁹ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 460-461.

¹⁹⁰ *Torontál* бр. 10 од 6. јуна 1872.

¹⁹¹ *Torontál* бр. 20 од 15. августа 1872; Ђ. Стратимировић, *Успомене*, 116-117. У својим мемоарима Стратимировић тврди да је одустао од избора, али према извештају мађарског листа из Великог Бечкрека *Torontál*-а Стратимировић је учествовао у изборима и освојио је 260 гласова, док је Балаша добио подршку 369 бирача, а Трифунац 509. Приликом ужег избора Трифунац је победио са 616 гласова насупрот Балаших 336.

Залагао се за сарадњу Срба и Хрвата у оквирима Хабсбуршке монархије.¹⁹² Иако је Стратимировићев програм био сличан тежњама Српске народне слободоумне странке, Стратимировић је своје циљеве изложио у знатно помирљивијем облику и умеренијим тоном. Ипак, он није успео да придобије подршку српских бирача, стога је његова политичка странка нестала још пре него што је била основана. После наведеног неуспеха, Стратимировић је у потпуности напустио угарску политичку сцену.

Светозар Милетић је 60-их година XIX века постао најпопуларнија политичка личност међу угарским Србима. Симпатију српског становништва је задобио претежно помоћу својих текстова у *Србском дневнику* и *Застави*. До Аустро-угарске нагодбе залагао се за сарадњу са Мађарима против бечке владе, док је после Нагодбе постао безусловни опозиционар угарској влади. Малобројне српске јавне личности, које се нису слагали са Милетићевим опозиционим ставом, покушавали су унутар Деакове странке да спрече јачање Милетићеве Српске народне слободоумне странке. Једино је Ђорђе Стратимировић покушао да формира једну засебну српску политичку странку која би била вољна да сарађује са угарском владом. Иако је као вођа народног покрета у току револуције 1848–1849. Стратимировић уживао извесну популарност код угарских Срба, његов покушај да оснује странку је неславно пропао. Заправо, његов политички програм се вишео разкликовао у методама него у циљевима од Великобечкеречког програма.

Срби „владиновци“ на Угарском сабору

У периоду од 1865. до 1869. Србе је у Угарском сабору заступало тринаест посланика. То су били: Стеван Брановачки (Нови Сад), Павле Трифунац (Башаид),

¹⁹² В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 440-443; Исти, *О Ђорђу Стратимировићу и његовом политичком програму из 1872. године*, Зборник за историју [Матице српске] бр. 18 (1978), 31-49; В. Крестић-Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака*, 65-70; У својим мемоарима Стратимировић у потпуности прећуткује покушај оснивања сопствене политичке странке.

Никола Михаиловић (Сомбор до 1867.)¹⁹³, Александар Стојачковић (Сомбор од 1867.)¹⁹⁴, Светозар Милутиновић (Товаришево), Милош Димитријевић (Кулпин), Сава Вуковић (Бач), Ђорђе Стратимировић (Велики Бечкерек), Јован Дамаскин (Нови Арад), Александар Николић (Пардањ), Мила Манојловић (Вршац), Петар Чарнојевић (Кикинда) и Светозар Милетић (Стари Бечеј).¹⁹⁵ Иако пре избора 1865. није дефинисан заједнички политички програм српских посланика, сви су они, изузев Александра Стојачковића, подржали предлог мањине народносног одбора за решење националног питања у Угарској.¹⁹⁶ Ипак већина Угарског сабора је прихватила Деаков предлог према којем је наведен проблем сведен на службену употребу различитих језика у Угарској. У таквим околностима немађарски посланици су морали да одлуче да ли да поведу борбу за промену народносног закона или да у сарадњи са угарском владом покушају да издејствују што бољи положај за свој народ. Један од првих и најоштријих критичара српског национално-опозиционог Бечкеречког програма био је сомборски посланик Александар Стојачковић. Свој политички програм је изнео 7. марта 1869. у Сомбору. Нажалост једини лист који је донео извештај са наведеног догађаја је била Милетићева *Застава*. Стојачковић је навео да Бечкеречки програм представља „рат са Мађарима“. *Застава* је опоменула Стојачковића да је и сам 1861. подржао одлуку Благовештенског сабора да се од владара захтева засебна територија за Србе.¹⁹⁷ У таквим околностима у Сомбору је 17. марта однео победу Антоније Коњовић, градоначелник Сомбора кога је подржала Српска народна слободоумна странка. Он је освојио 1093 гласова, Стојачковић 236, а кандидат мађарске крајње левице Гашпар Корић 662. Није гласало 612 бирача.¹⁹⁸ Међутим радост милетићеваца није могла дуго да траје, јер је Коњовић преминуо 23. фебруара 1870. у Ници. *Србски народ* је позвао

¹⁹³ Greguss Ágost (приредио), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IV, 171.

¹⁹⁴ *Исто*, V, Pest, 1868, 10.

¹⁹⁵ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, I, Pest, 1866, 9-11.

¹⁹⁶ *Исто*, II, Pest, 1867, 261-264; Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, Budapest, 1952, 5-9.

¹⁹⁷ *Застава* бр. 25 од 26. фебруара 1869.

¹⁹⁸ *Застава* бр. 29 од 7. марта 1869; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke törvényhatóságok és párt szerint is rendezve*, Pest, 1869, 26.

сомборске бираче да на изборима гласају за Стојачковића „ваљаног Србина, који би са свог рада и заузимања на земаљском сабору за свој народ, како себи тако и својим бирачима образ осветлао“.¹⁹⁹ Кандидат Српске народне слободоумне странке Ника Максимовић је представљен као човек који понајвише брине за то да где је боље пиво. Пошто је Стојачковић уочи избора одустао од кандидатуре, Ника Максимовић је 15. јуна 1870. једногласно изабран за посланика.²⁰⁰

Упркос Милетићевој популарности избори 1869. нису лако протекли за Српску народну слободоумну странку. Сам Милетић је прво поражен у Старом Бечеју, где је добио 1315 гласова, док је његов противкандидат присталица Калмана Тисе Винце Латиновић задобио поверење 1667 бирача. На биралиште није изашло 415 лица са правом гласа.²⁰¹ Након тога Милетић је до мандата дошао у Башаиду, где је успео са 496 насупрот 437 гласа да победи Србина деаковца диштриктског судију Лазара Видића.²⁰² У Кулпину су као кандидати били истакнути Милош Димитријевић са програмом Деакове странке и народносни кандидат Словак из горње Угарске Виљем Паулини Тот. Приликом избора Димитријевић је освојио 509 гласова, док је Тот добио 861 глас. Нису гласала 520 бирача.²⁰³ У Великом Бечкерекy су кандидати били Ђорђе Стратимировић и милетићевац Ђорђе Димитријевић. Стратимировића је *Застава* оштро нападала као продану душу, јер није хтео да усвоји Бечкеречки програм. Ипак, на дан избора је надвладао Стратимировић који је убедљиво са 834 гласова наспрам 124 савладао Димитријевића. Нису гласала 670 бирача.²⁰⁴ У Великој Кикинди су као кандидати били истакнути Петар Чарнојевић са програмом мађарске крајње левике и

¹⁹⁹ *Србски народ* бр.39 од 10. априла 1870.

²⁰⁰ *Застава* бр. 64 од 5. јуна 1870.

²⁰¹ *Застава* бр. 31 од 12. марта 1869; Шандор Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату за време избора за Угарски парламент 1825–1918*, Истраживања, бр. 12 (1989), 61; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehívott*, 32.

²⁰² *Застава* бр. 36 од 23. марта 1869; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 61.

²⁰³ *Застава* бр. 30 од 9. марта 1869; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 62; Милош Димитријевић, *Успомене из мога живота*, Нови Сад, 1896, 57; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehívott*, 32.

²⁰⁴ *Застава* бр. 36 од 23. марта 1869; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 62; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehívott*, 19; Bertényi Iván, *Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai háttéréről, „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”*. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére, Eger, 2011, 362.

деаковац, чиновник министарства унутрашњих послова Павле Трифунац, док је милетићевац Петар Танашевић одустао од избора. Захваљујући подршци милетићеваца изабран је Чарнојевић, који је задобио поверење 764 бирача, док је Трифунац освојио 468 гласова, а у изборном процесу нису учествовала 438 бирача.²⁰⁵ У Бачу је изабран Сава Вуковић, министар правде у Семереовој влади, са програмом Тисине умерене опозиције. Милетићевци су подржали Ермина Чеха, који је освојио 594 гласова, а Вуковић 1415. Нису гласала 789 бирача.²⁰⁶ У бешеновачком округу је поражен милетићевац Стеван Павловић, који је добио 597 гласова, док су за Лајоша Ронаиа гласала 668 бирача. Са биралишта су изостала 1210 лица са правом гласа.²⁰⁷ У Новом Саду је за посланика изабран Светозар Милетић са 471 добијеним гласом. Његов противкандидат, Србин деаковац, чиновник министарства просвете и богочасти Теодор Мандић је освојио свега 56 гласова. Милетић се одрекао мандата, јер је већ осигурао своје присуство на Угарском сабору. На допунским изборима је поверење новосађана задобио Стеван Павловић.²⁰⁸ У пардањском изборном округу је изабран велепоседник Александар Николић од Рудне са програмом Тисине умерене опозиције.²⁰⁹ У чавокачком округу у Тамишкој жупанији су били као кандидати истакнути Вићентије Поп са програмом Румунске народне странке, владин кандидат Ђорђе Ивачковић и Јован Дамаскин, присталица Калмана Тисе. Изабран је Ђорђе Ивачковић са 813 гласова, Дамаскин је добио 445, Поп 259, а троје бирача није гласало.²¹⁰ У Темишвару је такође један од кандидата био Србин Јован Мишић са програмом умерене опозиције, али није задобио поверење већине бирача. Изабран је деаковац Ђерђ Клапка са 1004 гласова, Мишић је освојио 941, а 230 лица са правом гласа је изостало.²¹¹

²⁰⁵ *Застава* бр. 30 од 9. марта 1869; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehivott*, 22; Varsányi Péter István, *Szerek és magyarok között a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája, Békéscsaba-Szeged*, 1988, 177-178.

²⁰⁶ *Застава* бр. 33 од 16. марта 1869; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehivott*, 32-33.

²⁰⁷ *Застава* бр. 32 од 14. марта 1869; Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehivott*, 57.

²⁰⁸ Wojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi april 20-ára összehivott*, 80.

²⁰⁹ *Исто*, 57.

²¹⁰ *Исто*, 54.

²¹¹ *Исто*, 25.

Приликом избора за Угарски сабор 1869. седморо српских кандидата је дошло до мандата. Из редова Српске народне слободоумне странке су изабрани Светозар Милетић, Антоније Коњовић, после његове смрти Ника Максимовић и Стеван Павловић. Са програмом мађарске умерене опозиције до мандата су дошли Сава Вуковић и Александар Николић. Са подршком владајуће Деакове странке је изабран Ђорђе Стратимировић, а уз потпору мађарске крајње левице Петар Чарнојевић. Од Срба су са програмом Деакове странке приликом избора пропали Александар Стојачковић, Милош Димитријевић, Павле Трифунац и Теодор Мандић.

Сава Вуковић је био један од најактивнијих посланика на Угарском сабору у периоду од 1869. до 1872. Угарски сабор је одржао 484 седница, док је Вуковић беседио више од седамдесет пута. Приликом расправе саборске адресе 22. маја 1869. је истакао да угарску владу и сабор чека велик посао до изградње парламентарних, демократских институција, али и да су околности повољније него што су раније биле. Навео је, да према његовом мишљењу изборне злоупотребе нису везане за изборни закон. Стога приликом промене наведеног правног акта, треба да се узму у обзир друге околности. Захтевао је да влада гарантује слободу штампе и слободу збора и окупљања. Изразио је жељу за сарадњу са делегатима из Хрватске и Славоније у нади да се ријечко питање реши на обострано задовољство. Са негодовањем је приметио да у одбор који је припремао саборску адресу није изабран ни један представник опозиције. Изразио је страх, да влада под застарелим институцијама чије је укидање најављено у саборској адреси, подразумева жупанијску самоуправу. Захтевао је укидање установе делегација, јер је сматрао да се на тај начин ограничава делокруг Угарског сабора. Очекивано је подржао предлог адресе Калмана Тисе.²¹² Вуковић је у свом раду у Угарском сабору посебну пажњу посвећивао питањима у вези Ријеке. Већ је 8. маја 1869. упитао владу, да због чега је потребно да се бира нова угарска комисија, која је у преговорима са хрватском страном требала да расправља о положају Ријеке унутар земаља круне Светог Стефана, када је ранији сазив дате комисије биран крајем

²¹² Greguss Ágost (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Pest, 1869, 134-144.

претходне године. У свом одговору председник владе Ђула Андраши је навео, да је боље да се установи нови састав наведене комисије, како касније не би било потребе за променама. Преговори су према Андрашијевим речима свакако били одложени до новог сазива Хрватско-славонског сабора.²¹³ Вуковић се свега неколико месеци касније, 10. јула 1869. интересовао за рад мешовите угарско-хрватско-ријечке комисије. Андраши је могао само да констатује, да и даље постоји разлаз мишљења између Угарске и Хрватске и Славоније у погледу будућности Ријеке.²¹⁴ Вуковић се такође у више наврата интересовао за изградњу саобраћајница према Ријечи. Сматрао је, да Ријека треба да буде најзначајније пристаниште у погледу извоза угарске робе. Истицао је, да угарска влада треба да одговори на чињеницу да аустријска страна фаворизује Трст. У наведеном смислу је упутио интерпелацију 16. јуна 1869. у погледу напретка на изградњи доњоземско (алфелдско)-ријечке железнице.²¹⁵ Наведено питање је до краја датог саборског периода напоменуо још у два наврата. Прво је 28. јануара 1870. приликом расправе буџета министарства саобраћаја критиковао владу због лошег стања путева у земљи. Вуковић је био мишљења, да је пожељно да се више пажње и материјалних средстава окрене ка изградњи нових железничких линија. Посебно је истакао потребу да се Ријека боље повеже са Угарском. Жестоко је критиковао Друштво за изградњу јужне железнице због спорог напретка у наведеном послу.²¹⁶ Дати проблем је напоменуо и 16. децембра 1871. приликом расправе о зајму за изградњу железница. Навео је да влада жели да додели додатних десет милиона форинти Друштву за изградњу јужне железница, а да је за две године урађено свега 8% радова. Вуковић је био скептичан према плановима да се разматрана линија од Карловца до Ријеке заврши до августа 1873.²¹⁷ Као опозициони посланик Вуковић је жестоко критиковао владу и приликом расправе буџета. Сходно томе је 14. децембра 1869. упозоравао да се велики број законских нацрта подноси Сабору, што спречава посланике да се упознају са суштином појединих питања. Вуковић је страховао да

²¹³ Исто, 56-57.

²¹⁴ Исто, II, Pest, 1869, 531-532.

²¹⁵ Исто, 21-22.

²¹⁶ Исто, V, Pest, 1870, 34-36.

²¹⁷ Nagy Iván (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIX, Pest, 1872, 236-237.

влада жели да посланике деградира на положај гласачке машинерије.²¹⁸ Приликом расправе буџета министарства пољопривреде, привреде и трговине 4. фебруара 1870. захтевао је да се изгради већи број мостова преко Дунава у Бачкој.²¹⁹ Своје мишљење о односима између државе и верских заједница је изнео 21. фебруара 1870. приликом дебате о буџету министарства просвете и богочасти. Залагао се за потпуну верску слободу, али је тврдио да држави припада право врховног надзора свих вероисповести. Сматрао је да управо Сабор треба да надгледа рад аутономних вероисповедних органа, односно да надлежни министар треба да спроводи вољу сабора, а не да накнадно тражи одобрење за своје поступке. У погледу права државе на надзор вероисповедних органа навео је пример Сједињених Америчких Држава, где је спречен пријем Јуте у ранг савезних држава, док се мормонска заједница не одрекне полигамије.²²⁰ Слично осталим опозиционим посланицима приликом расправе буџета министарства унутрашњих послова 27. јануара 1871. се противио успостављању установе градских великих жупана.²²¹ Своје мишљење о уређењу затвора је поделио са Сабором 13. фебруара 1871. године, када се противио плану министарства правде да затворенике у мукачевачком затвору уче да свирају на неком музичком инструменту. Министар правде Болдичар Хорват је истакао да он музику сматра за средство са којим жели да оплемени душу затвореника, а евентуално и да некима од њих омогући да помоћу ње зарађују на слободи.²²² Приликом расправе буџета министарства просвете и богочасти 18. фебруара 1871. Вуковић је истакао, да циљ просвете треба да буде, да поред научног знања код ученика такође развија и грађански дух, као и да их упозна са уставом и законима земље. Није сматрао за пожељно, да се школски надзорници награђују титулом краљевских саветника. Држао је да би та титула давала надзорницима превише ауторитета над учитељима, који би можда сматрали за сходно да се и на политичком пољу повинују вољи школских надзорника. Страховао је, да би

²¹⁸ Исто, IV, Pest, 1870, 89-90.

²¹⁹ Исто, V, Pest, 1870, 155.

²²⁰ Исто, VI, Pest, 1870, 45-53.

²²¹ Nagy Iván (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XII, Pest, 1871, 216-217.

²²² Исто, XIII, Pest, 1871, 84-86.

такав поступак могао штетно да се одрази на парламентарни развој Угарске.²²³ При инартикулације споразума о екстрадицији између Угарске и Шведско-Норешке Краљевине, Краљевине Италије и Француске 21. марта 1871. Сава Вуковић је истакао да је добро што је влада у споразуме унела да не може да буде ни говора о екстрадицији политичких бегунаца. Међутим, Вуковић је истакао да ни једна земља екстрадицију припадника политичке емиграције неће захтевати на наведеној основи, већ ће покушати да их прикаже као обичне криминалце. Као политички емигрант у Енглеској био је упознат са захтевом аустријских власти да њега и друге мађарске либерале предају њима под изговором да су одговорни за крађу угарских крунидбених симбола. Како би се влада оградила од сличних покушаја, он је предлагао да би било корисно да у таквим случајевима Угарска прати пример Енглеске или Сједињених Држава. Тамо је земља која захтева нечију екстрадицију дужна да пошаље свог заступника, који пред судовима доказује кривицу дотичне особе.²²⁴ Иако је Вуковић често говорио приликом расправе законских нацрта, посебно се издвајају три његове беседе. Прву је одржао 23. марта 1871. приликом дебате закона о уређењу општина. Изразио је чуђење да влада жели да ограничава слободно кретање људи. Сматрао је, да је на датом месту непотребно да се наведе да особе против којих се води кривични поступак не могу да се селе из једне општине у другу. Држао је, да приликом расправе кривичног законика треба да се уреди да на који начин ће власт да тражи бегунце.²²⁵ Поводом расправе истог закона говорио је и 27. марта. Навео је да сумња у то да Угарска заиста има парламентарну владу, јер је сматрао да нема праве парламентарне демократије док сви чланови нације не уживају иста грађанска и политичка права. Сматрао је, да циљ владе треба да буде да проширује права која народ ужива. Није крио разочарење што влада у закон о општинама уноси параграф према којем половину скупштине општине чине вирилисти односно лица која плаћају највише пореза држави. Вуковић је истакао да материјално богатство није гаранција за нечије способности, јер је могуће доћи до новца и помоћу малверзација и превара. Сматрао је, да ако најбогатији становници

²²³ Исто, 237-238.

²²⁴ Исто, XV, Pest, 1871, 100-101.

²²⁵ Исто, 173-174.

општине врше утицај помоћу свог богатства и без закона, да то не значи да влада нужно треба да кодификује такво стање. Према његовом мишљењу закони треба на посебан начин да штите најсиромашније, а не најбогатије.²²⁶ Подуже је беседио и 24. фебруара 1872. приликом расправе новог изборног закона. Истакао је своје незадовољство чињеницом да предложени нацрт даље смањује број бирача. Као пожељан пример пажњу Сабора је упутио на Енглеску, где сви пунолетни мушкарци који држави плаћају порез имају право гласа. Истакао је, да порез варира унутар Угарске и у односу на земљишта исте величине, стога величина плаћеног пореза не би смела да прави разлику између грађана. Надаље је захтевао да се величина изборних округа изједначи унутар Угарске како би у сваком њеном делу приближно исти број бирача бирали једног посланика.²²⁷ Приликом даље расправе изборног закона 4. априла је истакао да влада не може да се крије иза националног питања у погледу зашто није проширено право гласа. Сматрао је, да већи број немађарских гласача ни на који начин не могу да угрозе опстанак Угарске. Држао је да једина опасност по Угарску лежи у савезу са Аустријом.²²⁸ У току разматраног саборског периода Вуковић је своју пажњу свега једном окренуо ка спољнополитичким догађајима. У јеку француско-пруског рата 23. новембра 1870. је у Сабору истакао да сматра да су до пораза Француске довела три фактора: француска влада је ставила интересе династије изнад народа, Француска се грчевито трудила да задржи статус велике силе, коначно њено државно уређење је било централистичко.²²⁹

У свом саборском деловању Ђорђе Стратимировић је своју пажњу претежно посветио спољнополитичким питањима. Већ у току расправе саборске адресе 4. јуна 1869. је захтевао да се у предлог Деакове странке дода параграф према којем се Аустро-Угарска неће мешати у расплет источног питања, те ће на тај начин да помогне еманципацију хришћана на Балкану од османске власти. Већина Угарског сабора је

²²⁶ Исто, 215-218.

²²⁷ Исто, XXI, Pest, 1872, 271-276.

²²⁸ Исто, XXIV, Pest, 1872, 67-74

²²⁹ Исто, XI, Pest, 1870, 185-186.

одбила дати предлог.²³⁰ Затим је у два наврата 22. марта²³¹ и 27. јуна 1870.²³² упитао угарску владу да ли министарство финансија намерава да дозволи продају лозова за османски железнички зајам у Угарској. Међутим, Стратимировић је остао ускраћен за одговор, јер је угарска влада дозволила продају наведених лозова.²³³ Стратимировић је такође 27. јуна 1870. предложио да Угарски сабор донесе одлуку о изградњи железничке линије од Велике Кикинде до Београда.²³⁴ У турбулентном периоду после пораза Француске од Пруске Ђорђе Стратимировић је покушавао да дозна да какав став планира да заузме угарска влада према новој спољнополитичкој констелацији у Европи. Прво је 19. јануар 1871. поднео интерпелацију на министра председника грофа Ђорђа Андрашија поводом зближавања Аустро-Угарске и Пруске. Стратимировић је желео да сазна да које је владино мишљење поводом могућег савеза са Пруском. Андраши је одговорио да је министар иностраних дела Бајст својом нотом покушао да успостави добросуседске односе између Аустро-Угарске и новонастале немачке државе. Аустро-Угарска се противила избијању рата између Француске и Пруске, у току којег се држала неутрално, такође жели да се држи неутрално поводом евентуалних нових сукоба између наведене две државе, истакао је Андраши. У свом одговору Стратимировић је напоменуо, да сматра да се Аустро-Угарска одриче свог положаја велике силе уколико ступи у савез са Немачком.²³⁵ Затим је 1. фебруара 1871. захтевао од Андрашија објашњење поводом белешке коју је гроф Бајст послао аустро-

²³⁰ Greguss Ágost (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Pest, 1869, 384-387.

²³¹ Nagy Iván (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VII, Pest, 1870, 170.

²³² *Исто*, IX, Pest, 1870, 17.

²³³ Дати догађај је Стратимировић у својим успоменама описао на следећи начин: „Те исте године (1870.) изуме познати милионар Хирш нов начин, да из лаковерне Европе исцеди силне милијоне. То је био турски велики зајам за грађење отоманских железница. Гроф Бајст, државни канцелар аустријски, па тадашња бечка влада немачко-уставоверне странке, а с њом и пештанска влада и цела жидовско-либерална преса потпомагаху са свима средствима ово подузеће, које је на жалост успело. – Познавајући потпуно прилике турске, хтео сам по могућности да отклоним грдну обману, којој је жртвом постао толики свет. У мотивираној једној интерпелацији на угарског министра финансије, покушао сам у сабору да лаковерну публику Европе упозорим на тај велики шеретлук. – Ја сам опетовно тражио од владе одговора на интерпелацију, али га не добих.“ Ђ. Стратимировић, *Успомене*, 115-116.

²³⁴ Nagy Iván (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IX, Pest, 1870, 17.

²³⁵ *Исто*, XII, Pest, 1871, 68, 180-181, 205.

угарским представницима у Београду и Букурешту. У датој ноти је наведена могућност војне интервенције у Подунавским кнежевинама како би се на њих извршио притисак у корист Османске царевине. Стратимировић је позвао угарску владу да се у погледу спољне политике заложи за еманципацију хришћанских народа на истоку од Османске владавине.²³⁶ Андраши је одговорио 20. фебруара 1871. да Аустро-Угарска води мирољубиву политику према Истоку, стога не намерава да војно интервенише све док је нека друга сила не примора на то. Стратимировић је 22. фебруара изразио своје неслагање са Андрашијем чија политика покушава да преброди несугласице између балканских хришћанских народа и Турске. Зато је Стратимировић позвао угарску владу да потпомогне ослобођење хришћанских народа на Балкану од Турске. У наведеном смислу је предао предлог саборске одлуке, али се већина изразила против.²³⁷ Поред питања у вези спољне политике Стратимировић је упутио и неколико интерпелација на угарску владу везана за разна питања. Тако је 30. априла 1870. упитао да како стоји истрага поводом убиства сеоског судије Регељца у Деспот Сент-Ивану.²³⁸ Затим је 16. маја 1870. затражио од министра унутрашњих послова да му разјасни да на основу којих закона је Урош Шимић изабран за привременог градоначелника у Сомбору.²³⁹ Такође је 25. јануара 1871. критиковао владу због немарног држања поводом поплава у Торонталској и Тамишкој жупанији.²⁴⁰ Иако Стратимировић није припадао Српској народној слободоумној странци 23. марта 1872. је подржао предлог сомборског посланика Нике Максимовића да се новосадски велики жупан Мађаш Ленард уклони са свог положаја, због немилих догађаја који су уследили приликом повратка Светозара Милетића из казнионице у Вацу. Стратимировић је држао да Милетићеве присталице нису ни на који начин кршиле закон, већ да се радило о обичној политичкој демонстрацији какве су дозвољене у свим парламентарним демократијама.²⁴¹ Свој једини говор поводом неког законског нацрта Стратимировић је одржао 28. фебруара 1872. у току опште расправе новог изборног закона. Критиковао је владин предлог као

²³⁶ Исто, 213-214.

²³⁷ Исто, XIII, Pest, 1871, 251-252, 299-302.

²³⁸ Исто, VIII, Pest, 1870, 87-88.

²³⁹ Исто, 129.

²⁴⁰ Исто, XII, Pest, 1870, 152-153.

²⁴¹ Исто, XXIII, Pest, 1872, 266.

компромисно решење између либералних и конзервативних принципа. Истакао је да порески цензус сматра за лоше решење, јер ако је влада одлучила да земљорадницима додели право гласа, онда би било потребно да сви пунолетни грађани стекну наведено право. То што неко поседује ¼ некадашње урбаријалне сесије није доказ да је наведена особа упозната са основама парламентарног живота. Ако влада сматра да поједине класе треба да лиши права гласа онда нека учини то, али је лоше решење да се прави разлика између припадника једне те исте класе само зато јер неко поседује више или мање земље. Стратимировићева друга примедба је била упућена на чињеницу да према наведеном предлогу на простору некадашње Банатске војне границе на сваких 110.000 грађана долази један посланик, док у другим крајевима Угарске тај однос је у просеку један посланик на 30.000 грађана.²⁴² Подржао је предлог Даниела Ирањија, који 22. фебруара 1872. позвао сабор да упути владу на израду новог законског предлога на основу следећи принципа: опште право гласа, тајно гласање, нова подела изборних округа на основу броја становника, да се одреди да које дужности не могу да се врше истовремено са положајем посланика, као и да се одреде кривичне санкције против злоупотреба поводом избора.²⁴³ У току свог саборског деловања Ђорђе Стратимировић је махом гласао заједно са владином Деаковом странком. Упркос томе подржао је захтев Нике Максимовића у погледу уклањања новосадског великог жупана Ленарда, као и Ирањијев предлог поводом расправе новог изборног закона, што сведочи о знатној самосталности. За разлику од Саве Вуковића и Ђорђа Стратимировића, Александар Николић и Петар Чарнојевић нису одржали ни једну беседу у Угарском сабору у периоду од 1869. до 1872. На седници од 7. маја 1869. Петар Чарнојевић је изабран за члана V одбора за проверу мандата, а Александар Николић је одређен за члана одбора за верификацију саборског дневника.²⁴⁴ Александар Николић је Сабору предао и две молбе. Прво је на седници од 3. јуна 1869. предао молбу 150 становника општине Пардањ у којој су молили Сабор да им омогући куповину на рате пустаре у

²⁴² Исто, XXI, Pest, 1872, 359-361.

²⁴³ Исто, 226-230.

²⁴⁴ Greguss Ágost (прир.), *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Pest, 1869, 45-46.

власништву краљевске коморе.²⁴⁵ Затим се 12. јуна 1869 обратио Сабору са молбом општина Отелек и Ујвар из Торонралској жупанији у којој су тражили од посланика да се заузму код краљевске коморе да их ослободе плаћања земљишног пореза, јер као уговорне општине требало би да буду изузете од датог намета.²⁴⁶ Саборска делатност Александра Николића је превремено завршена, јер се 13. новембра 1869. одрекао свог мандата из здравствених разлога.²⁴⁷ На Угарском сабору од 1869. до 1872. је српске националне интересе поред посланика из редова Милетићеве странке заступао и Ђорђе Стратимировић. Суштинска разлика између саборског деловања милетићеваца и Стратимировића лежи у чињеници да је Стратимировић прихватио постојећу државно-правну основу. Иако је начелно припадао Деаковој странци није увек безусловно подржавао угарску владу. Свој став је јасно и аргументовано изнео поводом расправе о изменама постојећег изборног закона, док је у више наврата критиковао Андрашијево министарство због несавесног односа према сељацима јужне Угарске приликом поплава. Слично Милетићу и он је у више наврата у Сабору покушао да добије податке о спољној политици Аустро-Угарске монархије. Шта више, из Стратимировићевих интерпелација се види да је често и пре угарске јавности поседовао одређена сазнања. За разлику од њега Сава Вуковић у Угарском сабору ни на који начин није заступао било какве посебне интересе угарских Срба. Своју пажњу је у потпуности посветио општем напретку Угарске на пољу саобраћаја, привреде и државне управе. Критички однос према угарској влади је испољавао искључиво на основу програма странке којој је припадао. Петар Чарнојевић и Александар Николић нису учествовали ни једном у саборским дебатама, што је за Николића разумљиво, јер је веома рано положио свој мандат. У случају Чарнојевића се поставља оправдано питање да ли је уопште заступао ма какве ставове на Угарском сабору. Јавно то засигурно није чинио.

Избори за Угарски сабор 1872. године су одржани у периоду од 12. јуна до 9. јула. Српска народна слободоумна странка је своју предизборну конференцију

²⁴⁵ Исто, 350.

²⁴⁶ Исто, 429.

²⁴⁷ Исто, III, Pest, 1869, 251.

одржала 21. априла у Великом Бечкереку. На њој је поново прихваћен Бечкеречки програм из 1869. године са „незнатним поправкама које су ишле на умирење наших суграђана мађарске народности у погледу целовитости Угарске круне, нарочито у Ердељу, с друге стране на морално осигурање тога да и друге народности, наиме, Романи, захтеве српског и хрватског народа потпомажу“.²⁴⁸ Срби са програмом Деакове странке су кандидовани у пет изборних округа: у Кулпину, Бачу, Великој Кикинди, Башаиду и у Сомбору. Ђорђе Стратимировић је поновно наступио у Великом Бечкереку, али без одређене политичке платформе, док је Петар Чарнојевић такође покушао да освоји још један мандат приликом избора у Великој Кикинди. Међу кандидатима средње левнице Калмана Тисе су се налазила тројица Срба: Сава Вуковић у Бачу, Јован Дамаскин у Зичидорфу и Александар Николић у Пардању. У Новом Саду се поред народносног кандидата Стевана Павловића за мандат борио и адвокат Ђорђе Кондорози са конзервативним програмом. У Кулпину су избори одржани 26. јуна у напетом атмосфери. За положај посланика су се борили три кандидата: Милош Димитријевић са програмом Деакове странке, судија из Новог Сада Милутин Татић из редова Народне странке и мађарски левичар Кемењфи. Највише гласова је освојио Милутин Татић 548, Милоша Димитријевића су подржала 458 бирача, док је Кемењфи добио 350 гласова. Пошто ниједан кандидат није задобио апсолутну већину наредног дана су одржани ужи избори. Надвладао је Димитријевић са 676 гласова насупрот Татићевих 570. Стога је у периоду од 1872. до 1875. Кулпни у Угарском сабору представљао Милош Димитријевић. Иначе као занимљивост треба да се истакне да су Татићеви бирачи ноћ провели на имању Ђорђа Стратимировића.²⁴⁹ Избори у Бачу (Товаришеву) су такође одржани 26. јуна. За посланички мандат су се надметали Милош Димитријевић са програмом Деакове странке, Сава Вуковић присталица Калмана Тисе и милетићевац Стеван Павловић. Са огромном већином је победио Сава

²⁴⁸ *Застава* бр. 45 од 14. априла 1872; В. Крестић-Р. Љушић (прир.), *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд, 1991, 29-36; В. Стајић, *Светозар Милетић*, 118; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 100-101; Бранко Бешли, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци-Нови Сад, 2005, 607; Д. Микавица, *Српско питање*, 162; В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад, 2013, 291-296, 301.

²⁴⁹ *Застава* бр. 72 од 21. јуна 1872. године; М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 57; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 68.

Вуковић, који је освојио 1247 гласова, док је Павловић задобио поверење 274 бирача, а Димитријевић 189. Међутим, пошто је Сава Вуковић убрзо преминуо у Лондону, дати избони округ је у Сабору заступао Србин деаковац Теодор Мандић.²⁵⁰ Приликом избора у Великој Кикинди за поверење бирача су се надметали деаковац Павле Трифунац и Петар Чарнојевић, који је у суштини важио за кандидата мађарске крајње левице, али је задобио и подршку Српске народне слободоумне странке. Он је у свом политичком програму истакао да је кандидат опозиције, стога сматра да му је главна дужноста да се бори за већу самосталност Угарске у односу на Аустрију, као и да спречи владу да уништи муниципалну аутономију. Истакао је, да ће као посланик да се бори за културни, просветни и материјални напредак, како српског народа тако и свих становника Великокикинског диштрикта. Такође је навео, да ће да тежи ка измирењу свих народа Угарске на свеопшту корист.²⁵¹ Коначно у напетој атмосфери је победио Петар Чарнојевић освојивши 651 глас насупрот 503 гласа Павла Трифунца.²⁵² У Башаиду се за посланички мандат борио сам вођа Српске народне слободоумне странке Светозар Милетић, док је са програмом владине Деакове странке наступио диштриктски судија Лазар Видић. Поверење већине бирача је задобио Светозар Милетић, који је добио 668 гласова, док је за Видића гласало 556 лица.²⁵³ У Сомбору су се за посланички мандат надметали милетићевац Ника Максимовић и деаковац Симеон Леовић, брат председника Српске читаонице Гедона Леовића. Симеон Леовић је као свој политички програм истакао, да му је једини циљ да спаси Сомборце од јалове опозиције. То му није пошло за руком, јер је претрпео пораз. За Леовића су гласала 1134 Сомборца, међу којима свега 175 Срба, док је Максимовић добио 1278 гласова. Иначе, према писању *Заставе*, Леовићеве присталице су плашиле Буњевце са причом „да ће омладина Буњевце поклати, да ће Срби бирати војводу, и да ће одмах србијанци доћи, како омладина победи“.²⁵⁴ У Великом Бечкерекy је дошло до занимљиве ситуације, јер су и деаковци и милетићевци нудили посланички мандат

²⁵⁰ *Застава* бр. 75 од 28. јуна 1872; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 68.

²⁵¹ *Застава* бр. 66 од 4. јуна 1872.

²⁵² *Застава* бр. 74 од 25. јуна 1872; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 68; Varsányi Péter István, *Szerbek és magyarok között a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája*, 182-183.

²⁵³ *Застава* бр. 74 од 25. јуна 1872; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 68.

²⁵⁴ *Застава* бр. 75 од 28. јуна 1872; *Застава* бр. 76 од 30. јуна 1872.

Ђорђу Стратимировићу уколико усвоји њихов политички програм. Ипак, он је одлучио да пред гласаче не изађе са одређеним програмом. Приликом избора највише гласова 509 је освојио милетићевац Александар Трифунац, деаковац Фриђеш Балаша је задобио поверење 369 бирача, док су се за Стратимировића определила свега 260 лица. Приликом ужег избора је надвладао народносни кандидат Александар Трифунац, који је добио 616 гласова, а Балаша 336.²⁵⁵ У Зичидорфу су као кандидати били истакнути деаковац Пал Даниел и Тисин присталица Јован Дамаскин. Мандат је освојио Даниел са 1069 гласова, док је за Дамаскина гласало 963 бирача.²⁵⁶ У Пардању је изабран кандидат Тисине средње левице Александар Николић, који је са већином од 361 глас победио Вилибалда Богдановића.²⁵⁷ У Старобечејском изборном округу је надвладао милетићевац Јован Матић, који је задобио поверење 1458 бирача, док је Тисин присталица Винце Латиновић освојио 159 гласова, а деаковац Јамбор 537.²⁵⁸ У Новом Саду је на свеопште изненађење кандидат Српске народне слободоумне странке Стеван Павловић претрпео пораз од Ђорђа Кондорошија. Кондороши је задобио поверење 931 бирача, међу којима је било и 118 Срба, док је за Павловића гласало 756 лица. У Угарском сабору Кондороши се прикључио конзервативној опозицији барона Пала Шењеија.²⁵⁹ Пошто је у току 1873. завршено присаједињење делова Војне границе Угарској стекли су се услови да се и на наведеном простору одрже избори за Угарски сабор. За Србе од највећег значаја су били Шајкашки и Панчевачки изборни округ, јер су у њима Срби чинили апсолутну већину. За изборе на простору некадашње Војне границе Српска народна слободоумна странка је представила свој програм на бирачким конференцијама у Панчеву 31. августа и Тителу 10. септембра 1873. године. У суштини је становништву понуђен Бечкеречки програм, али је истакнуто да Српска народна слободоумна странка сматра да је Војна граница неуставно присаједињена Угарској без саслушања воље народа. Ипак је додато да Милетићева странка прихвата свршен чин.²⁶⁰ У Шајкашкој се Деакова странка

²⁵⁵ *Застава* бр. 94 од 11. августа 1872; *Torontál* бр. 20 од 15. августа 1872.

²⁵⁶ *Застава* бр. 71 од 18. јуна 1872; *Torontál* бр. 12 од 20. јуна 1872.

²⁵⁷ *Torontál* бр. 12 од 20. јуна 1872.

²⁵⁸ *Застава* бр. 95 од 13. августа 1872.

²⁵⁹ Н. Петровић, *Светозар Милетић*, 191.

²⁶⁰ *Застава* бр. 98 од 22. августа (3. септембра) 1873.

конституисала 18. септембра под називом Српска владина странка. Своју бирачку конференцију је одражала у манастиру Ковиљ под председништвом ковиљског архимандрита Кипријана Стануловића. За свој политички програм је усвојила програм Деакове странке, али је посебно истакнута потреба да се обезбеди равноправност свих народа Угарске, понајвише у погледу привредних, културних и просветних питања. Што се тиче заједнице имовине на простору некадашње Војне границе, наведено је да ће се тежити ка што скоријем решењу поделе ритске земље. За посланичког кандидата је истакнут подсудац новосадског суда Тоша Стратимировић.²⁶¹ Међутим убрзо је уместо њега предложен просветни референт у министарству просвете и богочасти Ђорђе Поповић Даничар, који је раније у Новом Саду деловао као помоћник краљевског комесара барона Ласла Мајтењиа. На збору бирача Српске владине странке 19. октобра у Тителу је потврђена кандидатура Поповића. Њега је за наведену дужност препоручила чињеница да одлично познаје односе у некадашњој Војној граници, јер је био референт при граничарској војној команди у Темишвару.²⁶² У свом говору Поповић је истакао да будућност Шајкашке лежи у сарадњи Срба са Мађарима и са угарском владом. Упозоравао је да шајкашко становништво не треба да стрепи од мађаризације, јер угарска влада не жели да нашкоди немађарским нацијама. У прилог томе говори и чињеница да се из државног буџета сваке године издваја 80.000 форинти за потребе Православне цркве.²⁶³ Коначно приликом избора 31. октобра 1873. победу је однео Лаза Костић, јер је Поповић одступио при резултату од 1180 гласова за Костића насупрот Поповићевих 97. Новосадски лист *Србски народ* је истакао, да је за избор народносног кандидата од одсудног значаја била агитација умировљених граничарских официра.²⁶⁴ Лист Српске народне слободоумне странке *Застава* је са правом истицала да је Ђорђе Поповић, кога су милетићевци прозвали Ђерђом Папфием, радије био кандидат српских конзервативних кругова блиских архимандриту Герману Анђелићу него владине Деакове странке.²⁶⁵ У Панчевачком

²⁶¹ *Србски народ* бр. 68 од 8. септембра 1873.

²⁶² *Србски народ* бр. 77 од 10. октобра 1873.

²⁶³ *Србски народ* бр. 79 од 17. октобра 1873.

²⁶⁴ *Застава* бр. 124 од 21. октобра (2. новембра) 1873; *Србски народ* бр. 80 од 21. октобра 1873; Д. Микавица, *Лаза Костић. Политичка биографија*, Нови Сад, 2011, 145-155.

²⁶⁵ *Застава* бр. 125 од 24. октобра (5. новембра) 1873.

изборном округу Српска народна слободоумна странка је кандидовала Михаила Полита-Десанчића, док је Деакова странка истакла Александра Стојачковића. Стојачковић је почетком новембра 1873. обишао Панчево и околину, где је бирачима представио своју политичку платформу. У погледу државно-правног положаја Угарска Стојачковић је чврсто стајао на становишту Ференца Деака. Безусловно је прихватио, како Аустро-угарску тако и Хрватско-угарску нагодбу. У погледу спољне политике је навео да подржава „правичне интересе хришћанских народа на Истоку“. Што се тиче простора некадашње Војне границе истакао је да тежи да се што пре оконча провинцијализација како би се укинуло прелазно стање. По питању међусобног односа различитих народа Угарске сматрао је да је потребно да се обезбеди потпуна равноправност у просветним и црквеним стварима. Надаље је навео да ће као владин посланик свој труд да уложи како би се успоставио складан и хармоничан однос између државе и верских заједница. Сматрао је, да верске заједнице не смеју да штете држави, али да ни држава не сме да злоупотреби своје право врховног надзора. Препознавајући културне и просветне потребе граничарског становништва, Стојачковић је истакао да ће да тежи да влада уложи више средстава у њихов развој. Због тешког материјалног стања у некадашњој Војној граници Стојачковић је сматрао да треба да се успостави што праведнији систем опорезивања, као и да се у догледно време реши питање поседовних односа ритова (иберланда). Такође је додао и да је потребно да се појединцима раздели општинска земља. У погледу управне поделе некадашње Банатске војне границе владин кандидат је истакао да ће да покуша да убеди владу да формира нову жупанију са седиштем у Панчеву. Коначно Стојачковић је закључио да је потребно да се развија привреда, пољопривреда и трговина, што ће влада да помогне изградњом државних путева, канала и железнице.²⁶⁶ Јасно је да је Стојачковићев политички програм био заснован на идејној основи Деакове странке. Ипак, од посебног значаја је био покушај да се од некадашње Банатске војне крајине формира нова жупанија, која би засигурно добила српски карактер. Ни после неуспеха у Панчеву, Стојачковић није одустао од покушаја да се заокружи бар једна српска

²⁶⁶ *Србски народ* бр. 83 од 31. октобра 1873; *Torontál* бр. 46 од 13. новембра 1873.

жупанија. У току 1876. је уверавао угарску јавност да је потребно да се спречи инкорпорација Великокикиндског диштрикта у Торонралску жупанију, међутим његов труд се није исплатио.²⁶⁷ Лист *Србски народ* на српском, а *Торонтал* на мађарском језику је бирачима Панчевачког округа препоручивао министарског одсечног саветника Александра Стојачковића као истакнутог српског родољуба и угарског домољуба.²⁶⁸ Српска народна слободоумна странка је, како у Шајкашкој тако и у Панчеву наступала са Бечкеречким програмом у којем није наведено ништа у прилог побољшању материјалног положаја становништва. Према извештајима *Заставе* наведен недостатак није санирао ни сам кандидат Српске народне слободоумне странке Михаило Полит-Десанчић.²⁶⁹ Избор у Панчевачком изборном округу је започет 11. јануара 1874. године, али је одмах сутрадан и прекинут због наводних изгреда. Обе стране су окривљавале другу. Тачан број гласова у тренутку када је избор прекинут је тешко да се установи. Према писању *Србског народа* Стојачковић је имао већину од 700 гласова, *Застава* је тврдила да је Полит водио са 511 гласова, док је *Торонтал* навео да је тачан резултат био 2400 наспрам 2350 у Стојачковићеву корист.²⁷⁰ Избор је поновљен 26. марта, коначну победу је однео Михаило Полит-Десанчић, који је освојио 4961 глас наспрам Стојачковићевих 3042.²⁷¹ Приликом избора за Угарски сабор 1872. Деакова странка је истакла четворицу српских кандидата у пет изборних округа. За мандат се изборио једино Милош Димитријевић у Кулпину пошто је приликом ужег избора поразио милетићевца Милутина Татића. Димитријевићу је пошло за руком да обезбеди подршку не само Мађара и Немаца, већ и образованијег слоја српског друштва. О комплексној вези националних и политичких односа сведоче и догађаји у Бачу. Приликом редовних

²⁶⁷ Стојачковић је написао и једну расправу о могућности да Великокикиндски диштрикт опстане као засебна муниципија, коју је потом објавио на српском (*Питање Великокикиндског диштрикта са државоправног гледишта, повластице, које му служе за основ и исторично-правничка расправа о питању одкупа његови такозваних иберландских земаља и регални права*, Будим, 1868) и на мађарском језику (*A Nagykikindai Kerület mint önálló törvényhatóság*, Buda, 1871).

²⁶⁸ *Србски народ* бр. 83 од 31. октобра 1873. године; *Torontál* бр. 47 од 20. новембра 1873.

²⁶⁹ Дејан Микавица, *Михаило Полит Десанчић. Вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад, 2007, 266-268.

²⁷⁰ *Србски народ* бр. 99 од 25. децембра 1873; *Застава* бр. 1 од 2. (14.) јануара 1874; *Torontál* бр. 3 од 15. јануара 1874.

²⁷¹ *Србски народ* бр. 23 од 20. марта (1. априла) 1874; *Застава* бр. 34 од 20. марта (1. априла) 1874.

избора 1872. је надвладао Србин из редова Тисине средње левице, док је свега неколико месеци касније мандат освојио деаковац Теодор Мандић. Милетићевац Стеван Павловић је остао у мањини. Ни Мандићева победа не би била могућа без подршке барем дела српског становништва. У Новом Саду је победу 1872. однео Кондорози са конзервативним програмом, који је у погледу државно-правних питања био истоветан са начелима Деакове странке. Међутим, Кондорози је истакнуо и потреба за очувањем српске црквено-народне аутономије, као и тежњу за унапређењем српских културних и просветних удружења. Слично су поступили и Срби деаковци у Сомбору и Башаиду, али су поверење становништва задобили кандидати Српске народне слободоумне странке. Ђорђе Стратимировић је пропао са својим конзервативним програмом, јер није задобио значајнију подршку ни Срба ни Мађара. Петар Чарнојевића је у Великој Кикинди са својим опозиционим ставом придобио мађарску крајњу левицу, али и Српску народну слободоумну странку. коју је на основу Бечкеречког програма помагала и Милетићева странка. Најживља предизборна кампања је вођена у току 1873. и 1874. у деловима некадашње Војне границе у Шајкашкој и јужном Банату. Ђорђе Поповић-Даничар и Александар Стојачковић су у својим програмским говорима повезали начела Деакове странке, материјално-егзистенцијалне захтеве месног становништва, као и посебне интересе Срба у Угарској. Од кључног значаја за бивше граничаре и у Шајкашкој и у Банату је било питање ритких земаља, али и очување српске црквено-народне аутономије. Српска народна слободоумна странка се такође залагала за решење наведених проблема, али је било упитно да ли је то могуће да се оствари услед њеног сукоба са угарском владом. Ипак, приликом избора на простору некадашње Војне границе победу су однели милетићевци Лаза Костић и Михаило Полит-Десанчић.

На Угарском сабору у периоду од 1872. до 1875. угарске Србе су са Бечкереким програмом заступали Светозар Милетић, Александар Трифунац, Ника Максимовић, Јован Матић, Лаза Костић и Михаило Полит-Десанчић. Од српских присталица Деакове странке до мандата су дошли Милош Димтријевић и Теодор Мандић, док су пораз претрпели Павле Трифунац, Лазар Видић, Симеон Леовић, Ђорђе Поповић-Даничар и Александар Стојачковић. Са програмом средње левице од Срба су за

посланика изабрани Сава Вуковић и Александар Николић. Петар Чарнојевић је до мандата дошао уз подршку милетићеваца и мађарске крајње левице, док је Ђорђе Кондорози после поделе владине Деакове странке пристао уз конзервативну опозицију.

Најзначајније питање за српске посланике на Угарском сабору у периоду од 1872. до 1875. је представљао однос државе према српској црквено-народној аутономији. Бројним интерпелацијама поводом наведеног проблема се посебно истакао предводник Српске народне слободоумне странке Светозар Милетић. Међутим, своје мишљење су Сабору саопштили и српски посланици из редова мађарских политичких странака. Први се поводом распуштања Српског црквено-народног сабора Угарском сабору обратио 12. септембра 1872. пардањски посланик Александар Николић. Српски сабор је био сазван за 18. август 1872, али је већ 22. истог месеца распуштен, јер део посланика није желео да сачека краљевског комесара Молинарија према старом церемонијалу. Николић је сматрао да је пред Српским сабором значајан посао, јер је потребно да се контролише да на који начин је јерархија управљала црквено-народном имовином. Он такође није пропустио да помене, да је у међувремену преминуо патријарх Самуило Маширевић, стога је потребно и да се избором попуни место патријарха. Николић је даље навео, да не сматра да је хонтски велики жупан Ласло Мајтењи способан да провери начин управљања над српском црквено-народном имовином, јер не познаје српски језик. Пардањски посланик је стога упутио неколико питања угарској влади. Прво га је интересовало да зашто влада није потврдила уредбу о саборском устројству и уредбу о избору патријарха-митрополита, које је донео Српски сабор 1869. године. Затим се интересовало да зашто је било потребно да се комесар држи старог церемонијала. Потом је поновио своје примедбе у погледу задатка барона Ласла Мајтењија, који је требало да провери управу над црквено-народном имовином. Николић је сматрао да је краљевски комесар Мајтењи требало да сарађује са Српским сабором и њеним одборима, а не да самостално делује. На крају је захтевао од владе да обзнани да када намерава поновно да сазове Српски

црквено-народни сабор.²⁷² На примедбе Александра Николића министар председник Мењхерт Лоњаи је одговорио 17. септембра 1872. У погледу да зашто влада није предложила владару да потврди поједине уредбе, које је Српски сабор донео 1869. године, Лоњаи је истакао да се део уредби у којима се говори о избору епископа и о председнику Црквено-народног сабора не слаже са епископалним карактером Православне цркве. Надаље влада није делила мишљење Српског сабора у погледу дела уредбе у којој се говори о начину распуштања Црквено-народног сабора, као ни поводом параграфа у којима се говори о аутономним вероисповедним органима. Угарска влада такође је сматрала да није потребно да се у аутономним уредбама спомињу привилегије. Лоњаи је напоменуо, да није само влада имала примедбе на дате аутономне уредбе, већ је и српска православна јерархија упутила влади своје одвојено мишљење. Поводом церемонијала Лоњаи је закључио, да док се не донесу нове уребе у датом погледу, влада је дужна да поштује старе уредбе и обичаје. У погледу деловања комесара Мајтењиа, Лоњаи је закључио да закони предвиђају да владар има право врховног надзора и над црквено-народном имовином, стога је задатак комесара да заједно са новим администратором митрополије прегледа начин газдовања. Што се поновног сазива Српског црквено-народног сабора тиче председник угарске владе је закључио да то зависи од околности, стога није био у могућности да тачно предвиди тачан датум. У свом одговору Николић је истакао, да сматра да је потребно да се што пре сазове Црквено-народни сабор како би се размимоилажења са угарском владом у погледу саборског устројства и избора митрополита што пре пребродила. Што се улоге краљевског комесара тиче, Николић је сматрао да би краљевски комесар требало само да контролише да својим радом Црквено-народни сабор не крши законе, а не да утиче на рад Сабора. Пардањски посланик је такође напоменуо да код вероисповедних зборова протестаната, католика и јевреја влада не сматра да је потребно присуство комесара.²⁷³ Поводом истог питања су се Сабору обратили Александар Николић и Ђорђе Кондороши приликом расправе буџета министарства простве и богочасти у

²⁷² Nagy Iván (прир.), *Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Buda, 1872, 32-34.

²⁷³ *Исто*, 50-54.

фебруару 1873. године. Прво је 25. датог месеца Кондороши констатовао да се министар Агоштон Трефорт у свом програмском говору није дотакао питања односа државе и верских заједница. Истакао је, да је становништво целе државе дошло до ракршћа када је уведена уставна управа, што је тачно и за угарске Србе. Тада је српска црвено-народна аутономија загарантована законима, али нажалост зграда српске вероисповедне самоуправе још увек није завршена, закључио је Кондороши. Ствари су се додатно закомпликовале после неуспешног отварања Српског сабора у августу 1872. године, како би се проблеми што пре исправили новосадски посланик је саветовао владу да сазове Српски црквено-народни сабор. Истакао је, да влада не сме своје право врховног надзора да злоупотреби, али да ни српски вероисповедни органи не смеју да служе појединцима за стицање политичких поена. Додао је, да сматра да је потребно да се поново успостави поверење између Срба и угарске владе. Напоменуо је, да Мађари не треба да сумњају у домољубиво држање угарских Срба, јер су управо Срби у прошлости Угарској дали појединце попут Саве Текелије, Јована Дамјанића и Саве Вуковића. Са друге стране је упозорио Србе да не треба да се плаше од угарске владе, јер да је влада желела да им науди не би законима гарантовала њихову црквено-народну самоуправу. На крају је још једном позвао владу да што пре сазове Српски сабор.²⁷⁴ Наредног дана је сличне приметбе поновио и пардањски посланик. Он је истакао, да влада треба што пре да прекине са противзаконитим поступцима у погледу српске црквено-школске аутономије, коју поред царских привилегија гарантују и угарски закони. Александар Николић се посебно позвао на XX законски члан од 1848. и на IX од 1868. године. Опменуо је владу, да је потребно да се што пре сазове Српски црквено-народни сабор како би православни Срби уредили своје вероисповедне послове. Захтевао је да се краљевски комесар на будућем сабору држи у складу са законским овлашћењима, да врши у име круне врховни надзор, а не да одређује правац рада сабора. У погледу да је међу Србима у Угарској ојачала недомољубива струја која жели да науди општим интересима Угарске, Николић је закључио да незадовољство међу српским становништвом само расте због незаконитих поступака угарске владе.

²⁷⁴ Исто, V, Buda, 1873, 72-73.

Истакао је, да влада не може из политичких интереса да крњи аутономију српског православног становништва.²⁷⁵ Поред српске црквено-народне аутономије Александар Николић је своју пажњу усмерио и на однос владе према сиромашном земљорадничком становништву, што је у потпуности разумљиво ако се узме у обзир да је у Угарском сабору заступао пардањски округ Торонталске жупаније. Стога је 4. октобра 1872. предао предлог саборске одлуке у којој је захтевао од владе да одмах прекине и да до августа наредне године одложи наплату пореза са подручја која су страдала у току поплава. Саборска већина је 12. октобра одбацила Николићев предлог, јер је сматрала да је влада преузела потребне кораке да се помогне страдалом становништву, те да ће приликом наплате пореза да се поступи са потребном предусретљивошћу. На седници од 5. октобра 1872. је говорио у прилог молбе сиромашних општина Торонталске жупаније у којој су од владе захтевали семе за сетву. Николић је истакао да је део Тамишке и Торонталске жупаније тешко страдао од поплава, а да влада није ништа предузела да помогне становништву. Пардањски посланик је предложио да се молба преда министру унутрашњих послова, који би још у току октобра упознао Угарски сабор са својим мишљењем. Посланици су прихватили Николићев предлог.²⁷⁶ Слично питање је Николић разматрао и 12. новембра 1873. године. Тада је поднео предлог саборске одлуке у погледу појашњења 4. § XXI законског члана од 1868. Наведени закон је изузео од заплешивања на име дугова пољопривредне алате, али није прописао исто и за семе потребно за сетву. Николић је желео да убудуће финансијске власти не плене семење од земљорадничког становништва, јер тако угрожавају њихову материјалну егзистенцију. На наредној седници 15. новембра је затражио да се Сабор хитно изјасни по његовом предлогу, јер су приноси широм Угарске веома слаби, стога прети могућност да у појединим деловима Угарске завлада глад. Већина је одбацила Николићев предлог, јер је министар финансија Карољ Керкапољ навео да ће пред Сабор бити поднет нацрт новог закона о опорезивању, где су наведена питања третирана са потребном бригом.²⁷⁷

²⁷⁵ Исто, 117-118.

²⁷⁶ Исто, I, Buda, 1872, 234, 249, 372.

²⁷⁷ Исто, VIII, Buda, 1874, 19, 35-36.

Своје залагање за пољопривреднике Угарске Николић је показао и 12. априла 1875. године, када је поднео интерпелацију на министра саобраћаја. Предмет његовог питања је представљала новинска вест према којој су железничка друштва из Галиције, Аустрије и Баварске постигле споразум о значајном снижењу цене транспорта робе из Русије услед чега се очекује појефтињење руске пшенице у Немачкој. Николић је страховао да у будуће угарски пољопривредници неће моћи да конкуришу руској роби у Немачкој, зато је био заинтересован да чује мишљење владе поводом наведеног расплета догађаја. На дату интерпелацију је министар Тамаш Печи одговорио 20. истог месеца. Он је истакао да споразум међу наведеним друштвима је постигнут само у погледу превоза 1,200.000 царинских центи (95.000 тона) пшенице, али да нема разлога за бригу, јер су иста друштва предвиделе сличне повластице и за робу из Угарске.²⁷⁸ Александар Николић је такође сматрао да је потребно да угарска влада већу пажњу усмери на изградњу железничких линија у Торонталској жупанији. Он је поготово сматрао да што пре треба да се приступи изградњи линије Велика Кикинда-Велики Бечкерек-Панчево. Први пут је на наведено питање упозорио Угарски сабор 8. октобра 1872. приликом расправе закона о железничкој линији Богшан-Војтек.²⁷⁹ Исто је поновио и на седници од 20. јуна 1874, када је Сабор разматрао законске предлоге о изградњи железничких линија Темишвар-Оршава, Шопрон-Пожун-Лунденбург и Њемшова-Вларавелђ. Николић је и тада предложио Сабору да обавезе владу да се у складу са жељама Торонталске жупаније што пре изгради линија Велика Кикинда-Велики Бечкерек-Панчево. Николић је напоменуо да се не слаже са мишљењем да се заговарањем наведене линије потпомажу Аустријске државе железнице на штету интереса Угарске. Истакао је, да је Торонталска жупанија у погледу своје територије и броја становника четврта у Угарској, а по својој плодности можда и прва у земљи. Ипак, влада од почетка уставне ере није предузела ништа у корист наведене жупаније. У Торонталско жупанији је тада постојала само једна железничка линија коју су Аустријске државне железнице изградиле још пре 1867. године. Николић је закључио да жели да се линија Велика Кикинда-Велики Бечкерек-Панчево што пре изгради и да

²⁷⁸ Исто, XVI, Buda, 1875, 144-145, 199-200.

²⁷⁹ Исто, I, Buda, 1872, 294.

радове изврши друштво које је способно то да обави без додатних трошкова угарских пореских обвезника.²⁸⁰ Поводом развоја угарских железница Николић је поднео и једну интерпелацију на министра саобраћаја 30. априла 1874. у погледу тачке спајања српских и турских железница. Занимало га је да шта намерава да преузме угарска влада како би турску владу приморала да се не само железничка линија која креће из Цариграда преко Софије споји са српском железничком мрежом код Ниша, већ и линија која полази из Солуна, јер би Угарској од велике користи била веза са Солуном преко Београда.²⁸¹ Сличну приметбу је имао и Ђорђе Кондороши 14. јануара 1875. Њега је занимало да ли влада жели да приступи изградњи железничке линије Пешта-Земун. Кондороши је истакао, да је Бачка жупанија, која обухвата око 10 хиљада квадратних километара и око 600 хиљада становника, једна од највећих жупанија у Угарској, али да има изразито слабо развијену железничку мрежу. Како би се наведена аномалија што пре санирала позвао је владу да се приступи изградњу железничке линије између Пеште и Земуна. Наведена линија је, према Кондорошијевим речима, у изузетном интересу Угарске, јер је дознао да је постигнут договор да се турска и српска железничка мрежа продужи до Београда. Стога је упитао владу, да када намерава да преузме конкретне радње поводом датог питања. Упркос чињеници да су и други посланици предали интерпелације поводом истог питања, министар саобраћаја није одговорио на њих.²⁸² Железничка линија између Пеште и Земуна је изграђена тек 1895. године. Александар Николић је још у неколико наврата поделио своје мишљење са Угарским сабором поводом различитих законских нацрта. Тако је беседио и 13. јануара 1873. приликом расправе нацрта о запошљавању ислужених подофицира. Николић се противио да ислужени подофицири стекну претерано велике привилегије приликом запошљавања. Увиђао је да они треба да уживају одређену предност над лицима са истим квалификацијама, али је напоменуо да је потребно да се узму у разматрање и друге околности.²⁸³ Своје мишљење о имунитету земаљских посланика је изнео 3. децембра 1873. поводом извештаја имунитетског одбора у случају посланика Антала

²⁸⁰ *Исто*, XI, Buda, 1874, 14-15.

²⁸¹ *Исто*, X, Buda, 1874, 69.

²⁸² *Исто*, XIV, Buda, 1875, 90-91,

²⁸³ *Исто*, III, Buda, 1873, 23-24.

Бецеа и Ференца Хелера. Пардањски посланик није желео да се осврне на конкретне случајеве, већ је упознао Сабор уопштено са својим назорима у датом питању. Он је држао да земља преко својих посланика врши своја суверена права, стога није препоручљиво да и један изборни округ остане без посланика макар и на кратко време. Посланици као законодавна власт треба своју дужност да врше без сметњи, зато је Николић сматрао да земљски посланици треба да уживају имунитет пред правосуђем све док им не истекне мандат. Према његовим погледима посланички имунитет је могао да буде укинут само у случају најтежих кривичних дела. Мишљење Александра Николића је подржао и посланик Аристид Маћуш, који се противио укидању имунитета посланика Антала Бецеа.²⁸⁴ Пардањски посланик је оштро критиковао владу 17. фебруара 1874. приликом расправе законског нацрта који је овластио министра финансија да у току 1873. потроши одређене заостатке из 1872. Николић је изразио чуђење да зашто Сабор разматра почетком 1874. законски предлог који је министар поднео још у мају 1873. године. Он је сматрао да влада са таквим поступком штети угледу Сабора. На истој седници је Николић поднео један предлог саборске одлуке у погледу законског нацрта да се одређена заостала средства које је Сабор изгласао на име трошкова заједничке војске употребе на подмиривање заједничких аустро-угарских издатака из 1873. године у износу од 249.565 форинти. Николић је сматрао да је министар финансија дужан да свој законски нацрт прецизније формулише. Већина сабора је одбацила дати предлог.²⁸⁵ На седници од 5. марта 1874. Николић је поднео Сабору један предлог одлуке према којој би се у саборску библиотеку уврстиле уредбе свих министарстава како би се посланици са њима боље упознали. Такође је предложио да се метрички систем у Угарској не уведе 1. јануара 1876, како је влада предлагала, већ 1. јануара 1878. године. Министар пољопривреде и трговине гроф Јожеф Зичи је сматрао да метрички систем треба да се уведе 1. јануара 1876, јер је исто прописано и у Аустрији са којом Угарска чини једну царинску област. Већина је одбацила Николићев предлог у погледу метричког система.²⁸⁶ Николић се

²⁸⁴ *Исто*, VIII, Buda, 1874, 183-184.

²⁸⁵ *Исто*, IX, Buda, 1874, 258, 261.

²⁸⁶ *Исто*, 321.

до краја саборског периода 23. јануара 1875 обратио још једном интерпелациом на министра унутрашњих послова и на министра правде у погледу новог изборног закона, чији је 83. § предвидео да краљевска курија разматра жалбе на избор саборских посланика. Пошто је одређено да се делокруг краљевске курије у таквим случајевима одреди засебним законом, Николић се интересовао да када влада намерава Сабору да предложи нацрт наведеног закона.²⁸⁷ Новосадски посланик Ђорђе Кондороши се први пут обратио Сабору 30. новембра 1872. приликом расправе закона о устројству главног града. Распламсала се жестока расправа између владе и левице у погледу да ли да се градоначелник главног града бира или да га имену влада. Према владином предлогу муниципални одбор је требало да изабере градоначелника између тројице кандидата које би у име краља именовано минисар унутрашњих послова. Кондороши је закључио да свака муниципија треба да има своју самоуправу, али да не сме да спречава владу у спровођењу државне политика. Стога је у потпуности подржао предлог владе. На приметбе да такав предлог није довољно слободоуман, Кондороши је истакао да ништа није либералније од онога што је оправдано.²⁸⁸ На седници од 7. фебруара 1873. Кондороши је подржао молбу града Новог Сада у којој је Сабор умољен да посредује како би се одложила наплата државног зајма. Радило се о новцу који су новосађани 50-их година XIX века добили од државе за санацију штете настале приликом разарања града у току револуције.²⁸⁹ Кондороши је такође беседио и 23. априла 1874. приликом расправе закона о краљевским јавним бележницима. Сабору је предао предлог да се 54. § закона употпуни како би се у будућности исправе јавних бележника захтевале не само приликом различитих уговора између мужа и жене, већ и приликом склапања уговора између чланова исте породице до трећег колена. Сабор је прихватио предлог новосадског посланика.²⁹⁰ Изузев Николића и Кондорошија, остали српски посланици унутар мађарских странака у периоду од 1869. до 1875. се нису ни једном обратили Угарском сабору. Милош Димитријевић и Теодор Мандић су у складу са својом страначком припадношћу ревносно својим гласовима подржавали

²⁸⁷ Исто, XIV, Buda, 1875, 143.

²⁸⁸ Исто, II, Buda, 1872, 172-173.

²⁸⁹ Исто, IV, Buda, 1873, 109.

²⁹⁰ Исто, X, Buda, 1874, 33.

предлоге и законске нацрте угарске владе, док Петар Чарнојевић највероватно није ни једном присуствовао седницама Угарског сабора. Приликом гласања његово име је редовно бележено међу одсутним посланицима.²⁹¹ Од посланика Српске народне слободоумне странке свакако да је најактивнији био Светозар Милетић, док су остали посланици дате партије већином само подржавали његово мишљење.²⁹²

После Аустро-угарске нагодбе стекли су се услови у Угарској да мађарска политичка елита реши национално питање у своју корист. Тако је крајем 1868. године усвојен закон *О равноправности народности* према чијем слову су сви становници Угарске припадали једној политичкој нацији, док је немађарском становништву обезбеђена употреба свог матерњег језика у управи, просвети и судству. Међутим, мађарски политички предводници нису хтели ни да чују о арондацији жупанија по националном принципу. У таквим околностима предводници немађарских нација Угарске су требали да одлуче да ли да подрже угарску владу и да на тај начин покушају да издејствују што бољи положај за свој народ или да се посвете неизвесном опозиционом деловању. Утицајан српски посланик на Угарском сабору Светозар Милетић се определио за борбу против угарске владе, стога је крајем јануара 1869. формирао Српску народну слободоумну странку. Њеним програмом је захтевана измена народносног закона, а такође је оспоравана и Аустро-угарска нагодба. Поред деловања на Угарском сабору присталице Српске народне слободоумне странке су тежили и ка јачању световних елемената унутар српске црквено-народне аутономије, што их је довело до сукоба са конзервативним српским круговима на чијем је челу стајала српска православна јерархија. У борби против Милетића и његових присталица угарска влада се у највећој мери ослонила на Србе међу државним чиновницима. Стога су приликом избора за Угарски сабор у окрузима са српском већином са програмом владине Деакове странке као кандидати истакнута лица попут Милоша Димитријевића, Александра Стојачковића, Павла Трифунца и Теодора

²⁹¹ Varsányi Péter István, *Szerbek és magyarok között a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája*, 183.

²⁹² Д. Микавица, *Српска војводина у Хабсбуршкој монархији 1690–1920. Историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*, Нови Сад, 2005, 142-145; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 589-616.

Мандића. У први мах су деаковци били вољни и да подрже Ђорђа Стратимировића, који је имао своје разлоге да покуша да сузибије Милетићев утицај међу угарским српским становништвом. Међутим, Српска народна слободоумна странка је успела 1869. и 1872. да оствари добре резултате приликом избора за Угарски сабор. Ипак је уочљива слабост њеног програма која је лежала у чињеници да су занемарени материјално-егзистенцијални проблеми Срба у Угарској. Поред Деакове странке и Српске народне слободоумне странке Срби су деловали и унутар средње левеце Калмана Тисе. Најутицајнији међу њима је био Сава Вуковић, који је као некадашњи министар правде у Семереовој влади уживао велику популарност. Он се такође истакао и са својим радом на Угарском сабору у периоду од 1869. до 1872. године. У току наредног саборског периода најзначајније питање за српске посланике је представљао однос угарске владе према српској црквено-народној аутономији. О томе су на Угарском сабору поред милетићеваца беседили и Александар Николић, као и Ђорђе Кондорози. Они су у знатно умеренијем тону од посланика Српске народне слободоумне странке покушали да убеди владајуће кругове у Угарској да се унутар законских оквира уреди српска вероисповедна самоуправа. Такође треба да се напомене да се Александар Николић у више наврата успешно заузимао за интересе земљорадничког становништва Торонталске жупаније.

СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“ ПОТИСКУЈУ „НАРОДЊАКЕ“ 1875–1884

У периоду од 1875. до 1884. српски посланици из редова владине Слободоумне странке су успели скоро у потпуности да истисну утицај милетићеваца у српским срединама у погледу државне политике. Најјаснији доказ лежи у изборним резултатима за Угарски сабор. До тога је довело ригидно држање Светозара Милетића приликом сукоба са другим челним људима Српске народне слободоумне странке, али и његова приврженост Бечкеречком програму. Српско становништво са правом гласа за Угарски сабор се у већој мери интересовали за материјално-егзистенцијална питања

него за државно-правне односе. Значајна промена која се на угарској политичкој сцени одиграла 1875. стапањем Деакове странке и Тисине Средње левнице је само убрзала преокрет у држању српских бирача. Постало је јасно да је дуалистички систем стабилан и да не могу да се очекују било какве шире концесије од постојећих, мађарске политичке елите, према немађарским нацијама. Ипак, својим јавним радом Срби „владиновци“ су покушали да унутар начела владајуће странке истакну и посебне интересе угарских Срба у погледу културе и просвете, као и материјалне потребе свог изборног округа. Неуспеси Српске народне слободоумне странке су 1884. подстакли Нику Максимовића да јавно иступи са новим српским умерено-опозиционим програмом. Он је покушао да споји не само у јавном раду, већ и у начелном програму интересе владине Слободоумне странке и угарских Срба.

Сукоби унутар Српске народне слободоумне странке 1870–1875

Од оснивања Српске народне слободоумне странке у јануару 1869. је на њеном челу стајао Светозар Милетић, који је преко страначког гласила *Заставе* у потпуности одређивао правац њеног деловања. Против таквог руковођења странком је први устао Михаило Полит-Десанчић. Он је у листу Јована Суботића, у *Народу*²⁹³, објавио чланак под насловом *Инфабилитет*.²⁹⁴ Наслов је алудирао на догму о непогрешивости римског папе, али је у суштини разматрана непогрешивост политичких предводника. Иако није отворено наведено Милетићево име, читалачкој публици је било јасно да Полит сматра да Милетићева самовоља представља опасност по националне интересе српског народа. Своју оцену је Полит поновио и две године касније у некрологу Мацинију, где је изнова опоменуо Милетића да се узвиси изнад своје околине ако хоће да постане српски Мацини.²⁹⁵ На Политово писање је одговорио Јован Јовановић Змај

²⁹³ Опширније о листу *Народ*: Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 260–268.

²⁹⁴ *Народ* бр. 87 од 28. јула 1870.

²⁹⁵ *Народ* бр. 32 од 16. марта 1872.

у листу *Жижа*. Он је истакао своју жељу да се супростављене стране или измире или да отворено саопште јавности узроке датог неспоразума, како не би штетили општим интересима Српске народне слободоумне странке. Полит је своје становиште појаснио Змају.²⁹⁶ Према његовим речима до сукоба са Милетићем је дошло у Карловцима у току Српског црквено-народног сабора, када је Милетић у гостионици насрнуо на њега. До расправе је довела Политова сарадња у *Народу*, јер је Милетић сматрао да му Јован Суботић са својим листом прави непотребну конкуренцију. Полит је истакао да разуме Милетићев бес, јер је Милетићева материјална егзистенција била везана за *Заставу*, али да је из личних разлога²⁹⁷ био дужан да сарађује у Суботићевом новинарском подухвату. Стога је Полит закључио да су до сукоба довели лични разлози, а не политичке несугласице. Одговорност на изостанак измирења је такође свалио на Милетића, пошто је навео да је он преко Стевана Поповића понудио да посети Милетића у вацком затвору, али да је његова понуда обијена. Полит је ипак прихватио Змајеву сугестију да је најбоље сукоб обуставити и прибећи ћутању.²⁹⁸ Спор између Михаила Полита-Десачнића и Светозара Милетића је коначно изглађен тек крајем 1873. године уочи избора у Панчевачком изборном округу, где је Полит био истакнут као кандидат Српске народне слободоумне странке. У међувремену је почетком 1873. престао да излази Суботићев *Народ*.²⁹⁹ После наведеног сукоба Полит више није истицао засебне политичке амбиције унутар Милетићеве странке.³⁰⁰

Од неспоразума са Политом, знатно озбиљније последице по Српску народну слободоумну странку је имала Милетићева размирица са сомборским послаником Ником Максимовићем. Почетак сукоба је означио Милетићев чланак *Посланици Срби*

²⁹⁶ Рукописно одељење Матице српске (= РОМС), бр. 27.521, Михаило Полит-Десачнић-Јовану Јовановићу Змају, 7. [19.] априла 1872. године, Нови Сад; Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860-1885*, II (1870-1875), Сремски Карловци, 1969, 328-330.

²⁹⁷ Јован Суботић је био ожењен Политовом сестром Савком.

²⁹⁸ Н. Петровић, *Светозар Милетић*, 148-149; Исти, *Научна историографија или тенденциозна публицистика?*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 31 (1962), 51-57; Д. Микавица, *Михаило Полит Десачнић*. 197.

²⁹⁹ В. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, 268.

³⁰⁰ Д. Микавица, *Михаило Полит Десачнић*, 198.

на Угарском сабору објављен 6. априла 1873. у *Застави*.³⁰¹ На датом месту је анализирана делатност српских посланика на Угарском сабору. Милетић се осврнуо не само на српске националне опозиционе посланике, већ и на оне из редова мађарских политичких странака. Похвално се изразио о раду Александра Николића и Александра Трифунца, док је истакао да од деаковаца Милоша Димитријевића и Теодора Мандића није ни очекивао да говоре поводом расправе о српској црквено-народној аутономији. Међутим, у два наврата је посебно нагласио да сомборски посланик Ника Максимовић није никада и никако учествовао у раду Сабора нити у договорима који су држали посланици Српске народне слободоумне странке. На Милетићеву критику Максимовић је желео да одговори у листу *Панчевац*, али га је уредник Јован Павловић упутио да то учини у *Застави*, јер је тамо нападнут. Није познато да ли је Максимовић понудио свој одговор *Застави*, али је извесно да није објављен.³⁰² Ника Максимовић је Миши Димитријевићу свој сукоб са Милетићем објашњавао на следећи начин: „Ја сам у 1872/5-ој саборској периоди не само прост члан него и тајник српско-романског посланичког народносног клуба био и то до завршетка седница угарског сабора, као што то посведочити могу не само српски, него и романски тадашњи посланици. У овој периоди био сам болестан и да није било мога покојнога брата, бројао би се данас у мртве. Из овога узрока у овој периоди нисам ни могао радити онако, како сам сам желио, и то ћу радо допустити, да су Срби могли бити незадовољни са мојим радом, али то никад да сам ја одступио од програма (подвучено у оригиналу), на основу кога сам изабран...У тој истој периоди постојала је размирица између мене и Милетића, којој је дао повода један за мене и за остале српске посланике увредљив чланак Ст. Поповића Вацког.³⁰³ Ова је размирица изравнана још у оно доба интервенцијом Шандора Трифунца и Лазе Костића, који су изјавили да је та размирица била личне а не начелне природе. Ова изјава треба да је изашла у „Застави“ но Милетић, који је узео на себе коначну редакцију, није то никада учинио. За то све имам хвала богу још живе

³⁰¹ *Застава* бр. 36 од 25. марта (6. априла) 1873; Светозар Милетић (прир. Ч. Попов-Д. Микавица), *Сабрани списи*, III, Београд, 2002, 61-65.

³⁰² В. Крестић, *О сукобу Светозара Милетића са Ником Максимовићем из 1873. године*, Зборник за историју, бр. 4 (1971), 144-145.

³⁰³ Вероватно да је Максимовић чланак *Посланици Срби на Угарском сабору* приписивао Стевану Поповићу-Вацком.

сведоке.³⁰⁴ Међутим, Милетића су његови пријатељи још у јулу 1873. извештавали да га Максимовић пред Србима клевета као „матору луду“ и „политичког швиндлера“. На то је Милетић у *Застави* одговорио да Максимовић „на јавном ћутању, а приватном грђењу, клеветању и тајном ровењу против нас оснива, још непознату паметнију политику“. У Милетићеву одбрану је тада устао и Михаило Полит-Десанчић, који је једним писмом у јулу 1873. упознао Јована Вујића, председник бирачког одбора Српске народне слободоумне странке у Сомбору, са Максимовићевим интригама.³⁰⁵ Убрзо је затим у *Застави* објављен један допис сомборских бирача у којем се тврдило „да је ћутање Нике Максимовића довело Сомбор до крајњег понижења“.³⁰⁶ О пољуљаном утицају Максимовића сведочи и чињеница да 1874. није изабран у Сомбору за посланика на Српском црквено-народном сабору. Уместо њега је биран Ника Лугумерски, док је Максимовић до мандата дошао у Стапарском срезу.³⁰⁷ Као повод за следећи јавни окршај између Милетића и Максимовића је послужила одлука Народносног посланичког клуба на Угарском сабору од 9. и 10. марта 1875. Због тешких финансијских проблема је почетком марта наведене године одступила влада Иштвана Битоа, док је нов кабинет образовао барон Бела Венкхајм. Венкхајмова влада је имала прелазни карактер, јер је крајем октобра министар председник постао Калман Тиса, који је до тада заузимао положај министра унутрашњих послова. У току 1875. је дошло и до коначне фузије Деакове странке и средње левице Калмана Тисе.³⁰⁸ Како би одредили свој положај према новим околностима 9. марта 1875. су се састали српски и румунски национални опозициони посланици на Угарском сабору. Српску народну слободоумну странку су заступали Александар Трифунац и Ника Максимовић, док су Светозар Милетић, Михаило Полит-Десанчић и Лаза Костић били одсутни. Српско-румунски народносни посланички клуб је одлучио да због тешке финансијске и административне невоље у земљи неће ништа предузимати против одлука угарске

³⁰⁴ РОМС, бр. 29768, Ника Максимовић-Миши Димитријевићу, 30. април 1881, Сомбор

³⁰⁵ В. Крстић, *О сукобу Светозара Милетића са Ником Максимовићем из 1873. године*, 146-149.

³⁰⁶ *Исто*, 149.

³⁰⁷ *Застава* бр. 74 од 26. јуна (8. јула) 1874; Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори. Списи бечке Државне архиве*, II, Нови Сад, 1938, 15.

³⁰⁸ Szász Zoltán, *A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875–1890)*, Magyarország története VI/2, 1165-1167.

владе.³⁰⁹ Милетић је био револтиран таквим поступком својих колега. Он је у чланку *Одлука народносних посланика* упозоравао јавност да су уз подршку Калмана Тисе затворене словачке гимназије, као и Матица словачка.³¹⁰ На Милетићеву критику је убрзо одговорио Александар Трифунац. Он је истакао да према одлуци Народносног посланичког клуба нема ни говора о безусловној подршци новој угарској влади, већ да се ради само о потпори поводом финансијских и административних питања, што ни на који начин не стоји у опреци са Бечкеречким програмом. Трифунац је такође појаснио да је само један мањи део националних опозиционих посланика на челу са Димитријем Бончом предложило да Народносни клуб престане са својом делатношћу, а да се њени посланици прикључе оној мађарској политичкој странци чији је програм најближи њиховим ставовима.³¹¹ Милетић је у свом осврту на Трифунчеву реакцију и даље задржао мишљење да народносни посланици не могу да пруже подршку угарској влади ни поводом финансијских питања, док је са жаљењем констатовао да је дошло до растројства међу српско-румунском националном опозициом.³¹² За разлику од Александра Трифунца Ника Максимовић није одмах разјаснио своју улогу и своје виђење спорне конференције. То је учинио тек када је румунски посланик Бонч у листу Морица (Мавра) Јокаија, у *Хон-у*³¹³, навео и да је српски посланик Максимовић био такође сагласан са његовим ставом да се народносно питање скине са дневног реда.³¹⁴ Максимовић је свој одговор објавио у листу *Граничар*, где је оповргао тврдње Бонча, али је такође напао и Милетића, јер га је у *Застави* „тенденциозно сумњио“.³¹⁵ На Максимовићеве речи Милетић је оштро одговорио „Плетке правити то је познат занат

³⁰⁹ *Застава* бр. 27 од 5. (17.) марта 1875; Миховил Томандл, *Др. Светислав Касапиновић. Прилог националној и црквено-политичкој историји Срба у Војводини*, Панчево, 1940, 207-208.

³¹⁰ *Застава* бр. 28 од 7. (19) марта 1875; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 208-209.

³¹¹ *Застава* бр. 34 од 21. марта (2. априла) 1875; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 209-210.

³¹² *Застава* бр. 35 од 23. марта (4. априла) 1875; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 210.

³¹³ Лист *Хон* (*А Хон*) је од свог оснивања 1867. подржавао политику Калмана Тисе. У периоду када је Тиса био на власти *Хон* је важио за централно гласило владине Слободоумне странке. Szabolcsi Miklós (ур.), *A magyar sajtó története*, II/2, Budapest, 1985, 273-278.

³¹⁴ *Застава* бр. 32 од 16. (28.) марта 1875.

³¹⁵ *Застава* бр. 43 од 11. (23.) априла 1875.

Нике Максимовића. Он и нема друга посла, него плетке правити, и особито у овој саборској перијоди показао је ремек у томе“.³¹⁶

Сукоб између Максимовића и Милетића је прве осетљиве последице оставио у Сомбору. Збор сомборских бирача Српске народне слободоумне странке је 17. јуна 1875. изразио неповерење Ники Максимовићу. Уместо њега је за кандидата одабран сомборски градоначелник Петар Вукићевић, али пошто је он наведену част одбио, истакнут је адвокат Живојин Кирјаковић.³¹⁷ Упркос датом расплету догађаја, Ника Максимовић је покушао да поново освоји мандат на Угарском сабору. Уживао је подршку угледног сомборског проте Ђорђа Бранковића, а такође је могао да рачуна на своју разгранату родбинску мрежу међу најугледнијим српским сомборским породицама.³¹⁸ Распад некада јединствене Српске народне слободоумне странке у Сомбору је привукао пажњу и престоничких мађарских листова. *Пештански дневник*³¹⁹ је закључио да „Др Максимовић досадашњи саборски посланик, такође има значајну подршку у граду, али је Омладина, као што је већ горе наведено, истакнула против њега Живојина Кирјаковића. Максимовића је Омладина била изабрала, али пошто је он раскинуо са прошлошћу и са Милетићем, више га не желе“.³²⁰ Максимовића су противници сумњичили да се понудио угарској влади да после избора у Пешти оснује нов лист на српском језику у којем би сузбијао Милетићев утицај међу угарским Србима. На дан избора у Сомбору 5. јула је дошло до сукоба међу српским бирачима. Према наводима *Заставе* за изгреде су одговорне биле Максимовићеве присталице, јер су покушавали на силу да убеду остале Србе да гласају за њиховог кандидата, док је *Пештански дневник* извештавао да је члан изборне комисије Аркадије Николић, који је подржавао Кирјаковића, растерао помоћу полиције око 700 Максимовићевих гласача. У таквим околностима је победу однео Јанош Цедлер са 526

³¹⁶ *Застава* бр. 44 од 13. (25.) априла 1875; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 210.

³¹⁷ *Застава* бр. 65 од 6. (18.) јуна 1875. године; *Застава* бр. 70 од 18. (30.) јуна 1875. године.

³¹⁸ Максимовића су подржали и његови рођаци из породица Коњовић, Кронић и Лалошевић. Као његове најватреније присталице су се истакли Никола Лалошевић, Милан Бирвалски, Ђорђе Лалошевић, Алекса Папазија, Павле Вујић, Стеван Кронић, Трива Милашиновић и Сима Коњовић. *Застава* бр. 76 од 2. (14.) јула 1875. године; *Додатак к броју 82. „Заставе.“* од 16. (28.) јула 1875.

³¹⁹ *Pesti Napló*

³²⁰ *Pesti Napló* бр. 152 (јутарње издање) од 7. јула 1875.

гласова, Максимовића је подржало 204 бирача, док је Кирјаковић задобио поверење тек 125 лица.³²¹ Уопштено гледано Српска народна слободоумна странка је 1875. приликом избора за Угарски сабор претрпела тежак пораз. За посланике су изабрани само Светозар Милетић у Тителу, Миша Сабовљевић у Великој Кикинди и Михаило Полит-Десанчић у Панчеву. Међутим убрзо је дошло до даљих подела унутар странке, јер је кикиндски посланик Сабовљевић пристао уз владино решење ритског (иберландског) питања у Великокикиндском диштрикту, што је додатно разбеснело Милетића.³²² Српска народна слободоумна странка је претпрела још један тежак ударац када је 5. јула 1876. у Новом Саду, под оптужбом велеиздаје, ухапшен Милетић. Пуштен је тек 27. новембра 1879. године.³²³

Сукоб између Светозара Милетића и Михаила Полит-Десанчића је брзо изглађен и и у његовој позадини се нису налазили политички већ лични разлози. Много теже последице по Српску народну слободоумну странку је имао разлаз мишљења између Милетића и Нике Максимовића. Максимовић је 1873. највероватније из политичких разлога нападао Милетића то јест он је већ тада био спреман да напусти Бечкеречки програм.³²⁴ Ипак је доследно истицао да су до свађе са Милетићем довели лични разлози. Пошто је и мађарски политички лист *Пештански дневник* писао о томе да је Максимовић спреман да напусти политику Српске народне слободоумне странке, вероватно да је Максиковић тек после пораза приликом избора за Угарски сабор 1875. схватио да не ужива довољну подршку чак ни у свом родном граду у којем је дуги низ година учествовао у јавном животу. Стога је био приморан да своју политичку акцију одложи док не настану повољнији услови.

³²¹ *Застава* бр. 76 од 2. (14.) јула 1875. године; *Додатак к броју 82. „Заставе.“* од 16. (28.) јула 1875; *Pesti Napló* бр. 125 (јутарње издање) од 7. јула 1875.

³²² М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 211.

³²³ В. Стајић, *Светозар Милетић*, 149, 155; Н. Петровић, *Светозар Милетић*, 215-216, 231; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 118, 122-123.

³²⁴ В. Крестић, *О сукобу Светозара Милетића са Ником Максимовићем из 1873. године*, 150. Исти, *Срби у Угарској 1790–1918*, 336, 397.

Срби из редова владине Слободоумне странке на Угарском сабору (1875–1884)

У Угарској се од 1872. осећала константна политичка криза коју је додатно отежавало лоше стање јавних финансија. У периоду од краја 1871. до почетка 1875. су се сменила три кабинета.³²⁵ У таквим околностима је 1873. предводник средње левице Калман Тиса одлучио да напусти опозициони програм. После преговора са челним људима Деакове странке, 1. марта 1875. је договорена фузија средње левице и Деакове странке. Тако је настала Слободоумна странка за чијег је првог председника изабран Калмант Тиса. Наредног дана, 2. марта је именована влада барона Беле Венкхајма, док је Тиса постављен за министра унутрашњих послова. Очекивало се да после афирмације нове странке на биралиштима министарство формира Калман Тиса.³²⁶ Избори су 1875. одражни у периоду од 1. јула до 18. августа. Од Срба за кандидате Слободоумне странке су истакнути Милош Димитријевић у Кулпину, Петар Лупа у Сентандреји, Александар Зака у Старој Кањижи, Ђорђе Зака у Сенти, Петар Таназевић у Великој Кикинди, Димитрије Бибић у Башаиду, Марко Надашки у Тителу и Јован Мишић у Темишвару. Александар Николић је требало поново да се надмеће за мандат у Пардању, али је одбио наведену част. У Новом Саду је Тисина странка као кандидата истакла Теодора Хирша, док је Ђорђе Кондороши одлучио да наступи са српским конзервативним програмом. Српска народна слободоумна странка је била ослабљена сукобом Светозара Милетића и Нике Максимовића. Положај српске националне опозиције је додатно ослабљен стабилизациом угарске политичке сцене. Ранијих година су гласови мађарских бирача били подељени између Деакове странке и Средње левице, док је 1875. јединствена Слободоумна странка могла да рачуна на једногласну подршку Мађара. Разне фракције мађарске крајње левице нису имале знатан утицај у јужној Угарској. У таквим околностима је Светозар Милетић одлучио да се ни не

³²⁵ У питању су владе Мењхерта Лоњаија (14. новембар 1871–4. децембра 1872), Јожефа Славија (4. децембар 1872–21. март 1874) и Иштвана Битоа (21. март 1874–2. март 1875).

³²⁶ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 111-218; Csorba László, *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak*, 19. századi magyar történelem 1790-1918, 377-385; Bertényi Iván-Gyapay Gábor, *Magyarország rövid története*, Budapest, 1995³, 430-432; Петар Рокаи-Золтан Ђере-Гибор Пал-Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 477-478, 481-484.

одржи очекивана велика предизборна конференција Српске народне слободоумне странке. Он је поново истакао кандидатуру у Башаиду, али је испољио знатно мање енергије него ранијих година. Поднео је посланички извештај 27. јуна у Врањеву, али није обилазио сва насеља датог изборног округа. Од државно-правног и националног питања, где је лежала суштинска разлика између Српске народне слободоумне странке и владине Слободоумне странке, башайдске бираче је много више занимала судбина некадашњих ритова. Радило се о земљи, која приликом формирања Великокикиндског диштрикта 1774, није никоме додељена, јер се махом налазила под водом. Изградњом брана је добијена површина од 123.644 катарстарских јутара (71.153 хектара)³²⁷, коју су поједине општине издавале у закуп. Пошто је 1875. очекивана инкорпорација Великокикиндског диштрикта у Торонталсу жупанију, поставило се питање судбине наведене земље. Владин кандидат диштриктски поткапетан Димитрије Бибић Јенопољски је обећавао продају под повољним условима.³²⁸ Приликом избора 16. јула Бибић је однео уверљиву победу. Добио је 456 гласова, док се за Милетића определило свега 211 бирача. Већина лица са правом гласа, њих скоро хиљаду није учествовало у изборном процесу.³²⁹ Пошто је Милетић у Башаиду претрпео пораз, челни људи Српске народне слободоумне странке су одлучиле да изврше притисак на Лазу Костића како би одустао од кандидатуре у Тителу, на шта је Костић невољно пристао. Стога је у *Застави* својим бирачима предложио да бирају Милетића.³³⁰ Српске присталице владине Слободоумне странке су на својој бирачкој конференцији 16. јуна

³²⁷ Васа Стајић наводи да се 1774. радило о 123.644 катарстарских јутара (71.157 хектара) земље. Према мишљењу Томандла било је речи о 123.149 катастарских јутара (70.872), док је после 1887. поседницима подељено укупно 101.750 катарстарских јутара (58.557 хектара). В. Стајић, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад, 1950, 227; М. Томандл, *Милетићев башахидски пораз и Тителски избор 1875*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига VII, свеска 1-3, 379; Fekete Gyula, *Nagykikinda, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai* (ур. Borovszky Samu), Budapest, 1912, 588.

³²⁸ Ритско (иберландско) питање је коначно решено тек 1882. године када је у Угарском сабору усвојен закон *О продаји такозване Иберландске земље у некадашњем Великокикиндском диштрикту* (1882: XXVIII законски члан). Тада су иберландске земље прешле у пуно власништво њених поседника, који су били дужни да у годишњим амортизационим отплатама исплате заостале дугове од паушалне закупнине и пореза. М. Томандл, *Милетићев башахидски пораз и Тителски избор 1875*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига VII, свеска 1-3, 380-381.

³²⁹ *Застава* бр. 76 од 2. (14.) јула 1875; *Србски народ* бр. 44 од 18. (30.) јунија 1875; *Србски народ* бр. 46 од 28. јунија (10. јулија) 1875; М. Томандл, *Милетићев башахидски пораз и Тителски избор 1875*, 377-383.

³³⁰ *Застава* бр. 80 од 11. (23.) јула 1875.

за посланика истакли Марка Надашког председника суда у Панчеву.³³¹ Избор је одржан 11. августа. Победу је однео Милетић, који је добио 1027 гласова, док су за Надашког гласала 305 бирача.³³² У Кулпину су се за мандат борили Милош Димитријевић са програмом владине странке, Пал Мудроњ подржаван од стране Српске народне слободоумне странке и мађарски левичар Кемеџфи. Биралиште је оворено 12. августа, али ни један кандидат није освојио апсолутну већину гласова. Најближи је био Мудроњ са 516 гласова, Димитријевић је добио 418, а Кемеџфи 128.³³³ Ужи избор је одржан 2. септембра и победу је однео Димитријевић, који је задобио подршку 884 бирача, док су се за Мудроња определила 835 лица.³³⁴ Од Димитријевића знатно једноставнији посао су имали Александар Зака у Старој Кањижи, Петар Лупа у Сентандреји и Јован Мишић у Темишвару, јер су једногласно проглашени за посланике.³³⁵ Јован Мишић је истакао да је дошло време да се забораве трзавице међу различитим нацијама Угарске и да треба да сви заједно раде на материјалном уздизању земље.³³⁶ Приликом избора у Сенти победу је однео судија Ђорђе Зака који је освојио 304 гласова, док је његов противкандидат Мајорош задобио подршку свега 98 бирача.³³⁷ У Великој Кикинди је милетићевац Миша Сабовљевић једногласно изабран, јер је владин кандидат Петар Таназевић одступио.³³⁸ Уочи избора у Новом Саду Тисина Слободоумна странка је истакла за кандидата Теодора Хирша пошто је Ђорђе Кондороши после поделе унутар Деакове странке приступио конзервативцима барона Шеџеија. На основу Бечкеречког програма се за мандат на Угарском сабору борио секретар Матице српске Антоније Хацић. Кондороши је покушао да придобије подршку милетићевца, али безуспешно. Пошто Срби нису били јединствени приликом избора победу је однео Хирш освојивши 498 гласова, Хацић је задобио

³³¹ *Pesti Napló* бр. 136 (јутарње издање) од 17. јуна 1875. године; *Србски народ* бр. 51 од 16. (28.) јулија 1875.

³³² *Застава* бр. 89 од 1. (13.) августа 1875; М. Томандл, *Милетићев баишахидски пораз и Тителски избор 1875*, 384-388.

³³³ *Застава* бр. 90 од 3. (15.) августа 1875; М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 58-59.

³³⁴ *Застава* бр. 101 од 24. августа (5. септембра) 1875; М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 59.

³³⁵ *Pesti Napló* бр. 148 (јутарње издање) од 29. јула 1875.

³³⁶ *Pesti Napló* бр. 137 (јутарње издање) од 18. јуна 1875.

³³⁷ *Pesti Napló* бр. 153 (јутарње издање) од 9. јула 1875; *Застава* бр. 74 од 27. јуна (9. јула) 1875.

³³⁸ *Pesti Napló* бр. 148 (јутарње издање) од 29. јула 1875; *Застава* бр. 73 од 25. јуна (7. јула) 1875.

подршку 469 бирача, док је Кондорози одступио.³³⁹ Приликом избора за Угарски сабор 1875. године за мандат се са програмом владине Слободоумне странке борило осморо Срба. Четворица су за противкандидате имали лица са националним опозиционим програмом, у три случаја се радило о Србима, а у једном о Словаку. Милош Димитријевић је у Кулпину победио Пала Мудрња, Димитрије Бибић је у Башаиду поразио Милетића, док је Марко Надашки у Шајкашкој претрпео пораз од вође Српске народне слободоумне странка, а такође је и Миша Сабовљевић у Великој Кикинди био успешнији од Петра Таназевића. У Бачкој жупанији заједно са градским муниципалијама је владина Слободоумна странка освојила четрнаест мандата, два су припала Независњачкој странци, а један Српској народној слободоумној странци.³⁴⁰ У Торонталској жупанији заједно са градом Панчевом Тисина Слободоумна странка је задобила подршку бирача у девет изборних округа, док је у једном била успешнија Српска народна слободоумна странка.³⁴¹ У Великокикинском диштрикту је један мандат освојила владина странка, а један Српска народна слободоумна странка. У новом сазиву Сабора владина странка је имала 332 посланика односно нешто више од 80% посланичких места.³⁴² Српска народна слободоумна странка је претрпела тежак

³³⁹ *Застава* бр. 73 од 25. јуна (7. јула) 1875. године; *Србски народ* бр. 46 од 28. јунија (10. јулија) 1875. године.

³⁴⁰ Изабрани су: у Алмашу барон Јожеф Рудић (Слободоумна странка), у Апатину Ендре Шмаус (Слободоумна странка), у Товаришеву Шандор Фунтак (Слободоумна странка), у Опацима Иштван Ронаи (Слободоумна странка), у Врбас Лајош Карман (Слободоумна странка), у Кулпину Милош Димитријевић (Слободоумна странка), у Старој Кањижи Александар Зака (Слободоумна странка), у Старом Бечеју гроф Геден Радаи старији (Слободоумна странка), у Крњаја Јаков Војнић (Слободоумна странка), у Риђици Вилмош Тот (Слободоумна странка), у Тителу Светозар Милетић (Српска народна слободоумна странка), Баји Калман Тот (Слободоумна странка), у I изборном округу Суботице Карољ Варга (Независњачка странка), у II изборном округу Суботице Ерне Мукић (Независњачка странка), у Новом Саду Теодор Хирш (Слободоумна странка), у Сенти Ђорђе Зака (Слободоумна странка) и у Сомбору Јанош Цедлер (Слободоумна странка). Regele János (прир.), *Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ik napjára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név-, lak-, és törvényhatóságok szerinti jegyzéke*, Budapest, 1876, 34-36.

³⁴¹ Изабрани су: у Сентђурађу Ерне Даниел, у Пардању Бела Чавоши, у Великом Сент-Миклошу Јанош Ронаи, у Билету Имре Хусар, у Зичидорфу Пал Даниел, у Банатском Комлошу Миклош Ерлинг, у Жомбољи Карољ Хијероними, у Старом Бешенову Карољ Шваб, у Великом Бечереку Фријеш Балаш и у Панчеву Михаило Полит-Десанчић. Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu), Budapest, 1912, 487-488; Regele János (прир.), *Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ik napjára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak*, 34-35, 43.

³⁴² Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, Budapest, 2008, 424.

неуспех, јер су мандате освојили само Светозар Милетић у Тителу, Миша Сабовљевић у Великој Кикинди и Михаило Полит-Десанчић у Панчеву. Приликом избора пропали су Ника Максимовић у Сомбору, Живојин Кирјаковић у Сомбору, Александар Трифунац у Старом Бечеју, Антоније Хацић у Новом Саду и Светозар Милетић у Башаиду.

Најбитније питање о којем су српски посланици на Угарском сабору у периоду од 1875. до 1878. морали да се изјасне је била судбина Великокикинског диштрикта. Влада је тежила ка инкорпорацији у Торонталску жупанију. Припремљен је и законски нацрт под насловом *О утврђивању територијалног опсега појединих муниципија* са циљем да створи потребан правни основ. Намера угарске владе је била да укине све мање териоторијалне аутономије, као што су били окрузи Јаса и Куна и сепешки градови, као и да заокружи територију појединих жупанија. Предвиђене су двадесет и три измене широм Угарске са задатком да се уједначи територијални опсег жупанија. Угарски сабор је 12. јула 1876. разматрао 22. параграф, који се односио на Великокикински диштрикт. Први је против владиног предлога говорио Миша Сабовљевић. На почетку беседе је истакао привилегије диштриктског становништва дароване од стране Марије Терезије и Франца I. Затим је напоменуо и да је XLII законски члан од 1870. признао Великокикински диштрикт као засебну муниципију унутар Угарске. Надаље је разматрао административне и финансијске разлоге против инкорпорације у Торонталску жупанију. Територијални обим диштрикта је износио око 1100 квадратних километара унутар којих се налазило десет општина са око 64.000 становника. Због релативно малог обима муниципије и најудаљенија места су се налазила на свега дванаест километара од Велике Кикинде. Сабовљевић је подвукао и да се Велика Кикинда развила у значајно административно седиште. Са друге стране Торонталска жупанија је и пре инкорпорације Великокикинског диштрикта била једна од највећих угарских жупанија, чија је територија 1872. додатно увећана деловима некадашње Војне границе. У погледу финансија великокикински посланик је споменуо да диштрикт ни на кој начин није зависио од јавних финансија односно да му није била потребна материјална потпора из земаљског буџета. На крају је Сабовљевић подвукао и да са националног становишта не сматра за мудар поступак да

се мунципија са скоро искључиво српским становништвом утопи у Торонталску жупанију чији је мешовити етнички састав и до тада отежавао управу. Са своје стране је предложио да се разматрани параграф изостави из законског нацрта. Сабовљевићево мишљење је подржао и куплински посланик Милош Димитријевић. Његова аргументација против утеловљења Великокикиндског диштрикта у Торонталску жупанију се претежно односила на административна питања. Истакао је да је обим Торонталске жупаније од око девет хиљада квадратних километара и до тада знатно отежавало добру управу. Проблеми су се само погоршали после присаједињења делова Војне границе споменутој жупанији, јер се њена територија протеже од ушћа реке Марош и Сегедина све до Београда. Број становика од око 350 хиљада је Димитријевић такође навео као отежавајућу околност за ваљану администрацију. Стога је закључио да је потребно да се одложи решење судбине Великокикиндског диштрикта све док се не спроведу мере за заокруживање жупанија широм Угарске. Коначно је додао и да је Великокикиндски диштрикт са својом историјом од преко сто година доказао да поседује сва потребна материјална и административна својства да опстане као самостална територијална аутономија. После говора два српска посланика, Сабору се обратио председник угарске владе и министар унутрашњих послова Калман Тиса. Укратко је истакао да се руководио истим принципом код свих предложених промена, стога је сматрао да је немогуће да се у погледу Великокикиндског диштрикта учини изузетак. У погледу материјалних добара је желео да умири заинтересовано становништво, јер је навео да је законом предвиђено да сва добра остају у поседу до тадашњих власника. После Тисиног говора саборска већина је прихватила владин предлог.³⁴³ Иако је тада решена судбина Великокикиндског диштрикта расправа законског нацрта је настављена и наредног дана. Кулпински посланик Милош Димитријевић је предложио измену параграфа, који се односио на управу над имовином мунципија чије је укидање било предвиђено. Према његовој замисли спорном имовином би управљали повереници власника. Са друге стране, влада је начин управе наведене имовине желела да препусти новонасталим односно увећаним

³⁴³ Nagy Iván (прир.), *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VII, Budapest, 1876, 239-241; В. Стајић, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад, 1950, 213-214.

муниципијама уз надзор министарства унутрашњих послова. Сам Калман Тиса је признао да је потребно да се у погледу материјалних добара умире становници територијалних аутономија чије је укидање управо одлучено, али је сматрао да Димитријевићев предлог претерано сужава права жупанија. Коначно је Тиса предложио да спорним материјалним добрима треба да управљају законским нацртом обухваћене жупаније, али уз поштовање раније намена добара.³⁴⁴ Законски предлог је коначно усвојен од стране Представничког дома 14. јуна 1876. без поименичног гласања. Свечано је проглашен шест дана касније.³⁴⁵ У датом саборском периоду Милош Димитријевић се обратио Сабору још у два наврата. Прво је беседио 23. јуна 1877. приликом расправе закона о старатељству. Тада је предложио Сабору да и у будуће управа над општинским сирочадским фондовима остане у надлежности општина. Изјаснио се против предлога да наведеним фондовима располажу жупанијски органи.³⁴⁶ Затим се Сабору обратио 2. маја 1878. приликом расправе буџета министарства просвете и богочасти. Наведеном приликом је заједно са Михаилом Политом-Десанчићем бранио права Матице српске над управом Текелијиног фонда. Министар Агоштон Трефорт је због наводних злоупотреба желео да руковање Текелијиним фондом пренесе са Матице српске на пештанску српску православну црквену општину. Димитријевић је истакао да је и сам члан Матице српске, стога је приморан да одбаци наводе министра. У тренутку када је Матица српска преузела управу над Текелијиним фондом радило се о 60 хиљада форинти, док је капитал почетком 1878. износио 246 хиљада. Самим тим је јасно да не може да буде ни говора о несавесном руковању закључио је Димитријевић. Затим је истакао да је

³⁴⁴ Nagy Iván (прир.), *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VII, 258-259; Jorgovits Dusan, *Néhány szó a nagy-kikindai kerület bekebelezéséről és vagyonának természetéről*, Nagy-Kikinda, 1876, 6-9; В. Стајић, *Великокикинџски диштрикт 1776–1876*, 214. Наводе Сабовљевића и Димитријевића да је Великокикинџски диштрикт способан да самостално издражава своје чиновништво је потврдио и Алекандар Стојачковић. Он је посебно истакао управно-административне разлоге због којих је утеловљење у Торонталску жупанију сматрао непотребним, па чак и штетним, не само за месно становништво већ и за државне интересе. *Питање Великокикинџског диштрикта са државноправног гледишта*, 17-27.

³⁴⁵ Nagy Iván (прир.), *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VII, 268, 313; Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1875–1876. évi törvényezikkek*, Budapest, 1896, 481-488.

³⁴⁶ Nagy Iván (прир.), *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XI, Budapest, 1877, 221-222.

дужност министра требала да буде да о наводним неправилностима обавести руководство Матице, а не да одмах доноси далекосежне одлуке. На крају своје беседе кулпински посланик је истакао да је услов министра да цела пештанска православна општина то јест сви њени чланови буду одговорни за управу над Текелијиним фондом бесмислена. Стога је наведена црквена општина била приморана да одбије предлог министра.³⁴⁷ Милош Димитријевић је у свом саборском раду покушао да унутар посланичког клуба владине странке стане у заштиту интереса угарских Срба. Поводом питања утеловљења Великокикиндског диштрикта у Торонталску жупанију је претрпео неуспех. Тисино министарство је било одлучно да смањи број муниција, што је представљало први корак ка иградњи централизоване државне управе. Управа над општинским сирочадским фондовима је такође била везана за национално питање, али и за начелно мишљење о делокругу административних јединица. Раније су добрима сеоских општина управљали представници самих мештана. Стога је било у интересу сеоског становништва да се предвиђена промена изостави. Ипак је и став угарске владе разумљив, јер се сматрало да су жупанијски чиновници као образованији људи способнији да брину о сирочадима сеоских општина. Право Матице српске да заджри управу на Текелијиним фондом је Димитријевић бранио раме уз раме са милетићевцем Политом-Десанчићем, али су њихови напори остали без конкретних резултата. Ипак, седиште Матице српске је и даље остављено у Новом Саду, иако се владин повереник Ендре Флат залагао да се врати у Будимпешту. Лично залагање Милоша Димитријевића је знатно допринело томе.³⁴⁸ Остали српски посланици из редова владине Слободоумне странке се нису истакли својом активношћу на Угарском сабору. У погледу чланства у различитим саборским одборима треба да се наведе да је Ђорђе Зака био члан III саборског одбора за проверу мандата и молбеног одбора, док је Јован Мишић изабран у IV саборски одбор за проверу мандата, а такође је био члан и угарске делегације.³⁴⁹

³⁴⁷ Исто, XVII, Budapest, 1878, 96-97; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 296.

³⁴⁸ Живојин Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 451-463, 466-467;

³⁴⁹ Nagy Iván (прир.), *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Budapest, 1876, 31, 39, 63.

Избори за Угарски сабор 1878. године су одржани у периоду од 5. до 14. августа. Средишњи одбор владине Слободоумне странке у Торонталској жупанији је формиран почетком јула. За председника је изабран Игнац Чавоши, потпредседници су били Михаљ Менцер и Стефан Георгијевић, а бележници Никола Манојловић, Јене Ронаи и Карољ Киш. Такође су формирани и срески одбори. У Панчеву је за председника среског одбора изабран Србин архимандрит Фотије Јорговић.³⁵⁰ За посланичке кандидате су од Срба са програмом владине странке истакнути: Милош Димитријевић у Кулпину, Александар Зака у Старој Кањижи, Тодор Стратимировић у Тителу, Васа Поповић у Старом Бечеју, Јован Михајловић у Белој Цркви, Марко Надашки у Белој Цркви, Димитрије Бибић у Турском Бечеју, Младен Трифунац у Турском Бечеју, Миша Сабовљевић у Великој Кикинди, Јефта Крстоношић у Великој Кикинди, Димитрије Стојковић у Уздину, Петар Лупа у Сентандреји и Јован Мишић у Темишвару.³⁵¹ Једногласно су бирани Милош Димитријевић, срески судија Васа Поповић, Александар Зака и Јован Мишић.³⁵² Најтежи посао су имали новодаски подсудија Тодор Стратимировић и судија из Ковачице Димитрије Стојковић, јер им је противкандидат био Михаило Полит-Десанчић, који је и однео победу у оба округа. Посебно је уверљив био резултат из Уздина, где је Полит освојио 1320 гласова насупротив Стојковићевих 680.³⁵³ Пошто је изабран у два округа Полит је поднео оставку на мандат у Тителу, јер је желео да поново заступа своје старе бираче у Угарском сабору. Поновљени избори у Шајкашкој су одржани 25. новембра 1878. године. Кандидат владине Слободоумне странке је био некадашњи главни лекар Бачке жупаније Петар Стојковић, док је Српска народна слободоумна странка истакла песника Лазу Костића. Победу је однео Стојковић освојивши 503 гласа, док су се за Костића определила 455 бирача.³⁵⁴ Тако се догодило да су једни те исти бирачи у року

³⁵⁰ *Torontál* бр. 28 од 11. јула 1878.

³⁵¹ *Pesti Napló* бр. 186 (јутарње издање) од 1. августа 1878.

³⁵² *Застава* бр. 115 од 25. јула (6. августа) 1878; *Pesti Napló* бр. 191 (јутарње издање) од 7. августа 1878; М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 60.

³⁵³ *Застава* бр. 120 од 2. (14.) августа 1878. Упоредити са: Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 300-301.

³⁵⁴ *Застава* бр. 179 од 14. (26) новембра 1878. године; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 80.

од неколико месеци изабрали два различита кандидата, који су заступали и дијаметрално супростављене политичке програме. Стога је јасно да је за шајкашке бираче личност посланика, као и његов став према изборном округу био значајнији од начелних питања. Иако је Лаза Костић већ заступао Тителски изборни округ у Угарском сабору од 1873. до 1875. године, приликом избора 1878. није сматрао за сходно да се лично обрати својим бирачима, већ је мислио да је довољно да га препоручи Михаило Полит-Десанчић у *Застава*.³⁵⁵ Са друге стране Петар Стојковић је обишао целу Шајкашку, а био је и председник изборне комисије приликом саборских избора 1873. и 1875.³⁵⁶ Такође је управо он поздравио шајкашке делегате у муниципалном одбору Бачке жупаније после инкорпорације некадашњег Шајкашког батаљона.³⁵⁷ У турскобечејском округу су се за мандат борили четири кандидата. Младен Трифунац, Димитрије Бибић и Гедеон Рохонци са програмом владине Слободоумне странке и милетићевац Александар Трифунац. Уочи избора, који је одржан 5. августа, одступио је Димитрије Бибић. Највећу подршку бирача је задобио Гедеон Рохонци за кога су гласала 409 бирача, 402 гласа је добио Младен Трифунац, а најскромније резултате је постигао Александар Трифунац освојивши свега 244 гласа.³⁵⁸ Приликом ужег избор надвладао је Рохонци. Стога је турскобечејски округу у којем су Срби чинили већину бирача у Угарски сабор 1878. послао Мађара са владиним програмом.³⁵⁹ У Великој Кикинди је изабран са 12 гласова већине Миша Сабовљевић, који се наведеном приликом залагао за програм владине странке. Једини противкандидат му је био такође „владиновац“ Јефта Крстоношић.³⁶⁰ У Белој Цркви за мандат су се борили председник панчевачког суда Марко Надашки и трговац Јован Михајловић из редова Тисине Слободоумне странке, док је као кандидат Апоњијеве уједињене опозиције био истакнут Ђерђ Ступа.³⁶¹ Већину је однео Марко Надашки,

³⁵⁵ *Застава* бр. 165 од 20. октобра (1. новембра) 1878.

³⁵⁶ *Застава* бр. 124 од 21. октобра (2. новембра) 1873; *Застава* бр. 89 од 1. (13.) августа 1875.

³⁵⁷ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu) II, Budapest, 1909, 259-260; Д. Микавица, *Лаза Костић*, 166-167.

³⁵⁸ *Застава* бр. 119 од 1. (13.) августа 1878; *Застава* бр. 120 од 2. (14.) августа 1878; *Torontál* бр. 32 од 8. августа 1878.

³⁵⁹ *Застава* бр. 180 од 15. (27.) новембра 1878.

³⁶⁰ *Застава* бр. 118 од 30. јула (11. августа) 1878.

³⁶¹ *Pesti Napló* бр. 186 (јутарње издање) од 1. августа 1878.

који је међутим био приморан да поднесе оставку на положај посланика, јер би у супротном изгубио своје звање судије.³⁶² На поновљеним изборима победио је Јован Михајловић, који је поразио Александра Трифунца.³⁶³ У Сентандреји је владина странка истакла Србина Петра Лупу, док је уједињена опозиција имала два кандидата Михаља Селеша и Кароља Валенфелда. Изабран је Петар Лупа.³⁶⁴ Приликом избора за Угарски сабор 1878. владина Слободоумна странка је истакла четрнаесторицу Срба у десет изборних округа за посланичке кандидате. Деветоро их је изабрано, међутим један је својевољно положио мандат. Двојица су поражена од Срба са националним-опозиционим програмом, такође их је двоје остало у мањини против другог Срба „владиновца“, док је један изгубио од Мађара са владиним програмом. Из редова Српске народне слободоумне странке 1878. су за посланике изабрани Ника Максимовић у Сомбору, Антоније Хацић у Новом Саду и Михаило Полит-Десанчић у Уздину, док су Александар Трифунац и Лаза Костић остали без мандата.³⁶⁵ Бољи резултати српских кандидата из редова владине Слободоумне странке указује на чињеницу да су материјално-егзистенцијална питања била значајнија за српске бираче него Милетићева бесплодна национално-опозициона политика. У Бачкој жупанији заједно са градовима од укупно седамнаест мандата владина странка је освојила дванаест, мађарска левица три и Српска народна слободоумна странка два.³⁶⁶ У Торонталској жупанији од укупно тринаест посланичких места владина Слободоумна странка је задобила подршку бирача у дванаест округа, док је у једном

³⁶² *Застава* бр. 165 од 20. октобра (1. новембра) 1878.

³⁶³ *Застава* бр. 182 од 19. новембра (1. децембра) 1878.

³⁶⁴ *Pesti Napló* бр. 195 (вечерње издање) од 12. августа 1878.

³⁶⁵ Андрија Раденић, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском*, 189-190, 194, 196-197.

³⁶⁶ Изабрани су: у Алмашу барон Јожеф Рудић (Слободоумна странка) у Апатину Ендре Шмаус (Слободоумна странка), у Товаришеву Шандор Фунтак (Слободоумна странка), у Оџацима Иштван Ронаи (Слободоумна странка), у Новом Врбасу Лајош Карман (Слободоумна странка), у Кулпину Милош Димитријевић (Слободоумна странка), у Старој Кањижи Александар Зака (Слободоумна странка), у Старом Бечеју Васа Поповић (Слободоумна странка), у Крњаји Ђула Семзе (Слободоумна странка), у Риђици Јанош Латиновић (Слободоумна странка), у Тителу Петар Стојковић (Слободоумна странка), у Баји Габор Латиновић (Слободоумна странка), у I изборном округу Суботице Карољ Варга (Независњачка странка), у II изборном округу Суботице Ерне Мукић (Независњачка странка), у Новом Саду Антоније Хацић (Српска народна слободоумна странка), у Сенти Иштван Мајорош (Независњачка странка) и у Сомбору Ника Максимовић (Српска народна слободоумна странка). Regele János (прир.), *Az 1878. évi október hó 17-ik napjára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név-, lak-, és törvényhatóságok szerinti jegyzéke*, Budapest, 1878, 40, 51-53.

победила Српска народна слободоумна странка.³⁶⁷ У Угарској владина странка је освојила укупно 239 мандата односно нешто више од 57% посланичких места.³⁶⁸

На Угарском сабору у периоду од 1878. до 1881. најбитнија питања за српске посланике су била везана за расправу законског предлога о обавезном учењу мађарског језика у народним (основним) школама, као и за умировљење карловачког митрополита и српског патријарха Прокопија Ивачковића. Још пре него што је Сабор разматрао нацрт о обавезном учењу мађарског језика, о тешком положају Срба у Угарској је говорио кикиндски посланик Миша Сабовљевић. Своју беседу је одржао 24. фебруара 1879. приликом опште дебате државног буџета. Свој говор је започео са излагањем да Срби у Угарској не теже ка иностранству, већ само желе да им се гарантује слободан развој језика и културе. Самим тим је јасно да је владина намера да врати седиште Матице српске из Новог Сада у Будимпешту морала негативно да одјекне у српској јавности. Такође је упозорио посланике да је закон *О равноправности народности* и даље на снази, а да упркос томе Срби на простору некадашње Војне границе морају да страхују за своје школе, јер влада покушава да их претвори у општинске. Опоменуо је мађарску јавност да су Срби слабо заступљени међу државним чиновницима. Навео је да од 1516 судија код судова првог степена Срба има 53, од 146 јавних тужилаца и њихових заменика Срби су постављени на дату дужност само у Сомбору и Белој Цркви. Међу 209 судија врховног суда Срба има осморо, док међу 218 јавних бележника Срба је свега троје. Сабовљевић је негативно оценио и праксу угарске владе да државне чиновнике за које се сумња да подржавају немађарске националне политичке странке преместе из њиховог завичаја у најудаљеније крајеве Угарске. На крају своје беседе кикиндски посланик је закључио да је у државном интересу Угарске да се успостави хармоничан однос међу припадницима различитих нација, јер се очекује решење Источног питања које се према његовом мишљењу

³⁶⁷ Изабрани су: у Сентђурађу Миклош Киш, у Пардању Бела Чавоши, у Великом Сент-Миклошу Тамаш Вечеи, у Зичидорфу Пал Даниел, у Банатском Комлошу Карољ Гедл, у Ловрину Лајош Жирош, у Жомбољи Карољ Хијероними, у Турском Бечеју Гедеон Рохонци, у Турској Кањижи Карољ Шваб, у Великом Бечереку Фриђеш Балаш, у Панчеву гроф Гедеон Радаи, у Уздину Михаило Полит-Десанчић и у Великој Кикинди Миша Сабовљевић. Regele János (прир.), *Az 1878. évi október hó 17-ik napjára összehívott országgyűlés*, 49,53.

³⁶⁸ Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

додатно закомпликовало после Берлинског конгреса.³⁶⁹ Приликом разматрања података које је у свом говору изнео Миша Сабовљевић, треба да се има на уму да су Срби чинили свега око 2,5% становништва уже Угарске. Стога ако се његови подаци прихвате за исправне, број Срба међу судијама првостепених судова, као и међу судијама врховног суда сведоче да су Срби у наведеним органима били са 3,5% и 3,8% заступљени изнад просека. Једино међу јавним бележницима (1,4%) и тужиоцима (1,4%) Срби су били присутни испод удела у општем становиштву. Стога, иако је Сабовљевић сматрао да су Срби слабо заступљени међу државни чиновницима, његови подаци барем делимично дају другачији утисак. Пракса премештања „нелојалних“ чиновника је заиста примењивана у периоду министарства Калмана Тисе.³⁷⁰

Општа расправа законског нацрта о обавезном учењу мађарског језика у народним (основним) школама у Угарском сабору је започета 29. априла 1879. године. Предвиђено је да се у све учитељске школе у којима се предавања не одвијају на мађарском језику исти уведе међу обавезне наставне предмете. Одређено је да од 30. јуна 1882. нико није могао да поседује важећу учитељску диплому уколико се не служи мађарским језиком на задовољавајући начин. Надаље је уведена обавеза изучавања мађарског језика у свим општинским основним школама без обзира на национални састав становништва. Намеру владе су образложили у име просветног одбора Габор Барош и министар просвете и богочасти Агоштон Трефорт.³⁷¹ Од српских посланика Сабору се први обратио Петар Стојковић. Он је са своје стране у потпуности прихватио владин нацрт и још је додао да је такав закон требало усвојити одмах после Аустро-угарске нагодбе. Сматрао је да изучавање државног језика у основним школама

³⁶⁹ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, III, Budapest, 1879, 154-159.

³⁷⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL), Polgári kori kormányhatósági levéltárak-K szekció, K Belügyminisztérium, Rezervált iratok 1872–1944 (=K 149), бр. 1883-2-786, Новосадски велики жупан Феликс Парчетић-Министру унутрашњих послова Калману Тиси, бр. 160/1883, 21. април 1883, Нови Сад.

³⁷¹ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, V, Budapest, 1879, 241-244; Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској. Прилог историји српских школа*, Нови Сад, 1935, 39-53.

доприноси порасту броја немађарских ученика на вишим училиштима, што би морало позитивно да утиче на развој немађарских нација. Истог дана је своју беседу одржао и Михаило Полит-Десанчић, који је оштро критиковао законски предлог, сматрајући да се ради о покушају сузбијања националног идентитета немађарских нација. Слична схватања су заступала и остала два посланика Српске народне слободоумне странке.³⁷² Поред Стојковића од српских присталица владине Слободоумне странке Сабору су се поводом споменутог законског нацрта још обратили и Миша Сабовљевић, као и Милош Димитријевић. Први је 1. маја 1879. беседио Сабовљевић. Он је указао на чињеницу да је Угарска вишенационална држава, где према закону сви становници припадају истој политичкој нацији, али да то не смањује постојеће културне разлика. Такође је упозорио посланике да угарски закони гарантују слободан културни развој немађарских нација, док у погледу Срба влада је такође дужна да узме у обзир и њихову вероисповедну аутономију. У погледу управе народних (основних) школа Сабовљевић је истакао да она спада у надлежност општина, стога је противан државној интервенцији у њима. Са жалошћу је констатовао да је саборска већина вољна да прихвати погледе Беле Гринвалда према коме школе треба да се ставе у службу асимилације немађарских нација. Упозорио је Мађаре да су се и сами бранили против сличних покушаја за време Баховог апсолутизма. На крају своје беседе закључио је да велик број Срба у Угарској савршено влада мађарским језиком, а да им је ипак отежан пут до државних звања.³⁷³ Наредног дана је свој говор одржао Милош Димитријевић. На почетку је истакао да се не слаже са аргументацијом да је спорни предлог у интересу немађарских нација, јер XLIV законски члан од 1868. гарантује свим становницима Угарске право да у општинама, као и пред судовима користе свој матерњи језик. Надаље је закључио да обавезно учење мађарског језика у основним школама може са педагошког аспекта негативно да се одрази на развој немађарске деце. У већини сеоских општина ученици наставу похађају најчешће три, понекад

³⁷² P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, V, 251-258; А. Раденић, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском*, 194; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 305-306.

³⁷³ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, V, Budapest, 1879, 290-295.

четири године што је веома кратак временски период за усвајање основног знања, стога је Димитријевић сматрао да није оправдано да се градиво додатно проширује. На крају је закључио да познавање мађарског језика није гаранција за домољубље.³⁷⁴ Представнички дом Угарског сабора је 8. маја усвојио закон *О изучавању мађарског језика у народним училиштима*.³⁷⁵ Расправа у Великашком дому је одржана 13. и 14. маја. Неслагање са предложеним законским нацртом су изразили румунски митрополит Мирон Роман, арадски православни епископ Јоан Метјану, гркокатолички митрополит Блажа Јоан Ванча и гркокатолички епископ Лугоша Виктор Михаљи, док српска православна јерархија није узела активног учешћа у раду Великашког дома.³⁷⁶ Споменути закон је свечано проглашен у Заступничкој кући 24. маја 1879. године а дан касније у Великашком дому.³⁷⁷ Једини српски посланик који је јавно подржао дати закон је био Петар Стојковић, док су га Миша Сабовљевић и Милош Димитријевић оштро критиковали иако су такође припадали владиној странци. Димитријевићево мишљење има посебну тежину, јер је шест година био главни школски надзорник у Бачкој жупанији. Стога је савршено познавао услове и могућности учитеља и ђака. Једини мађарски посланик који се није усагласио са владином намером је био Лајош Мочари.

Српски посланици из редова владине Слободоумне странке нису учествовали у саборским расправама поводом умировљења патријарха Прокопија Ивачковића, али су одржали још неколико кратких говора у току разматраног периода. Петар Стојковић је беседио 18. марта 1879. у току дебате буџета министарства просвете и богочасти. Тада је код ставке о Универзитету у Будимпешти указао на тежак положај младих лекара у јужној Угарској. Истакао је да има мало слободних јавних звања за лекаре, а да је у Бачкој жупанији немогуће да се опстане од приватне праксе, јер је становништво

³⁷⁴ Исто, 323-324.

³⁷⁵ Исто, VI, Budapest, 1879, 25.

³⁷⁶ Maszák Hugó (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója*, I, Budapest, 1880, 163-195.

³⁷⁷ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VI, Budapest, 1879, 351; за мађарски текст закона видети: Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytar 1000-1895. Millenniumi emlékkiadás 1879-1880. évi törvényczikkek*, Budapest, 1896, 85-87; српски превод предложеног законског нацрта је објављен у *Застави* (бр. 35 од 7. (19.) марта 1879. године), коначна редакција коју је Сабор прихватио се незнатно разликује од наведеног текста.

сиромашно.³⁷⁸ О положају лекара је говорио и 26. маја 1879. приликом расправе угарског кривичног законика. Тада је указао на потребу да се одреди рок у току којег лекар после предате оставке мора да остане на свом положају. Истакао је да је тридесет дана мало, јер поједине епидемије могу да потрају и дуже.³⁷⁹ Такође је 19. марта 1879. упутио интерпелацију на министра за јавне радове и саобраћај Тамаша Печија због опасности од поплава која су претила Шајкашкој. Министар је још на истој седници одговорио да је комесар Светислав Николић преузео све потребне мере, као и да је влада спремна да помогне угроженим областима ако се за тако нешто укаже потреба.³⁸⁰ Милош Димитријевић је узео учешћа 6. априла 1880. у расправи државног буџета за 1880. годину. Предложио је посланицима да не одобре исплату од 199 хиљада и 260 форинти Друштву Францовог канала, јер је због пропуста друштва дошло до изливања воде на десној страни канала у потезу од Стапара до Новог Сада. Саборска већина није прихватила Димитријевићеву сугестију.³⁸¹ При крају саборског периода је и Миша Сабовљевић 17. новембра 1880. поднео једну интерпелацију на министра просвете и богочасти Агоштона Трефорта у погледу ванредног стања у Великокикиндској српској православној црквеној општини. На почетку своје беседе се осврнуо на привилегије и угарске законе којима је гарантована српска вероисповедна аутономија. Са жаљењем је констатовао да се угарска влада ставила на страну јерархије приликом њеног сукоба са народом на Српским црквено-народним саборима. Суштина Сабовљевићеве интерпелације се односила на поступак министарства просвете и богочасти од 26. децембра 1877, када је уредбом министарства заведена ванредна управа у великокикиндској црквеној општини. Поводом чега су одређена лица суспендована од даљег вршења дужности. Сабовљевић је истакао да је такав поступак био заснован искључиво на злонамерним денунцијацијама свештеника Симеона Станковића. Сам Српски црквено-народни сабор је у октобру 1879. протествовао против таквог уплива министарства у српске аутономне послове. Коначно 30. августа 1880. је одржан нов

³⁷⁸ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IV, Budapest, 1879, 244-245.

³⁷⁹ *Исто*, VI, Budapest, 1879, 383.

³⁸⁰ *Исто*, IV, Budapest, 1879, 282.

³⁸¹ *Исто*, XI, Budapest, 1880, 285-287.

избор за чланове Великокикиндске српске православне црквене општине, али је уредбом министарства од 10. септембра избор поништен. Сабовљевић је захтевао да Агоштрон Трефорт објасни пред Угарским сабором своје поступке.³⁸² Одговор министра Трефорта је уследио 26. фебруара 1881. Он је са своје стране истакао да су се проблеми код великокикиндске православне црквене општине појавили још у августу 1874, када је приликом избора морала да интервенише и полиције. Српски вероисповедни органи су две године покушавали неуспешно да разреше тако настало стање, стога министарству није преостало ништа друго него да узме ствари у своје руке. Ванредна управа је нужно средство чије укидање једино зависи од резултата на терену додао је Трефорт. Сабовљевић је затим приметио да је незгодно што се интерпелације на Угарском сабору подносе на крају седнице, јер је тада већ већина посланика одсутна. Такође је напоменуо да се мађарска штампа у суштини не занима за прилике унутар српске вероисповедне аутономије. У погледу Трефортовог одговора Сабовљевић је приметио да је министар склон да пренагли у погледу српских ствари, као што је то учинио када је управу Текелијиног фонда одузео од Матице српске. Затим је уверавао посланике да су наводи министра погрешни и да су једино засновани на Станковићевим денунцијацијама. У погледу да је великокикиндска српска православна црквена општина несавесно располагала са својом имовином када је одредила да се исплати помоћ од 800 форинти Српском народном позоришту, Сабовљевић је приметио да Срби морају сами да финансирају своје културне установе, јер влада то не чини. Истакао је да Срби заједно са осталим држављанима носе све јавне терете, а да угарска влада искључиво додељује материјална средства за развој мађарске културе. На крају своје беседе Сабовљевић је позвао министра да се држи законских оквира у погледу српске црквено-народне аутономије. Иако је део мађарске крајње левице са симпатијама попратио говор великокикиндског посланика, већина је прихватила министрово појашњење.³⁸³ У погледу чланства српских посланика у различитим саборски одборима треба да се наведе да је Јован Мишић био члан IX одбора за проверу мандата, Милош Димитријевић је изабран у просветни одбор, док

³⁸² Исто, XV, Budapest, 1880, 23-29.

³⁸³ Исто, XVII, , Budapest, 1881, 255-260.

је Петар Стојковић добио прилику да се докаже у управном одбору Угарског сабора.³⁸⁴ У периоду од 1878. до 1881. једина тема од општег значаја за све угарске Србе о којој су своје мишљење у Угарском сабору јавно изнели и српски посланици из редова владине странке је било везано за обавезно учење мађарског језика у основним школама. Ипак, са својим примедбама и интерпелацијама они су и у каснијем периоду показали примерено интересовање за различита питања од општег значаја за све становнике Угарске, као и за посебне интересе својих изборних округа.

Избори за Угарски сабор 1881. су одржани у периоду од 24. јуна до 3. јула. У Бачкој жупанији посланици су бирани 24. јуна, у Тамишкој и Торонталској 27. јуна, 27. јуна се гласало и у Новом Саду, као и у Темишвару, док је Велика Кикинда, Сомбор и Вршац своје заступнике бирала 29. јуна.³⁸⁵ Срби са програмом владине Слободоумне странке су кандидовани у следећим изборним окрузима: у Кулпину Милош Димитријевић, у Старом Бечеју Васа Поповић, у Тителу Светислав Николић, у Уздину барон Федор Николић од Рудне, у Белој Цркви Јован Михајловић, у Великој Кикинди Стеван Јовановић и у Темишвару Јован Мишић.³⁸⁶ Милош Димитријевић, Јован Михајловић и Јован Мишић су једногласно проглашени за посланике.³⁸⁷ У Старобечејском изборном округу као противкандидат Васи Поповићу је у последњем моменту истакнут српски православни парох из Петровог Села Панта Поповић, који се залагао за Бечкеречки програм. Изабран је Васа Поповић са 303 гласа већине.³⁸⁸ У Шајкашкој се тителски срески управник Светислав Николић за мандат борио против вође Српске народне слободоумне странке Светозара Милетића. Победио је Милетић освојивши 1065 гласова насупротив Николићевих 577. Николић је већину гласова добио само у општинама Тител, Каћ, Лок и Надаљ.³⁸⁹ У Уздину је на збору бирача владине Слободоумне странке 1. маја 1881. као посланички кандидат истакнут велепоседник

³⁸⁴ Исто, I, Budapest, 1878, 51-53.

³⁸⁵ *Застава* бр. 84 од 3. (15.) јуна 1881; *Pesti Napló* бр. 171 (јутарње издање) од 23. јуна 1881.

³⁸⁶ *Српски народ* бр. 27. маја (8. јуна) 1881; *Pesti Napló* бр. 164 (јутарње издање) од 16. јуна 1881.

³⁸⁷ *Pesti Napló* бр. 173 (јутарње издање) од 25. јуна 1881. године; *Pesti Napló* бр. 175 (вечерње издање) од 27. јуна 1881. године. У Белоцркванском изборном округу се очекивала кандидатура Вићентија Бабеш са народносним програмом, али је Михајловић ипак једногласно изабран. *Застава* бр. 89 од 12. (24.) јуна 1881.

³⁸⁸ *Bácska* бр. 27 од 25. јуна 1881 године; *Pesti Napló* бр. 173 (јутарње издање) од 25. јуна 1881.

³⁸⁹ *Застава* бр. 93 од 19. јуна (1. јула) 1881.

барон Федор Николић од Рудне. Наведену част је Федор Николић прихватио 12. маја на свом имању у Рудни, иако је истакао да од 1867. није активно учествовао у политичком животу.³⁹⁰ За противкандидата је имао Михаила Полита-Десанчића једног од предводника Српске народне слободоумне странке. Приликом избора барон Николић је остао у мањини. Освојио је 961 глас, док је Полит задобио подршку 1393 бирача. Општине Уздин, Ново Село, Сакуле и Рудолфсгнад су већином бирала барона Николића.³⁹¹ Већина српских бирача се определила за Полита, док је Николић уживао безусловну подршку Мађара и Немаца, али је такође и део Румуна и Срба гласао за њега. Од српских места посебно је била убедљива Николићева победа у Уздину где је добио 155 гласова, док су Полита бирала 27 бирача. Полит је свој слаб резултат у Уздину правдао насилним понашањем локалних чиновника.³⁹² У Великој Кикинди су као посланички кандидати били истакнути државни тужилац Стеван Јовановић са програмом владине Слободоумне странке и Миша Сабовљевић, који је приликом избора 1881. поново подржавао Српску народну слободоумну странку. Победу је однео Јовановић, који је задобио подршку 445 бирача, док су се за Сабовљевића определила 427 гласача.³⁹³ Приликом избора за Угарски сабор 1881. Срби са програмом владине Слободоумне странке су кандидовани у седам изборних округа. Троје их је једногласно бирано, док су остали до мандата покушали да дођу победом над кандидатима српске националне-опозиционе странке. У два случаја су милетићевци били успешнији, док су такође у два наврата победу однели Срби „владиновци“. Број Срба са владним програмом у Угарском сабору се додатно повећао када је крајем 1881. ловрински посланик Лајош Жирош поднео оставку, јер је на његово место изабран Александар Николић од Рудне.³⁹⁴ У седамнаест изборних округа Бачке жупаније и градских муниципија у Бачкој у четрнаест је победила владина Слободоумна странка, у два Српска народна слободоумна странка и у једном мађарска

³⁹⁰ *Torontál* бр. 20 од 19. маја 1881. године.

³⁹¹ *Застава* бр. 93 од 19. јуна (1. јула) 1881.

³⁹² Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 310.

³⁹³ *Застава* бр. 93 од 19. јуна (1. јула) 1881.

³⁹⁴ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Budapest, 1882, 190.

крајња левица.³⁹⁵ У Торонталској жупанији од укупно тринаест посланичких места владина Слободоумна странка је задобила подршку бирача у једанаест округа, у једном је победила Српска народна слободоумна странка, а такође у једном умерена опозиција.³⁹⁶ На нивоу целе Угарске владина Слободоумна странка је освојила 235 мандата односно око 57% посланичких места, док је друга по броју посланика била Независњачка странка са 88 мандата.³⁹⁷

Најактивнији посланик међу Србима изабраним са владиним програмом у Угарском сабору у периоду од 1881. до 1884. је био Александар Николић. Његова пажња је била претежно окренута ка владиним мерама у вези одбране од поплава у Торонталској и Тамишкој жупанији. Први пут се Сабору обратио 3. марта 1882. приликом расправе буџета министарства за јавни рад и саобраћај. Предложио је влади да се Бегејски канал претвори у пловни речни ток. Николић је истакао да би такав поступак помогао пољопривредницима из Баната, јер би своје производе могли да превозе речним путем што је знатно јефтиније од железнице. У другом делу своје беседе се критички осврнуо на рад Друштва за регулацију реке Тамиш. Она је претходних година нанела значајну штету граду Вршцу подвукао је Николић и упутио владу да се постара како се тако нешто не би поновило. У свом одговору министар Пал

³⁹⁵ Изабрани су: у Алмашу барон Јожеф Рудић (Слободоумна странка), у Апатину Шандор Матлековић (Слободоумна странка), у Оџацима Иштван Ронаји (Слободоумна странка), у Крњаји Ђула Семзе (Слободоумна странка), у Кулпину Милош Димитријевић (Слободоумна странка), у Старом Бечеју Васа Поповић (Слободоумна странка), у Старој Кањижи барон Фриђеш Подманицки (Слободоумна странка), у Риђици Јанош Латиновић (Слободоумна странка), у Тителу Светозар Милетић (Српска народна слободоумна странка), у Товаришеву Деже Громон (Слободоумна странка), у Врбасу Лајош Карман (Слободоумна странка), у Баји Габор Латиновић (Слободоумна странка), у Сомбору Ника Максимовић (Српска народна слободоумна странка), у I изборном округу Суботице Лазар Мамузић (Слободоумна странка), у II изборном округу Суботице Эрне Мукић (Независњачка странка), у Новом Саду Имре Бенде (Слободоумна странка) и у Сенти гроф Гедеон Радаи млађи (Слободоумна странка). *Застава* бр. 91 од 16. (28.) јуна 1881; *Pesti Napló* бр. 183 (јутарње издање) од 5. јула 1881. године.

³⁹⁶ Изабрани су: у Сентђурађу гроф Гвидо Карачоњи (Слободоумна странка), у Пардању Бела Чавоши (Слободоумна странка), у Великом Сент-Миклошу Јанош Ронаи (Слободоумна странка), у Зичидорфу Пал Даниел (Слободоумна странка), у Банатском Комлошу Карољ Гедл (Слободоумна странка), у Ловрину Лајош Жирош (Слободоумна странка; од 1882. Александар Николић-Слободоумна странка), у Жомбољи Карољ Хијероними (Слободоумна странка), у Турском Бечеју Гедеон Рохонци (Слободоумна странка), у Турској Кањижи Карољ Шваб (Слободоумна странка), у Великом Бечереку Микша Михаловић (умерена опозиција), у Панчеву гроф Гедеон Радаи старији (Слободоумна странка), у Уздину Михаило Полит-Десанчић (Српска народна слободоумна странка) и у Великој Кикинди Стеван Јовановић (Слободоумна странка). *Pesti Napló* бр. 183 (јутарње издање) од 5. јула 1881.

³⁹⁷ Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

Ордоди је навео да је питање Бегејског канала од великог значаја и да ће влада да се постара како би пловидба била могућа у току целе године. У погледу одбране од поплава министар је приметио да је Друштво за регулацију реке Тамиш у тешком материјалном положају, јер мора да отплаћује неповољне зајмове, што спречава изградњу брана. Ипак, влада мора да се стара о потребама становништва, стога је министарство за јавни рад и саобраћај већ припремио предлог који би омогућио да се радови финансирају из државног буџета закључио је Ордоди.³⁹⁸ Споменута жеља владе да се постара за одбрану од поплава је изложена у облику законског нацрта под насловом *О регулацији реке Тисе и њених притока*. Саборска расправа је одржана у току марта 1884. године. Александар Николић је имао две значајне примедбе на владин предлог, које је са осталим посланицима поделио на седници од 17. марта 1884. Није био сагласан да се министарству саобраћаја омогући да делује самостално приликом кризних ситуација без одлуке Представничке куће. Пошто се министар барон Габор Кемењ обавезао да ће сваком приликом о својим поступцима да извести Сабор, Николић је повукао свој предлог.³⁹⁹ Друга његова примедба се односила на контролу Друштва за регулацију реке Тисе. Николић је предлагао да се установи обавеза да за сваку измену постојећих брана буде потребна дозвола надлежног министарства, док је владин нацрт дозвољавао одређене измене и без посебне дозволе. Саборска већина је одбацила Николићеву сугестију.⁴⁰⁰ Поред мера везаних за одбрану од поплава Николић је учествовао у расправама још три законска предлога. Беседио је 17. новембра 1882. приликом опште дебате закона *О квалификацији јавних чиновника*. Подржао је владин предлог, јер је сматрао да је добро да се одреди неопходна школска спрема за свако јавно звање. Ипак је напоменуо да доброг чиновника пре свега треба да одликује непорочно владање.⁴⁰¹ Сабору се такође обратио и 17. фебруара 1884. приликом расправе закона о ауторским правима. Сматрао је да је рок од 5 година за ауторска права преводилаца претерано кратак, јер је могуће да неко после истека датог

³⁹⁸ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IV, Pest, 1882, 14-16; А. Раденић, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском*, 223-227.

³⁹⁹ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XVI, Pest, 1884, 34-36.

⁴⁰⁰ Исто, 39-40.

⁴⁰¹ Исто, VII, 93-94.

рока оствари материјалну корист помоћу туђег превода. На седници од 23. фебруара 1884. је приметио да је рок за заштиту ауторских права од тридесет година после смрти писца кратак, јер су писцима често њихова дела једина имовина и самим тим рачунају на то да ће и њихова деца да имају користи од њих. Са своје стране је предложио рок од педесет година после смрти аутора, што је и прихваћено.⁴⁰² Свој последњи говор пред Сабором је одржао 25. априла 1884. када је захтевао да се у нов привредни закон унесе да имовина привредних друштава која служи за исплату помоћи оболелим члановима, удовицама и сирочадима није подложна пленидби. Сабор је прихватио дату сугестију.⁴⁰³ Поред Александра Николића једини српски посланик из владине странке који је говорио пред Угарским сабором у датом периоду је био Стеван Јовановић. Он је на седници од 3. јуна 1882. приликом расправе закона о иберландским земљама некадашњег Великокикиндског диштрикта поднео Сабору предлог измене другог праграфа, како би се додатно прецизирао поступак откупа ритске земље. Саборска већина је прихватила споменути измену.⁴⁰⁴ Иберландско питање је било од великог значаја за скоро искључиво српско становништво Велике Кикинде и околине. Споменути законским чланом Угарског сабора (1882: XXVIII) су иберландске земље прешле у пуно власништво њених поседника, који су били дужни да у годишњим амортизационим отплатама исплате заостале дугове од паушалне закупнине и пореза. Међутим, настали су проблеми око отплате кредита са којима је месни живаљ подмирио финансијска потраживања државе. Они су решени тек после 1887.⁴⁰⁵ Јовановић се посланицима обратио још у два наврата и то у улози извештача имунитетског одбора. То је било у случајевима посланика левице Ђуле Верховаија (17. децембра 1881.⁴⁰⁶) и Габора Угрона (17. фебруара 1883.⁴⁰⁷), који су пред судом

⁴⁰² Исто, XV, Pest, 1884, 183, 190, 198, 208.

⁴⁰³ Исто, XVI, Pest, 1884, 385.

⁴⁰⁴ Исто, VI, Pest, 1882, 174.

⁴⁰⁵ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1882–1883. évi törvényczikkek*, Budapest, 1897, 97-98; Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu), Budapest, 1912, 494-495; М. Томандл, *Милетићев баишахидски пораз и Тумелски избор 1875*, 380-381.

⁴⁰⁶ P. Szathmáry Károly (прир.), *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Pest, 1882, 367.

⁴⁰⁷ Исто, X, Pest, 1883, 165.

одговарали због кршења закона о штампи. Јовановић је такође 5. децембра 1881. поднео Сабору молбу Великокикиндског краљевског суда у којој је захтевана измена XXXII законског члана од 1871. године (*О оснивању првостепених краљевских судова и среских судова*) како би се повећали приходи запослених у судству.⁴⁰⁸ У раматраном саборском периоду Јован Мишић је био члан IX одбора за проверу мандата, Милош Димитријевић је изабран у просветни одбор, Стеван Јовановић у имунитетски одбор, док је Александар Николић накнадно 18. новембра 1883. постао члан финансијског одбора.⁴⁰⁹

На Угарском сабору у периоду од 1878. до 1881. од српских посланика из редова Тисине Слободоумне странке су говорили само Александар Николић и Стеван Јовановић. Николић је углавном своју пажњу посветио предметима везаним за интересе земљорадничког становништва Баната. Његово учешће у расправи закона о ауторским правима је разумљиво, јер се и сам бавио песништвом. Јовановић је своје мњење изнео свега једном, када се 1882. залагао за решење иберландског питања. Својим наступом је у суштини испунио обећање које је 1875. биначима владине странке у Башиду дао Димитрије Бибић. За разлику од Срба „владиноваца“ који су барем повремено учествовали у раду Сабора приликом расправа различитих законских предлога, посланици Српске народне слободоумне странке су сву своју пажњу посветили искључиво државно-правним питањима, пре свега критици аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине.⁴¹⁰ Упитно је да ли су Срби у Угарској односно у Босни и Херцеговини имали било какве користи од рада посланика Милетићеве странке.

Политичка криза која се осећала у Угарској од 1871. је преброђена 1875. године, када је дошло до фузије између Средње левице Калмана Тисе и Деакове странке. Предводник нове Слободоумне странке је постао Калман Тиса, који је у октобру 1875. такође заузео и место председника владе. У таквим околностима Српска народна слободоумна странка је доживела тежак пораз приликом избора за Угарски сабор.

⁴⁰⁸ *Исто*, I, Pest, 1884, 264.

⁴⁰⁹ *Исто*, I, Pest, 1882, 29-31; *Исто*, XIII, Pest, 1883, 140.

⁴¹⁰ А. Раденић, *Парламентарна странацка борба*, 200-210; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 296-297, 301-308.

Мандат су освојила шесторица српских кандидата са програмом владине странке, а само тројица из редова српске националне опозиције. Лошим резултатима Српске народне слободоумне странке је поред сукоба унутар њених редова допринела и чињеница да су се српски бирачи више занимали за материјално-егзистенцијална питања него за државно-правне проблеме. Поготово је значајну улогу у победи Димитрија Бибића против Светозара Милетића у Башаиду играо став о откуп уберландске (ритске) земље. Да су српски бирачи изгубили веру у Бечкеречки програм се јасно показало и 1878, када је изабрано деветоро српских кандидата са програмом владине Слободоумне странке, а само троје лица из редова Српске народне слободоумне странке. Српска национална опозиција је претпела тежак пораз чак и у Шајкашкој, где је Лаза Костић поражен од Петра Стојковића. Ни наредни избори за Угарски сабор нису боље протекли за милетићевце. Они су 1881. поново освојили свега три мандата, док је Срба „владиноваца“ у Угарском сабору било двоструко више. У поређењу са претходним периодом, када је Српска народна слободоумна странка освајала и по шест мандата, јасна је промена у мишљењу српских бирача. Победа српске националне опозиционе странке више није била сигурна ни у претежно српским бирачким окрузима. У свом саборском деловању српски посланици из редова владине странке су учествовали у расправама најразличитијих законских нацрта. Својом активношћу се посебно истакао Александар Николић од Рудне. Кулпински посланик Милош Димитријевић се чак два пута супроставио саборској већини у разматраном периоду, иако је биран са владиним програмом. Први пут је то учинио у току дебате закона о заокруживању жупанија, када је створена правна основа за инкорпорацију Великокикиндског диштрикта у Торонталску жупанију, а затим поводом расправе законског нацрта о обавезном учењу мађарског језика у основним школама. Димитријевић је јасно показао да је и посланицима владине странке указана могућност да се критички осврну на деловање саме владе. Међутим, ни умерена критика није имала никакав резултат на став угарских министара поводом тако важних питања. Ипак, својим трудом Димитрије Бибић и Стеван Јовановић су успели да обезбеде да се откуп ритских земаља Великокикиндског диштрикта реши у корист српског становништва.

Нотабилитети и њихова политика у Угарској 1884. године

Постало је јасно да и међу српским бирачима постоји незадовољство деловањем Српске народне слободоумне странке искључиво на линији државно-правне опозиције. У нади за бољом материјалном егзистенцијом Срби су се све чешће одређивали за владине кандидате. Када су на предизборној конференцији Српске народне слободоуме странке 17. априла 1881. млади радикали око Јаше Томића предложили да се Бечкеречки програм допуни материјално-егзистенцијалним захтевима Светозар Милетић је то одбио уз бурно негодовање поручивши радикалима да су на погрешном месту.⁴¹¹ Међутим, Милетића је здравље 1883. коначно уклонило са политичке позорнице. Тада је Максимовић закључио да је дошао погодан моменат да се јавно постави питање ревизије Бечкеречког програма.

Нику Максимовића је сукоб са Милетићем коштао посланичког мандата на Угарском сабору 1875. године, јер је део српских бирача истакао Живојина Кирјаковића за кандидата. Сличан исход је могао да се понови и 1878, пошто су сомборске присталице Српске народне слободоумне странке биле спремне да бирају Михаила Полита-Десанчића. Међутим сам Полит је преко *Заставе* гарантовао да се Максимовић налази на становишту Бечкеречког програма са чиме је био осигуран његов избор.⁴¹² Ипак, ни 1881. Максимовић није уживао довољно поверење у Сомбору, па је пред изборе за Угарски сабор морао да потпише изјаву да је веран Српској народној слободоумној странци.⁴¹³ У датом саборском периоду од 1881. до 1884.

⁴¹¹ Н. Петровић, *Светозар Милетић*, 243-244; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 126-127; Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 33-6; Исти, *Јаша Томић 1856-1922*, Нови Сад, 1986, 58-61; В. Ђ. Крестић, *Јаша Томић. Политички портрет 1856-1922*, Нови Сад, 2006, 22-25.

⁴¹² Додатак „*Заставе*“ к броју 114 од 23. јула (4. августа) 1878; *Застава* бр. 115 од 25. јула (6. августа) 1875; В. Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник, I, Београд, 1987, 99; Исти, *Срби у Угарској 1790-1918*, 398.

⁴¹³ Сам Максимовић је био огорчен држањем својих бирача, стога је препоручио Миши Димитријевићу да у Сомбору истакну Светозара Милетића за посланичког кандидата. Међу своје противнике Максимовић је 1881. убрајао Симу Бикара, Гедсона Леовића, Симу Павловића, Косту Радуловића и Стевана Кронића. РОМС, бр. 29768, Ника Максимовић-Миши Димитријевићу, 30. априла 1881. године, Сомбор; В. Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, 99; Исти, *Срби у Угарској 1790-1918*, 400.

Максимовић је потписао саборску адресу коју је саставио Милетић, али није узео активнијег учешћа у раду Представничког дома. Пред наредне изборе почетком 1884. Максимовић је предложио Политу да сазове конференцију на којој би се одредио даљи правац деловања српске националне опозиционе странке. Међутим Полит је наведено одбио сматрајући се „сувише маркантном личношћу у очима мађарске владе“, али је предложио Максимовићу да он или Светислав Касапиновић то учине.⁴¹⁴ Јавност о датој идеји није ништа знала све до 2. марта, када је у *Застави* освануо чланак под насловом *Пред изборе за Угарски сабор*. У њему је констатован тежак положај српског народа у Угарској, али је и истакнуто питање да како треба Срби да се држе приликом нових избора. Писац одговор на то очекује од велике народне конференције. Само уредништво *Заставе* је такође са одобравањем прихватила спомену ту идеју.⁴¹⁵ Максимовић се коначно после консултација са српским политичким предводницима одважио да сазове конференцију српских првака за 24. март у хотелу Хунгарија у Будимпешти. Он је већ 22. фебруара присуствовао на договору српских посланика на Угарском сабору. Саветовањем је председавао кулпински посланик Милош Димитријевић. Били су присутни из Хрватске и Славоније Никола Крестић, Ђорђе Крестић, Јованом Стековић, Јованом Суботић, Васа Ђурђевић, а из уже Угарске Васа Поповић, Стеван Јовановић и Александар Николић од Рудне. Наводно се разговарало искључиво о питањима везаним за српску црквено-народну аутономију.⁴¹⁶ Званичне позивнице је послао из Пеште 8. марта.⁴¹⁷ Прва јавна критика је уследила од Мише Димитријевића, који је 21. марта у *Застави* у чланку *Пред конференцију у Будапешти* истакнуо да сматра за грешком да се о програму Српске народне слободоумне странке расправља пред лицима са различитим политичким ставовима. Стога је Димитријевић констатовао да је такав форум некомпетентан да одлучује о даљем деловању српске

⁴¹⁴ М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 215-216.

⁴¹⁵ *Застава* бр. 28 од 19. фебруара (2. марта) 1884.

⁴¹⁶ РОМС, бр. 29786, Ника Максимовић-Миши Димитријевићу, 25. фебруара 1884, Пешта; бр. 1658, Ника Максимовић-Антонију Хацићу, 10. март 1884, Суботица; бр. 29788, Ника-Максимовић-Миши Димитријевићу, 20. март 1884, Сомбор; Н. Петровић (прир.), Светозар Милетић и Народна странка, III, Нови Сад, 1985, 428-429.

⁴¹⁷ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, III, 427-428; В. Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, 108-109.

националне опозиционе странке.⁴¹⁸ Конференција је отпочела са претходним договором 23. и 24. марта 1884. у хотелу Хунгарија у соби Светислава Касапиновића. Присутни су били: Ђорђе Крестић и Васа Ђурђевић из Осијека, Стеван Димитријевић и Милан Ђорђевић из Руме, Богдан Медаковић из Загреба, Миша Рогулић и Александар Вукашиновић из Вуковара, Јован Ђурић из Сремске Митровице, Стеван Поповић-Вацки из Товарника, Илија Вучетић, Младен Јојкић, Миша Димитријевић, Паја Јанковић, Коста Рајић и Тоша Бекић из Новог Сада, Миливој Топонарски, Влајко Мајински, Живко Богдан, Милан Петровић и Пантелејмон Паја Еремић из Велике Кикинде, Јован Сремац из Сегедина, Ника Максимовић, Мило Милосављевић и Петар Радић из Суботице, Мита Петровић, Стеван Кронић и Ника Грујић из Сомбора, Лазар Дунђерски и парох Лаза Каћански из Сентомаша, Исидор Дебељачки из Старог Бечеја, Емил Сарајлић из Жабља, Тима Крестић из Титела, Светислав Касапиновић, Каменко Јовановић и Љубомир Ненадовић из Панчева, Ђока Милосављевић из Вршца, Светозар Димитријевић из Темишвара, Јевген Думча из Сентандреје, Петар Лупа из Помаза, Радослав Андрић из Херцег Суљина, парох Паја Јовановић из Сирига, Аксентије Поповић из Великог Бечкерека, парох Паја Димић из Башаида, парох Коста Николић из Калаза, као и парох Сима Костић из Пеште.⁴¹⁹ Међу присутнима је било чак седморо посланика Хрватско-славонског сабора⁴²⁰, као и већи број угледних Срба махом из редова Српске народне слободоумне странке, али и присталица других политичких опција попут Петра Лупе, који је раније био посланик на Угарском сабору са владиним програмом. Није познат тачан ток саветовања у наведена два дана, али је из извештаја *Заставе* јасно да је већ тада дошло до разлаза мишљења, јер су Младен Јојкић, Миша Димитријевић, Ника Грујић и Стеван Кронић одлучили да не учествују на јавном делу конференције.⁴²¹ Јавна конференција је одржана 25. марта у малој дворани хотела Хунгарија. Збор је једногласно за председника изабрао Нику Максимовића, као и Тошу Бекића за перовођу. После уводне речи Максимовића присутнима се обратио

⁴¹⁸ *Застава* бр. 39 од 9. (21.) марта 1884.

⁴¹⁹ *Застава* бр. 43 од 16. (28.) марта 1884; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 219.

⁴²⁰ У питању су Ђорђе Крестић, Васа Ђурђевић, Стеван Димитријевић, Богдан Медаковић, Миша Рогулић, Јован Ђурић и Стеван Поповић-Вацки. *Застава* бр. 43 од 16. (28.) марта 1884; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 219.

⁴²¹ *Исто*.

Светислав Касапиновић у својству извештача одбора, који је у току петходног договора саставио операт о даљем политичком деловању угарских Срба. Касапиновић је у свом говору истакао да је Бечкеречки програм стајао на основи државно-правне опозиције, јер је у њему одбачена Аустро-угарска нагодба. Такав закључак су српски предводници усвојили 1869. године, пошто су сматрали да је што већа самосталност услов за развој Угарске. Међитим, временом је постало јасно да велик део угарских држављана сматра да Нагодба не стоји на путу развоја Угарске подвукао је Касапиновић. Затим је упознао збор са предлогом новог политичког програма. У првој тачки је призната Аустро-угарска нагодба, у другој је захтевано стриктно извршавање XLIV законског члана (народносног закона) од 1868, у трећој је истакнута потреба да угарска влада поштује црквено-народну аутономију угарских Срба у облику који гарантује IX законски члан од 1868, док се последња тачка односила управо на санацију учињених повреда унутар српске вероисповедне аутономије.⁴²² У поређењу са Бечкеречким програмом кључна разлика је у чињеници да је одбачена државно-правна опозиција, као и ревизија народносног закона. Чак се отишло и корак даље од Стратимировићевог предлога из 1872, јер није захтевана ни допуна споменутог закона. Такође је изостављен и било какав поглед на спољнополитичко држање Угарске, али није истакнута ни потреба за сарадњом са осталим немађарским нацијама. У погледу српске црквено-народне аутономије је напоменута нужност да се исправе све незаконитости, што је учињено вероватно из разлога, јер ни Максимовић, као ни његови истомишљеници нису прихватили именовање Германа Анђелића за администратора Карловачке митрополије. Од присутних је прво парох Лазар Каћански из Сентомаша изјавио да прихвата такав предлог под условом да се унесе да је Бечкеречки програм само привремено напуштен док не наступе бољи услови за његову реализацију. Затим је Васа Ђурђевић у име српских посланика Хрватско-славонског сабора истакао да са задовољством прихвата наведено, јер управо такво становиште заступају српски предводници у Хрватској. Против предлога су се ијаснили Ђока Милосављевић из Вршца и Живко Богдан из Велике Кикинде. Већина је прихватила

⁴²² Исто.

споменуто основу за специјалну расправу. У току специјалне дебате је Илија Вучетић из Новог Сада предложио да се у другу тачку унесе потреба за изменом народносног закона. Иако су Касапиновић и Максимовић прихватили сугестију да народносни закон не задовољава тежње угарских Срба, они су са своје стране подвукли да је потребно да се донесе такав политички програм у којем су изнети што умеренији захтеви. Мило Милосављевић из Суботице је напоменуо да би било добро да се унесе потреба за заштитом српких културних установа у Угарској. Већина се сагласила са таквим ставом, али је ипак одлучено да није потребно да се тако нешто засебно истакне. Конференција је политички програм усвојила у потпуности у предложеном облику. На крају је постигнут споразум да се народни збор на којем би српски бирачи изrekli суд о новом правцу деловања одржи у Великој Кикинди.⁴²³ Мађарска штампа је са пажњом пропратила српску конференцију у Будимпешти. Сви листови, како престонички тако и провинцијални су са задовољством констатовали да су угарски Срби одбацили „претеране захтеве“ и коначно прихватили устав земље у којој живе. Међутим била је присутна и сумња да ће нов политички програм заиста да заживи у пракси.⁴²⁴

Одмах после будимпештанске конференције је постало јасно да Максимовића и његове истомишљенике чека тежак посао како би за свој програм придобили српске бираче у Угарској. Миша Димитријевић се јавно изразио против њихове намере, такође су и сомборски предводници Српске народне слободоумне странке одбили да прихвате нови политички правац. Ништа боље мишљење о њиховој намери није имао ни песник Јован Јовановић-Змај⁴²⁵, као ни Михаило Полит-Десанчић.⁴²⁶ Полит је посебно замерио да прва тачка новог програма звучи као да присталице српске националне-опозиционе странке до тада нису били лојални угарски држављани, док је друга тачка далеко испод минималних захтева угарских Срба. У погледу државно-правне опозиције Полит је приметио да је наведено питање већ 1878. скинуто са

⁴²³ *Застава* бр. 44 од 18. (30.) марта 1884.

⁴²⁴ *Pesti Napló* бр. 85 (вечерње издање) од 26. марта 1884; бр. 103 (јутарње издање) од 13. априла 1884; *Vácska* бр. 26 од 28. марта 1884; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 223.

⁴²⁵ АСАНУ, бр. 13077/5, Тоша Бекић-Светиславу Касапиновићу, 1. април 1884, Нови Сад.

⁴²⁶ Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, III, 437-438.

дневног реда.⁴²⁷ Упркос потешкоћама одмах се приступило организацији великог бирачког збора који је заказан за 14. април на Цвети у Великој Кикинди. На њему је учествовало око хиљаду српских бирача из 52 места. Присутнима се као домаћин прво обратио Влајко Мајински, а затим и Ника Максимовић. За председника је изабран Миша Сабовљевић, за потпредседника Влајко Мајински и за перовође Светозар Димитријевић и Ристо Телечки. Нов политички програм је бирачима представио Светислав Касапиновић. Прво се осврнуо на тежак положај Срба у Угарској, као и на чињеницу да опозициона политика Србима није донело ништа у претходним годинама. Поводом мишљења појединаца да Срби не би уопште требали да учествују у изборном процесу Касапиновић је приметио да су Срби и сувише малобројни у Угарској да би њихов пасивитет имао било каквог ефекта.⁴²⁸ За разлог због чега је напуштена државно-правна опозиција он је навео да се 1869. сматрало да би положај Срба био бољи у самосталној Угарској, али да је постало јасно да таква начела не могу да задобију већину у Угарском сабору. Иако је било и мађарских политичких странака које су одбацивале Аустро-угарску нагодбу положај српске опозиције је био тежи, јер их је мађарско јавно мњење жигосало као издајнике. У суштини је државно-правна опозиција напуштена већ 1878. закључио је Касапиновић. Затим се осврнуо на чињеницу да у предлогу новог политичког програма није било ни речи о спољној политици Угарске. Касапиновић се правдао да је после руско-османског рата од 1877. источно питање ушло у нову фазу развоја због чега је и тај део Бечкеречког програма постао излишан. Што се тиче солидарности са немађарским нацијама Угарске време је показало да су у пракси Саси и Румуни ислјучиво водили рачуна о својим интересима подвукао је Касапиновић. Поводом народносног закона је приметио да се захтева његово

⁴²⁷ На збору бирача Српске народне слободоумне странке који је одржан у просторијама Српског кола у Новом Саду 7. јула 1878. године су усвојене смернице за деловање српских опозиционих посланика на Угарском сабору и међу њима државно-правно питање није експлицитно споменуто. Део савременика је сматрало да се ради о новом умеренијем политичком програму. Посебно се истицао Јаков Игњатовић, који је у току 1881. у *Недељном листу* у свим уводним чланцима жестоко критиковао Српску народну слободоумну странку и њен страначки програм. *Застава* бр. 99 од 27. јуна (9. јула) 1878; Јаков Игњатовић, *Публицистички списи* (прир. Жижан Милисавец), Нови Сад, 1989, 335-444; А. Раденић, *Парламентарна страначка борба*, 183; Ш. Месарош, *Паријско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 77-78; Д. Микавица, *Михаило Полит-Десанчић*, 298-300; Исти, *Српско питање*, 204-205.

⁴²⁸ За политички пасивитет су се залагали Стеван Кронић и Ника Грујић. *Застава* бр. 51 од 30. марта (11. априла) 1884.

извршење иако у њему нису задовољени сви захтеви Срба. Таква одлука је донета на саветовању у Будимпешти из разлога, јер се жели избећи привид да су Срби криви за неизвршавања датог закона. Своје излагање је Касапиновић завршио са примедбом да су се у црквено-народној аутономији угарских Срба збиле многе незаконитости, поправка таквог стања треба да буде једна од главних брига српских политичких предводника додао је он. Затим је српским бирачима прочитан нов политички програм. Против њега су се изјаснили Ђока Милосављевић, Јаша Томић, Лаза Нанчић и Мита Николић. Сви они су предложили да се и даље задржи Бечкеречки програм. У прилог новој политичкој платформи су говорили Ђура Вукичевић и Стеван Павловић. Вукичевић је предложио и две допуне од којих је једна усвојена. Поред постојећег текста код друге тачке где је захтевано извршавање народносног закона је унето и „уједно тежиће да се равноправност како у погледу језика тако и у погледу државне потпоре и заштите културних интереса постигне и обезбеди“. Други Вукичевићев предлог се тичао четврте тачке уместо које је он предложио да се прихвати следећа реченица: „Тежиће за тим, да народно-црквени сабор сазове, коме ће бити задатак да се наша црквена аутономија у духу цркве и према потребама народним усаврши и обезбеди.“ На то су Тоша Бекић и Касапиновић приметили да није пожељно да се прејудицира задатак Црквено-народног сабора. Стога је наведена Вукићевићева приметба одбачена.⁴²⁹ Затим је збор прихватио Касапиновићев предлог да се одобри српским посланицима да се прикључе оној странци на Угарском сабору која ће да буде вољна да гарантује извршавање датог програма. Потом је формиран извршни средишњи одбор. За председника је изабран Ника Максимовић, за бележника Тоша Бекић, док су чланови постали Светислав Касапиновић из Панчева, Миша Сабовљевић из Чакова, Влајко Мајински из Велике Кикинде, Светозар Димитријевић из Темишвара, Миливој Топонарски из Велике Кикинде, Димитрије Крестић из Арада,

⁴²⁹ В. Крестић-Р. Љушић (прир.), *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 151-152.

Јусин Коњовић из Сомбора, као и Паја Еремић из Велике Кикинде. Усвојен је и нови назив „Српска народна странка“⁴³⁰, док је *Застава* проглашена за страначко гласило.⁴³¹

Одмах после великокикиндског збора поведена је беспштедна борба против нотабилитета. Главну реч су водили Миша Димитријевић и Јаша Томић преко новосадског листа *Српско коло*. Њима се придружио и *Стармали* Јована Јовановића-Змаја, као и вршачко *Српство*.⁴³² Михаило Полит-Десанчић је у јавном писму уредништву *Pester Lloyd*-а поручио да није учествовао у недавним политичким дешавањима међу угарским Србима, јер није желео да својим мишљењем утиче на расположење српских бирача. Ипак је истакао да нов политички програм сматра бескорисним, јер ни једна мађарска политичка странка није вољна да учини уступке немађарским нацијама.⁴³³ Расположење Срба према нотабилитетима је било веома неповољно у Новом Саду и Сомбору. Сомборска Српска читаоница је чак на својој седници од 20. маја 1884. одлучила да прекине са претплатом на *Заставу* све док је уредник Тоша Бекић. Уместо ње одлучили су да поруче *Српско коло*. Међу осталима такву одлуку је јавно подржао и Петар Стојковић, који је од 1878. до 1881. био посланик на Угарском сабору са програмом Тисине Слободоумне странке.⁴³⁴ У таквим околностима Максимовић и његови сарадници су одлучили да приликом избора своју пажњу посвете српским срединама у Банату. Међутим већ је на бирачком збору у Белој Цркви 27. априла дошло до нереди. Према писању *Заставе* већина присутних је одобравала нов политички правац, а до немира је довело држање Ђоке Милосављевић, док је мађарски *Пештански дневник* навео да су већину чиниле присталице Бечкеречког програма који су поручили Светиславу Касапиновићу да није пожељан у њиховој средини. Исти лист је додао да је намера нотабилитета била да заједно са српским бирачима владине странке прогласе за посланичког кандидата у

⁴³⁰ У српској историографији се Максимовић и његови истомишљеници најчешће називају нотабилитетима.

⁴³¹ *Застава* бр. 54 од 4. (16). априла 1884; бр. 55 од 6. (18.) априла 1884; бр. 56 од 8. (20.) априла 1884; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 224-232.

⁴³² АСАНУ, бр. 13077/5, Тоша Бекић-Светиславу Касапиновићу, 1. април 1884. Нови Сад; В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, 273.

⁴³³ *Pesti Napló* бр. 108 (вечерње издање) од 19. априла 1884.

⁴³⁴ Р. Плавшић, *Монографија Читаонице „Лаза Костић“ 1845-1960*, 106.

белоцркванском округу Јована Михајловића.⁴³⁵ Још горе по Максимовића и његове истомишљенике је протекао поновљени бирачки збор белоцркванског среза одржан 11. маја у Уљи када је у току говора Светислава Касапиновића дошло до крвопролића. Повређена су тројица присталица Бечкеречког програма када је коњаник који је обезбеђивао скуп пројахао преко гомиле људи.⁴³⁶ У Панчеву је на збору нотабилитета 18. маја за посланичког кандидата проглашен Ника Максимовић, а истог дана је у Вршцу та част припала и Александру Стојачковићу, који је уживао и подршку владине странке, јер је и на њеном збору 26. маја такође проглашен за посланичког кандидата.⁴³⁷ Максимовић је истакнут за кандидата и у уздинском округу на збору српских бирача у Сакулама 18. маја.⁴³⁸ Коначно средишњи извршни одбор Српске народне странке је објавио да у споразуму са дотичним изборним окрузима за своје кандидате поставља Нику Максимовића у Уздину, Мишу Сабовљевића у Тителу, Јована Михајловића у Белој Цркви и Александра Стојачковића у Вршцу. Такође су подржали и све српске кандидате из редова владине Слободоумне странке без обзира да ли су они усвојили нотабилитетски програм или не.⁴³⁹ Међутим њихова изборна комбинаторика је поремећена у тренутку када је владина Слободоумна странка за свог кандидата у Уздину прогласила среског управника Милана Исаковића. Преговори које је Влајко Мајински водио са великим жупаном Торонталске жупаније Јожефом Хертелендијем нису уродили никаквим резултатом.⁴⁴⁰ Мајински и Бекић су предлагали Касапиновићу и Максимовићу да што пре посете Калмана Тису у Пешти како би придобили подршку угарске владе, али до тога није дошло.⁴⁴¹ Чак је и лист *Србски народ*, који је био субвенционисан од стране угарске владе, повео жестоку кампању против нотабилитетске Српске народне странке.⁴⁴² У таквим околностима

⁴³⁵ *Застава* бр. 61 од 18. (30.) априла 1884; *Pesti Napló* бр. 120 (јутарње издање) од 1. маја 1884.

⁴³⁶ *Застава* бр. 69 од 4. (16.) маја 1884; бр. 72 од 9. (21.) маја 1884; *Pesti Napló* бр. 135 (јутарње издање) од 17. маја 1884; М. Томандл, *Др. Светислав Касапиновић*, 235-236.

⁴³⁷ *Застава* бр. 71 од 8. (20.) маја 1884; *Застава* бр. 75 од 15. (27.) маја 1884.

⁴³⁸ *Застава* бр. 76 од 16. (28.) маја 1884.

⁴³⁹ *Застава* бр. 77 од 18. (30.) маја 1884.

⁴⁴⁰ АСАНУ, бр. 13104, Влајко Мајински-Светиславу Касапиновићу, 2. јун 1884, Велика Кикинда; Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, III, 441-442.

⁴⁴¹ АСАНУ, бр. бр. 13077/11, Тоша Бекић-Светиславу Касапиновићу, 4. јун 1884, Нови Сад.

⁴⁴² *Србски народ* бр. 25 од 4. (16.) апила 1884; бр. 26 од 7. (19) априла 1884; бр. 32 од 5. (17) маја 1884; бр. 39 од 6. (18) јуна 1884.

Максимовић је у последњем тренутку одлучио да се кандидује у Турском Бечеју, док је Антоније Хацић исто учинио у Турској Кањижи. Сабовљевић је уместо Титела своју срећу на изборима опробао у Великој Кикинди.⁴⁴³ Максимовићев потез су нотабилитети тумачили жељом да „мацара рушимо, те тако ако је могуће један срез задобијемо“.⁴⁴⁴ Приликом избора 14. јуна у Турском Бечеју је победио Гедеон Рохонци са програмом владине странке пошто је освојио 1231 глас, док је Максимовић задобио подршку 571 бирача. Антоније Хацић је поражен у оба изборна округа, у Панчеву је изабран Ерне Даниел са већином од 1191 гласа, а у Турској Кањижи Карољ Шваб за кога је гласало 779 бирача више него за Хацића. У Великој Кикинди је победио нотабилитет Сабовљевић освојивши 485 гласова, док су се за „владиновца“ Стевана Јовановића определила 397 бирача.⁴⁴⁵ До мандата на Угарском сабору су такође дошли и Александар Стојачковић у Вршцу, као и Јован Михајловић у Белој Цркви, али су они уживали подршку владине Слободоумне стране којој су у суштини и припадали.⁴⁴⁶ Стога је једини нотабилитет на Угарском сабору био Миша Сабовљевић. Са Бечкеречким програмом је 1884. једино изабран Миша Димитријевић у Тителу.⁴⁴⁷ Постало је јасно да нотабилитетска Српска народна странка не ужива поверење значајног броја српских бирача. Подршка угарске владе је изостала, а против новог програма су се одлучно изјаснили Миша Димитријевић и Јаша Томић. Када је 2. јануара 1885. после брака Јаше Томића и кћерке Светозара Милетића Милице Томић постао уредник *Заставе* нотабилитети у Угарској су остали и без свог гласила.⁴⁴⁸ Максимовић се после тога више није никада кандидовао за Угарски сабор и сву пажњу је посветио српској црквено-народној аутономији. Са таквим развојем догађаја је

⁴⁴³ *Застава* бр. 80 од 25. маја (6. јуна) 1884.

⁴⁴⁴ РОМС, бр. 29.344, Паја Еремић-Миши Димитријевићу, 6. јун 1884, Велика Кикинда.

⁴⁴⁵ *Застава* бр. 85 од 5. (17.) јуна 1884. године; бр. 86 од 6. (18.) јуна 1884. године; бр. 87 од 8. (20.) јуна 1884; *Torontál* бр. 25 од 19. јуна 1884.

⁴⁴⁶ *Torontál* бр. 25 од 19. јуна 1884.

⁴⁴⁷ Резултати избора за Угарски сабор 1884. године у Бачкој жупанији: *Vácska* бр. 49 од 14. јуна 1884. године; А. Раденић, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском*, 228-230; Д. Микавица, *Српско питање*, 218-219.

⁴⁴⁸ Л. Ракић, *Јаша Томић 1856–1922*, 72-73; В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 230.

пропао покушај да се формира српски посланички клуб од Срба из уже Угарске на Угарском сабору.

СРПСКИ ПОСЛАНИЦИ ИЗ ВЛАДИНЕ СТРАНКЕ НА УГАРСКОМ САБОРУ

1884–1905

Година 1884. не представља прекретницу у политичком животу Угарске. Земаљска Слободоумна странка је била без прекида на власти од 1875. До првих знакова њене кризе је дошло тек 1888/1889. Ипак, српску јавност у Угарској је 1884. потресао отворен иступ Нике Максимовића са српским умерено национално-опозиционим политичким програмом. Постало је јасно да Српска народна слободоумна странка више не представља јединствену целину. Убрзо се она 1887. распала на две супростављене групе, на либерале и радикале. Њихов међусобни сукоб је омогућио владиној странци да српске политичаре са национално-опозиционим начелима у потпуности истисне са Угарског сабора. Стога су Срби „владиновци“ постали скоро искључиви заступници јужноугарских изборних округа са српском већином. Стога су они једини и били у прилици да на Угарском сабору заступају српске материјалне, културне и просветне интересе. За њих, али и за угарску јавност у целини, у периоду од 1884. до 1905. од кључног значаја је било питање породичних задруга, односа цркава и верских заједница према држави, као и обнова трговинског споразума и царинске уније са Аустријом. Наравно, са последњим предметом је био уско везан и став мађарске политичке елите према заједничкој војсци.

Последње године владе Калмана Тисе и почетак кризе дуализма 1884–1892

Иако је Калман Тиса постао председник угарске владе у октобру 1875. његов положај се знатно учврстио тек после 1877. Тада је успео у преговорима са аустријском страном да повећа утицај мађарске политичке и финансије елите на рад заједничке банке, као и да приликом обнове трговинског савеза и царинске уније побољша положај Угарске. Временом су унутар Слободоуме странке превагнули лица из некадашње средње левице, док су Деакове присталице полако истиснуте, што је такође ишло Тиси на руку. Стога је било јасно да приликом избора за Угарски сабор 1884. владина Слободоумна странка може да рачуна на уверљиву победу, поготово када се узме у обзир и значајна подршка коју су јој пружили државни, жупанијски и градски органи.⁴⁴⁹

*Табела 15: Расподела посланичких мандата на Угарском сабору после избора 1884. у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији.*⁴⁵⁰

Област		Бачка ж.	Торонталска ж.	Тамишка ж.	Угарска
Странка					
Слободоумна странка	број мандата	10	11	10	234
	%	58,83	84,61	90,90	56,52
Умерена (67-ашка) опозиција	бр.	2	1	/	64
	%	11,76	7,69	/	15,46
	бр.	3	/	/	75

⁴⁴⁹ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 219-226; Szász Zoltán, *A konzervatív dualizmus kora*, 1173-1180; Csorba László, *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak*, 19. századi magyar történelem, 386-389; Никола Л. Гаћеша (ур.), *Историја банкарства у Војводини*, Нови Сад, 2001, 97-98.

⁴⁵⁰ Halász Sándor (прир.), *Országgyűlési almanach 1886. Képviseletház*, стране I-XVI; Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

Независњачка и 48-ашка странка	%	17,65	/	/	18,12
Земаљска антисемитска странка	бр.	/	/	/	17
	%	/	/	/	4,12
Национална опозиција	бр.	1	1	/	15
	%	5,88	7,69	/	3,63
Ванстраначке личности	бр.	1	/	1	8
	%	5,88	/	9,10	1,94
Укупно	бр.	17	13	11	413
	%	100	100	100	100

Избори за Угарски сабор 1884. су одржани између 13. и 22. јуна. Посматрајући Угарску у целини владина Слободоумна странка је освојила свега нешто више од половине мандата, али је имала сигурну већину захваљујући подршци посланика Хрватске и Славоније, који су долазили из редова Народне странке и Српског клуба и безусловно су подржавали угарску владу. У јужној Угарској односно у Бачкој, Торонталској и Тамшикој жупанији, као и у градовима на датом подручју, Тисине присталице су оствариле изванредне резултате.⁴⁵¹ Владина странка је у Бачкој

⁴⁵¹ Резултати избора 1884. године на споменутом подручју: **Бач-Бодрошка жупанија**: Слободоумна странка: Јене Сечењи (Крњаја), Милош Димитријевић (Кулпин), Васа Поповић (Стари Бечеј), барон Фриђеш Подманицки (Стара Кањижа), Јанош Латиновић (Риђица), Деже Громон (Товаришево), Имре Иванка (Суботица-1), Мор Хорват (Суботица-2), Габор Латиновић (Баја), Ференц Пулски (Стари Врбас), Имре Бенде (Нови Сад); Независњачка странка: Силард Олаи (Алмаш), Ласло Сабо (Сента), Хевеши Берталан (Оџаци); Умерена опозиција: Ђула Семзе (Апатин), Карољ Мартонфи (Сомбор); Српска народна слободоумна странка: Миша Димитријевић (Тител); **Торонталска жупанија**: Слободоумна странка: Эрне Данијел (Панчево), Јанош Ронаи (Велики Сент-Миклош), Карољ Гедл (Банатски Комлош), Гедон Рохонци (Турски Бечеј), Бела Чавоши (Пардањ), Карољ Шваб до 1885. од Имре Сентђерђи (Турска Кањижа), Карољ Хијероними (Жомбоља), Пал Демко (Велики Бечкерек), гроф Аладар Карачоњи (Бега Св. Ђурађ), Пал Данијел (Зичфалва), Милан Исаковић (Уздин); Умерена опозиција: барон Бела Липтаи (Ловрин); Српска народна странка (нотабилитети): Миша Сабовљевић (Велика Кикинда); **Тамишка жупанија**: Милош Бајић (Моравица), Јожеф Гал (Рекаш), Густав Фрелих (Нови Арад), Бела Кралиц (Кокода), Эрне Лазар (Хидегкут), Јован Михајловић (Бела Црква), Атаназ Рац (Мали Бечкерек), Александар Стојачковић (Вршац), Имре Варгић (Ритберг), Бела Водианер (Чакова); Ван странке: Болдизар Хорват (Темишвар). Halász Sándor (прир.), *Országgyűlési almanach 1886. Képvisezőház*, стране I-XVI.

поражена у алмашком, апатинском, оџачком и тителском изборном округу, као и у граду Сомбору. У Торонталској жупанији опозиција је победила само у Ловрину, а у Тамишкој жупанији ислучиво у Новом Араду. Срби са програмом владине Слободоумне странке су кандидовани у девет изборних округа: Милош Димитријевић у Кулпину, Васа Поповић у Старом Бечеју, Теодор Мандић у Тителу, Стеван Јовановић у Великој Кикинди, Милан Исаковић у Уздину, Александар Николић од Рудне у Ловрину, барон Милош Бајић од Варадије у Моравици, Јован Михајловић у Белој Цркви и Александар Стојачковић у Вршцу. Најједноставнији посао је имао Милош Димитријевић, јер је једногласно изабран.⁴⁵² Васа Поповић је у Старом Бечеју са 336 гласова већине победио мађарског левичара Микшу Папика.⁴⁵³ Теодор Мандић је у Шајкашкој поражен од стране Мише Димитријевића, који је наступио са Бечкеречким програмом. Димитријевић је задобио подршку 767 бирача, а Мандић 663. Треба да се нагласи да су за Мишу Димитријевића гласале и присталице српских нотабилитета, јер је Мандић важио за клерикалног кандидата пошто је подржавао патријарха Германа Анђелића.⁴⁵⁴ У Великој Кикинди је „владиновац“ Стеван Јовановић остао у мањини против нотабилитета Мише Сабовљевића. За Сабовљевића се определило 485 бирача, а за Јовановића 88 лица мање.⁴⁵⁵ У Узидину је срески управник Милан Исаковић победио Михаила Полита-Десанчића освојивши 1485 гласова насупрот Политових 500.⁴⁵⁶ Александар Николић је у Ловрину задобио подршку 924 гласача, док је његов противкандидат из редова Апоњијеве умерене опозиције барон Бела Липтаји освојио 1546 гласова. Стога је Липтаји освојио мандат са разликом од 622 гласа.⁴⁵⁷ Велепоседник барон Милош Бајић од Варадије је у Моравици дошао до свог првог посланичког места у Угарском сабору, јер је поразио Косту Јовановића који је наступао са програмом Апоњијеве умерене опозиције.⁴⁵⁸ У Белој Цркви је Србин „владиновац“ Јован Михајловић такође убедљиво победио апоњијевца Ференца

⁴⁵² *Bácska* бр. 49 од 18. јуна 1884; М. Димитријевић, *Успомене из мог живота*, 60.

⁴⁵³ *Bácska* бр. 49 од 18. јуна 1884.

⁴⁵⁴ *Bácska* бр. 49 од 18. јуна 1884; *Застава* бр. 84 од 3. (15.) јуна 1884.

⁴⁵⁵ *Torontál* бр. 25 од 19. јуна 1884; *Застава* бр. 85 од 5. (17) јуна 1884.

⁴⁵⁶ *Torontál* бр. 25 од 19. јуна 1884.

⁴⁵⁷ *Исто*.

⁴⁵⁸ *Pesti Napló* бр. 171 (јутарње издање) од 22. јуна 1884.

Грајнера. Михајловић је освојио 2123 гласа, док је Грајнера подржало свега 879 бирача.⁴⁵⁹ У Вршцу је Александар Стојачковић са већином од 88 гласа освојио мандат, противкандидат му је био ранији вршачки посланик Карољ Гречак из редова умерене опозиције.⁴⁶⁰ Са подршком владине странке је 1884. изабрано шесторица Срба за Угарски сабор, док је из редова Српске народне слободоумне странке мандат освојио једино Миша Димитријевић, а од српских нотабилитета је искључиво Миша Сабовљевић имао успеха на биралишту. Приликом избора између српских посланичких кандидата са различитим програмима „владиновци“ су освојили један мандат, али су претрпели два пораза. Када су им противкандидати били Мађари из опозиционих странака Срби са владиним програмом су сваки пут победили, што је потврдило Тисину рачуницу да српски бирачи радије гласају за свог сународњака.

У саборском периоду од 1884. до 1887. најважнији законски нацрт за Србе у Угарској је био предлог владе да се укину породичне задруге на простору некадашње Војне границе. У току саборске расправе се посебно истакао уздински посланик Милан Исаковић. Прво је од Сабора 21. марта 1884. затражио да се споменути закон разматра после ускрњих празника, што је већина и усвојила. Дебата у Представничком дому је коначно започета тек 5. маја 1885. године, јер је Сабор претходно био заузет разматрајући низ закона о преуређењу Великашког дома. Предлагач је био Јожеф Гал. Он је истакао да породичне задруге представљају заосталу установу из војнограничарског периода која спутава слободан развој привреде и капиталистичког система. Установа породичних задруга је регулисана Граничарским законом од 1807.⁴⁶¹ и Граничарским законом од 1850. године⁴⁶², као и XXIX законски чланом Угарског сабора од 1873. Граничарски закон од 1807. је строго бранио продају земље породичних задруга, док је Закон од 1850. то дозвољавао у случајевима ако породица располаже са вишком земљишта, односно одређен је минимум који је потребан за

⁴⁵⁹ *Застава* бр. 85 од 5. (17) јуна 1884.

⁴⁶⁰ *Pesti Napló* бр. 171 (јутарње издање) од 22. јуна 1884.

⁴⁶¹ О граничарском закону из 1807. године: Славко Гавриловић, *Основни граничарски закон из 1807. (1808) године*, Зборник Матице српске за историју, бр.38 (1988), 139-176.

⁴⁶² О граничарском закону из 1850. године: Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze: aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, Bd. IV, Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1874, 309-373.

издражавање граничарске породице. Угарски закон од 1873. је био први који је дозволио укидање породичне задруге на добровољној основи, али је до тога дошло само у неколико случајева. Прво, закон је одредио да сваки члан породице добије исту количину земље, што није нужно праведно истакао је Гал, а са друге стране становништво Војне границе је сматрано за неупућено у процедуру завођења земље у катастарске књиге. Нови закон је одредио да се породичне задруге нужно укидају у року од две године. Члановима породице је остављена могућност да сами поделе земљу међу собом, ако у томе не успеју, коначну одлуку је требало да доносе судови. Начелно, предложени закон је дозвољавао да имање остане једна целина, али је било потребно да се чланови породице усагласе у погледу поседовних односа. Свако је имао право да сам одлучује о свом делу земљишта, односно да га слободно прода, изда у закуп или да диже зајмове на њега. Исаковић је сматрао да укидање породичних задруга доводи до осиромашења становништва, а такође је истакао и да је недозвољиво да влада споменутом мером допринесе настанку пролетарских елемената на јужној граници Угарске. Подвукао је као грешку да се земља распарчава тамо где је још очувана као целина и где је на тај начин обезбеђена материјална егзистенција становништва. Упозорио је посланике, да је пре неколико година предлог посланика Гвида Бауснерна у погледу оснивања задруга ради превазилажења аграрне кризе изазвало опште одобравање Сабора. На крају је додао да откада су породичне задруге укинуте у Хрватској, на простору некадашње Војне границе, све је више просјака и сиромашних грађана. Министарски саветник Јене Берцели је додао да су грађанске институције у Војној граници постепено развијане од 1807. године. После укидања војног надзора породичних задруга многе су остале без потребне земље. Тако је Кубинском срезу за 5 година укинута 387 задруга. Од 1872. у року од пола године укинута је 1.729 задруга, а од 1. јула 1873. до 1884. укупно 14.650, док је основано свега 1.695 нових мањих задруга. Затим је Ерне Данијел, посланик Панчева погрешно истакао, да се ради о институцији карактеристичној за словенске народе, која не може да се уклопи у мађарски грађански правни поредак те је потребно њено укидање како би и становници некадашње Војне границе уживали иста права као и други држаљвани Угарске. Закон *О укидању породичних задруга на простору некадашње Угарске војне*

границе је прихваћен у Заступничком дому 6. маја, пошто је становиште владе преузела и мађарска опозиција.⁴⁶³ У Великашком дому расправа је одржана 13. маја и једино је гроф Нандор Зичи изнео одређене недоумице у погледу закона. Упозорио је владу да се ради о мери која утиче на живот многих породица, те је упитао присутног министарског саветника Јенеа Берцлија како су се ствари одвијале у Хрватској после укидања породичних задруга. Берцли је слично предлагачу закона у Заступничком дому, поновио развој законске регулације у војној граници од 1807. до 1873. године, али на Зичијево питање у суштини није одговорио. Великашки дом је ипак истог дана прихватио споменути законски нацрт, који је после владареве санкције проглашен за XXIV законски члан од 1885. године.⁴⁶⁴ Други Србин „владиновац“ Александар Стојачковић је радо узимао учешће у расправама поводом закона који су се тicali права градских муниципија. Приликом претреса нацрта закона *О муниципијама* (1886:XXI)⁴⁶⁵ 29. марта 1886. је предложио да се одржи старија одредба (према 1870:XLII)⁴⁶⁶, да у градским муниципијама помоћно особље бира муниципални одбор, а не градски савет како је то предвиђао нови предлог, исправка је прихваћена. Надаље је тражио да се Вршцу призна право да користи титулу слободног и краљевског града, што је већина одбила, уз напомену, да је додела привилегованих наслова обележје прошле, сталеше епохе. За реч се јавио и 8.априла 1886. када је Сабор разматрао закон *О општинама* (1886: XXII)⁴⁶⁷. Предложио је да се за чланове општинске скупштине одреде градоначелник (односно општински судија) као председник, капетан полиције, сенатори, велики бележник и главни правобранилац, док је владин предлог предвиђао да се савет прошири и са свим општинским правобраниоцима, члановима сирочадског стола, благajницима, контролорима, архиварима и другим чиновницима. Стојачковић је сматрао за непрактично да у општинској управи учествују лица без довољног

⁴⁶³ P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VI, 172-186; А. Раденић, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском*, 246-247.

⁴⁶⁴ Maszák Húgó (прир.), *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés főrendi házának naplója*, I, 286-298.

⁴⁶⁵ Márkus Dezső, *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1884 – 1886. évi törvénycikkek – Milléniumu kiadás*, Budapest, 1897, 367-404.

⁴⁶⁶ Исто, *Magyar Törvénytár 1869 – 1871. évi törvénycikkek – Milléniumu kiadás*, Budapest, 1896, 411-420.

⁴⁶⁷ Исто, 405-445.

правног знања. Стога се позивао на праксу градских муниципија где су само часници чланови градског савета. Саборска већина се и овај пут усагласила са мишљењем Стојачковића. Последњи пут у споменутом саборском периоду Стојачковић се јавио за реч 19. марта 1887. поводом закона *О заштити од крављих богиња* (1887:XXII)⁴⁶⁸. Као правник предложио је измене у владином предлогу, а суштина Стојачковићеве интервенције је била да се лекари строже кажњавају ако занемаре своје дужности у току епидемије него у нормалним условима. Сабор је прихватио и споменути предлог вршачког посланика.⁴⁶⁹ За разлику од Исаковића и Стојачковића, остали Срби „владиновци“ нису узимали учешћа у саборским расправама. Једино је Васа Поповић говорио пред Сабором 8. октобра 1885. као предлагач закона *О административној наплати штете од стране власти аустро-угарске војске, (ратне морнарице) и угарског домобранства*. Намера владе је била да се законске мере из аустријског законодавства пренесу у Угарску, што је изазвало негодовање опозиције. Ипак саборска већина је прихватила дотични закон (1887: XXXV).⁴⁷⁰ У погледу чланства Срба „владиноваца“ у различитим саборским одборима треба да се наведе да је Милош Бајић изабран за члана привредног одбора, Милан Исаковић је био члан-заменик угарске делегације, Васа Поповић је узео учешћа у раду правосудног одбора, док је Александар Стојачковић деловао унутар одбора за државну управу.⁴⁷¹

Једини посланик из редова српских нотабилитета из уже Угарске Миша Сабовљевић је одржао свега једну саборску беседу и то 4. фебруара 1886. приликом расправе о буџету Министарства просвете и богочасти за 1886. годину. На почетку је истакао да је држава дужна да обезбеди добру управу и владавину закона, али је исто тако потребно и да се стара за културне и просветне потребе свих грађана. Затим је додао да Срби свој развој на културном и друштвеном пољу виде само у сарадњи са Мађарима, што доказују и одлуке народног збора одржаног у Великој Кикинди. Потом

⁴⁶⁸ Исто, *Magyar Törvénytar 1887 – 1888. évi törvénycikkek – Milléniumu kiadás*, Budapest, 1897, 54-57.

⁴⁶⁹ P. Sztarmáry Károly (прир.), *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XI, Budapest, 1886, 160-164; 185.

⁴⁷⁰ Исто, VIII, Budapest, 1886, 44-52.

⁴⁷¹ P. Sztarmáry Károly (прир.), *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Budapest, 1884, 24-25, 177.

је Сабовљевић представио програм српских нотабилитета у нади да ће стећи разумевање већине саборских посланика. Позвао је владу да се савесно придржава закона *О равноправности народности*, као и закона о црквено-школској аутономији Срба. За узврат је обећао лојално држање Срба и истакао је да он и његови истомишљеници прихватају Аустро-угарску и Угарско-хрватску нагодбу. На крају свог говора Сабовљевић је подвукао, да Срби могу само онда да се одушевљавају за мађарску државну идеју ако им се законом ујемчена права и у пракси обезбеде. Стога је позвао министра просвете и богочасти да у што скорије време одобри сазивање Српског црквено-народног сабора. На споменути предлог Сабовљевића је министар Агоштон Трефорт одговорио, да је Српски сабор већ био сазван али је одложен због несугласице самих Срба, па тек када се оне превазиђу Српски сабор може да буде опет на окупу. Наредног дана се Сабовљевићевим жељама у Сабору о слози Срба и Мађара прикључио и Ђорђе Ђуро Ђурковић⁴⁷² нотабилитет из Хрватске.⁴⁷³ Затим је посланик Габор Угрон истакао да Срби треба да се нађу на истој страни као и Мађари приликом будућег сукоба различитих раса, јер само је тако могуће да мале нације избегну јарам већих нација. Затим се буџетска расправа окренула према питању католичке аутономије у којој српски посланици нису учествовали. Сабовљевић је у току разматраног саборског периода гласао увек са посланицима владине Слободоумне

⁴⁷² Личност Ђорђа Ђуре Ђурковића није довољно расветљена у српској, али ни у хрватској историографији. Познато је да је био дуги низ година (1883–1901) посланик на Хрватско-славонском сабору, као и делегат Троједне Краљевине на Угарском сабору (1884–1901). Био је веома активан и на пољу публицистике. Своје чланке је објављивао у више бечких, будимпештанских и загребачких листова. Неколико његових текстова је на српском штампано и у новосадском *Нашем добу*, али се радило о преводима. Међутим, његове пријатељске и политичке везе са целим низом угледних личности су и даље само делимично познате. Евидентно је да је био у блиским и срдчним односима са хрватско-славонским баном Драгутином (Карољем) Куеном-Хедерваријем, патријархом Германом Анђелићем, као и са бројним српским политичарима из Хрватске и Славоније то јест са члановима Српског клуба на загребачком сабору. Угарска влада га је 80-их година XIX века доводила у везу са кругом надвојводе Албрехта, а такође је био повезан и са србијанским политичарем Стојаном Новаковићем, а вероватно и са краљем Миланом Обреновићем. MNL OL, K 149, 1885-2-1229, Председништво министарства унутрашњих послова-Министарству правде (концепт), 1229. res. ex 1885, 19. децембар 1885, Будимпешта; АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 1409, Ђорђе Ђурковић-Стојану Новаковићу, 26. јануара (7. фебруара) 1895, Беч; Исто, Ђорђе Ђурковић-Стојану Новаковићу, 4. (17.) август 1900, Беч; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1896–1901*, 391; В. Крстић (прир.), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, I (1848–1883), Београд, 1995, 408; Исто, II (1884–1914), Београд, 1995, 10-12, 19-20, 28; Н. Румењак, *Политичка и друштвена елита Срба у Хрватској поткрај 19. стољећа*, 86, 96, 100-109, 125-128, 158-163, 287-291, 311-312.

⁴⁷³ В. Крстић (прир.), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, II, 57-58.

странке.⁴⁷⁴ За разлику од периода када су Српску народну слободоумну странку у Угарском сабору заступали Светозар Милетић и Михаило Полит-Десанчић, Миша Димитријевић је одржао свега једну беседу. У њој је 25. јануара 1887. приликом опште расправе државног буџета још једном упознао саборске посланике са Бечкеречким програмом.⁴⁷⁵ Приликом избора за Угарски сабор 1884. године Срби са програмом владине Слободоумне странке су освојили шест мандата, док је једно посланичко место припало српским нотабилитетима, а такође једно и Српској народној слободоумној странци. Иако је Милан Исаковић начелно подржавао угарску владу, у Сабору се безуспешно успротивио њеној намери да укине породичне задруге на простору некадашње Војне границе. Поред њега у саборским расправама се истакао и Александар Стојачковић, који је беседио у више наврата приликом дебата разних законских нацрта везаних за општинску и градску управу. Такође је покушао да испуни своје обећења да седиштву свог изборног округа обезбеди положај слободног и краљевског града. Иако формално није постигао успех, у суштини јесте. Вршац је 1886. уврштен међу градове са муниципалним правима. Иако колективно Србе и српство није спомињао, трудио се да законски нацрти у постојећим околностима у што већој мери, макар и делимично, задрже елементе општинске и градске самоуправе. Нотабилитет Миша Сабовљевић и опозиционар Миша Димитријевић су се ограничили на свега један говор у којем су Угарском сабору представили политички програм на основу којег су изабрани.

Из угла српских политичара присталица угарске владе у периоду од 1884. до 1887. се одиграо још један значајан догађај. У јануару 1885. се у Новом Саду појавио први број политичког листа *Наше доба*.⁴⁷⁶ У претходном раздобљу ставове угарске владе на српском језику је искључиво бранио *Србски народ* Јована Грујића-Јоте, као и *Недељни лист* Јакова Игњатовића, који је излазио веома кратко од априла 1879. до

⁴⁷⁴ P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VIII, Budapest, 1886, 346-352.

⁴⁷⁵ P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIV, Budapest, 1887, 211-218; *Застава* бр. 8 од 18. (30.) јануара 1887.

⁴⁷⁶ *Наше доба* бр. 1 од 3. јануара 1885.

марта 1882.⁴⁷⁷ Одлука о покретању новог политичког листа је донета средином новембра 1884. на састанку у Новом Саду у којем су учествовали српски конзервативци Ђура Вукичевић, Стеван Павловић, Ђорђе Кондорози, Јован Радовановић и други. За уредника је изабран Стеван Павловић некадашњи присталица Милетићеве странке и новосадски саборски посланик од 1870. до 1872, док је потребна материјална средства обезбедио српски патријарх Герман Анђелић. У политичком погледу *Наше доба* је подржавало Кикиндски програм, али је Павловић за разлику од нотабилитета сматрао да је наименовање бачког епископа Германа за патријарха свршен чин против којег не вреди да се протестује. Међу првим сарадницима листа су се налазили Јавок Игњатовић, Ђура Вукичевић, Иларион Руварац, Евгеније Ђурковић, поп Панта Поповић и немачки етнолог Фридрих Краус.⁴⁷⁸ Иако је *Наше доба* подржавало угарску владу, она је према Павловићевим новинама имала веома резервисан став. Разлог таквом држању мађарске политичке елите је лежао у чињеници да је постојала основана сумња да су поред патријарха Германа лист финансијски подржали и аустријски политичари из круга надвојводе Албрехта, као и србијански напредњаци Милутина Гарашанина. Влада Калмана Тисе је располагала са подацима према којима је надвојвода Албрехт преко Ђорђа Ђуре Ђурковића подржао покретање датог листа у намери да што већи број Срба придобије за идеју о изградњи Аустријске царевине са седиштем у Бечу.⁴⁷⁹ Међутим, страх угарске владе није био оправдан, *Наше доба* није заступало политичке погледе надвојводе Албрехта. Стога је Павловићу 1889. пошто је *Српски дневник*⁴⁸⁰, лист Срба „владиноваца“ из Угарске и

⁴⁷⁷ Опширније о *Недељном листу*: В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 454-459.

⁴⁷⁸ *Исто*, 460-463.

⁴⁷⁹ MNL OL, K 149, 1885-2-1229, Председништво министарства унутрашњих послова-Министарству правде (концепт), 1229. res. ex 1885, 19. децембар 1885, Будимпешта.

⁴⁸⁰ Први број *Српског дневника* се појавио у Будимпешти 1. априла 1888, док је последњи број објављен 31. марта 1889. Лист је излазио шест пута недељно. Уредник је био Александар Стојачковић, док су власници били Милош Бајић од Варадије и Федор Николић од Рудне. Договор о издавању датог листа је постигнут још у јануару 1885. на састанку српских владиних посланика на Угарском и Хрватско-славонском сабору. Иако су сви истакнути „владиновци“ подржали споменуту идеју, мало њих је било спремно да било умно било материјално подрже тај подухват. Стојачковић је био приморан да највећи број ауторских чланака сам напише, док су вести превођени из најугледнијих мађарских и немачких листова из Пеште и Беча. Стојачковић је као уредник своју пажњу највише усредредио на положај Срба у Угарској. По својој богатој фактографији и предлозима да како да се реше најбитнији проблеми угарских Срба посебно се итичу серије чланака под насловом *Наш положај* (бр. 42, 44, 46, 48, 52, 54 и

Хрватске и Славоније, крајем марта после само годину дана престао да излази, додељена државна субвенција у износу од 1.200 форинти, која је од 1. јула 1891. повећана на 1.600 форинти.⁴⁸¹ Пошто се Грујићев *Србски народ* у јануару 1891. такође угасио, *Наше доба* је био једини лист на српском језику који је заступао ставове угарске владе. Поред државне субвенције Павловић је могао и да рачуна на претплату босанско-херцеговачке владе на 50 примерака *Нашег доба*, што је обезбедио помоћу свог познанства са чиновником аустро-угарског министарства финансија и познатим историчарем Лајошем Талоцијем.⁴⁸² Упркос обећавајућим почецима Павловићев лист је имао малу читалачку публику, никада није било више од 400 претплатника.⁴⁸³ Упркос томе, Павловић се није предавао издавао је лист све до своје смрти. Додуше од новембра 1905. свега једном недељно а не као раније два пута седмично.⁴⁸⁴ Последњи број *Нашег доба* се појавио 22. јануара 1908, док је Стеван Павловић преминуо 6. фебруара 1908. године.⁴⁸⁵ Због своје новинарске делатности у прилог угарске владе Стеван Павловић је више пута нападан судским путем од стране својих политичких противника из редова некадашње Српске народне слободоумне странке, а једном приликом у јулу 1887. Миша Димитријевић је и физички насрнуо на њега.⁴⁸⁶

Иако средином 80-их година XIX века ништа није указивало на могућност озбиљнијих промена на угарској политичкој сцени, Калман Тиса је 15. марта 1890. поднео оставку. До његовог пада је коначно довео нов закон о одбрамбеним снагама Аустро-Угарске. Бечки политички и војни кругови су приликом кризе око уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије увидели да је потребан бржи развој војних снага дуалистичке монархије, јер су се очекивале даље компликације на Истоку. Сматрали су да је право Угарског сабора да на сваких десет година утврђује квоту регрута из Угарске озбиљна препрека на том путу. Владар Фрањо Јосиф је захтевао од

60 од 1888. године), *О нашој народно-црквеној аутономији* (бр. 72, 73, 75, 78, 83, 88, 95 од 1888. године) и *За што опадамо* (бр. 72, 81, 84, 96 и 106 од 1888. године).

⁴⁸¹ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 470–471.

⁴⁸² OSzK, Kézirattár, F. XI/758, Стеван Павловић-Лајошу Талоцију, 7. април 1889, Нови Сад.

⁴⁸³ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 471.

⁴⁸⁴ *Наше доба* бр. 84 од 13. (26.) новембра 1905. године.

⁴⁸⁵ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 473.

⁴⁸⁶ *Наше доба* бр. 77 од 12. (24.) јула 1887. године; В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 464–465.

Тисе да се законом установи да се број регрута из Угарске повећава у скалу са растом становништва без одлуке Угарског сабора, као и да једногодишњи добровољци официрски испит полажу искључиво на немачком језику. Тиса је успео да постигне компромисно решење са двором. Угарски сабор више није утврђивао број регрута, већ је он одређиван на сваких десет година у зависности од резултата пописа становништва. Међутим, Угарском сабору је остављено право потврде нове квоте, док су једногодишњи добровољци из Угарске и даље могли да полажу официрски испит на мађарском.⁴⁸⁷ Међутим, Фрањо Јосиф је био разочаран са држањем председника угарске владе и захтевао је његову оставку још почетком 1889. Да није дошло 30. јануара до смрти престолонаследника надвојводе Рудолфа, Тиса би вероватно већ тада био приморан да одступи са чела угарске владе. Пошто је пажња двора била окренута према смрти надвојводе, председник угарске владе је добио на времену. Он је тражио повољан тренутак и добар повод како би задовољио жељу владара. Коначно је одлучио да своју оставку образложи чиљеницом да је почетком 1890. одузето угарско држављанство од Лајоша Кошута. Наводну кризу око Кошутовог држављанства је Тиса сам исценирао. Још је 1879. донет закон да се угарско држављанство одузима од свих лица која десет година живе у иностранству, ако у наведеном периоду код спољнополитичких представништва Аустро-Угарске не затраже да им се право на држављанство продужи. Било је јасно да Кошут, који је тада живео у Торину, неће да поступи у складу са законом о држављанству. Зато је Тиса почетком 1890. предложио да се од слова закона изузму сви почанси грађани, али је његов предлог одбачен, а он је тада поднео оставку. У току свог дугог деловања Тиса је успео Угарску управно да уједини и централизује (законима од 1876, 1881 и 1886.) укидањем свих

⁴⁸⁷ Општа расправа је поводом споменутог законског нацрта (*О одбрамбеним снагама*) у Заступничком дому Угарског сабора трајала од 10. јануара до 29. у истом месецу, док је специјална расправа била започета 19. фебруара а довршена 3. априла. Истог дана је предлог владе и прихваћен у Заступничком дому. Великаши су закон такође подржали на седници од 10. априла. После санкције владара закон је проглашен као VI законски члан од 1899. У самој саборској расправи српски „владиновци“ нису учествовали, док су приликом гласања сви подржали владу. P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VII-IX, Budapest, 1889; Maszák Hugó (прир.), *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés felselőházának naplója*, II, Budapest, 1889, 46-100; Márkus Dezső, *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1875– 1876. évi törvényczikkek – Milléniumu kiadás*, Budapest, 1897, 34-39.

привилегованих диштрикта, столица и округа, као и ограничавањем жупанијске и градске самоуправе, што је значајно олакшало влади борбу против мађарске опозиције, али и против незадовољних елемента немађарских нација.⁴⁸⁸ Надаље, он је успео како у политици, тако и у култури и просвети да обезбеди хегемонију мађарске нације у Угарској. Као позитивна тековина његове владе треба да се истакне убрзан привредни развој Угарске. То је било омогућено укидањем многих застарелих законских одредби, као и приливом страног капитала. Такође у току његове владе изграђена је импозантна мрежа железничких линија, 1867. у Угарској је постојало 2.100 километара железничке пруге, а 1890. преко 11.000 километара. Донет је први угарски кривични законик 1878. године, организована је државна полиција и жандрмерија. Будимпешта је претворена у савремени град, а успешно су саниране и последице тешке поплаве у јужној Угарској 1879. Упркос свим наведеним достигнућима Тисин углед је полако опадао. Најавом либералних верских закона, чији је циљ био да се Католичка црква одвоји од државе, изгубио је подршку дела католичког становништва. Левичарска опозиција га је стално нападала због његове подршке спољној политици бечког двора, док су се велепоседници противили његовој подршци развоју индустрије. Сукоб између аграрних и меркантилних кругова Тиса је покушао 1889. да реши оснивањем засебног министарства за пољопривреду, али без озбиљнијих резултата. Оставком Калмана Тисе је започео период нестабилности на угарској политичкој сцени. Дужност председника угарске владе од 1890. до 1905. је обављало шесторо лица. На Тисино место владар је 15. марта 1890. именовао Ђулу Сапарија, ранијег министра у Тисином кабинету. Сапаријев најважнији циљ је био да државну управу у потпуности подвргне централној власти помоћу низа закона, који су раније изборне градске и жупанијске

⁴⁸⁸ Прво је XXXIII законским чланом од 1876. територија Угарске, на којој су до тада постојале 58 жупанија, 14 (саских) столица, 5 (јаско-кунских) области, 4 диштрикта, 47 слободних краљевских градова и 25 града са уређеним саветом, подељена на 65 жупанија и 25 градских муниципија. Убрзо су Крашовска и Срењска, као и Абауј и Торма жупаније уједињене, стога је од тада (1881) постојало 63 жупаније и Ријечки округ са правима жупаније. Márkus Dezső, *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1875–1876. évi törvénycikkék – Milléniumu kiadás*, Budapest, 1896, 481-489; Szász Zoltán, *A konzervatív liberalizmus*, 1237–1245.

чиновнике претворили у чиновнике које именује влада. Међутим, није успео да спроведе своје намере, стога је 19. новембра 1892. поднео оставку.⁴⁸⁹

Избори за Угарски сабор 1887. су одржани између 17. и 26. јуна. Резултати у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији се нису знатније разликовали од оних из 1884. године.⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ АС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=По), 1889, фасцикла III, досије I, III/ 35-36, Петар Стеић-Сави Грујићу, пов. бр. 375, 3. [15.] мај 1889, Будимпешта; III/37-38, Исти-Истом, пов. бр. 382, 5. [17.] мај 1889, Будимпешта; 1890, фасцикла II, досије VI, II/555-556, Исти-Истом, пов. бр. 335, 1. [13.] март 1890, Будимпешта; II/559-561, Исти-Истом, пов. бр. 367, 6. [18.] март 1890, Будимпешта; 1891, Фасцикла II, Досије VIII, II/574-576, Коста Н. Христић-Михаилу Ђорђевићу, пов. бр. 1240, 2. [14.] октобар 1891, Будимпешта; III. Месарош, *Партијско-политичке борбе у Бачкој и Банату*, 196-198; Петар Рокаи-Золтан Ђере-Тибор Пал-Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 472-485, 496-523; В. Крестић, *Срби у Угарској*, 368-384; Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 226-252, 270-289; А. Лебл, *Војвођанске грађанске партије у светлости записника пештанског парламента*, Југословенски народи пред Први светски рат (прир. Васа Чубриловић), Посебна издања САНУ књига 416, Београд, 1967, 423-426; Szász Zoltán, *A konzervatív liberalizmus*, 1245-1261; Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus*, 57-69; Csorba László, *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak*, 19. századi magyar történelem, 375-396; Pölöskei Ferenc, *A dualizmus válságperiódusa*, 19. századi magyar történelem, 417-420.

⁴⁹⁰ Резултати избора 1887. године на споменутом подручју: **Бачка жупанија**: Слободоумна странка: Антал Фернбах (Апатин), Деже Громон (Товаришево), Ерне Латиновић (Риђица), Јожеф Пиуковић (Крњаја), Фријеш Подманички (Мађарска Кањижа), Васа Поповић (Стари Бечеј), Агошт Пулски (Врбас), Ђула Рохоњи (Кулпин), Стеван Војнић (Озаци), Милош Димитријевић (Тител), Жигмонд Коцкар (Сомбор), Јожеф Антуновић (Суботица-2), Пал Мориц (Нови Сад), Габор Латиновић (Баја); Независњачка 48-ашка странка: Лајош Олаи (Бачалмаш), Имре Иванка (Суботица-1), Ласло Сабо (Сента); **Торонталска жупанија**: Слободоумна странка: Бела Чавоши (Пардањ), Ерне Даниел (Панчево), Пал Даниел (Зичидорф), Карољ Хијероними (Жомбоља), Милан Исаковић (Уздин), Калман Нако (Велики Сент-Миклош), Федор Николић (Велика Кикинда), Геден Рохонци (Турски Бечеј), Јанош Ронаи (Турска Кањижа), Егон Турн-Таксис (Сент-Ђурађ), Пал Демко (Велики Бечкерек); Умерена опозиција: Ласло Иванка (Ловрин); Ван странке: Ференц Бенички (Банатски Комлош); **Тамишка жупанија**: Слободоумна странка: Бела Амбрози (Липа), Милош Бајић (Моравица), Густав Фрелих (Нови Арад), Шандор Јаничари (Рекаш), Бела Кралиц (Орцифалва), Атаназ Рац (Мали Бечкерек), Александар Стојачковић (Бела Црква), Имре Варгић (Ритберг), Бела Водианер (Чакова); Ван странке: Болдичар Хорват (Темишвар); Умерена опозиција: Карољ Гречак (Вршац). Sturm Albert (прир.), *Új országgyűlési almanach 1887 – 1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, Budapest, 1888.

Табела 16: Расподела мандата на Угарском сабору у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији после избора 1887. године.⁴⁹¹

Област		Бачка ж.	Торонталска ж.	Тамишка ж.	Угарска
Странка					
Слободоумна странка	број мандата	14	11	9	263
	%	82,35	84,61	81,82	63,68
Умерена (67- ашка) опозиција	бр.	/	1	1	44
	%	/	7,69	9,1	10,65
Независњачка 48-ашка странка	бр.	3	/	/	78
	%	17,65	/	/	18,89
Земаљска антисемитска странка	бр.	/	/	/	11
	%	/	/	/	2,66
Национална опозиција	бр.	/	/	/	9
	%	/	/	/	2,18
Ванстраначке личности	бр.	/	1	1	8
	%	/	7,69	9,1	1,94
Укупно	бр.	17	13	11	413
	%	100	100	100	100

Од Срба са програмом владине Слободоумне странке су као посланички кандидати били истакнути: Васа Поповић у Старом Бечеју, Милош Димитријевић у Тителу, Стеван Павловић у Тителу, Федор Николић у Великој Кикинди, Пантелејмон Паја Еремић у Турском Бечеју, Милан Исаковић у Уздину, Александар Стојачковић у

⁴⁹¹ Sturm Albert (прир.), *Új országgyűlési almanach 1887 – 1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, Budapest, 1888; Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

Белој Цркви, Милош Бајић у Моравици и Петар Лупа у Сентандреји. У Старом Бечеју је Васа Поповић задобио подршку 906 бирача, Ференц Киш из Независњачке странке је освојио 773 гласова, Лука Дунђерски са програмом српских радикала 257, док се за вођу српских либерала Михаила Полита-Десанчића определило свега 71 лице. На допунским изборима 6. јула мандат је припао Васи Поповићу.⁴⁹² Посебно жестока борба је вођена приликом избора у Шајкашкој, јер је било јасно да српске националне опозиционе странке некакав изглед за успех имају само у изборним окрузима са значајном српском већином. Стога су у Шајкашкој као посланички кандидати наступили и вођа српских радикала Јаша Томић, као и Михаило Полит-Десанчић. Поред њих за шајкашко посланство су се борили Милош Димитријевић, ранији заступник кулпинског изборног округа и Стеван Павловић, уредник листа *Наше доба*. У начелу обојица су припадала владиној странци, али је Милош Димитријевић био званични кандидат Слободоумне странке кога је као таквог навела и управа дате странке, док је Павловић уживао подршку кругова блиских патријарху Герману. Иако је Павловић уочи избора обишао Шајкашку, чак је одржао и свој програмски говор у којем је у суштини поновио одлуке народног збора одражног у Великој Кикинди 1884. године, на крају је био принуђен да одустане од кандидатуре.⁴⁹³ Исто је учинио и Михаило Полит-Десанчић. Избори у Шајкашкој су одржани 17. јуна, победа је припала Милошу Димитријевић, који је освојио 1036 гласова, док је Томић задобио подршку 445 бирача.⁴⁹⁴ Очекивано српски радикали су свој пораз правдали насиљем локалних власти.⁴⁹⁵ У Великој Кикинди је барон Федор Николић једногласно проглашен за посланика, јер је Миша Сабовљевић одступио.⁴⁹⁶ У Турском Бечеју су као посланички кандидати били истакнути банкар Паја Еремић и Гедеон Рохонци, обојица са програмом владине Слободоумне странке. Превагнуо је Рохонцијев табор са разликом од 673 гласа.⁴⁹⁷ У Уздину је Милан Исаковић једногласно проглашен за посланика.⁴⁹⁸

⁴⁹² *Bácska* бр. 48 од 18. јуна 1887; *Bácska* бр. 55 од 12. јула 1887.

⁴⁹³ *Наше доба* бр. 61 од 31. маја (11. јуна) 1887.

⁴⁹⁴ *Bácska* бр. 48 од 18. јуна 1887; М. Димитријевић, *Успомене из мог живота*, 61.

⁴⁹⁵ *Застава* бр. 85 од 7. (19.) јуна 1887.

⁴⁹⁶ *Застава* бр. 86 од 9. (21.) јуна 1887.

⁴⁹⁷ *Pesti Napló* бр. 167 (јутарње издање) од 19. јуна 1887; *Застава* бр. 86 од 9. (21.) јуна 1887.

⁴⁹⁸ *Застава* бр. 86 од 9. (21.) јуна 1887.

У Белој Цркви је победу однео Александар Стојачковић освојивши 1961 глас, док је Полит задобио подршку 1271 бирача.⁴⁹⁹ У Моравици је мандат освојио Милош Бајић, јер је добио 609 гласов више од Емила Бабеша.⁵⁰⁰ У Сентандреји је Петар Лупа једногласно проглашен за посланика.⁵⁰¹ Приликом избора за Угарски сабор 1887. Срби из редова владине странке су постигли изванредне резултате. Од девет кандидата изабрано их је седморо, док су двоје изгубили од стране других „владиноваца“. Некада јединствена Српска народна слободоумна странка се коначно распала на радикале Јаше Томића и либерале, које су предводили Миша Димитријевић и Михаило Полит-Десанчић. Од Срба са националним опозиционим програмом нико није успео да освоји мандат за Угарски сабор.

У периоду од 1887. до 1892. Срби „владиновци“ су се у Сабору свега неколико пута јавили за реч, али су својим гласовима ревносно подржавали владу. Од српских посланика из уже Угарске једино је пред Сабором говорио уздински посланик Милан Исаковић. Он се први пут обратио Сабору 10. децембра 1889. године поводом изјаве посланика антисемитске странке Жигмонд Чатара да у Торонталској жупанији влада безвлашће, што је Чатар закључио на основу противзаконитог понашања среских управника приликом избора бележника. Пошто је одбио да покаже своје доказе истражном одбору саме жупаније, Исаковић га је позвао на то у Сабору, али је овај истрајао у ставу да је потребно да се формира саборски одбор који би размотрио споменуте неправилности до чега, вољом већине, није дошло. На истој седници је Калман Тиса одговорио на Исаковићеву интерпелацију од 12. октобра 1889. у погледу српске црквене-народне аутономије. Министар-председник је истакао да је и у интересу саме владе да се Српски црквено-народни сабор, пошто то затражи митрополитски савет, што пре сазове, али је подвукао да званичан захтев још није стигао до председништва. Исаковић је прихватио такав одговор Тисе, али је додао да му дужност налаже да пред Сабором напомене, да је према његовом мишљењу Митрополитски црквени савет карловачке православне митрополије учинио пропуст,

⁴⁹⁹ Исто.

⁵⁰⁰ *Pesti Napló* бр. 167 (јутарње издање) од 19. јуна 1887; *Застава* бр. 86 од 9. (21.) јуна 1887.

⁵⁰¹ *Pesti Napló* бр. 168 (јутарње издање) од 20. јуна 1887.

јер није раније захтевао сазив Црквено-народног сабора.⁵⁰² Исаковић је говорио и 13. фебруара 1890. приликом буџетске расправе са захтевом да држава обештети становнике и општине некадашње Војне границе од којих је одузето право точења алкохолних пића, на шта се влада начелно обавезала.⁵⁰³ На седници Сабора 4. јануара 1892. упутио је интерпелацију на министра земљорадње са захтевом да се свим општинама у некадашњој Војној граници, којима још доминална земља није додељена, да им се додели, напоменуо је и да ће се меморандумом обратити министру унутрашњих послова у погледу тзв. иберландске земље Велике Кикинде. На споменутој интерпелацију министар није одговорио, пошто је истог дана завршен дати саборски период.⁵⁰⁴ У погледу чланства српских посланика у саборским одборима може да се наведе да су Милан Исаковић и Александар Стојачковић били чланови одбора за државну управу, Милош Бајић је деловао унутар привредног одбора, Васа Поповић је имао могућност да ради у правосудном одбору, док је Федор Николић био председник саобраћајног одбора, као и председник првог саборског разреда.⁵⁰⁵ Јасно је да се Исаковић за реч јављао поводом тема које су се тичале његовог изборног округа, Уздина, односно његове шире околине. Ипак, он је као и остали „владиновци“ у Сабору превасходно пружао подршку владиној политици, док је интересе својих бирача штитио само у оној мери у којој су му оквири Тисине политике дозвољавали. Међутим, интерпелацијом у погледу српске црквено-народне аутономије је прекорачио наведену границу, што му се вероватно приликом избора 1892. обило оглаву.

У периоду од 1884. до 1892. одиграле су се значајне промене на угарској политичкој сцени. На два саборска избора 1884. и 1887. владина Слободоумна странка је постигла изванредне резултате. Ништа лошији успех су постигли и Срби из владине

⁵⁰²MNL OL, K 27, бр. 18891024, Записник седнице угарске владе од 24. октобра 1889. године, 2. тачка дневног реда, 28. М. Т.; P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII, Pest, 1889, 112-113; *Исто*, XV, Pest, 1890, 45-62.

⁵⁰³ *Исто*, XVI, Pest, 1890, 278-289.

⁵⁰⁴ Endrődi Sándor (прир.), *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XXVII, Pest, 1892, 527.

⁵⁰⁵ P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, Pest, 1887, 29-31.

странке. Међу српским бирачима у Угарској су дефинитивно надвладале владине присталице, јер 1887. Срби са националним опозиционим програмом нису освојили ни један мандат. Упркос јасној саборској већини Калман Тиса је у марту 1890. подне оставку са чиме је започео период политичке нестабилности у Угарској. У разматраном периоду најактивнији српски посланик на Угарском сабору је био уздински заступник Милан Исаковић. Он је у више наврата беседио поводом различитих законских нацрта који су се тicali његовог изборног округа, пре свега је показао велику самосталност приликом расправе о обавезном укидању породичних задруга када се супроставио владином мишљењу.

Питање вероисповедних закона и српске црквено-народне аутономије пред Угарским сабором

Сапаријева влада је поднела оставку 17. новембра 1892. Његов реформни план да влада именује жупанијске и градске чиновнике до распада Угарске није реализован. За новог председника владе је именован Шандор Векерле. Векерлеов кабинет је био одлучан да спроведе низ закона са којима је требало да се уведе институција обавезног световног брака и државно вођење матичних књига, како би се избегли правни и административни проблеми који су још од Нагодбе отежавали рад државних органа. Било је познато да Католичка црква има изразито негатива став према наведеним тежњама. Такође је било јасно да ни конзервативни чланови Великашког дома не подржавају владине намере. Сам владар Фрањо Јосиф је још почетком 70-их година одбио да да претходну санкцију за сличан предлог тадашње владе. Ипак, на министарској седници од 6. новембра 1893. владар је изјавио да „се са моралног становишта не слаже са вероисповедним законима, али да их сматра политички корисним“.⁵⁰⁶ Векерлеова влада је израдила пет закона који су у мађарској

⁵⁰⁶ MNL OL, K 26, бр. 18931106, Protokoll der am 6-ten November 1893 in Budapest abgehaltenen Minister-Conferenz unter dem Allerhöchsten Vorsitzen Seiner Majestät, 1. тачка дневног реда, 4-5, 39./M.T.

историографији познати као вероисповедни закони од 1894/95. године. Први се односио на обавезан световни брак, други на вероисповест деце, трећи на државно вођење матичних књига, четврти на потпуну једнакост јеврејске вере, док је пети предвиђао у оквирима постојећих закона верску слободу за угарске држављане. Такође је први пут постојала могућност да се неко изјасни као особа без конфесионалне припадности. Иако су наведени закони без потешкоћа прихваћени у Представничком дому, великаши су 10. маја 1894. са двадесет и једним гласом већине одбили да прихвате обавезан световни брак.⁵⁰⁷ Тада је Векерле предложио Фрањи Јосифу да именује нове чланове Великашког дома. Владар је прво одбио такву идеју, али када је Векерле поднео своју оставку, ипак је прихватио да утиче на мњење великаша. Иако је Векерле 14. јануара 1895. ипак коначно одступио са чела владе, нов Банфијев кабинет је наставио истим путе у погледу вероисповедних закона.⁵⁰⁸ Подршком владара сломљен је и отпор Великашког дома, стога су наведени закони⁵⁰⁹ крајем 1894. и почетком 1895. ступили на снагу.⁵¹⁰

Избори за Угарски сабор 1892. су одржани у неуобичајено време у току зиме од 29. јануара до 3. фебруара.

⁵⁰⁷ АС, МИД-По, 1894, фасцикла I, досије IV, I/179-180, Ђорђе Симић-Сими Лозанићу, Пов. бр. 452, 29. априла [11. маја] 1894, Беч.

⁵⁰⁸ АС, МИД-По, 1895, фасцикла II, досије II, II/178-180, Стеван Матијашевић-Милану М. Богићевићу, Пов. бр. 214, 24. фебруар [8. март 1895], Будимпешта.

⁵⁰⁹ У питању су закони: *О брачном праву* (1894: XXXI), *О вероисповести деце* (1894: XXXII), *О вођењу државних матичних књига* (1894: XXXIII), *О јеврејској вероисповести* (1895: XLII) и *О слободи вероисповести* (1895: XLIII). За мађарски текст видети: Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1000–1895. 1894–1895. évi törvényczikkek*, 174-214, 305-315.

⁵¹⁰ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 290-312; Moritz Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Hermann Böhlau: Graz – Wien – Köln, 1967, 5-117; Исти, *Die Römisch-Katolische Kirche in Ungarn. Die Kirchenpolitische Gesetze von 1894/95*, Die Habsburgermonarchie, Band IV (ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, 298-304; Salacz Gábor, *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*, München, 1974, 89-97; Г. Васин, *Сабори раскола*, 552-553, 572-586.

Табела 17: Расподела мандата у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији приликом избора за Угарски сабор 1892. године.⁵¹¹

Област		Бачка ж.	Торонталска ж.	Тамишка ж.	Угарска
Странка					
Слободоумна странка	број мандата	10	13	9	243
	%	58,82	100	81,82	58,84
Национална странка	бр.	3	/	2	61
	%	17,65	/	18,18	14,77
Независњачка 48-ашка странка	бр.	4	/	/	86
	%	23,53	/	/	20,82
Независњачка 48-ашка странка (Угронова група)	бр.	/	/	/	15
	%	/	/	/	3,63
Ванстраначке личности	бр.	/	/	/	8
	%	/	/	/	1,93
Укупно	бр.	17	13	11	413
	%	100	100	100	100

⁵¹¹ Са наведеног подручја су изабрани: **Бачка жупанија**: Слободоумна странка: Деже Громон (Паланка), Васа Поповић (Стари Бечеј), Стеван Војнић (Озаци), Иван Ивановић (Кулпин), Ерне Латинковић (Риђица), Агошт Пулски (Врбас), Милан Зака (Тител), Еде Дрешер (Баја), Јожеф Антуновић (Суботица-I) и Бела Вермеш (Суботица-II); Независњачка странка: Лајош Олаи (Алмаш), Антал Томпа (Стара Кањижа), Ласло Сабо (Сента) и Шома Вишонтаи (Нови Сад); Национална странка: Јожеф Фернбах (Крњаја), Лајош Кек (Апатин) и Павле Дракулић (Сомбор); **Торонталска жупанија**: Слободоумна странка: гроф Ласло Сапари (Ловрин), Бени Беличка (Банатски Комлош), гроф Калман Нако (Велики Сент-Миклош), Бела Чавоши (Пардањ), Геза Пап (Сент-Ђурађ), Стеван Јовановић (Уздин), Карољ Хијероними (Жомбоља), Пал Даниел (Зичидорф) Јанош Ронаи (Турска Кањижа), Геден Рохонци (Турски Бечеј), Ерне Даниел (Панчево), барон Федор Николић (Велика Кикинда) и Пал Демко (Велики Бечкерек); **Тамишка жупанија**: Слободоумна странка: барон Бела Амбрози (Липа), барон Милош Бајић (Моравица), Ференц Бешењеји (Мали Бечкерек), Шандор Јаничари (Рекаш), Бела Кралиц (Орцифалва), Елемер Палфи (Бела Црква), Имре Варгић (Ритберг), Бернат Ирмењи (Вршац) и гроф Ђула Сапари (Темишвар); Национална странка: Деже Шефер (Чакова) и гроф Роберт Желенски (Нови Арад). Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1892 – 1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, Budapest, 1892; Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

У јужној Угарској је владина Слободоумна странка као и ранијих година остварила добре резултате. Мађарске опозиционе странке су успевале да навладају само у областима где су Мађари чинили знатну већину становништва. Од Срба су са владиним програмом кандидовани: Јован Стајевић у Мохачу, Васа Поповић у Старом Бечеју, Иван Ивановић у Кулпину, Милан Зака у Тителу, Федор Николић и Паја Еремић у Великој Кикинди, Милан Исаковић и Стеван Јовановић у Уздину, Милош Бајић у Моравици, као и Петар Лупа у Сентандреји. За разлику од ранијих саборских избора 1892. је први пут, још од фузије Деакове странке и средње левице Калмана Тисе, једна од мађарских опозиционих партија, Апоњијева Национална странка предложила Србе за посланике. Тако је у Мохачу истакнут Јосиф Јагић, а у Сомбору Павле Дракулић. Приликом избора у Мохачу је надвладао Србин из редова владине Слободоумне странке трговац Јован Стајевић, који је био и први заступник српске националности из датог места.⁵¹² Васа Поповић је у Старом Бечеју освојио мандат са 210 гласова разлике против Ференца Киша из редова Независњачке странке.⁵¹³ Адвокат Иван Ивановић је у Кулпину победио „владиновца“ Ђулу Рохоњија.⁵¹⁴ Срески управник Милан Зака је једногласно проглашен за шајкашког посланика, иако је део Шајкаша желела поновно да бира Милоша Димитријевић, међутим били су приморани да одступе.⁵¹⁵ У Великој Кикинди где су изборну срећу опробали Федор Николић и Паја Еремић, обојица са програмом владине странке, победио је Федор Николић освојивши 502 гласа насупрот Еремићевих 393.⁵¹⁶ У Уздину су се за мандат надметала такође двојица Срба из редова владине Слободоумне странке. Успешнији је био Стеван Јовановић, који је важио за званичног кандидата владе. Он је придобио подршку 2375 бирача, а за ранијег посланика Исаковића је гласало свега 85 лица.⁵¹⁷ У Сентандреји је Петар Лупа поново осигурао свој избор. Исто је учинио и Милош Бајић

⁵¹² Koroknai Ákos, *A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon (II. rész)*, Szita László (прир.), Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei levéltár évkönyve 1985–1986, Pécs, 1986, 263.

⁵¹³ *Bácska* бр. 9 од 29. јануара 1892.

⁵¹⁴ *Bácska* бр. 9 од 29. јануара 1892; *Наше доба* бр. 6 од 18. (30.) јануара 1892.

⁵¹⁵ *Исто*; М. Димитријевић, *Успомене из мог живота*, 63–66.

⁵¹⁶ *Torontál* бр. 5 од 30. јануара 1892.

⁵¹⁷ *Исто*.

у Моравици.⁵¹⁸ У Сомбору је изабран Павле Дракулић, који је задобио 732 гласа, док је противкандидат Жигмонд Коцкар освојио 656 гласова. Према писању сомборске штампе већина мађарске, али и српске интелигенције је подржавала кандидата Слободоумне странке, док су Срби из нижих друштвених слојева одлучили да гласају за Србина без обзира на његов политички програм.⁵¹⁹

Најречитији српски посланик на Угарском сабору у периоду од 1892. до 1896. је био Павле Дракулић. Прва прилика да се обрати Заступничком дому му се указала приликом расправе предлога саборске адресе. Пред посланицима су се налазили четири нацрта, од сваке заступљене странке по један. Владајућа Слободумна странка је текст адресе формулисала као једноставан одговор на владареву престону беседу у којој су као најважнија питања истакнута прелаз са сребрног на златни стандард, реформа пореског система, контрола државних финансија, надлежност краљевске курије код злоупотреба приликом избора за Сабор, као и верска политика. Национална странка односно њен вођа Алберт Апоњи је поред наведених проблема истакао и своје мишљење о потреби да се они реше помоћу проширења права Угарске, пре свега, у домену трговине и царина. Крајња левице је у складу са својим програмом захтевала деградацију односа Аустрије и Угарске на ниво персоналне уније. Дракулић је у свом говору 16. марта 1892. још једном истакао Апоњијеву тезу, да влада заправо не жели да спроведе никакве реформе, јер није навела мере са којима намерава да их постигне. Злоупотребе приликом избора су одговарали влади, истицао је Дракулић, јер је Слободумна странка на тај начин успевала да одржи своју фиктивну већину у Сабору, док је са крњењем жупанијске и градске муниципалне аутономије тежила да стави цео управни систем у још већој мери у своју службу. На крају своје беседе Дракулић је поновио да Национална странка захтева успостављање независне Угарске народне банке, као и потпуну равноправност Угарске и Аустрије у спољним пословима Аустро-Угарске. Критику владајуће Слободоумне странке у Сабору Дракулић је наставио 21. априла исте године приликом претреса буџета Министарства унутрашњих послова.

⁵¹⁸ *Наше доба* бр. 6 од 18. (30.) јануара 1892.

⁵¹⁹ *Застава* бр. 197 од 29. децембра 1892; *Bácska* бр. 9 од 29. јануара 1892.

Тада се осврнуо на незаконите радње у Сомбору које су имале за циљ да спрече његов избор. Прво је говорио о неделима једног неименованог градског поткапетана, који је 10. јануара 1892, у недељу уочи саборских избора, пред православном црквом ухапсио и затворио умировљеног приседника сирочадског стола како би заплашио присталице опозиције, а такође је са истим циљем кажњавао гласаче опозиције, под изговором да су пуштали стоку да пасе на државном путу.⁵²⁰ Затим је Дракулић додао и да је градско веће приликом издавања земљишта у закуп фаворизовало присталицу владине странке, који је додуше дао нешто бољу понуду него остали, али са закашњењем, и у таквим случајевима закон је прописивао нову лицитацију, док је градско веће споменутом лицу земљу издало одмах. Министар унутрашњих послова Сапари је Сабору обећао да ће да испита Дракулићеве тврдње, док је Еде Дрешер, владин посланик из Баје, изнео мишљење да су Дракулићеве тезе преувеличане и да се влада одлучно бори против корупције. Наредног дана, 22. априла, државни секретар Ђула Салавски је Сабору напоменуо да је кривични поступак против споменутог сомборског подкапетана, Ђорђа Николића, у току, као и да је затражено објашњење од сомборског градског већа поводом закупа спорног земљишта.⁵²¹ Као опозициони посланик Дракулић је узео активног учешћа и у расправи о владиним верским реформама. Своје мишљење о обавезном световном браку је пред Сабор изнео 19. марта 1894. године. Прво је истакао тенденциозност владине штампе у погледу извештаја о великом народном скупу, који је одржан 4. марта 1894. у знак подршке верској политици Слободоумне странке. Напоменуо је да у Угарској постоји много више од 170 насеља (Дракулић је изнео процену од око 16.000), колико их је било заступљено на споменутом окупљању, а многе средине су биле представљене путем особа које за тако нешто нису добиле мандат. Тако је и Сомбор био заступљен у лику великог жупана (Беле Шандора) и још

⁵²⁰ Приликом спорног случаја је градски поткапетан Ђорђе Николић привео умировљеног приседника сирочадског стола Бачке жупаније Богољуба Еремића, који је важио за предводника Срба наклоњених Националној странци. Ђорђе Николић је затим оптужен за противправно лишавање слободе, док су Богољубу Еремићу ставили на терет ремећење јавног реда и мира. Случај је добио на пажњи јавности, јер је Николићев браниоц био Геза Полоњи, истакнути члан владине Слободоумне странке и посланик на Угарском сабору. Коначно три године касније су обојица ослобођени кривице, док је Николић и даље остао на положају градског поткапетана. *Bácska* бр. 40 од 21. маја 1895; бр. 41 од 24. маја 1895.

⁵²¹ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Budapest, 1892, 246-252.

четворице узорних грађана, који нису имали овлашћење муниципалног одбора.⁵²² Затим се осврну на наводе посланика владине странке, према којима су слободоумни-либерални само она лица која инсистирају на обавезном световном браку. Дракулић је истицао да је брак институција која је позвана да обезбеди мир у друштву и да подржава идеју о световном браку, али је сматрао да није потребно одузети законитост брака склопљеног унутар канонских оквира признатих вероисповести. Дракулић је подвукао да је жалосно да се расправа о новој правној регулацији брака претворила у напад саборске већине на опозиционе странке. Тако је посланик Ото Херман тврдио да је неумесно да једна странка, мислећи на Националну странку, монополише споменути придев. Дракулић је одговорио да Херман, који је социјалдемократ, не треба да брине да која се странка сматра за националну. Потом је додао да је новосадски посланик Шома Вишонтаи изабран помоћу гласова српских бирача, обећавајући пред изборе да ће као посланик да издејствује амнестију од владара за Јашу Томића и да брани унутар законитих основа и интересе Срба, а да ипак обавезним световним браком жели да сужава право традиционалних верских заједница, самим тим и Српске православне цркве. Затим је у име српског народа одбацио нападе појединих посланика у погледу недомољубивог држања Срба, истичући да су Срби у прошлости крвљу бранили сваки педаљ угарске земље. На крају своје беседе, Дракулић је подвукао да сматра да се не сме одузети законитост црквених бракова, јер брак за римокатолике и православце представља свету тајну и стога је мислио да влада датим потезом удара на основу друштва, што је могло да доведе до слабљења моралног држања необразованог сељачког народа, код којег је Црква још увек била неприкосновен ауторитет. Наредног дана је Вишонтаи у Сабору одговорио на Дракулићеве тврдње. Изнео је мишљење да управо опозиција покушава да мобилише немађарске националности против владине верске реформе, тумачећи их народу као ограничавање права Православне Цркве. У погледу обећања о евентуалној амнестији Јаше Томића, Вишонтаи је све порицао, док се Дракулић држао свог пређашњег исказа

⁵²² Исто, 315-316; О збору католичке омладине, као и о збору Слободоумне странке поводом владине верске политике опширније видети: Klestenitz Tibor, *Két naggyűlés Budapesten, Médiakutató*, бр. 1 (2013), 53-65.

позивајући се на неименована лица из Српске народне радикалне странке.⁵²³ Саборску расправу 31. јануара 1895. о буџету Министарства просвете и богочасти, Дракулић је искористио да још једном изрази своју забринутост поводом верских реформи владе, али и да устане у заштиту српске црквено-школске аутономије. Том приликом, на почетку свог обраћања напоменуо је да као домољуб страхује од исхода преговора између председника владе Шандора Векерлеа, министра просвете и богочасти Лоранда Етвеша и истакнутих великаша, јер се плашио да Великашки дом ни у будуће не жели да прихвати нацрте закона *О јеврејској (израелитској/мојсијевској) вероисповести* и *О слободи вероисповести*. Опужио је владу да предложене реформе спроводи насумице, без одређеног плана, што би могло да изазва незадовољство ширих народних маса. Потом се окренуо питању црквено-школске аутономије Срба. Истакао је да је изненађен што министар просвете и богочасти није рекао ни једну реч о положају Српске православне цркве, нити је изнео своје мишљење и интенције везане за црквену-школску аутономију православних верника у Угарској, јер иако министар о томе није говорио, ипак су постојали проблеми и на том пољу. Пре свега, подвукао је Дракулић, Српски црквено-народни сабор није сазиван од 1892. године. Зашто Црквено-народни сабор није сазиван 80-их година, Дракулић о томе није желео да говори, само је напоменуо да поред тадашње владе кривицу дели и покојни патријарх Герман, као и део српских политичара, јер нису успели да нађу заједничко решење за Саборско устројство. Међутим, када је Сабор сазван 1890. ради избора митрополита-патријарха, заседање су одмах после тога одложена, те у току 1891. није ни било седница, већ тек у новембру 1892. године. Тада је донето неколико уредби, али је опет дошло до сукоба између световних посланика и свештенства. Ипак, истакао је Дракулић, да је он заинтересован за судбину уредби из 1892. године, које су послата надлежном министарству, али на њих још увек није стигао одговор. Захтевао је да се влада у најкраћем могућем року изјасни о судбини уредби, које је Српски црквено-народни сабор усвојио 1892.⁵²⁴ Напоменуо је Дракулић да ако влада сматра да постоје

⁵²³ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XVII, Budapest, 1894, 317-318.

⁵²⁴ О Српском црквено-народном сабору 1892. видети наредно поглавље.

одређени државни и национални интереси који чине неопходним да се неке донете уредбе измене, онда је потребно да надлежно министарство то јавно саопшти. Влада не сме, опомињао је Дракулић, да поступи исто као и са уредбама од 1875. и 1879. које је тек после десет година вратила Српском сабору без било каквих напомена. Потом је подвукао да је потребно да влада у што скоријем року сазове Српски црквено-школски сабор, јер кршење аутономије Срба може њих веома лако да окрене против мађарске државне идеје, док би влада увек требала да тежи да све народности придобије за њу. На крају је Дракулић још истакао да без правде и правичности није могуће да се народности придобију за јединствену политичку нацију.⁵²⁵ На седници Сабора 27. марта 1895. Дракулић је прочитао своју интерпелацију на министра просвете и богочасти, јер му још увек није било одговорио на примедбе које је изнео приликом расправе буџета Министарства просвете и богочасти о положају православне Карловачке митрополије. Дракулић је, пре него што је прочитао текст интерпелације, још једном напоменуо да је српска црквено-школска аутономија од 1875. чиста фикција јер влада не сазива Црквено-школске саборе, а не одобрава ни донете аутономне уредбе. Прво је питао председника владе Банфија, да ли намерава да владару предложи сазивање Српског црквено-школског сабора, што је карловачки митрополит и српски патријарх већ у три наврата тражио од владе. Затим је упитао Банфија када намерава да одговори на предлоге уредби српског сабора које су му биле достављене почетком 1893. године. На седници од 29. марта Шома Вишонтаи је подржао Дракулићеву примедбу да је потребно апсолутно поштовање српске црквене аутономије, како би Србе придобили за мађарску државну идеју, док је председник Банфи напоменуо да влада не води никакву политику против народности, али јој је увек на првом месту да гарантује и подупре мађарски национални елемент у Угарској.⁵²⁶ Предао је 5. октобра 1895. и интерпелацију на председника владе у погледу продаје Беочинске каје.⁵²⁷ Тада је запитао председника владе ко је склопио

⁵²⁵ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XXII, Budapest, 1895 232-236.

⁵²⁶ *Исто*, XXIV, Budapest, 1895, 80-82;84-85.

⁵²⁷ У питању је продаја 11,7 хектара земље Беочинског манастира на предлог патријарха Георгија Бранковића предузећу Редлих-Оренштајн-Шпицер без сагласности Српског сабора. Саборски одбор је у лето 1895. разматрао дато питање (присутни су били владика Нектарије, архимандрит И. Руварац,

уговор са фирмом Редлих-Оренштајн-Шпицер о продаји 29 јутара и 341 квадратних хвати земље, власништва беочинског манастира, када о продаји манастирских имања и других некретнина Карловачке митрополије једино одлучује Црквено-народног сабор. Такође је запитао председника владе да ли је свестан да се ради о незаконитом делу, јер без одлуке Црквено-народног сабора нико не може да затражи владареву санкцију за продају манастирске земље, коју је владар у свом допису саборском одбору од 20. августа већ дао, иако Саборска одлука није била донета.⁵²⁸ На Дракулићеву интерпелацију о сазивању Српског црквено-народног сабора председник владе Банфи је коначно одговорио 24. октобра 1895. године. Он је тада признао да влада није предложила владару да се сазове Српски сабор, али је као разлог томе истакао лош материјални положај српских црквених фондова. Наиме трошкови евентуалног Сабора би износили око 24.000 форинти, док се у црквеном фонду налази укупно 97.108 форинти и 71 новчића. Ако је за рад аутономних институција сазивање Црквено-школског сабора неминовност, онда, према Банфијевом мишљењу, потребан новац би требало да прикупе српске православне црквене општине. У погледу саборских аутономних уредби Банфи је приметио да је већину њих влада управо потврдила осим уредбе *О дотацији православног свештенства*, као и уредбе *О православним српским школама*. Све споменуте уредбе влада не може да потврди, јер аутономни Сабор још увек није израдио основни црквени статут⁵²⁹. Тек када Српски сабор одобри основни статут онда ће влада моћи поновно да размотри споменуте уредбе, јер су оне уско

прота Влаховић, Дане Станковић, Ника Максимовић, Б. Стефановић, М. Рогулић, Т. Недељковић, М. Полит-Десанчић, Ј. Секулић, М. Механдић и Вл. Јовановић) и пред њим су се наша два различита предлога. Ника Максимовић се залагао за то да се цело питање изнесе пред Српски сабор, док је Теодора Недељковић изнео мишљење да Одбор треба да прихвати уговор о купопродаји, јер је владар на захтев патријарха већ дао своју сагласност. Прихваћено је Недељковићево мишљење. У српској штампи у Угарској су најкритичнији став против датог поступка српских аутономних органа и угарске владе имали радикали Јаше Томића. Опширније: А. Лебл, *Беочинска каја*, Нови Сад, 1959, 96-102.

⁵²⁸ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XXVI, Budapest, 1895, 36-43.

⁵²⁹ Реч је о Јединственом статуту који је био састављен од присталица патријарха Георгија Бранковић, уз надзор угарске владе, и који је био позван да замени (обухвати) све дотадашње српске аутономне законе. Српски црквено-народни сабор није прихватио Јединствени статут 1892. године, а на Саборима 1897. и 1902. огромну већину посланика су чинили антиклерикално настројени елементи, стога је Статут остао само нацрт. Од 1902. до 1909. одлучујућу улогу у српској аутономији у Угарској су имали радикали Јаше Томића, а од 1909. до 1912. односно њеног укидања, српски самосталци (Српска народна самостална странка). За опширније видети наредно поглавље.

повезане са њим, образлагао је своје гледиште председник Банфи. На интерпелацију поводом продаје земљишта Беочинског манастира председник владе је на Дракулићевоу интерпелацију одговорио 24. октобра 1895. године. Признао је, да је без одобрења Српског црквено-народног сабора предложио владару да одобри продају манастирске земље, што у начелу према владаревој уредби од 14. маја 1875. није смео да учини. Ипак, он се као председник угарске владе одлучио на такав корак, јер је то био захтех српског патријарха. Пошто Дракуклић тада није био присутан у Сабору, Банфију је одговорио 18. новембра 1895. приликом опште расправе буџета за 1896. годину. Нагласио је да не може да прихвати аргументе владе да би рад Српског сабора претерано оптеретило финансије Карловачке митрополије, пре свега из разлога јер је управо на органима митрополије да одлуче одакле ће да покрију трошкове евентуалног Црквено-народног сабора. Напоменуо је да је влада и у прошлости дозвољавала да се Црквено-народни сабор окупи, не разматрајући финансијски положај аутономних српских органа. Дозвољавала је то и 60-их година, када се вредност имовине Карловачке митрополије процењивала на 12 милиона форинти, док је њена вредност 1895. била знатно већа, око 20 милиона форинти укупно. Што се спорних саборских уредби тиче, које се односе на православне вероисповедне школе и на дотацију свештенства, Дракулић је изнео мишљење да је понашање владе лицемерно, јер без Црквено-народног сабора не може да буде донет црквени Статут, документ без којег влада не жели да разматра наведене уредбе. Затим је у погледу продаје земље беочинског манастира поновио свој став да је председник Банфи незаконито поступио, јер је патријархов предлог о продаји земљишта изнео пред владара још пре него што је Саборски одбор донео своје коначно мишљење. На крају је подвукао да је јасно да су угарској влади битнији интереси крупних предузетника него очување материјалних добара Карловачке митрополије. Са Дракулићеви мишљењем поводом владиног поступка у случају продаје земљишта Беочинског манастира су се сагласили и други опозициони посланици. Миклош Кун је у свом говору 17. јануара 1896. Банфијево понашање изравно назвао противзаконитим, недемократским и неуставним.⁵³⁰ Остали

⁵³⁰ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XXVI, 112-113; *Исцо*, XXVII, Budapest, 1895, 4-9; *Исцо*, XXVIII, Budapest, 1896, 187.

српски посланици нису учествовали у саборским расправама, а својим гласом су верно подржавали владине предлоге. У погледу чланства у различитим саборским одборима треба да се наведе да је Милош Бајић био члан привредног одбора, Иван Иванковић је изабран за члана одбора за верификацију саборског дневника, Федор Николић је деловао унутар саобраћајног одбора, одбора за наводњавање и одбрану од поплава, угарске делегације, а био је и председник VI саборског разреда, Васа Поповић и Стеван Јовановић су били чланови правосудног одбора, Јован Стајевић је био члан одбора за наводњавање и одбрану од поплава, док је Петар Лупа деловао унутар одбора за ревизију рачуна.⁵³¹ На седници Угарског сабор од 30. јануара 1894. Федор Николић је као једини српски посланик из Угарске изабран за члана одбора, који је требало да припреми прославу хиљадугодишњице од досељавања Мађара у Паноснку низију, Николић је такође био и владин повереник при осигзрајајућем друштву Адрија, док је у септембру 1894. Милан Зака именован за владиног повереника код Друштва за регулацију горњег тока реке Јегричка.⁵³²

Кључно питање које се нашло пред Угарским сабором у периоду од 1892. до 1896. се односило на судбину вероисповедних закона. Највећи отпор је изазивао владин предлог о обавезном грађанском браку. Крајња левица и Апоњијева Национална странка је у суштини подржавала идеју да се цркве и верске заједнице одвоје од државе, али део опозиционих посланика је сматрало да треба да се очува верски карактер брака у случајевима где је то могуће, стога су предлагали да грађански брак буде факултативан као што је то био случај у аустријском делу Монархије.⁵³³ Векерлеов кабинет није био спреман да прихвати компромисна решења. Било је јасно да се очекује жесток отпор Католичке цркве. Папа Лав XIII је већ у својој енциклици *Constanti Hungarorum* од 2. септембра 1893. позвао католичке вернике у Угарској да се супроставе владиној намери.⁵³⁴ Католичка јерархија је одлучила у новембру 1893. да

⁵³¹ *Исмо*, I, 28-30; *Исмо*, VI, Budapest, 1892, 16.

⁵³² *Исмо*, XV, Budapest, 1894, 332; *Исмо*, XX, Budapest, 1894, 4.

⁵³³ Konez Ibolya Katalin, *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a képviselőház előtt*, Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica, Tomus XXXI. (2013), 57-58.

⁵³⁴ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 303-312; Tanczik Balázs, *Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, одбрањена докторска дисертација, Pázmány Péter katolikus egyetem, Budapest, 2012, 232.

позове вернике из свих краје Угарске да на великом народном збору у Будимпешти изразе неслагање са вероисповедним законима. Највећу улогу у организацији датог окупљања је имао конзервативни политичар, каснији оснивач Католичке народне странке Нандор Зичи. Збор је одржан 16. јануара 1894. у затвореном простору у пештанској Гостионици уз присуство око шест хиљада грађана.⁵³⁵ Против обавезног грађанског брака и за очување српске црквено-народне аутономије су се изразили и православни верници Карловачке митрополије на скуповима у Бечеју, Ади, Молу, Мартоношу, Сенти, Сентомашу, Великој Кикинди, Панчеву, Долову, Шајкашу, Старом Сивцу, Српском Итабеју, Тителу, Чуругу, Башаиду, Новом Саду и Кули, док је збор *Целокупног народа српског* одржан у Сремским Карловцима 19. априла 1894.⁵³⁶ Угарска влада се званично није одлучила да своје присталице изведе на улице престонице, али то је учинио слободоумни кружок близак владиној странци. Идеја је потекла од посланика на Угарском сабору Јаноша Радоце, док је као главни организатор званично наведен турскобечејски посланик Гедеон Рохонци. Збор либералног грађанства је одржан 4. марта 1894. у Градском парку у Пешти. Према званичним полицијским извештајима присуствовало је око осамдесет хиљада лица.⁵³⁷ Општа расправа закона о брачном праву је започета у Представничком дому 19. фебруара 1894. године, а завршена је 12. априла. Приликом гласања владин предлог је задобио подршку 271 посланика, против је гласало њих 106. Српски посланици из редова владине Слободоумне странке (Милан Зака, Иван Ивановић, Стеван Јовановић, Петар Лупа, Федор Николић, Васа Поповић и Јован Стајевић) су били присутни и изјаснили су се за вероисповедне законе, Милош Бајић је био одсутан, док је

⁵³⁵ Klestenitz Tibor, *Két nagyülés Budapesten*, 54-55.

⁵³⁶ MNL OL, K 149, 1894-2-164, министарски саветник Лајош Јекелфалуши-Великом жупану Торонталске жупаније [концепт телеграма], 164. sz. res. eln. 1894, 6. март 1894, Будимпешта; Исто, 1894-2-198, Поджупан Торонталске жупаније Ласло Даниел-Краљевском угарском министарству унутрашњих послова, 9 elnöki szám/1894, 12. март 1894, Велики Бечкерек; Исто, 1894-2-199, Велики жупан Торонталске жупаније Ј. Ронаји-министру унутрашњих послова, 30. sz. biz./1894, 12. март 1894, Велики Бечкерек; Исто, 1894-2-238, министарски саветник Лајош Јекелфалуши-Великом жупану Торонталске жупаније [концепт], 238. res. eln. 1894, 28. март 1894, Будимпешта; Г. Васин, Сабори раскола, 570, 573-574.

⁵³⁷ Klestenitz Tibor, *Két nagyülés Budapesten*, 58-59.

Апоњијевац Паја Дракулић гласао против.⁵³⁸ Српска радикалска штампа је Србе владине посланике назвала издајцима вере и нације.⁵³⁹ У самој расправи је учествовало 85 говорника, према писању мађарских листова најјачи утицај на посланике је имала беседа Ђуле (Јулија) Влашића.⁵⁴⁰ Од српских посланика у дебати је једино учествовао Паја Дракулић. Пошто је 17. априла завршена и специјална расправа у Представничкој кући, законски предлог је предат Великашком дому. Великаши су владин предлог разматрали на седницама од 7. до 10. маја. Већину говорника су чинили епископи Католичке цркве који су жестоко нападали дати предлог.⁵⁴¹ Од Срба своје мишљење су јавно изнели патријарх Георгије Бранковић и умировљени председник Будимпештанске краљевске судбене табле Никола Михајловић. Српски патријарх је своју беседу одржао 8. маја. У њој се надовезао на речи кардинала и примаса Угарске Колоша (Клаудија) Васарија у погледу става Католичке и Православне цркве о светоотајственом карактеру брака. Патријарх је закључио да владин предлог крњи слободу вероисповести која је једна од основних либералних тековина. Посебан проблем код Православне цркве је према патријарховим речима представљала чињеница да православно световно свештенство живи у браку, што би значило да би и свештеници морали пред државним органима да ступе у брак, а то би им отежало да шире побожност код својих парохијана. Поглавар Карловачке митрополије се такође плашио да ће деградација брака на грађански уговор негативно да се одрази на морал становништва. Други специфичан проблем за Карловачку митрополију је чињеница да се владин предлог односио искључиво на Угарску без Хрватске и Славоније, што би могло да угрози јединство дате митрополије, јер би у тако важном питању постојала другачија правна пракса у Угарској од оне у Хрватској и Славонији. Стога је патријарх указао да је јединство

⁵³⁸ Tanczik Balázs, *Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, 240-241; *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XVII, Budapest, 1894, 411-412.

⁵³⁹ *Застава* бр. 53 од 3. априла 1894. године.

⁵⁴⁰ Koncz Ibolya Katalin, *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a képviselőház előtt*, 62-63.

⁵⁴¹ Tanczik Balázs, *Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, 241-242.

Карловачке митрополије загарантовано IX законским чланом од 1868. године.⁵⁴² Никола Михајловић је свој брeвијаран говор одржао истог дана. Истакао је да разуме, чак и подржава владине намере, јер је као судија увидео да је огроман проблем што је једно такво значајно питање засебно регулисано код различитих верских заједница. Ипак, је навео да не може да прихвати владин предлог, јер већина угарских држављана још није способна да схвати да брак може да буде регулисан и од стране државе. Стога се плаши да би се многи скромније образовани становници и даље опредељивали искључиво за црквени брак, што би могло да има тешке правне последице и по њих и по њихово потомство.⁵⁴³ Приликом гласања 10. маја владин предлог је прихватило 118 великаша, а против је гласало 139. Католичка и православна јерархија (од српских православних епископа били су присутни: патријарх Георгије Бранковић, горњокарловачки епископ Михаило Грујић, паркрачки епископ Мирон Николић, бачки епископ Герман Опачић, темишварски епископ Никанор Поповић и вршачки епископ Нектарије Димитријевић) је једногласно била против датог нацрта, док су представници протестантских верских заједница били сагласни са њим.⁵⁴⁴ Упркос таквом исходу догађа Представнички дом је 21. маја поновно прихватио владин предлог. Тада је Векерле затражио од владара да се одрекне неутралног става, као и да именује нове чланове Великашког дома. Фрањо Јосиф је прво одбио Векерлеову сугестију, али је на крају именовано на упражњена места три нова великаша, а затим је и обавестио великаше да из полтичких разлога сматра да се владин предлог мора усвојити. Великашки дом је други пут у погледу закона о брачном праву гласао 21. јуна и усвојио га је са већином од четири гласа (128:124).⁵⁴⁵ Остали вероисповедни закони су такође са значајном већином прихваћени у Представничком дому, али је опозиција великаша и даље била присутна. Коначно под пристиском владара је и Великашки дом био приморан да их прихвати, али често са скромном већином од једног гласа, који је обезбеђивао председавајући Јожеф Слави. Најжешћи отпор је

⁵⁴² *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházánál naplója*, III, Budapest, 1894, 152-154.

⁵⁴³ *Исто*, 182-183.

⁵⁴⁴ *Исто*, 232-233.

⁵⁴⁵ Tanczik Balázs, *Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, 242; *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházánál naplója*, III, 279-280.

изазвао закон о рецепцији јеврејске вере, који је прихваћен тек приликом трећег покушаја. Поред Католичке цркве и српска православна јерархија се противила наведеној намери угарске владе.⁵⁴⁶ Пошто је пропао и покушај папе да преко државног секретара Свете столице кардинала Мариана Рамполе спрече владара да санкционише наведене законе, сви вероисповедни закони су коначно ступили на снагу. Убрзо је и католичка јерархија у Угарској прекинула отпор према Банфијевој влади.⁵⁴⁷

Приликом избора за Угарски сабор 1892. кандидована су десеторица Срба са програмом владине странке у осам изборних округа. У два случаја су Срби „владиновци“ наступали један против другог, стога мандат су освојила осморица. Такође је датом приликом први пут од 1875. једна мађарска опозициона странка, Апоњијева Национална странка, истакла двојицу српских кандидата од којих је један ушао у Угарски сабор. Убрзо после избора Сапаријева влада је поднела оставку, а нов кабинет је саставио Шандор Векерле. Срж Векерлеовог програма су чинили вероисповедни закони који су изазвали огромно незадовољство Католичке цркве. Иако нису учествовали у саборским расправама српски посланици Слободоумне странке верно су са својим гласом помагали угарску владу. Једини Србин у Представничком дому који је гласао против владиних предлога је био Апоњијевац Паја Дракулић, заступник града Сомбора. Он је био и најактивнији српски посланик у Угарском сабору у разматраном периоду. У више наврата је оштро критиковао верску политику Векерлеове владе, не само поводом предложених вероисповедних закона, већ и њен однос према српској црквено-народној аутономији у Угарској. Упркос противљењу дела опозиционих посланика, Представнички дом угарског сабора је вероисповедне законе прихватио са огромном већином, али је Великашки дом у више наврата одбијао да усвоји закон о брачном праву, као и рецепцију јеврејске вероисповести. Свој негативан став о обавезном грађанском браку у Великашком дому су изнели и српски патријарх Георгије Бранковић, али и пензионисани председник Будимпештанске

⁵⁴⁶ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházánál naplója*, V, Budapest, 1895, 186; Tanczik Balázs, *Egyházi jogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, 243-253.

⁵⁴⁷ Tanczik Balázs, *Egyházi jogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, 253-254.

краљевске табле Никола Михајловић. Ипак, под притиском Фрање Јосифа и Великашки дом је изгласао владине верске предлоге, који су после владарске санкције ступили на снагу.

Криза дуалистичког система и пад владине Слободоумне странке

У јеку борбе око вероисповедних закона Векерлеа је на челу угарске владе 14. јануара 1895. заменио Деже (Дезидерије) Банфи. Упркос победи над Католичком црквом Банфијев кабинет је био суочен са низом тешких питања. Предстојали су преговори са аустријском страном око царинске уније и трговинског споразума. Иако је већ 1896. пронађено заједничко решење са владом Казимира Баденија о вишим царинским стопама за пољопривредне производе, привредни део Нагодбе није продужен за још десет година, јер је дошло до пада Баденијевог кабинета у Аустрији. Баденијев наследник Франц Тун фон Хоенштајн је такође био вољан да изађе у сусрет мађарским захтевима. Договорене су нове царинске тарифе, појачан је утицај Угарске у управи Аустро-Угарске банке, али постигнут споразум није могао да буду ратификован у аустријском Царевинском већу због опструкције опозиције. Тада је на предлог Калмана Тисе министар финансија у Банфијевој влади Ласло Лукач израдио законски нацрт према којем би важност постојећег трговинског споразума и царинске уније била једнострано продужена до 1903. године. Опозиционе странке у Угарској су сматрале да је такво решење контрадикторно са законима из 1867. према којима је било предвиђено да се привредни аспекти Аустро-угарске нагодбе продужавају сваке десете године.⁵⁴⁸ Незадовољство опозиције је даље расло због тежњи владе да на захтев двора повећа број регрута из Угарске за заједничку војску. Банфи је покушао да са мањим уступцима примири страсти. Прихваћен је нов закон о обуци домобранских официра,

⁵⁴⁸ Извештај генералног конзула Србије у Будимпешти Барловца о притисцима Апоњијеве Националне странке и Зичијеве Католичке народне странке на министра-председника Банфија због вероисповедних закона, као и о интригама у владиној Слободоумној странци против Банфија: АС, МИД-По, 1897, фасцикла IV, досије I, IV/1-3, Ђорђе И. Барловац-Ђорђе С. Симић, пов. бр. 104, 15. [27.] јануар 1897, Будимпешта.

према којим је војна школа Лудовика подигнута на ранг академије. Такође је 11. април проглашен за национални празник у знак сећања на владареву потврду 48-ашких закона. Ипак, опозиционе странке су донеле заједничку одлуку о опструкцији рада Угарског сабора. Њима су се придружили и дисиденти из Слободоумне странке под вођством грофа Ђуле (Јулија) Андрашија. Због наведених околности нису постојали услови да Сабор прихвати буџет за 1899. годину, што је довело до пада Банфијеве владе. За новог председника владе је именован Калман (Коломан) Сел. Њему је пошло за руком да придобије подршку дисиденета из Слободоумне странке, а 2. марта 1900. је проглашена и фузија Апоњијеве Националне странке са владином Слободоумном странком. Наизглед је појачан положај владе, јер је у Угарском сабору имала подршку 320 посланика. Међутим, дошло је до озбиљних подела унутар владине странке. Чланови некадашње Националне странке су и даље за свог вођу сматрали Алберта Апоњија, самосталну групу су представљали и такозвани Андрашијеви дисиденти, док је срж Слободоумне странке био окупљен око сина Калмана Тисе Иштвана. Упркос наведеним потешкоћама Селова влада је постигла два значајна успеха. Угарски сабор је прихватио да учешће Угарске у заједничким аустро-угарским издацима повећа са 31,4% на 34,4%. Такође је 31. децембра 1902. постигнут нов споразум о царинској унији са аустријском владом Ернста Кербера. Охрабрен таквим исходом Сел је одлучио да удовољи захтевима војних кругова, стога је Сабору предложио да се повећа број регрута за заједничку војску. Насупрот Селовим очекивањима опозиција је поново започела са опструкцијом. Владар је 27. јуна 1903. на чело угарске владе именовao хрватског бана грофа Кароља (Драгутина) Куена-Хедерварија од Хедервара. Он је успео да постигне споразум са вођом Независњачке странке Ференцем (Фрањом) Кошутом о прекиду опструкције, ако влада повуче предлог о броју регрута. Иако је Куен-Хедервари испоштовао договор, Кошут није успео да убеди своју странку да поступи на исти начин. За новог министра-председника је наименован Иштван Тиса. Он је помоћу промене пословника Представничког дома угарског сабора успео да сломи опструкцију опозиције. Међутим на изборима за Угарски сабор почетком 1905. Слободоумна странка први пут од оснивања није успела да освоји већину мандата. Коалицији уједињених опозиционих странака је припало 230 посланичким места, а

Слободоумној странци 159. Ипак, владар Фрањо Јосиф је одбио да неког од предводника опозиције именује за председника угарске владе све док се није уверио да и опозиционе странке прихватају у неизмењеном облику Аустро-угарску нагодбу. Коначно је после ванстраначког кабинета Гезе Фејерварија 8. априла 1906. нову владу саставио дисидент из Слободоумне странке Шандор Векерле.⁵⁴⁹ Поред политичких проблема који су долазили до изражаја приликом саборских расправа постојале су и знатно дубље супротности унутар угарског друштва на прелому векова. Угарска влада је од 1875. улагала значајна новчана средства у индустријализацију земље, што је довело до незадовољства велепоседника, који су захтевали подршку пољопривреди. Такође је знатно порастао и број сиромашних радника у градовима међу којима су разна социјалистичка учења имала све више присталица. Стога је 1890. долшо до оснивања Социјалдемократске странке Угарске. Почетком XX века су се појавиле и разне аграрне политичке партије, које су заступале интересе ситних поседника. Наведене групе због рестриктивног изборног закона у Угарској нису биле заступљене у Угарском сабору, али су биле способне да мобилишу део градског и сеоског становништва против владе.⁵⁵⁰ Поред друштвено-економских супротности постојало је и незадовољство различитих немађарских нација у Угарској са сопственим положајем. Пошто мађарске политичке странке нису биле вољне да измене народносни закон из 1868. у прилог немађарског становништва, предводници националних опозиционих странака Срба, Румуна и Словака су 1895. одлучили да сазову збор немађарских нација у Будимпешти. Народносни конгрес је одржан 10. августа 1895. у хотелу Национал у Вацкој улици. Тада је усвојен програм од 22 тачке који је предвиђао широку аутономију за немађарске народе унутар угарских жупанија

⁵⁴⁹ П. Рокаи-З. Ђере-Т. Пал-А. Касаш, *Историја Мађара*, 488-492; Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 313-413; *Исто*, II, 5-120; Merényi László, Boldog békeidők. Magyarország 1900–1914, 32-60; Hanák Péter, *A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén*, Magyarország története VII/1, 209-234; Исто, *A belpolitikai válság kiéleződése*, Magyarország története VII/1, 517-529; Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus*, 113-139, 142-147; Исто, *A dualizmus válságperiódusa*, 19. századi magyar történelem 1790 – 1918, 421-443.

⁵⁵⁰ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 253-269; Hanák Péter, *Magyarország társadalma a századforduló idején*, Magyarország története, VII/1, 403-516; Мишњење српског генералног конзула у Будимпешти о притисцима аграрних кругова на угарску владу због увоза жита из Краљевине Србије: АС, МИД-По, 1897, фасцилла III, досије VI, III/558-559, Ђорђе И. Барловац-Ђорђу С. Симићу, пов. бр. 907, 24. март [5. април] 1897, Будимпешта.

и градских муниципија, али је такође захтевана и њихова арондација на националној основи. Истакнута је потреба и за изменом изборног закона, као и за већим бројем представника немађарског становништва у Великашком дому. Док се наведени захтеви не усвоје предводници немађарских нација су сматрали да не постоје услови за учешћем на изборима за Угарски сабор.⁵⁵¹ Упркос наведеном развоју догађаја кључне политичке странке су остале јединствене у мишљењу да се игноришу друштвено-економске и националне супротности унутар Угарске.

Избори за Угарски сабор 1896. су одржани у периоду од 28. октобра до 4. новембра. Иако петогодишњи мандат старог саборског сазива још није био истекао, председник Угарске владе Банфи је затражио од владара да распусти Сабор како би се повећала владина већина пре него што се Сабору поднесу кључни законски предлози из домена Аустро-Угарских привредних и финансијских односа. Радило се о захтеву аустријске стране да Угарска узме веће учешће у заједничким финансијама, а такође је било потребно да Сабор прихвати споразум о трговини и царинској унији између Угарске и Аустрије. У намери да постигне свој циљ Банфи није бирао средства.

⁵⁵¹ MNL OL, K 149, 1895-2-1318, главни капетан државне полиције будимпеште Шандор Шелеји-министру унутрашњих послова Дежеу Перцелу, 7309/1895, 11. август 1895, Будимпешта; Исто, 1895-2-1335, министар Перцел-председништву министарског савета [концепт], 1335 sz. res. eln. 1895, 20. август 1895, Будимпешта; Славко М. Ћирић, *Полит на народном конгресу у Будимпешти 1895*, Летопис Матице српске, књига 338, свеска 1 (1933), 171-177; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 168-171; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 378-379.

Табела 18: Расподела мандата у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији приликом избора за Угарски сабор 1896. године.⁵⁵²

Област		Бачка жупанија	Торонталска ж	Тамишка ж.	Угарска
Странка					
Слободоумна странка	број мандата	16	13	10	290
	%	94,1	100	91	70,21
Национална странка	бр.	/	/	/	33
	%	/	/	/	8,23
Независњачка а 48-ашка странка	бр.	/	/	/	50
	%	/	/	/	12,10
Независњачка а 48-ашка странка (Угронова група)	бр.	/	/	/	11
	%	/	/	/	2,66
	бр.	/	/	1	18

⁵⁵² Посланици су са разматраног подручја били: **Бачка жупанија**: Слободоумна странка: Алберт Беде (Апатин), Иштван Безереди (Стара Кањижа), Бела Гомбош (Стари Бечеј), Деже Громон (Товаришево), Иван Ивановић (Кулпин), Пал Ковач (Сента), Ласло Козма (Нови Врбас), Пал Латинковић (Риђица), Карољ Молнар (Озаци), Јожеф Пиуковић (Крњаја), Шандор Плос (Баја), Ђула Рохоњи (Нови Сад), Јанош Сечењи (Сомбор), Бела Вермеш (Суботица-2), Шандор Војнић (Суботица-1) и Милан Зака (Тител); Ван странке: Тамаш Шишковић (Алмаш); **Торонталска жупанија**: Слободоумна странка: Јожеф Бабић (Жомбоља), Бени Беличка (Банатски Комлош), Бела Чавоши (Пардањ), Ерне Даниел (Панчево), Пал Демко (Велики Бечкерек), Стеван Јовановић (Уздин), Јене Карачоњи (Зичифалва), гроф Калман Нако (Велики Сент-Миклош), Геза Пап (Сент Ђурађ), Гедон Рохонци (Турски Бечеј), Јанош Ронаи (Ловрин), Бела Талиан (Турска Кањижа) и Ристо Телчки (Велика Кикинда); **Тамишка жупанија**: Слободоумна странка: Ференц Бешењеи (Мали Бечкерек), Ференц Капдебо (Нови Арад), барон Геза Фејервари (Темишвар), Ђула Гергеи (Липа), Ференц Херцег (Вршац), Шандор Јаничари (Рекаш), Коста Јовановић (Моравица), Карољ Мајер (Чакова), Имре Сивак (Бела Црква), Имре Варгић (Ритберг), Католичка народна странка: Ференц Блашковић (Орцифалва). Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1896 – 1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, Budapest, 1897; Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

Католичка народна странка	%	/	/	9	4,36
Румунска народна странка		/	/	/	1
		/	/	/	0,24
Ванстраначке личности	бр.	1	/	/	10
	%	5,9	/	/	2,42
Укупно	бр.	17	13	11	413
	%	100	100	100	100

Избори за Угарски сабор 1896. су упамћени по притиску владе на опозиционе бираче, као и по великом броју неправилности. Резултат није изостао, Слободоумна странка је остварила свој најбољи резултат још од избора из 1875. У јужној Угарско је према очекивањима успех Слободоумне странке био још упечатљивији. Од раније се показало као правило да највећа опозициона странка Независњачка странка не успева да придобије подршку бирача у срединама са мешовитим националним саставом, због израженог мађарског шовинизма њених предводника. Поред владине странке кандидате немађарске националности је имала и Апоњијева Национална странка, као и новооснована Католичка народна странка грофа Нандора Зичија.⁵⁵³ Од Срба са програмом владине Слободоумне странке су кандидовани: Јован Стајевић у Мохачу, Иван Ивановић у Кулпину, Милан Зака у Тителу, Стеван Јовановић у Уздину, Јован Крстић у Великом Бечкереку, Риста Телечки у Великој Кикинди и Петар Лупа у Сентандреји. Национална странка је поново истакла Јосифа Јагића у Мохачу и Пају Дракулића у Сомбору. Избори у Мохачу су протекли у напетој и неизвесној атмосфери. Јагића су бирачима препоручили и предводници Националне странке гроф Алберт Апоњи и Нандор Хорански. Поред наведене двојице се за мандат у Мохачу борио и католички капелан из Сечуја Деже Нојмајер из редова Католичке народне

⁵⁵³ Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 347-348; Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*, 53-54.

странке. Приликом гласања 28. октобра Стајевић је освојио 988 гласова, Јагић је задобио подршку 875 бирача, а за Нојмајера се определило 557 лица. Пошто ниједан кандидат није задобио апсолутну већину гласова одржани су ужи избори 22. новембра. Као победник је изашао адвокат Јосиф Јагић освојивши 1440 гласова, док је Стајевић успео да обезбеди поршку 1229 грађана. Победи Јагића је допринела чињеница да су локални одбори Католичке народне странке и Независњачке странке одлучили да подрже њега насупрот владином кандидату.⁵⁵⁴ У Сомбору се такође распламсала жестока борба између Апоњијевца Паје Дракулића и „владиновца“ Јожефа Сечењија. Градски одбор Тисине Слободоумне странке је 18. октобра у Сомбору одржао народни збор на којем је Сечењи представио свој програм. За председнике изборног одбора дате странке у Сомбору су изабрани Жигмонд Коцкар и Јован Вујић.⁵⁵⁵ Влади наклоњен локални мађарски лист је оптуживао Дракулића и Националну странку да помоћу националних супротности желе да осигурају Дракулићев избор позивајући сомборске Србе да своју подршку дају српском кандидату без обзира на његов програм и дотадашњи рад.⁵⁵⁶ Приликом избора ипак је надвладао Сечењи са 123 гласа разлике.⁵⁵⁷ У Кулпину је мандат припао Ивану Ивановићу, јер је са огромном већином од 804 гласа поразио Милоша Штефановића из редова Католичке народне странке.⁵⁵⁸ Милан Зака је у Тителу такође однео упечатљиву победу. За њега је гласало 1061 бирач, а за противкандидата Божидара Јефтића са програмом Католичке народне странке свега 97.⁵⁵⁹ У Великом Бечкерекy су се за мандат надметали Јован Крстић и Пал Демко, обојица из редова владине странке. Успешнији је био дотадашњи посланик Демко, који је освојио 880 гласова, док су се за бившег градоначелника Крстића определила 384 бирача.⁵⁶⁰ У Великој Кикинди су као кандидати били истакнути градоначелник Риста

⁵⁵⁴ Koroknai Ákos, *Az 1896. évi választások Délkelet-Dunántúlon*, Szita László (прир.), Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei levéltár évkönyve 1983–1984, Pécs, 1985, 119-121.

⁵⁵⁵ *Наше доба* бр. 77 од 5. (17.) октобра 1896; *Bácska* бр. 80 од 20. октобра 1896.

⁵⁵⁶ *Bácska* бр. 81 од 23. октобра 1896.

⁵⁵⁷ *Застава* бр. 156 од 18. октобра 1896. године; *Bácska* бр. 83 од 29. октобра 1896.

⁵⁵⁸ *Застава* бр. 158 од 22. октобра 1896; *Наше доба* бр. 81. од 19 (31). октобра 1896; *Bácska* бр. 83 од 29. октобра 1896.

⁵⁵⁹ *Застава* бр. 156 од 18. октобра 1896; *Наше доба* бр. 81. од 19 (31). октобра 1896; *Bácska* бр. 83 од 29. октобра 1896.

⁵⁶⁰ *Застава* бр. 157 од 20. октобра 1896; *Torontál* бр. 251 од 31. октобра 1896.

Телечки са програмом владине странке и Павле Еремић као ванстраначка личност. У току предизборне кампање Еремић је истакао да му је главна брига ревизија вероисповедних закона. Победу је однео Телечки освојивши 827 гласова насупрот Еремићевих 628.⁵⁶¹ У Уздину је избор био једногласан, за посланика је проглашен Стеван Јовановић.⁵⁶² Петру Лупи је такође пошло за руком да себи обезбеди још једном место сентандрејског заступника пошто је поразио Јаноша Чањија из Угронове Независњачке странке.⁵⁶³ У складу са одлуком Народносног конгреса српске националне опозиционе странке нису узела учешће у изборној борби.⁵⁶⁴ До краја датог саборског периода одиграла се једна лична промена у погледу српских посланика. У јануару 1901. је Милан Зака поднео оставку како би био наименован за градског великог жупана Панчева и Вршца. Уместо њега је у фебруару исте године за шајкашког посланика изабран његов млађи брат Стефан.⁵⁶⁵ Приликом избора за Угарски сабор 1896. са програмом владине странке су била истакнута седморица српских кандидата од којих су петорица успела да освоје мандат. У Мохачу је Србин „владиновац“ претрпео пораз од Србина из редова Националне странке, док су бирачи у Великом Бечкереку између двојице присталица Слободоумне странке махом поверење указали Мађару Палу Демку насупрот Јовану Крстићу.

Слично претходном сазиву Угарског сабора и у периоду од 1896. до 1901. најактивнији српски посланик је долазио из редова опозиционе Националне странке. У питању је мохачки заступник Јосиф Јагић. Он је директно учествовао у две најзначајније саборске расправе. У првом случају се радило о покушају угарске владе да царинску унију и трговински споразум са Аустријом једнострано продужи до 1903. године, док је други везан за предлог Иштвана Тисе да се буџет за 1898. без расправе продужи за још неколико месеци, јер нису постојали услови да се нов буџет усвоји због опструкције рада Сабора од стране опозиције. Поводом наведених догађаја Јагић

⁵⁶¹ *Застава* бр. 158 од 22. октобра 1896.

⁵⁶² *Наше доба* бр. 81. од 19 (31). октобра 1896; *Torontál* бр. 248 од 28. октобра 1896.

⁵⁶³ *Застава* бр. 156 од 18. октобра 1896; *Наше доба* бр. 81. од 19 (31). октобра. 1896.

⁵⁶⁴ *Застава* бр. 149 од 6. октобра 1896.

⁵⁶⁵ *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XXIV, Budapest, 1901, 190-191.

се први пут обратио посланицима 10. септембра 1898, када је оптужио министре да свесно крше нагодбене законе од 1867. и позвао их је да успоставе засебну угарску царинску област.⁵⁶⁶ Затим се 14. новембра 1898. јавно осврнуо на говор Ишвана Тисе у којем је Тиса предложио да се ваљаност буџета аутоматски продужи, јер је према његовим речима опозиција несавесним деловањем блокирала државну апаратуру. Јагић је порицао моралну основу Тисиног говора, он је сматрао да је опозиција приморана крајњим средствима да се бори против Банфијеве владе, која не преза ни од најгоре корупције.⁵⁶⁷ Опозиција је у суштину постигла свој циљ, јер је Банфи почетком 1899. поднео своју оставку. Јагић је у још неколико наврата оштро критиковао владу. Тако се 31. јула 1897. изјаснио против зајма од 123 милиона форинти за развој железница сматрајући да је за модернизацију и даљу изградњу железничке мреже влада требала да користи сопствене приходе државних железница.⁵⁶⁸ Неколико дана касније 2. августа је критиковао поступак владе приликом изградње железничке линије Велики Бечкерек-Жомбоља, јер је министарство саобраћаја пристало да накнадно извођачима радова исплати додатних два милиона форинти због штете коју су претрпели у току епидемије колере. Поступак владе је правдао министар саобраћаја барон Ерне Данијел појаснивши да је све урађено у складу са уговором.⁵⁶⁹ Јагић је учествовао и у расправама два законска нацрта. У току специјалне дебате закона о државној помоћи свештенству 26. априла 1898. је предложио измену 3§ према којем би државну помоћ осим свештеника могли да траже и виши органи одређене цркве или верске заједнице. Сабор је на препоруку министра просвете и богочасти Ђуле Влашића прихватио Јагићев предлог. Такође је предложио и исправку 9§ желећи да се омогући самим свештеницима да уложе протест уколико им влада не одобри захтев за допуну плате. Према предлогу саборске већине право жалбе је омогућено само представницима дате цркве или верске заједнице. Већина је одбила наведену Јагићеву исправку.⁵⁷⁰ Огласио се и 13. јуна 1900. приликом расправе закона о течајевима за

⁵⁶⁶ *Az 1896. évi november hó 23-ára kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XVII, Budapest, 1898, 84-85.

⁵⁶⁷ *Исто*, XVIII, Budapest, 1898, 166-168.

⁵⁶⁸ *Исто*. IX, Budapest, 1897, 143-144.

⁵⁶⁹ *Исто*, 181-182.

⁵⁷⁰ *Исто*, XV, Budapest, 1898, 229-232, 252.

образовање јавних бележника. Сматрао је да је младим кандидатима потребно више искуства. Стога је предложио да после курса на којем би усвојили теоретско знање још две године проведу под надзором муниципија као стажисти. Већина је прихватила владин предлог према којем је за праксу било предвиђено годину дана.⁵⁷¹ Јагић је у разматраном периоду поднео и неколико интерпелација, као и предлога. У свом првом обраћању Угарском сабору је 6. априла 1897. поднео интерпелацију на министра председника у вези српске црквено-народне аутономије. Истакао је да је протекло скоро тридесет година од 1868. године када је Угарски сабор у IX законском члану гарантовао вероисповедну самоуправу угарским Србима, али да српски аутономни послови још увек нису уређени. Српски црквено-народни сабори су почетком 70-их година израдили Саборско устројство, које је круна 1875. потврдила. Међутим тадашња угарска влада је без сагласности Српског сабора у наведено устројство унела ставке које су прошириле владин делокруг у погледу врховног надзора. Од онда је угарска влада у бројним приликама повредила српску аутономију, а најмаркантнији пример је именовање бачког епископа Германа Анђелића за српског патријарха навео је Јагић. Стога је позвао угарског министра председника да у што скорије време сазове Српски црквено-народни сабор како би се уредили српски аутономни послови. Председник угарске владе Банфи је на Јагићеву интерпелацију одговорио одмах на истој седници. Према његовом мишљењу хаотични односи унутар српске црквено-народне аутомије су последица дуготрајног сукоба између српских политичара, посланика на Српским саборима и српске православне јерархије. Истакао је да постоји сагласност између круне и владе да се Српски сабор сазове у току 1897. и да ће то највероватније да буде учињено одмах после избора за Хрватско-славонски сабор. Ипак је напоменуо да влада може да потврди само такав српски црквено-народни статут који одговара намерама угарске владе у погледу њеног права на врховни надзор. Упозорио је Јагића да су Срби пропустили прилику да на исти начин као Румуни уреде своје аутономне послове, а да његова влада не жели да потврди за Србе црквено-народни статут какав имају Румуни. Јагић је на излагање министра председника

⁵⁷¹ Исто, XXIX, Budapest, 1900, 284.

приметио да угарска влада нема разлога да страхује од Срба, те да не разуме због чега Срби не би имали сличан црквено-народни статут као и Румуни. Банфи је на крају просто закључио да се он као министар-председник не слаже са одређеним уредбама статута Румуна и сматра да је грешка што је тадашња влада поднела круни такав документ на потврду.⁵⁷² Наредни пут се мохачки посланик Јагић обратио Сабору 30. јуна 1897. уочи владарске санкције закона са којим је војна школа Лудовика дигнута на ранг академије. Датом приликом је упутио интерпелацију на министра одбране у погледу да ли ће се новчана средства из Текелијиног фонда издвајати и за српске војне питомце на новоуспостављеној академији, као што је то предвиђено у случају да се школа Лудовика правно изједначи са војном академијом у Бечком Новом Месту. Одговор барона Гезе Фејерварија је био потврдан.⁵⁷³ Такође је приликом расправе буџета министарства пољопривреде 11. фебруара 1898. позвао владу да реши проблем пољских вода уз реку Дунав на потезу од Баје до Бездана.⁵⁷⁴ Своју последњу интерпелацију је поднео 23. новембра 1898. на министра финансија у којој је захтевао да се због филоксере општини Шумберак у Барањској жупанији врати део новца који је наведена општина 1894. уплатила на име пореза на потрошњу. Одговор министра финансија Ласла Лукача је уследио тек 15. маја 1899. Министар је истакао да се и сам уверио да је предложени порез превелик за дату општину, стога је одредио да се износ од 3072 форинти за 1893. годину умањи за 1055 форинти, а свота од 1600 форинти за 1894. за 349. Јагић је захтевао да влада у већој мери изађе у сусрет општини Шумберак.⁵⁷⁵ Срби из редова владине странке су ретко говорили у Угарском сабору. Најзапаженију беседу је одржао великокикиндски посланик Риста Телечки. 6. фебруара 1900. приликом опште расправе буџета за 1900. годину. У њој је похвалио делатност владе, указао на јачање Слободумне странке захваљујући мудрости и способности њених вођа. Истакао је да као Србин не верује присталицама Католичке народне странке када тврде да желе да поправе положај немађарског становништва у Угарској. Према његовом мишљењу међу угарским Србима није било кругова који би

⁵⁷² Исто, V, Budapest, 1897, 314-320.

⁵⁷³ Исто, VII, Budapest, 1897, 263-265.

⁵⁷⁴ Исто, XII, Budapest, 1898, 376-377.

⁵⁷⁵ Исто, XVIII, Budapest, 1898, 312-313; Исто, XXII, Budapest, 1899, 229-230.

желели да одцепе део угарске државне територије. У име Срба је захтевао једино да се влада брине и о њиховим културним потребама. Такође је позвао министра-председника да упркос неуспешном раду Српског црквено-народног сабора 1897. поново сазове Српски сабор, јер је иначе немогуће да се уреди српска вероисповедна аутономија. На крају је истакао да прихвата владин предлог буџета. О угарском домољубљу Телечког су се похвално изјаснили и посланици Независњачке странке. У својим говорима наредног дана су га поименично споменули Бела Мезеши и Еден Барта. Мезеши је чак његово излагање упоредио са беседама Јакова Игњатовића на Угарском сабору из 1861. године.⁵⁷⁶ Телечки се наредни пут обратио Сабору 21. марта 1900. приликом дебате буџета министарства просвете и богочасти. Захвалио се министру за његову помоћ коју је пружио приликом изградње нове зграде великокикиндске гимназије, а замолио је надлежне органе да се у план и програм уврсти предмет српски језик и књижевност за српску омладину. Напоменуо је да наведена пракса већ од раније постоји код државних гимназија у Великом Бечкереку и Темишвару. Државни секретар Михаљ Жилински је обећао да ће министарство да размотри предлог великокикиндског посланика.⁵⁷⁷ Осим њега од Срба „владиноваца“ се Сабору обратио још једино кулпински посланик Иван Ивановић. Први пут је говорио 23. фебруара 1897. приликом расправе буџета министарства пољопривреде. Своју пажњу је окренуо према коњогојству и стању државних ергела у Угарској. Подржао је владину намеру да за наведене потребе издвоји више новца него претходних година. Одушевљено је саопштио осталим посланицима да је Угарска способна да подмири сопствене потребе, али и да извезе већу количину коња у иностранство. Извезено их је 1894. 30 хиљада, а годину дана касније шест хиљада више. Ипак у појединим великим трговачким центрима попут Суботице је осетно да постоји могућност да се прода још више, пре свега због интересовања странаца. Ивановић је позвао владу да помогне у још већој мери домаће коњарство и да на тај начин настави

⁵⁷⁶ Исто, XXVI, Budapest, 1900, 196-199, 217; Опширније о деловању Јакова Игњатовића на Угарском сабору 1861. године: Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић. Политичка биографија*, Сремски Карловци, 1994, 85-94.

⁵⁷⁷ *Az 1896. évi november hó 23-ára kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XXVIII, Budapest, 1900, 101-102.

традицију која у Угарској датира још од првих краљева. Предложио је да се квалитетни коњи из државних ергела уз повољне услове продају домаћим газдама, а да се непосредан извоз из њих укине. Упозорио је владу да је осетан одређен негативан тренд код домаћих сеоских газди да се у већој мери окрећу ка узгајивању тркачих коња него запрежних и теретних. На крају је позвао опозицију да прихвати владин буџет за пољопривреду, уз напомену ће се сва уложена средства вишеструко вратити.⁵⁷⁸ Своју наредну беседу је Иван Ивановић одржао 3. марта 1900. приликом дебате буџета министарства трговине. Указао је на чињеницу да буџетска расправа представља значајан моменат у парламентарном животу сваке земље, јер се посланицима пружа могућност да контролишу политику владе. Изнео је своје мишљење да је протеклих хиљаду година проведено у знаку борбе Угарске за опстанак, а изразио је и жељу да наредни миленијум буде посвећен привредном и културном развоју земље. Навео је да је Угарска у претходних педесет година прошла кроз значајне промене у погледу развоја привреде, што је поред позитивних тековина, довело и до озбиљних друштвених и економских проблема. Као пример је навео да су средњи и ситни поседници презадужени, те да једва могу да сносе државне трошкове. Истакао је да је за њих немогуће да опстану ако се баве само пољопривредом, већ је потребно да се окрену према занатству и трговини. Потешкоћу представља чињеница да многи Мађари, али и остали хришћани не желе да се баве наведеним гранама привреде сматрајући да су оне понижавајуће за слободног човека. Позвао је владу да помогне развој индустрије у јужној Угарској, како би и немађарско становништво земље, које је у сталешком периоду уживало разне привилегије, прихватило ново грађанско уређење. На крају је од наложеног министарства затражио помоћ за сеоске газде Старог Футога чија је винова лоза у Срему страдала од филоксере.⁵⁷⁹ У погледу чланства српских посланика у саборским одборима треба да се наведе да је Јосиф Јагић био члан VIII одбора за верификацију мандата и молбеног одбора, Стеван Јовановић је деловао унутар правосудног одбора, Петар Лупа је узимао учешће у раду одбора за ревизију рачуна, Милан Зака је био члан одбора за ревизију завршног рачуна, Иван Ивановић

⁵⁷⁸ Исто, IV, Budapest, 1897, 185-187.

⁵⁷⁹ Исто, XXVII, Budapest, 1900, 28-29.

је деловао у економском одбору, док је Риста Телечки био биран у одбор за наводњавање и одбрану од поплава.⁵⁸⁰ Слично претходном сазиву Угарског сабора Милан Зака је поновно именован за повереника министарства пољопривреде код Друштва за регулацију горњег тока реке Јегричка, стога је често био одсутан са саборских седница.⁵⁸¹

У саборском периоду од 1896. до 1901. најречитији српски посланик је био Јосиф Јагић. Као присталица опозиционе Националне странке он је у више наврата жестоко критиковао Банфијеву владу. За Србе у Угарској од највећег значаја је била његова интерпелација на министра председника у вези српске црквено-народне аутономије, поготово када се узме у обзир да је као референт Саборског одбора петнаесторице српског црквено-народног сабора одлично познавао наведену област. Такође је значајно да није испустио из вида ни проблеме свог изборног округа, стога је јасно да је у потпуности оправдао поверење својих бирача. Сем њега од српских посланика Сабору су се обратили још само Риста Телечки и Иван Ивановић. Слично Јагићу и Телечки је захтевао од владе да поштује културне и верске потребе српског народа у Угарској, док је Ивановић указао на потребу да се јужна Угарска брже развија у привредном погледу.

Избори за Угарски сабор 1901. су одржани између 2. и 9. октобра. Слично претходним годинама владина Слободоумна странка је у јужној Угарској остварила изванредне резултате, док је у целини посматрано имала нешто мање успеха него 1896. упркос фузији са Националном странком. Ипак влада је имала значајну загарантовану већину у Представничком дому.

⁵⁸⁰ Исто, I, Budapest, 1897, 26-27.

⁵⁸¹ Исто, 25.

Табела 19: Расподела мандата у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији приликом избора за Угарски сабор 1901. године.⁵⁸²

Област		Бачка жупанија	Торонталска ж.	Тамишка ж.	Угарска
Странка					
Слободоумна странка	број мандата	13	12	11	277
	%	76,5	92,4	100	67,07
Независњачка 48-ашка (Кошутова) странка	бр.	2	/	/	79
	%	11,8	/	/	19,12
Независњачка 48-ашка (Угронова) странка	бр.	1	/	/	13
	%	5,9	/	/	3,14
Католичка народна странка	бр.	/	/	/	25
	%	/	/	/	6,05

⁵⁸² На наведеном подручју су 1901. изабрани: **Бач-Бодрошка жупанија**: Слободоумна странка: Павле Дракулић (Сомбор), Петер Фернбах (Апатин), Деже Громон (Товаришево), Јован Хаџи (Нови Врбас), Геза Латиновић (Алмаш), Пал Латиновић (Риђица-одрекао се мандата-изабран Шандор Плос), Корнелије Михајловић (Кулпин), Карољ Молнар (Оуаци), Јожеф Пиуковић (Крњаја), Ђорђе Радовановић (Стари Бечеј), Ђула Рохоњи (Нови Сад), Шандор Војнић (Суботица-2) и Стефан Зака (Тител, од 1902. Стеван Јовановић); Независњачка и 48-ашка (Угронова) странка: Мартон Ловаси (Стара Кањижа); Независњачка и 48-ашка (Кошутова) странка: Шимон Мукшић (Суботица-1) и Аладар Рајх (Баја); Ван странке: Миклош Барта (Сента-некадашњи члан 48-ашке странке); **Торонталска жупанија**: Слободоумна странка: Бени Беличка (Велики-Банатски Комлош), Бела Ботка (Уздин), Бела Чавоши (Пардањ), Ђула Чеконић (Жомбоља), Ерне Даниел (Панчево), Павле Еремић (Велика Кикинда), Јене Карачоњи (Зичифалва), Геза Пап (Сент-Ђурађ), Ерне Ронаи (Велики Сент-Миклош), Јанош Ронаи (Ловрин), Ференц Сабо (Велики Бечкерек), Бела Талиан (Турска Кањижа), Српска народна радикална странка: Љубомир Павловић (Турски Бечеј); **Тамишка жупанија**: Слободоумна странка: Ференц Блашковић (Орцифалва), Геза Фејервари (Темишвар), Бела Филип (Липа), Ласло Горове (Ритберг-Вегвар), Адолф Лендл (Рекаш), Ђерђ Манаси (Моравица), Карољ Мајер (Чакова), Ђула Рубинек (Нови Арад), Јанош Земајер (Вршац), Ференц Штајнер (Мали Бечкерек) и Имре Сивак (Бела Црква). Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, Budapest, 1901; Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 424.

Словачка народна странка	бр.	/	/	/	4
	%	/	/	/	0,97
Српска народна радикална странка	бр.	/	1	/	1
	%	/	7,6	/	0,24
Демократска странка	бр.	/	/	/	1
	%	/	/	/	0,24
Ванстраначке личности	бр.	1	/	/	13
	%	5,9	/	/	3,14
Укупно	бр.	17	13	11	413
	%	100	100	100	100

Од Срба са владиним програмом су кандидовани: Јован Стајевић и Јосиф Јагић у Мохачу, Павле Дракулић у Сомбору, Корнелије Михајловић у Кулпину, Ђорђе Радовановић у Старом Бечеју, Јован Хаџи у Новом Врбасу, Стефан Зака и Милан Милосављевић у Тителу, Паја Еремић и барон Ђорђе Рајачић у Великој Кикинди, као и Петар Лупа у Сентандреји. Наведеном приликом у Мохачу су превагу однеле Стајевићеве присталице. Слично Мохачу и у Сомбору су због фузије Слободоумне странке и Националне странке била истакнута два кандидата са истим програмом. Победио је Србин Павле Дракулић са 411 гласова већина насупрот Јожефу Сечењију.⁵⁸³ У Кулпину је уочи гласања Иван Ивановић из здравствених разлога одбио понуђено му посланство.⁵⁸⁴ Владина странка је кандидовала среског управника Бачке жупаније Корнелија Михајловић, који је са огромном већином поразио двојицу опозиционара. Михајловић је задобио подршку 1034 бирача, за социјалисту Мишку Гросмана су се определила 165 лица, а за Пају Гостовића са српским националним опозиционим програмом 94.⁵⁸⁵ У Старом Бечеју су се за мандат надметали новосадски

⁵⁸³ *Bácska* бр. 77 од 3. октобра 1901.

⁵⁸⁴ *Наше доба* бр. 104 од 21. септембра (4. октобра) 1901.

⁵⁸⁵ *Bácska* бр. 77 од 3. октобра 1901.

адвокат Ђорђе Радовановић и Пал Гринбаум са програмом владине странке, док су из редова опозиционих странака била истакнута више лица. Радовановић је освојио 526 гласова, Гринбаум 367, Сич 282, Терек 208, социјалиста Геза Малешевић 198, а српски опозиционар Панта Поповић 336.⁵⁸⁶ Приликом ужег избора 19. новембра победу је однео Радовановић освојивши 1163 гласова, док су се за Гринбаума определила 860 бирача.⁵⁸⁷ У Новом Врбасу је изабран лекар Јован Хаџи поразивши Керестеља Хилкенеа, који је такође заступао владин програм. Хаџи је задобио подршку 1730 грађана, а Хилкене 291.⁵⁸⁸ У Тителу су била истакнута двојица Срба из редова владине странке. Успешнији је био адвокат Стефан Зака за кога су се определила 850 гласача, док су Милосављевића подржала 476 Шајкаша.⁵⁸⁹ Слична ситуација је била и у Великој Кикинди, где су се за мандат надметали Паја Еремић и барон Ђорђе Рајачић. Изборна срећа је била више наклоњена Еремићу који је освојио 1046 гласова, док су се за Рајачића определила 527 бирача.⁵⁹⁰ У Сентандреји је Петру Лупи поново пошло за руком да освоји мандат, међутим није дочекао крај наведеног саборског периода јер је преминуо 28. децембра 1904.⁵⁹¹ Наредне изборе није доживео ни Паја Еремић, јер је убијен у јануару 1904. године. После његове смрти Велику Кикинду је у Сабору заступао Риста Телечки.⁵⁹² Убрзо после избора шајкашки посланик Стефан Зака је поднео оставку. Уместо њега је изабран Стеван Јовановић који је на допунским изборима 29. децембра 1902. победио Милосављевића са 54 гласова већине захваљујући подршци мађарских бирача из Тисакалманфалве.⁵⁹³ Из редова српске националне опозиције за мандат се изборио једино Љубомир Павловић у Турској Кањижи. Он је био успешнији од дугогодишњег посланика датог изборног округа Гедонеа Рохонџија.⁵⁹⁴ Приликом општих избора за Угарски сабор 1901. је кандидовано

⁵⁸⁶ Исто.

⁵⁸⁷ *Bácska* бр. 91 од 22. новембра 1901.

⁵⁸⁸ *Bácska* бр. 77 од 3. октобра 1901.

⁵⁸⁹ Исто.

⁵⁹⁰ *Torontál* бр. 227. од 4. октобра 1901.

⁵⁹¹ Ш. Месарош, *Партијско-политичке борбе*, 124-126.

⁵⁹² Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc, *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1910, 444.

⁵⁹³ *Bácska* бр. 99 од 30. децембра 1902.

⁵⁹⁴ *Torontál* бр. 244 од 24. октобра 1901.

једанаесторо Срба са владиним програмом у осам изборних округа. Пошто су се у три случаја међусобно надметали, осморица их је изабрано. У већини случајева не само да су морали да поразе опозиционе кандидат, већ је и владина Слободоумна странка најчешће имала више од једног кандидата за сваки расположив мандат.

У саборском периоду од 1901. до 1905. Срби из редова владине странке су се ретко јављали за реч. Само су Ђорђе Радовановић и Јован Хаџи одржали по једну беседу у којима су осталим посланицима предочили своја мишљења о положају правне односно медицинске струке у Угарској. Први је говорио Јован Хаџи 10. марта 1902. приликом расправе буџета министарства унутрашњих послова. Као лекар се одлучио да посланицима представи стање здравства у Угарској које је тада било под ингеренцијом наведеног министарства. Указао је на чињеницу да Угарска у великој мери заостаје од развијених држава, пре свега је велика стопа смртности новорођенчади. Близу једне трећине све деце је 1901. преминуло у датом узрасту. Такође је навео да су код становништва веома раширени различити обичаји који доприносе ширењу епидемија. Иако му је било јасно да је порез на алкохолна пића значајан извор прихода, позвао је владу да се постара да се смањи број зависника од алкохола. Предложио је и одређене измене у тадашњем здравстеном систему. Сматрао је да је положај среских лекара непотребан, већ да је пожељније да се повећа број окружних лекара. Такође је био мишљења да здравство у потпуности треба да буде под контролом државе, стога је захтевао да се лекари на одређене положаје именују уместо да их бирају саме муниципије, јер није постојала гаранција да ће градске и жупанијске скупштине лекаре да бирају по стручности, а не према родбинским и пријатељским везама.⁵⁹⁵ Ђорђе Радовановић се обратио Угарском сабору 24. априла 1902. приликом расправе буџета министарства правде. Похвалио је заслуге владе на пољу кодификације закона, али је напоменуо да се често преписују правне норме развијених земаља без довољно обзира на обичаје становника Угарске. Као пример је навео уредбу о кривичном поступку, чије су одредбе у вези жалбе на донету пресуду

⁵⁹⁵ *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VI, Budapest, 1902, 146-147.

претерано компликоване, па се често основани приговори одбацују због формалних грешака у њима. Затим је указао на постојеће разлике у законима Угарске и Хрватске и Славоније, стога је позвао надлежне органе да их боље ускладе. На крају своје беседе се осврнуо и на односе између адвоката и судија. Захтевао је од владе да поштује независност адвокатске струке, сматрајући да су новим уредбама судије добиле превише слободе приликом расуђивања о доказном материјалу. На Радовановићеве примедбе је наредног дана одговорио министар правде Шандор Плос. Указао је на чињеницу да је слободно разматрање доказног материјала, као и усменост поступка у одређеним случајевима у угарско правосудје уведено 1893. године (1893: XVIII), када је о томе постигнут општи консензус. У погледу разлике у законима између Угарске и Хрватске и Славоније министар је напоменуо да је наведено питање ван његовог делокруга.⁵⁹⁶ Иако је као опозиционар Павле Дракулић од 1892. до 1896. био веома активан у Угарском сабору, у улози посланика владине странке се ретко јављао за реч и само је у веома кратким цртама хвалио предлоге владе. Више се истицао својим упадима са којима је ометао опозиционе говорнике. Такође треба да се спомене да су Стеван Јовановић и Ђорђе Радовановић предали по једну молбу српске православне јерархије Угарском сабору. На седници од 11. маја 1904. је Јовановић поднео молбу синода Карловачке митрополије у којој су српски православни епископи тражили од Сабора да се православна вера у Угарској назове православном, а не грчко-источном, као и да се Српска црква назива Српском православном црквом.⁵⁹⁷ Радовановић је 10. новембра 1904. предао молбу српског православног епископата у Угарској у којој је захтевана измена закона о народним школама (1868: XXXVIII), као и ревизија закона о њиховом надзору (1876: XXVIII). Молба је предата просветном и финансијском одбору Угарског сабора.⁵⁹⁸ Наведени предлози до краја саборског периода нису разматрани. У погледу чланства у саборским одборима може да се наведе да је Ђорђе Радовановић изабран за члана адресног одбора, Корнелије Михајловић је био члан молбеног одбора, Јован Хаџи члан I одбора за верификацију мандата, Павле Дракулић

⁵⁹⁶ Исто, VI, Budapest, 1902, 51-53, 79-80.

⁵⁹⁷ Исто, XXV, Budapest, 1904, 26.

⁵⁹⁸ Исто, XXX, Budapest, 1904, 75.

и Паја Еремић су били чланови одбора за верификацију саборског дневника, Јован Стајевић је деловао унутар одбора за наводњавање и одбрану од поплава, Стефан Зака и Петар Лупа су бирани за чланове саобраћајног одбора, Стеван Јовановић је накнадно придодат VIII одбору за верификацију мандата, а Риста Телечки одбору за ревизију завршног рачуна.⁵⁹⁹

Иако је припадао Српској народној радикалној странци вредно је да се разморти појава Љубомира Павловића на угарској политичкој сцени, јер је својим наступом, као и својим (не)делима изазвао огромну пажњу целокупне угарске јавности. Павловић је изабран 1901. у Турском Бечеју и био је један од четворице посланика на Угарском сабору са националним опозиционим политичким програмом. Своје гледиште на актуелне проблеме Угарске није засебно изнео, већ се прикључио мишљењу заступника Словачке народне странке. Њихово гледиште је у току опште буџетске расправе, изнео Франтишек Веселовски на седници од 3. фебруара 1902. године. Веселовски је истакао да се посланици националне опозиције залажу за потпуну независност Угарске, док су у унутрашњим односима вољни да на основу XLIV законског члана од 1868. признају постојање јединствене угарске политичке нације, али морају да траже и сва права које тај закон пружа немађарском становништву. Затим је навео да Словаци радије емигрирају у Северну Америку него што се одричу свог језика, јер у Сједињеним Америчким Државама слободно оснивају своје црквене општине, школе и новине. Тада је Виктор Ракоши, посланик 48-акше левице, приметио да се то чини руским новцем ради разбијања Аусто-Угарске. Веселовски је истакао да влада ако жели да придобије немађаре мора да поштује њихове привредне, друштвене, културне и просветне потребе. У погледу привреде програм Словачке националне странке, слично мађарској крајњој левици, предвиђао је заштиту малих и средњих поседа. Што се просвете тиче, Веселовски је напоменуо, да је потребно да она постане потпуно бесплатна. Надаље, захтевао је ревизију верске политике владе, односно успоставље потпуно независне католичке аутономије, док је у погледу државне управе истакао потребу да се укине институција вирилиста у градским и жупанијским

⁵⁹⁹ Исто, I, Budapest, 1902, 25-26; Исто, XVI, Budapest, 1903, 321; Исто, XXV, 28.

муниципалним одборима. Пошто влада у буџету уопште није предвидела ни једну ставку ради културних потреба немађарских народа, Веселовски је закључио да стога он не може да подржи такав предлог, а уосталом је сматрао да предложени буџет само даље доприноси расту државног дуга. Сам Павловић је још 19. фебруара 1902 додао, да се целокупно угарско друштво налази у дубокој привредној и моралној кризи. Високим порезом је слој малих и средњих поседника скоро у потпуности уништен, а земља је и даље веома слабо стојала са развојем индустрије. Свака потешкоћа Угарске, према Павловићевом мишљењу, је потицала из Аустро-угарске нагодбе. У погледу националног питања, Павловић је истакао, да је „ткз. народносни закон“ заправо само ограничио употребу језика немађарских народа. Павловић је надаље подвукао да је први корак ка потпуној равноправности свих нација у Угарској опште право гласа. Тада би сви праведни захтеви немађара били задовољени, а тежиште угарске спољне политике би се окренуло према Истоку. Говор српског опозиционог посланика је изазвао крајње негодовање мађарских политичара у Сабору, а „владиновац“ Јожеф Веси је додао, да је Павловић заправо „цепно издање“ Милетића. Павловић је још говорио и 14. марта, када је прочитао интерпелацију поводом сазивања Српског црквено-народног сабора. Упитао је председника владе да ли ће да се дозволи сазивање Српског сабора у току ускршњих празника и да ли ће влада да поштује аутономију српског народа. Павловић је истакао да је патријарх Бранковић помоћу својих присталица расипао новац Карловачке митрополије, против чега је и епископ Змејановић поднео кривичну пријаву. На такву примедбу, српски „владиновац“ из Хрватске и Славоније, Стеван В. Поповић је приметио да се ради о обичним лажима и инсинуацијама. Председник владе Сел је на седници од 4. јула кратко одговорио на интерпелацију у смислу да је Српски сабор сазван и да влада у потпуности поштује све законе и уредбе о српској црквено-народној аутономији.⁶⁰⁰ Активно деловање Павловића на Угарском сабору је убрзо прекинула афера, која је у тадашњој штампи добила завидан публицитет. Прво је 13. јуна 1902. мађарски лист *Будимпештански дневник* објавио белешку да је у фебруару посланик Павловић на железничкој станици у Великој

⁶⁰⁰ Исто, II, Budapest, 235-252; Исто, III, Budapest, 1902, 57-60.

Кикинди вређао и повукао за уво двојицу ученика сегединског железничког интерната, који су путовали за Темишвар. Наводно, Павловићев поступак је био мотивисан тиме што су деца упркос свом немачком пореклу певала мађарске родољубиве песме и земаљску химну. Недуго затим је Ласло Раткаји у Сабору препричао наводе споменутог листа, што је Павловића приморало на то да их јавно негира, док је посланик Јожеф Веси истицао да је, према његовим личним сазнањима, Павловић починио дела за које га терете.⁶⁰¹ Пошто је покренута званична истрага, *Застава*, гласило српских радикала, је тврдила да је заправо децу тукао некакав Севић из Великог Бечкерека, који личи на Павловића „као јаје јајету“.⁶⁰² Према *Заставином* мишљењу, напад на њиховог посланика је био дело Гедеона Рохонција, који је приликом избора 1901. наступао као „владиновац“ у Турском Бечеју и био поражен од Павловића. Ипак, пошто су оштећена деца и други очевици на суду препознали Павловића као нападача, он је осуђен због кривичних дела „народносног дражења и подстицања на мржњу“ и наношења лаких телесних повреда на казну од две хиљаде круна.⁶⁰³ Иако је и пре и после пресуде више мађарских посланика у Сабору захтевало од Павловића да поднесе оставку, овај то није учинио, али више није посећивао седнице Заступничке куће. Крајем 1902. је искључен и из Српске народне радикалне странке, јер је „рушио њен углед у народу“.⁶⁰⁴

Период од 1896. до 1905. на угарској политичкој сцени је протекао у борби опозиције против влада из редова Слободоумне странке. Банфијева недела приликом избора за Угарски сабор су ујединила опозиционе странке, које су ревносно наступиле против покушаја да се царинска унија и трговачки споразум са Аустријом једнострано продужи, такође су одбијале и да се повећа број регрута за заједничку војску из Угарске. Ипак, њихов утицај у јужној Угарској је остао прилично слаб. Највећа опозициона странка Независњачка странка није уживала углед међу немађарски становништвом, што је била последица израженог мађарског шовинизма њених

⁶⁰¹ Исто, VII, Budapest, 1902, 240-245.

⁶⁰² *Застава*, бр. 122 од 5. јуна 1902; бр. 123 од 6. јуна 1902; бр. 126 од 9. јуна 1902; бр. 128 од 12. јуна 1902.

⁶⁰³ *Застава*, бр. 13 од 19. јануара 1903.

⁶⁰⁴ Л. Ракић, *Јаша Томић 1856 – 1922*, 105-106.

предводника. Владина Слободоумна странка је увек пазила да у крајевима Угарске, где бирачи махом нису били Мађари, њен програм заступа неко из већинског народа на датом подручју, што је свакако био случај у изборним окрузима са српском већином. Стога су приликом саборских избора 1896. изабрана петорица, а 1901. осморица Срба из редова владине странке. Међутим они су се ретко јављали за реч приликом саборских расправа. Њихове беседе су се махом тицале њиховог изборног округа и њене шире околине. Повремено су ипак покушавали да скрену пажњу владе на верске и културне потребе угарских Срба. У разматраном периоду је најречитији српски посланик био Јосиф Јагић, који је изабран 1896. у Мохачу са програмом Националне странке. Активно је учествовао у расправама везаних за државно-правне и привредне односе између Угарске и Аустрије. У складу са страначким програмом Апоњијеваца ревносно је бранио Аустро-угарску нагодбу, али је такође захтевао већу самосталност Угарске у економском погледу. У интерпелацији на председника владе Банфија је указао на потребу да се у што скорије време сазове Српски црквено-народни сабор, а наведеном приликом је енергично заступао и гледиште да Срби имају права сами да одреде да какав им црквено-народни статут највише одговара. Поред Јагића у периоду од 1896. до 1905. је у Угарском сабору деловао свега још један опозициони посланик. У питању је Љубомир Павловић, који је изабран 1901. у Турском Бечеју са програмом Српске народне радикалне странке. Његов избор је у суштини означио крај пасивитета српских национално-опозиционих странака, који су прогласили после Народносног конгреса 1895. године. Његов рад у Угарском сабору је нагло прекинут после афере, која је изазвала велику пажњу угарске јавности.

**Смена генерација или цена лојалности: материјално-егзистенцијални захтеви
српског становништва у Јужној Бачкој (Шајкашкој) и Торонралској жупанији
пред земаљском Слободоумном странком**

Приликом избора за Угарски сабор 1892. двоје ранијих српских посланика из редова Слободоумне странке су остали без манда. У питању су Милан Исаковић и Милош Димитријевић. Исаковић је кроз два мандата (1884–1892) заступао уздински изборни округ, док је Милош Димитријевић био дугогодишњи посланик Кулпина (1865-69, 1872–1887) а затим Шајкашке (1887–1892). Обојица су 1892. изостављени са званичне листе кандидата Слободоумног клуба, централног органа Слободоумне странке.⁶⁰⁵ Исаковић је највероватније пао у немилост станачких предводника због своје интерпелације у погледу српске црквено-народне аутономије у октобру 1889. Још од 1887. је важило неписано правило да посланици већине не постављају питања члановима владе без претходног договора.⁶⁰⁶ Уздински заступник то није испоштовао, јер се о његовој интерпелацији расправљало и на седници министарског већа крајем октобра 1889.⁶⁰⁷ Пошто се од 1892. више није налазио међу званичним кандидатима владине странке, Исаковић је у више наврата све до 1906. покушавао безуспешно да се врати на политичку сцену. Његов програм није сасвим познат, јер је начелно и даље исповедао ставове Тисине странке. Међутим, мађарски листови указују и на чињеницу да је истицао своје опозиционо деловање у погледу породичних задруга и српске аутономије на Угарском сабору.⁶⁰⁸ Пошто је после 1896. пао и у проблеме материјалне природе, јавност се све мање интересовала за њега. Нема разлога да се верује да су органи власти били умешани у његово „посрнуће“ на финансијском пољу. Од децембра 1887. до априла 1896. је био председник Мокринске народне штедионице,

⁶⁰⁵ *Budapesti Hirlap* бр. 354 од 25. децембра 1891; *Pesti Hirlap* бр. 4 од 4. јануара 1892.

⁶⁰⁶ Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*, 36.

⁶⁰⁷ MNL OL, K 27, бр. 18891024, Записник седнице угарске владе од 24. октобра 1889. године, 2. тачка дневног реда, 28. М. Т.

⁶⁰⁸ *Torontál* бр. 231 од 8. октобра 1896; *Исто*, бр. 207 од 11. септембра 1901; *Budapesti Hirlap* бр. 19 од 19. јануара 1904.

која је имала чисто локални карактер.⁶⁰⁹ Управо га је њен управни одбор после смене теретио за проневеру новца.⁶¹⁰ Стога је могуће да је и раније имао потешкоће у наведеном погледу. Случај Милоша Димитријевића се знатно разликује. Он је постао члан земаљске Слободоумне странке „фузијом“ то јест до 1875. је био деаковац. За положај кулпинског посланика га је препоручило више чинилаца. Био је у добрим односима са српским учитељима и свештенством због свог познанства са тадашњим бачким епископом Германом Анђелићем.⁶¹¹ Такође је раније био срески судија у јужној Бачкој, а од 1869. до 1875. школски надзорник у Бачкој жупанији.⁶¹² У току расправе „народносног закона“ 1868. је заступао интересе угарских Срба са циљем да се уврсте међу политичке нације Угарске.⁶¹³ Иако је његов труд, као и залагање осталих српских посланика, био безуспешан, то им тада није уписано као грех. О томе сведочи деценијска чиновничка и политичке каријере самог Димитријевића и Александра Стојачковића. Ни Стојачковић 1892. није кандидован за посланика, али је он био тешко болестан. Преминуо је 3. јула 1893.⁶¹⁴ Приликом избора 1887. Димитријевић је истакнут у тителском изборном округу, који је обухватао целу Шајкашку. Циљ министра-председника Тисе је био да помоћу њега истисне утицај српских либерала и радикала у чему је и успео.⁶¹⁵ У својим успоменама Димитријевић истиче да је са званичне листе кандидата 1892. изостао због сукоба са Англо-аустријском банком око ритског питања, те да не верује да је његова старост, био је у 68. години живота, представљала проблем.⁶¹⁶ Чињеница је да је после пада Тисиног кабинета дошло до смене већег броја ранијих посланика. Заиста је смањен удео

⁶⁰⁹ *Központi Értesítő* бр. 1 од 5. јануара 1888; Исто, бр. 34 од 23. априла 1896.

⁶¹⁰ Судска решења против Милана Исаковића и његових наследника: *Budapesti Közlöny* бр. 6 од 9. јануара 1908; Исто бр. 222 од 29. септембра 1908; Исто, бр. 90 од 20. априла 1912; Исто бр. 13 од 17. јануара 1913; Исто бр. 132 од 12. јуна 1917.

⁶¹¹ *Застава* бр. 72 од 21. јуна 1872. године; РОМС, бр. 778, Милош Димитријевић-Герману Анђелићу, 13. [25.] децембар 1877, Пешта.

⁶¹² Sturm Albert (прир.), *Új országgyűlési almanach 1887–1892*, 196.

⁶¹³ Greguss Ágost (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, X, Pest, 1868, 314; Исто, XI, Pest, 1868, 20-23; М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 98-140.

⁶¹⁴ *Застава* бр. 183 од 29. новембра 1892; *Застава* бр. 96 од 23. јуна 1893; *Наше доба* бр. 48 од 26. јуна (8. јула) 1893; *Fővárosi Közlöny* бр. 62 од 14. јула 1893.

⁶¹⁵ *Наше доба* бр. 61 од 31. маја (11. јуна) 1887; *Bácska* бр. 48 од 18. јуна 1887.

⁶¹⁶ М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 63-64.

заступника старијих од 61 године, али само са 14,3% 1887. на 13,1% 1892.⁶¹⁷ Ни код српских посланика из редова владине странке није дошло до значајнијих промена личности. Своју политичку каријеру су и после пада Тисиног кабинета наставили Петар Лупа, Федор Николић, Милош Бајић, Васа Поповић и Стеван Јовановић. Као нове особе су се појавили Јован Стајевић и Иван Ивановић, док су се Исаковић, Димитријевић и Стојачковић повукли или били приморани да се повуку. Без обзира на то да шта је тачно проузроковало Димитријевићев пад потребно је да се са правног и материјално-егзистенцијалног становишта проучи ритско питање у Шајкашкој, које се протезало кроз три деценије од 1867. до 1898. године. Треба да се има у виду да је у програмским беседама владиних посланичких кандидата централно место заузимало залагање за материјалне проблеме становништва одређеног изборног округа. Шајкашка не само да није изузетак, већ ритско питање пружа одличну могућност да се споменути аспекти проуче. У другим изборним окрузима које су заступали Срби „владиновци“ (Кулпин, Сомбор, Бела Црква, Вршац, Сентандреја, Пардањ,...) материјална егзистенција становништва је зависила од више фактора. У градовима и градским насељима од развијености привреде, трговине, присутности школа, судова и осталих јавних уреда, на селу од квалитета пољопривредног земљишта, развоја сточарства, регулација речних токова итд. Наравно ни у Шајкашкој опстанак житеља није једино зависио од ритског питања, али је имало огроман значај пошто се становништво бавило скоро искључиво земљорадњом и сточарством. Раније распрострањено пчеларство је још у последњим годинама војне управе нестало, а о неким другим привредним гранама не може ни да се говори пре изградње железнице (1899), осим о појави штедионица и других банкарских установа.⁶¹⁸ Нажалост, пописи становништва у Угарској (1881. и 1891.) бележе занимање становништва сеоских општина и управних срезова само колективно унутар дотичних угарских жупанија. Према попису из 1900. у тителском срезу је од 25.807 становика (100%), како запослених тако и издржаваних од пољопривреде и сточарства директно зависило

⁶¹⁷ Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*, 56.

⁶¹⁸ В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 350-357, 365-370.

19.981 поседник и 388 надничара⁶¹⁹ то јест укупно 20.369 (78,93%) лица. У жабалском срезу од 27.984 (100%) житеља 20.995 поседника и 2.104 надничара то јест укупно 23.099 (82,54%) особа.⁶²⁰

Корени ритског питања сежу у последње године војне управе у Шајкашкој. У току 1866. су представници свих четрнаест општина (Тител, Лок, Чуруг, Надаљ, Госпођинце, Жабал, Ђурђево, Мошорин, Ковиљ Сент-Иван, Вилово, Гардиновци, Доњи Ковиљ, Горњи Ковиљ и Каћ) упутили представку батаљонској команди у којој су изразили жељу да откупе од круне земљишни појас уз Дунав и Тису. Због неутврђених обала реке су се често изливале. После повлачење воде остајале су многобројне баре и ритови. Граничарске породице су их уз незнатну аренду користиле као пашњаке, сенокосе, скупљали су дрва и трску за огрев, такође су ловили и хватали рибу у њима. Прва конкретна идеја да се обала утврди насипима се појавила 1864. као дело војног инжињера Кепешија. Међутим, српско становништво је страховало да се иза Кепешијевих планова крије жеља за оснивањем немачких колонија у Шајкашкој. Стога су одлучили да за себе затраже ритове. Молба граничара је решена тек у мају 1867. Пошто је после Аустро-угарске нагодбе постало јасно да следи укидање Војне границе у Угарској, а самим тим и шајкашког пешадијског батаљона, војне власти нису пропустиле прилику да се покажу широкогруде према становништву. Донета је начелна одлука да се ритска земља раздели међу општинама.⁶²¹ Проблем је представљала чињеница да нису постојали тачни нацрти за изградњу долми, стога није било јасно о коликој се земљишној површини ради. Било је и нејасно да одакле шајкашке општине намеравају да набаве новац за потребне радове, као и за исплату утврђене цене државној благајни од двадесет форинти по јутру. Ђорђе Стратимировић је у току јуна и јула 1867. обилазио шајкашку како би наговорио становништво да се определи за уговор са „белгијском конзорцијом“.⁶²² Општине су тек 1872. званично основале Друштво за одржавање тителских долми. Међутим, у недостатку

⁶¹⁹ Са издржаваним члановима домаћинстава у оба случаја.

⁶²⁰ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, II (A népesség foglalkozása községenként)*, Budapest, 1904, 362-363, 366-367.

⁶²¹ Ђорђе Тапавица, *Шајкашко питање*, Нови Сад, 1909, 134-137.

⁶²² Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, I, 415-416.

финансијских средстава закључиле су уговор са Англо-аустријском банком то јест са њеном подружницом за Угарску. Банка је требала да исплати потраживања државне благајне и да финансира изградњу насипа, а да за узврат добије на двадесет година половину земљишта освојеног од река. Долме су изграђене 1873. године, док су тачна геодетска мерења извршена 1874. Ритске земље су укупно обухватале 43.083 катастарских јутара (57.444 мађарских јутара) то јест 24.793 хектара. Од тога је 2.000 катастарских јутара одбијено за потребе заједничке просветне фондације шајкашких општина, а 2.201 јутро као својина Карловачке митрополије. Преосталих 38.682 катарстарких јутара је подељено између појединачних општина, али је половина предата повереницима банке на уживање. Укупна дужина изграђених насипа је износила скоро 71 километар.⁶²³ Међутим, долме су се показале као неодговарајуће приликом поплава 1876, 1877 и 1878. У току 1876. је поплављено укупно 25.221 катастарски јутар земље, оштећено је или срушено 72 објекта, док је укупна штета процењена на 715.000 форинти. Према процени Англо-аустријске банке 1877. је 72% поплављеног земљишта било под њиховом управом.⁶²⁴ Стога су захтевали да им се продужи право уживања ритова за сваку годину у којој није било могуће да се врши експлоатација. Како би санирале насталу штету и задовољиле захтеве конзорције, шајкашке општине су се 1876. определиле за нови аранжман са Англо-аустријском банком. Уговорен је кредит у износу од 280.000 форинти са годишњом каматом од 6,33%. Међутим, свега је 51.800 форинти одмах потрошено.⁶²⁵ Потешкоћу је представљала и чињеница да су шајкашке општине појединачно руководиле земљом, не уважавајући чињеницу да су колективно склопиле уговор са конзорцијом и са државном благајном. Према подацима органа Бачке жупаније општине нису остваривале никакве приходе од ритова или су их трошиле за подмиривање сопствених расхода, а не за отплату дугова. У марту 1879. је угарска влада одлучила да преузме на себе комплетан надзор свих удружења за одбрану од поплава на Тиси. На то је била

⁶²³ *Az 1878. évi október hó 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, XVI, Pest, 1880, 254-255; Heincz Albert, *Vízszabályozás*, Bács-Bodrog vármegye, II, 380-381; Ћ. Тапавица, *Шајкашко питање*, 138-140.

⁶²⁴ Dr. Nagy László, *Az 1876. évi árvizek*, Budapest, 2007, 195-197; *Az 1878. évi október hó 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, XVI, 255; Ћ. Тапавица, *Шајкашко питање*, 140.

⁶²⁵ Dr. Nagy László, *Az 1876. évi árvizek*, 296.

приморана, јер је набујала река 12. марта 1879. опустошила Сегедин и ширу околину. Стога је 1881. формирана Управа за ритска добра чији је задатак био да контролише пословање Друштва за одржавање тителских долми на Тиси и Дунаву. Општине су биле приморане да своју ритску земљу ставе под заједничку управу. За владиног повереника је именован тителски срески управник Светислав Николић. Међутим, проблем шајкаша није решен. Англо-аустријска банка то јест њена филијала у Будимпешти је 1888. захтевала исплату од више од пола милиона форинти само на име затезних камата. Започела је званична истрага против комесара Николића за несавесно руковање и проневеру новца, али није довршена, јер је Николић извршио самоубиство. Наводно је утајио износ од 26.000 форинти. Њега је на челу ритске управе привремено заменио новосадски велики жупан Феликс Парчетић.⁶²⁶ У току 80-их година су уз новчану потпору угарске владе а по плановима инжињера грофа Армина (Казимира Хермана) Лајнинген-Вестербурга отпочели радови на новим насипима. Лајнинген је постављен и за владиног повереника при ритској управи.⁶²⁷ У својим успоменама Милош Димитријевић себи приписује заслугу што је Англо-аустријска банка 1891. одустала од наплате затезне камате.⁶²⁸ Међутим нови уговор између Друштва за одржавање долми и конзорције је склопљен тек 1893. У њему је одређено да се затезне камате бришу, док је рок отплате продужен за десет година. Насипи су свој коначни облик задобили 1898.⁶²⁹ Тада је већ Шајкашку у Угарском сабору заступао ранији жабаљски срески управник Милан Зака. Њега је Димитријевић окарактерисао као човека банке.⁶³⁰ Слично мњење су о њему имали и српске национално-опозиционе политичке странке.⁶³¹ Истицали су да у случају поделе ритске земље није одређено да ли ће она да припадне општинама или породицама које су 1867. склопиле уговор са

⁶²⁶ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, XII, Pest, 1883, 272; *Србски народ* бр. 12 од 16. (28.) фебруара 1880; Ђ. Тапавица, *Шајкашко питање*, 140-142; Сима Димитријевић, *Граничарски ритови и судбина два просветна фонда у негдашњој војној граници*, Нови Сад, 1936, 49-51; В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 394-395.

⁶²⁷ *Bácska* бр. 14 од 16. фебруара 1894; В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 395.

⁶²⁸ М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 62-64;

⁶²⁹ *Bácska* бр. 39 од 22. маја 1903; Heincz Albert, *Vízsabályozás*, 381.

⁶³⁰ „Избор посланике обављен је у Тителу 28. јануара 1892 године, а изабран је једногласно владин и банчин кандидат.“ М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 65.

⁶³¹ Ђ. Тапавица, *Шајкашко питање*, 142-143.

државном благајном.⁶³² Разлика је била значајна, јер је 1884. са мађарским насељеницама основано Село Калмана Тиса (Tiszakálmánfalva), које је 1894. стекло статус велике општине. Временом се повећао и број неспрског становништва у осталим општинама. Према попису из 1891. у Шајкашкој је живело 47.565 лица од којих је Срба било 34.592, Мађара 5.913, Немаца 5.632, а осталих 1.425 (Русина, Словака, Хрвата, Румуна и других).⁶³³ Срби су махом били сагласни да би било неправедно да и мађарски колонисти добију земљу за коју раније нису ништа плаћали.⁶³⁴ Зака је нападан и због својих планова о изградњи шајкашке железнице. Његова идеја је подразумевала да се Шајкашка повеже са Новим Садом помоћу две одвојене линије. Један крак је требало да повезује Тител преко Лока, Гардиноваца, Ковиљ Сент-Ивана, Села Калмана Тисе и Каћа са Новим Садом, а други Нови Сад кроз Јарак, Темерин, Госпођинце, Жабал и Чуруг са Старим Бечејем. У наведеном пројекту Милан Зака је заправо „помагао“ свом брату Стефану, који је био заступник будимпештанске фирме Гферер-Гросман. Конкурентски предлог је саставио гроф Лајнинген. Главна разлика је била у томе да је Лајнинген желео да изостави Темерин и Бачки Јарак, те да повеже Стари Бечеј преко Жабља, Ђурђева и Каћа са Новим Садом. Превагнуо је утицај конзорције Гферер-Гросман, која је градила гвоздени пут и у другим местима Бачке и Баната. Потребан износ од 250.000 форинти су вотирале општине. Оба крака су пуштена у саобраћај 2. јула 1899, док је укупна дужина износила 115 километара.⁶³⁵ Закини противници су истицали да је планове фирме Гферер-Гросман заступао у народу за новац, као и због чињенице да је поседовао оранице у темеринском атару чија је вредност после изградње железнице знатно порасла.⁶³⁶ Решење ритског питања се назирало тек 1898, када су поједине општине начелно преузеле њима одређено земљиште. Процес је завршен 1908. Мошорин је

⁶³² Исто, 144-155; В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 396-398.

⁶³³ Dr. Jekelfalussy József (прир.), *A magyar korona országainak helységnévtára. Orts-Lexikon der Länder der ungarischen Krone*, Budapest, 1892, 54-55, 58-59.

⁶³⁴ Ђ. Тапавица, *Шајкашко питање*, 147-148, 166-186.

⁶³⁵ АВ, Ф. 421, књига 134, Записник жупанијске скупштине од 29. октобра 1897, бр. 1081; Haraszthy Lajos, *Ipar, kereskedelem és hitelügy*, Vács-Bodrog vármegye, II, 473; Ђ. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 360-362.

⁶³⁶ Застава бр. 190 од 8. децембра 1895; В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 361.

последњи уведен у посед своје земље.⁶³⁷ Упркос представци бивших граничара Фрањи Јосифу од 18. маја 1903, одређено је да земља припада општинама колективно, а не појединачним породицама. Молбу шајкаша је барем формално подржао и тителски заступник на Угарском сабору Корнелије Михајловић, али безуспешно. Општине су наставиле са ранијом праксом да ритску земљу издају у закуп, начелно по повољним условима месном становништву. Поред шајкашке железнице Милан Зака се залагао и за изградњу шећеране у Чуруга, али је план остао нереализован.⁶³⁸

Поред Шајкашке ритско (иберландско) питање је постојало и у Великокикиндском диштрикту (општине Велика Кикинда, Мокрин, Башаид, Карлово, Српски Крстур, Јозефово, Кумане, Фрањево, Меленци и Тараш). Диштрикћани су за своје општине земљу стекли уговором са Краљевском темишварском коморском управом из 1787. Уз материјалну надокнаду („паушал“) ритови су им препуштени, а општине су као колективна тела издавали становништву у аренду. Према допуни уговора из 1852. паушал је годишње износио 80.000 форинти (аустријске вредности). Међутим, временом су поједине породице иберландску земљу користиле као сопствену својину, јер лицитације нису одржаване од 1847.⁶³⁹ Стога је Великокикиндски диштрикт упао у озбиљне дугове. После утеловљења у Торонталску жупанију, угарска влада је XXVIII законским чланом од 1882. одредила да се иберландска земља препусти фактичким власницима (поседницима).⁶⁴⁰ Значајну улогу у решењу ритског питања у некадашњем Великокикиндском диштрикту су имали башаидски заступник Димитрије Бибић (1875–1878) и великокикиндски посланик Стеван Јовановић (1881–1884). Кредит за исплату заосталих дуговања општине су добиле од Угарске хипотекарне банке. Диштрикћани су били дужни да отплате 4.416.430 форинти уз годишњу камату од 6,90% на четрдесет година. Стекли су земљу

⁶³⁷ АВ, ф. 421, књига 136, Записник жупанијске скупштине од 21. августа 1899, бр. 1288; Heincz Albert, *Vizsabályozás*, 381.

⁶³⁸ *Bácska* бр. 39 од 22. маја 1903; Ђ. Тапавица, *Шајкашко питање*, 146-147; В. Крестић, *Од развоја чења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 410-413.

⁶³⁹ В. Стајић, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, 287-300; Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 426-427, 436-438, 442; А. Стојачковић, *Питање Великокикиндског диштрикта са државноправног гледишта*, 55-80.

⁶⁴⁰ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1882–1883. évi törvények*, Budapest, 1897, 97-98.

од 101.750 катарстарских јутара односно 58.553 хектара. Становништво је и појединачно и колективно одговарало за своје обавезе пред Банком, јер су дугови били укњижени и за свако појединачно земљиште, али и за сваку општину. Настали многобројни имовински спорови због непрецизних земљишних књига су решени у току 1887. године. Својим радом су се посебно истакли Младен Трифунац и Живко Богдан. Колективна одговорност поседника је укинута почетком XX века.⁶⁴¹ За разлику од Шајкашке, потребни радови око насипа су урађени још крајем XVIII века, када је и земља исушена. Због повољнијих природних услова, није било већих поплава.

Материјално-егзистенцијални захтеви становништва у Шајкашкој и у (некадашњем) Великокикиндском диштрикту пружају одличну могућност да се проучи однос српских посланика према сопственим бирачима, али и према угарској влади то јест према челницима Слободоумне странке. Корени ритског питања у обе области сежу у даљу прошлост. У случају Великокикиндског диштрикта чак до периода владавине Марије Терезије, а у Шајкашкој до последњих година војне управе. Ритска (иберландска) земља у Диштрикту је била подељена међу појединим месним породицама још почетком XIX века, а после утељовљења Диштрикта у Торонталску жупанију је било потребно да се ти поседи и правно укњиже, али и да се исплате дугови према држави. Угарска влада је изашла у сусрет захтевима становништва, земља је прешла у руке поседника, док је помоћу дугорочног кредита државна благајна такође исплаћена. Наведеном исходу је свакако допринела лојална политика Диштрикћана, који су се већ 1875. определили за владину Слободоумну странку, а не за Српску народну слободоумну странку. У Шајкашкој су се проблеми око ритске земље појавили због изузетно неповољног зајма, које је становништво подигло од Англо-аустријске банке. Шајкаши су чак погрешно сматрали да је дужност конзорције да брине о насипима, а не њихова. Тешки изливи Тисе у периоду од 1876. до 1879. су само знатно погоршали материјални положај Шајкаша. Милетићева странка је заступала

⁶⁴¹ *A magyar korona országainak állami zárszámadása az 1882. évre*, Budapest, 1883, 85-86; Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 497; Fekete Gyula, *Nagykikinda*, 588; *Народност* бр. 5 од 11. (23.) априла 1897 М. Томандл, *Милетићев башахидски пораз и Тителски избор 1875*, 380-381.

становништво тителског изборног округа у Угарском сабору од 1873. до 1878. и од 1881. до 1887. Међутим, за ритско питање се у суштини нису ни занимали. Од српских национално-опозиционих странака тек су радикали схватили значај економских захтева. Ипак, приликом избора 1887. је у Шајкашкој изабран Милош Димитријевић, ранији кулпински заступник са програмом Тисине Слободоумне странке. Иако у својим успоменама тврди да је успео да постигне повољно решење за финансијске пореблеме Шајкаша, извори то не потврђују. Нови договор између конзорције и месног становништва је постигнут тек 1893. Од 1892. до 1901. је тителски изборни округ у Угарском сабору заступао Милан Зака. Његова заслуга је да се правна заврзлама око ритске земље 1898. разрешила. Такође је успео Шајкашкој да обезбеди прикључак на железничку мрежу. Свакако да је његово залагање око наведених предмета било везано и за његове личне интересе, међутим то неумањује његове заслуге које је стекао за локално становништво. У погледу страначке припадности и Димитријевић и Зака су припадали владиној Слободоумној странци. Међутим Милош Димитријевић је своју политичку каријеру започео за време провизоријума у Угарској (1860–1867), када је припадао Деаковој странци. Зака (рођен 1860.) је био знатно млађи, пореклом је био из породице која је већ деценијама учествовала у јавном животу Бачке жупаније. Његов лојалан однос према Тисиној странци није био упитан. Слично Милану Заки и Милан Исаковић је био жупанијски чиновник и присталица Тисине странке. Ипак је после свега два мандата брисан са листе званичних кандидата Слободоумног клуба. У његовом случају је јасно да је прекшрио страначку дисциплину интерпелацијом у вези српске црквено-народне аутономије, а вероватно да је имао и (пре)велике финансијске амбиције. Димитријевић је вероватно пао као жртва смене генерације унутар Слободоумне странке. Многи некадашњи Деаковци су већ крајем 70-их година напустили угарску политичку позорницу. Он је остављен, јер је имао изузетно добар однос са становништвом Кулпина и околине, а уживао је и углед међу угарским Србима, што је била ретка појава код Срба „владиноваца“. Ипак, решење ритског питања у Шајкашкој се показало као претежак залагај за њега.

Срби „владиновци“ у светлу статистике

На наредним странама пажња је посвећена српским посланицима из редова владине странке у Угарској. Анализирана је њихова старосна структура, број освојених мандата, занимање, као и њихово учешће у јавном животу Срба у Угарској. Осим у случајевима када је другачије наведено коришћени су извори и литература, која је наведена код биографије дотичних лица у Прилогу.

Табела 20: Страначка структура српских посланика на Угарском сабору (1869–1905).⁶⁴²

Странка Саборски период	СНСС (нотабилитети, либерали, радикали)	Деакова странка (1869– 1875)	Средња левица Калмана Тисе (1869– 1875)	Земаљска Слободоумна странка (1875–1905)	Национална странка	Крајња левица	Укупно
1869– 1872	3	1	2	/	/	1	7
1872– 1875	6 ⁶⁴³	3	1 ⁶⁴⁴	/	/	1	11
1875– 1878	3	/	/	5	/	/	8
1878– 1881	3	/	/	9	/	/	12
1881– 1884	3	/	/	6	/	/	9
1884– 1887	2	/	/	6	/	/	8

⁶⁴² Састављено на основу приказа резултата појединих избора у ранијем тексту.

⁶⁴³ Међу посланике Српске народне слободоумне странке је уврштен и Јован Матић, који се у српској историографији не наводи као присталица Бечкеречког програма, али га је приликом избора подржала *Застава*. У Сабору је гласао са опозиционим посланицима.

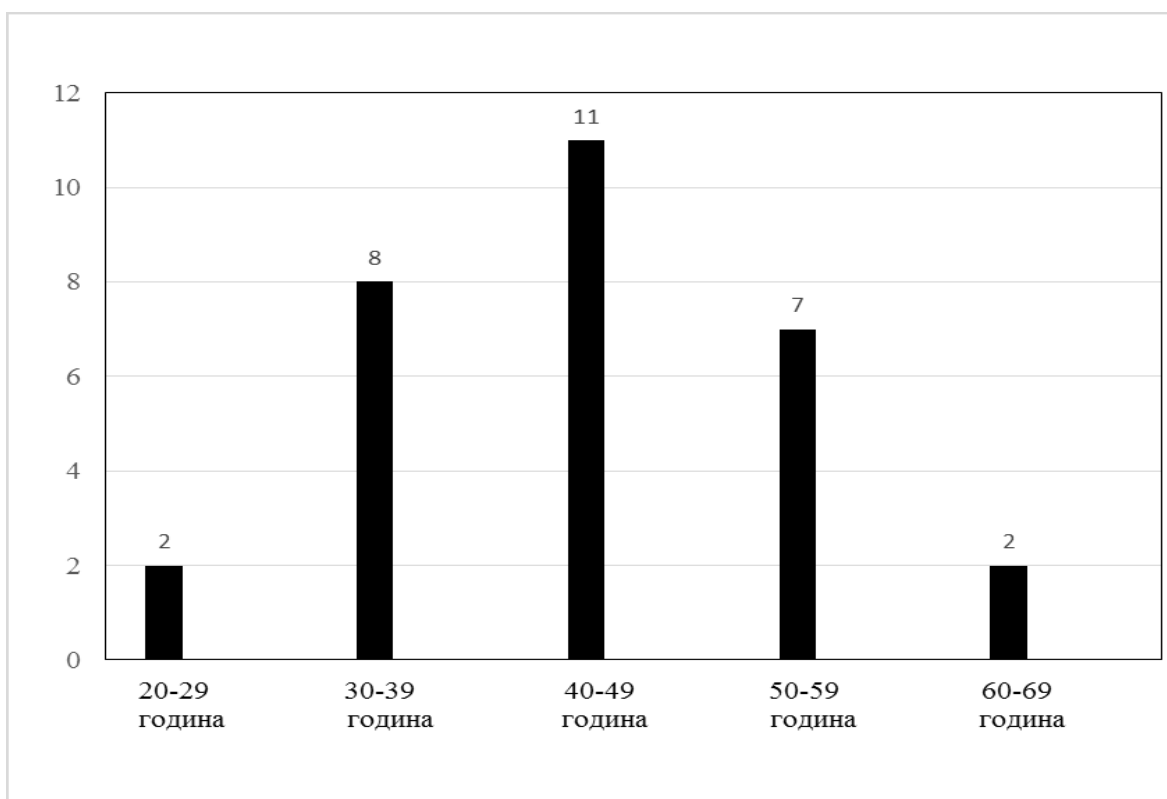
⁶⁴⁴ Приликом избора 1872. од Срба са програмом Тисине средње левице су мандат освојили Александар Николић и Сава Вуковић, али је Вуковић убрзо преминуо. Уместо њега Бач је у Угарском сабору заступао Теодор Мандић из Деакове странке.

1887– 1892	/	/	/	7	/	/	7
1892– 1896	/	/	/	8	1	/	9
1896– 1901	/	/	/	5	1 ⁶⁴⁵	/	6
1901– 1905	1	/	/	8	/	/	9

Избори за Угарски сабор од 1861. и 1865. нису разматрани, јер су страначке поделе међу Србима постале јасне тек 1869. године, када је усвојен Бечкеречки програм Српске народне слободоумне странке. Она је највећу подршку међу бирачима имала почетком 70-их година XIX века. Владина Слободоумна странка је од 1875. најчешће имала више посланика него Деакова странка и Тисина средња левица заједно у претходном периоду, што такође указује на промену расположења српских гласача. Број Срба „владиноваца“ на Угарском сабору се кретао између пет и девет. Са програмом мађарске крајње левце је за посланика од Срба једино биран Петар Чарнојевић у два наврата, док је у каснијем раздобљу од опозиционих полтичких партија једино Апоњијева Национална странка имала заступнике српске националности. Од српских посланика Александар Николић, Милош Димитријевић, Миша Сабовљевић и Павле Дракулић су бирани са више различитих страначких програма. Николић је у периоду од 1869. до 1875. припадао Тисиној средњој левици, а Милош Димитријевић Деаковој странци, док су од 1875. обојица били чланови владине Слободоумне странке. Дракулић је 1892. изабран са програмом Апоњијеве Националне странке, док је 1901. освојио мандат као „владиновац“. Наравно пошто је 1875. дошло до фузије Тисине средње левце са владајућом Деаковом странком, а 1900. је Национална странка приступила Слободоумној странци, поставља се питање да ли су наведена лица заиста заступала различитије страначке програме у току своје политичке каријере. Наведено је сасвим сигурно за Мишу Сабовљевића. Он је прво 1875. наступао са Бечкеречким програмом, затим је пристао уз владину странку, док се касније поново вратио међу присталице српске националне опозицију, а од 1884. је

⁶⁴⁵ У марту 1900. је Национална странка приступила владиној странци.

исповедао Кикиндски програм српских нотабилитета. Укупан број српских посланика је варирао између шест и дванаест. Према уделу Срба у становништву Угарске очекивано је било да буде око десет посланика српске националности. Стога је јасно да су Срби на Угарском сабору у разматраном периоду били репрезентовани у складу са својом заступљеношћу међу становништвом.



Графикон 1: Старосна структура српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору приликом свог првог избора.⁶⁴⁶

⁶⁴⁶ Српски посланици из редова владине Слободоумне странке (уврштени су и посланици Деакове странке, као и заступници Тисине средње левице) по старосном добу приликом свог првог избора за Угарски сабор: 20-29 година: Александар Зака, барон Федор Николић; 30-39 година: Петар Лупа, Ђорђе Зака, Миша Сабовљевић, Стеван Јовановић, Иван Ивановић, Павле Дракулић, Милан Зака, Корнелије Михајловић; 40-49 година: Александар Стојачковић, Александар Николић, Сава Вуковић, Милош Димитријевић, Ђорђе Стратимировић, Теодор Мандић, Васа Поповић, Јован Михајловић, Милан Исаковић, Ђорђе Радовановић, Димитрије Бибић; 50-59 година: Ђорђе Кондороши, Јован Стајевић, Ристо Телечки, Јосиф Јагић, Стефан Зака, Јован Хаци, Паја Еремић; 60-69 година: Петар Стојковић и барон Милош Бајић.

Приликом прикупљања података узети су у обзир и избори за Угарски сабор 1861. и 1865. године, али су наведена само она лица која су и у каснијем периоду били посланици са програмом владине странке. Међу најмлађим заступницима су били барон Федор Николић и Александар Зака, који су први пут освојили мандат 1861. Зака је имао 23 године, а Николић 25. Александар Зака је за посланика биран још и 1875, као и 1878, а Федор Николић 1865, 1884. и 1887. У позним годинама су своју посланичку каријеру започели Петар Стојковић и барон Милош Бајић. Стојковић и Бајић су у тренутку свог првог избора имали по 62 године. Стојковић је први пут освојио мандат 1878, а Бајић 1884. Поређење са старосном структуром свих посланика Угарског сабора по саборским периодима није могућа, јер таква анализа не постоји. У току саборског периода од 1901. до 1905. највећи број посланика, њих 126, је имало између 40. и 49. година. Најстарији је био Јожеф Мадарас са 87 година, док су најмлађи били Јанош Барош, Ђерђ Борбељ и гроф Ђула Чеконић са по 26. година. Од лица која су тада били саборски посланици највише (167 особа) их је први пут изабрано у старосном добу између 30 и 39 година. У периоду од 1867. до 1905. најмлађи посланик је био Калман Бразаји, који је први пут мандат освојио 1896, када је имао 21. годину. Најзрелији приликом почетка посланичке каријере је био Лајош Бернат, који је први пут изабран 1901. у својој 71. години.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ Pap József, „Két választás Magyarországon”. *Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első évtizedében*, Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből, Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolája Közleményei, 5, 2014, 22-23.

Табела 21: Српски послани из редова владине странке по броју успешних избора за Угарски сабор (1861–1905).⁶⁴⁸

Број избора	Име посланика и године избора
1	Ђорђе Кондороши (1872.), Теодор Мандић (1872.), Ђорђе Зака (1875.), Димитрије Бибић (1875.), Петар Стојковић (1878.), Марко Надашки (1878.) ⁶⁴⁹ , Јосиф Јагић (1896) ⁶⁵⁰ , Корнелије Михајловић (1901), Ђорђе Радовановић (1901), Паја Еремић (1901), Јован Хаџи (1901).
2	Сава Вуковић (1869, 1872), Ђорђе Стратимировић (1865, 1869), Милан Исаковић (1884, 1887), Милош Бајић (1884, 1887), Милан Зака (1892, 1896), Јован Стајевић (1892, 1901), Павле Дракулић (1892, 1901) ⁶⁵¹ , Иван Ивановић (1892, 1896) Риста Телечки (1896, 1904) ⁶⁵² , Стефан Зака (1901) ⁶⁵³ , 1901).
3	Александар Зака (1861, 1875, 1878)

⁶⁴⁸ Наведени су сви успешни избори свих посланика који су барем у току једног саборског периода припадали Деаковој странци, Тисиној средњој левици или владиној Слободоумној странци. Узети су у обзир и избори 1861, као и 1865. године, али само за лица која су и у каснијем периоду учествовала у раду Угарског сабора.

⁶⁴⁹ Одмах после избора положио мандат.

⁶⁵⁰ Изабран 1896. са програмом Апоњијеве Националне странке, али је у марту 1900. наведена политичка група приступила владиној странци.

⁶⁵¹ У саборском периоду од 1892. до 1896. је заступао програм Националне странке.

⁶⁵² Ванредни избори после убиства кикиндског посланика Паје Еремића.

⁶⁵³ Ванредни избори после оставке Милана Заке у Шајкашкој.

	Александар Стојачковић (1867, 1884, 1887), Миша Сабовљевић (1875, 1878, 1884) ⁶⁵⁴ , Јован Михајловић (1878, 1881, 1884).
4	Федор Николић (1861, 1865, 1887, 1892), Александар Николић (1865, 1869, 1872, 1881) Стеван Јовановић (1881, 1892, 1896, 1902) ⁶⁵⁵ .
5	Јован Мишић (1861, 1865, 1875, 1878, 1881), Васа Поповић (1878, 1881, 1884, 1887, 1892).
6	Петар Лупа (1875, 1878, 1887, 1892, 1896, 1901).
7	Милош Димитријевић (1865, 1872, 1875, 1878, 1881, 1884, 1887).

У периоду од 1869. до 1905. је укупно 32 Србина заступао владин програм на Угарском сабору. Најуспешнији по броју освојених мандата је био Милош Димитријевић, који је шест пута заступао Кулпински изборни округ, а једном је биран у Шајкашкој. Први пут је изабран 1865, док је од 1872. до 1892. био без прекида члан Угарског сабора. Од Срба „владиноваца“ после њега следи Петар Лупа, који је имао нешто мање од двадесет година стажа на Угарском сабору, али је остао упамћен по чињеници да се није ни једном обратио Сабору.⁶⁵⁶ Наведена табела не представља коначан преглед за дуалистичку епоху у Угарској, јер из обзира према хронолошким одредницама датог рада нису узети у обзир избори 1905, 1906. и 1910. Од Срба „ветерана“ на угарској политичкој сцени на њима су бирани Павле Дракулић (1905.), Риста Телечки (1905, 1910.), Ђорђе Радовановић (1910.), Милан Зака (1910.) и Иван Ивановић (1913.).⁶⁵⁷ Од 1184 лица која су од 1887. до 1905. били посланици на Угарском сабору свега је једна особа бирана осам пута, троје их је освојило седам

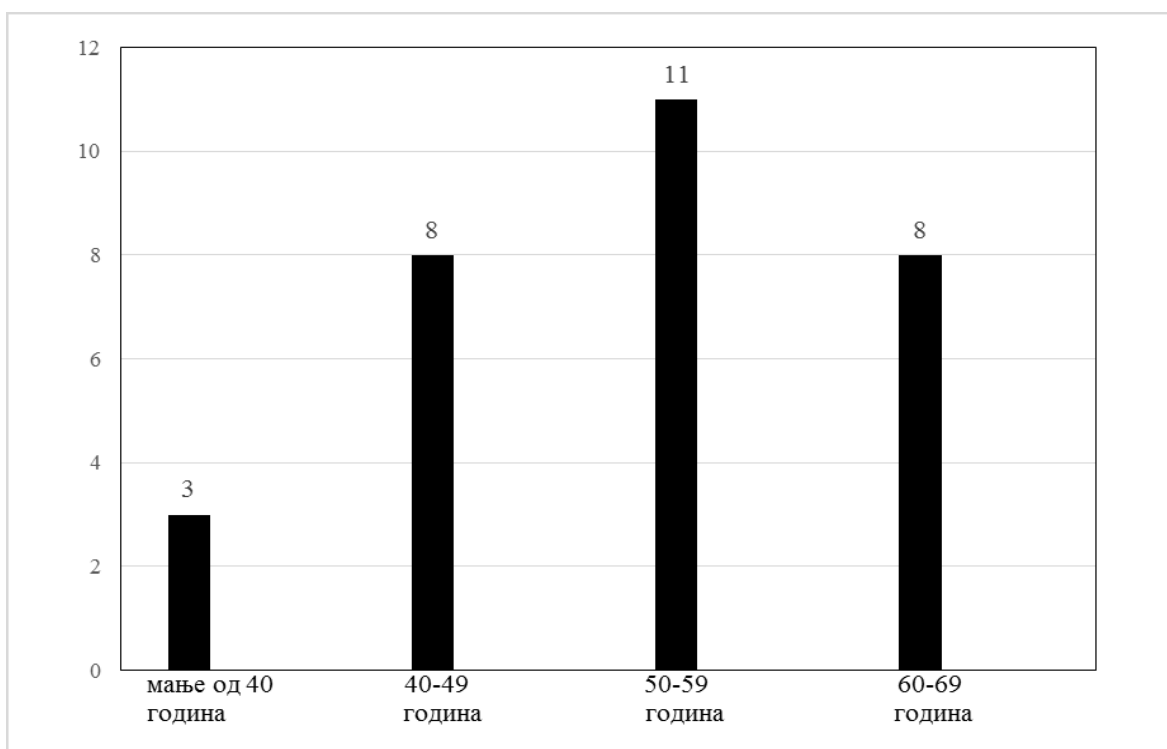
⁶⁵⁴ Поред програма владине странке (1878.), биран је и са Бечкеречким програмом (1875.), као и са Кикиндским програмом (1884.).

⁶⁵⁵ Ванредни избори после оставке шајкашког посланика Стефана Заке.

⁶⁵⁶ Ф. Бикар, *Сентандреја у огледалу прошлости*, 97.

⁶⁵⁷ Fabro Henrik-Ujlaki József, *Sturm-féle országgyűlési almanach. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól 1905–1910*, Budapest, 1905, 254; Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc, *Sturm-féle országgyűlési almanach. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól 1910–1915*, Budapest, 1910, 394, 444, 465-466; Vásárhelyi Ferenc, *A magyar országgyűlés. A főrendiház és képviselőház tagjainak életrajzi adatai*, Budapest, 1910, 257, 285, 299; *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIX, 24.

мандата, десеторо шест, а остали су имали мањи број успешних избора од којих је 557 (47%) бирано свега једном.⁶⁵⁸ У разматраном периоду најдуже је био посланик Јожеф Мадарас из Независњачке странке. Он је успевао да освоји мандат на свим изборима од 1861. до 1910. године. У тренутку смрти 1915. је био активан посланик у 101. години живота.⁶⁵⁹



Графикон 2: Старосна структура српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору приликом свог последњег избора (1869–1905).⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Pap József, *Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata*, Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből, 74-76.

⁶⁵⁹ Jónás Károly-Villám Judit, *A Magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002*, Budapest, 2002, 129-133.

⁶⁶⁰ Од Срба „владиноваца“ приликом свог последњег избора у наведеном периоду мање од 40 година су имали: Ђорђе Зака, Иван Ивановић и Милан Зака; од 40 до 49 година: Александар Зака, Миша Сабовљевић, Теодор Мандић, Димитрије Бибић, Милан Исаковић, Павле Дракулић, Корнелије Михајловић и Ђорђе Радовановић; од 50 до 59 година: Ђорђе Стратимировић, Ђорђе Кондорози, Александар Николић, Јован Михајловић, Федор Николић, Стеван Јовановић, Јосиф Јагић, Стефан Зака, Јован Хаци, Ристо Телечки и Паја Еремић; од 60 до 69 година: Сава Вуковић, Петар Стојковић,

Најстарији српски посланик из редова владине странке приликом избора у наведеном периоду је био барон Милош Бајић, који је 1887. освојио мандат у својој 65. години живота. Затим следе Александар Стојачковић и Милош Димитријевић. Обојица су последњи пут бирани 1887. године. Стојачковић је имао 64. године, док је Димитријевић био годину дана млађи. У саборском периоду од 1901. до 1905. од 411 посланика чији су подаци анализирани између 60 и 69 година их је било 61, од 70 до 79 година 8, а преко 80 година свега један.⁶⁶¹

Табела 22: Занимање српски посланика из редова владине странке уочи првог избора за Угарски сабор.

Занимање	Име посланика
Државни чиновници	Теодор Мандић, Марко Надашки, Ђорђе Зака, Александар Стојачковић, Миша Сабовљевић, Стеван Јовановић
Жупанијски, диштриктски или градски чиновници	Димитрије Бибић, Петар Стојковић, Милан Исаковић, Васа Поповић, Милош Димитријевић. Петар Лупа, Корнелије Михајловић, Јован Хаџи, Милан Зака, Риста Телечки
Адвокати	Ђорђе Кондороши, Павле Дракулић,

Александар Стојачковић, Милош Бајић, Милош Димитријевић, Васа Поповић, Јован Стајевић и Петар Лупа.

⁶⁶¹ Pap József, „Két választás Magyarországon”, 22-23.

	Јосиф Јагић, Иван Ивановић, Ђорђе Радовановић, Стефан Зака.
Привредници, трговци, банкари	Јован Михајловић, Јован Стајевић, Паја Еремић.
Велепоседници	Ђорђе Стратимировић, Милош Бајић, Федор Николић, Александар Николић.
Непознато	Сава Вуковић, Јован Мишић, Александар Зака.

Од 32 лица српске националности, која су у разматраном периоду заступала владин програм на Угарском сабору за 29 је утврђено њихово занимање уочи избора. Међу државне чиновнике су уврштени запослени у министарствима угарске владе, као и судије, бележници и тужиоци краљевских судова. Највише је било жупанијских и градских чиновника, који су заједно са државним чиновницима били директно зависни од угарске владе. Међу Србима „владиновцима“ укупно их је било шестнаесторо односно 50%. Боље услове за самостално политичко деловање су свакако имали адвокати, привредници, трговци, занатлије, као и велепоседници, јер им је материјална егзистенција била независна од владе. Њих је било тринаесторо односно 41%. Петра Лупу је могуће уврстити у две категорије, јер је поседовао велике земљишне поседе и пре него што је постао жупанијски чиновник и посланик на Угарском сабору. Зато је у његовом случају јасно да његова политичка оријентација није била условљена зависним положајем према жупанијској или државној администрацији. Из наведеног следи да је учестао навод у српској историографији према којем су Срби „владиновци“ били државни односно градски чиновници само делимично тачан.⁶⁶² Међу свим

⁶⁶² Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад, 1979, 140-141; Д. Микавица, *Српско питање*, 155; В. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 301.

посланицима Угарског сабора 1901. године државних и жупанијских чиновника и адвоката је укупно било 261 (63,2%), поседника и велепоседника који су се издржавали од пољопривреде 99 (24%), свештеника 25 (6,1%), а трговаца, занатлија, индустријалаца и банкара 15 (3,6%).⁶⁶³ Засебна анализа српских посланика из редова владине странке по образовању није потребна, јер су огромну већину чинили правници. Њих је било 25 односно 80,6%. Неко друго више образовање су стекли само Ђорђе Стратимировић, Петар Стојковић, Јован Хаџи, Милош Бајић и Петар Лупа. Стратимировић је завршио војну академију. Петар Стојковић и Јован Хаџи су били лекари. Лупа је завршио техничке науке, а Милош Бајић се посветио студијама привреде и пољопривреде. Од Срба „владиноваца“ једино је Јован Стајевић био без факултетске дипломе. На нивоу целог Угарског сабора од посланика изабраних 1901. 247 (60%) су били правници, лица са вишим образовањем из области привреде и пољопривреде је било 35 (8,5%), док су значајну групу чинили још и 23 посланика (5,6%) са свршеним богословским студијама. Четворо их је имало само свршену народну основну школу.⁶⁶⁴

Табела 23: Учесће српских посланика из редова владине странке у јавном животу.

Начин учешћа у друштвеном животу	Име посланика
Председници српских православних црквених општина	Александар Стојачковић, Стеван Јовановић, Павле Дракулић, Федор Николић.
Чланство у органима српске православне црквено-народне аутономије (осим тела бираних из редова посланика Српског црквено-народног сабора)	Стеван Јовановић, Александар Стојачковић, Ђорђе Кондороши, Милош Димитријевић, Ђорђе Радовановић,

⁶⁶³ Pap József, „Két választás Magyarországon”, 63.

⁶⁶⁴ Исто, 61.

	Паја Еремић, Федор Николић.
Посланици на Српским црквено-народним саборима	Теодор Мандић, Петар Лупа, Александар Николић, Миша Сабовљевић, Марко Надашки, Алекдандар Стојачковић, Милан Исаковић, Милан Зака, Павле Дракулић, Јосиф Јагић, Јован Стајевић, Паја Еремић.
Српска културна, посветна и научна удружења	Теодор Мандић, Александар Стојачковић, Петар Стојковић, Милош Димитријевић, Павле Дракулић, Јосиф Јагић, Паја Еремић, Милош Бајић, Федор Николић.
Мађарска културна, просветна и научна удружења	Петар Стојковић, Корнелије Михајловић, Милан Зака, Александар Николић.
Привредна, занатска, трговачка друштва и новчани заводи	Милан Исаковић, Милош Димитријевић, Милан Зака, Стефан Зака, Павле Дракулић, Јован Стајевић, Паја Еремић, Милош Бајић,

	Федор Николић, Александар Николић.
Остала стручна удружења	Јован Хаџи.
Спортска удружења	Милан Исаковић, Јосиф Јагић.

Од 32 српска посланика на Угарском сабору из редова владине странке за 25 је утврђено да су поред положаја саборских заступника учествовали и на други начин у јавном животу Угарске. За њих 16 је познато да су били чланови више удружења различитих врста односно да су учествовали у раду органа српске православне црквено-народне аутономије. Међу њима се налазе четворица председника Српских православних црквених општина. Александар Стојачковић је био председник будимске православне црквене општине, Стеван Јовановић и Федор Николић су били на челу пештанске православне црквене општине, што не изненађује због малог броја српске интелигенције у престоници Угарске, док је Павле Дракулић био председник сомборске православне црквене општине.⁶⁶⁵ Ђорђе Кондороши, Паја Еремић и Ђорђе Радовановић су бирани за световне чланове епархијске конзисторије Бачке епархије. Милош Димитријевић и Ђорђе Кондороши су били чланови патроната Новосадске српске православне велике гимназије, док су Стеван Јовановић и Федор Николић били председници патроната Текелијиног фонда у Пешти. За посланике на Српским црквено-народним саборима их је бирано дванаесторо. У периоду доминације милетићеваца у српским црквено-народним органима је било готово незамисливо да у њима буду заступљени Срби из редова угарској влади наклоњене интелигенције. Повољнији услови за њихов избора за Српске саборе је постојао у периоду од 1881. до 1897. заслугама патријарха Германа Анђелића и патријарха Георгија Бранковић. Од 1902. главну улогу на Српским саборима су преузели радикали Јаше Томића. Теодор Мандић је биран за посланика на Српским црквено-народним саборима 1865. и 1869, Александар Николић 1869. и 1874, Петар Лупа 1870, Јован Стајевић 1879. и 1881,

⁶⁶⁵ *Budapesti Közlöny* бр. 195 од 26. августа 1880. године; *Слога* бр. 16 од 18. априла (1. маја) 1910. године; В. Миланков, *Барон Федор Николић од Рудне*, 103.

Миша Сабовљевић 1881, Марко Надашки 1881, Александар Стојачковић 1885. и 1890, Милан Исаковић 1885, Паја Еремић 1885, 1890, 1897 и 1902, Јосиф Јагић 1890. и 1897, Милан Зака 1890, као и Павле Дракулић 1897. и 1902.⁶⁶⁶ Истакнуту улогу у културном животу угарских Срба је имао Милош Димитријевић, јер је од 1868. био потпредседник, а од 1888. до 1896. председник Матице српске. Поред њега у раду Матице српске су барем у појединим периодима активно учествовали и Теодор Мандић, Александар Стојачковић, Милош Бајић, као и Федор Николић. Поред културе Димитријевић је стекао и велике заслуге на економском подручју, јер је 1895. учествовао у оснивању Централног кредитног завода у Новом Саду чији је био и први председник. У погледу новчаних завода се највише истакао Паја Еремић, који је учествовао у оснивању и раду истих у Великој Кикинди, Фрањеву, Мокрину, Турском Бечеју и Меленцима. Милан Исаковић је био један од оснивача и први председник Мокринске народне штедионице, а био је и члан Деоничарског друштва торонталских локалних железница. Милан Зака, Стефан Зака и Павле Дракулић су такође били везани за железничка акционарска друштва. Милан Зака и Стефан Зака су били носиоци концесије за изградњу Шајкашке железнице, док је Дракулић имао исту улогу у изградњи линије Богојево-Сомбор-Стари Бечеј.⁶⁶⁷ Поред наведеног, Милан Зака је био и члан управног одбора Штедионице чиновника.⁶⁶⁸ У економском животу Угарске су још активно учествовали и Федор Николић, Александар Николић, Милош Бајић, као и Јован Стајевић. Федор Николић је био председник Угарског трговачког деоничарског друштва, Александар Николић је био на челу Друштва за регулацију тока реке Тамиш, Милош Бајић је био члан више виноградских и пољопривредних удружења, док је Јован Стајевић као трговац био члан Печујске трговачке коморе.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 39, 45, 55-57; Г. Васин, *Сабори раскола*, 120, 617, 625, 651-652.

⁶⁶⁷ АВ, Ф. 421, Записник жупанијске скупштине од 29. октобра 1897. године (1081. тачка дневног реда); Исто, Записник жупанијске скупштине од 20. октобра 1899. године (1404. тачка дневног реда); *Браник* бр. 37 од 26. марта (7. априла) 1898. године, В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, 360-362.

⁶⁶⁸ Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc, *Sturm-féle országgyűlési almanach. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól 1910-1915*, 465-466.

⁶⁶⁹ Федор Николић-Микши Фалку, Будимпешта, 8. март 1896. године, OSzK, Kézirattár, F. IV/625; *Torontál* бр. 138 од 19. јуна 1897. године; *Borászati Lapok* бр. 46 од 15. новембра 1896. године; *Sturm*

Поред српских културних удружења мањи број српских „владиноваца“ је учествовао и у раду мађарских културних друштава. Петар Стојковић је био члан, а накратко и председник, Сомборске српске читаонице, али је такође био члан и мађарске Читаонице у истом месту. Корнелије Михајловић је био један од оснивача Јужноугарског мађарског културног друштва 1906. године. Милан Зака је као велики жупан градова Панчева и Вршца изабран за почасну улогу заштитника Удружења вршачке мађарске омладине.⁶⁷⁰ Коначно треба да се спомене да је Јован Хаџи био председник Удружења лекара Бачке жупаније, као и члан управног одбора Земаљског лекарског удружења Угарске. На подручју спорта су се истакли Јосиф Јагић у улози оснивача и председника Атлетичарског клуба у Мохачу, док је Милан Исаковић 1895. изабран за члана управног одбора Пливачког друштва Угарске.⁶⁷¹

СРБИ МЕЂУ МАЂАРСКОМ ПОЛИТИЧКОМ ЕЛИТОМ

Корени речи „елита“ се налазе у латинском глаголу „ēligere“ са значењем „одабрати“. У рано модерно доба је у Франуској означавала робу доброг односно одабраног квалитета. Крајем XIX века је у делима теоретичара друштвене мисли коришћена у намери да се истакне да уже групе управљају над неким или над свим подручјима друштвеног живота у најширем смислу. Сама концепција владајуће политичке мањине потиче још од Платона, који је тај статус приписао филозофима. Класични теоретичари елита, потпут Вилфреда Парета, Гаетана Моске и Роберта Михелса, су сматрали да је друштво увек подељено на управљачку мањину и подчињену масу, али су на различите начине видели мерило на основу којег неко

Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901 – 1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 362.

⁶⁷⁰ Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc, *Sturm-féle országgyűlési almanach. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól 1910–1915*, 465-466.

⁶⁷¹ *Vadász és Versenylap* бр. 13 од 24. марта 1895. године.

припада владајућим мањинама.⁶⁷² Несумњиво да је у Угарској у дуалистичкој епохи постојала управљачка односно владајућа мањина. Слободоумне тековине револуције из 1848/49. нису у потпуности одбачене, али су и начелно политичке права била задржана искључиво за узак слој лица са правом гласа (5-8% опште популације). Међу њима су биле заступљене све три основне друштвене групе то јест класе деветнаестовековног друштва (племство, грађанство и сељаштво), али несразмерно. Барон Јожеф Етвеш је у теорији исповедао либералну тежњу да се политичке слободе прошире на што већи број становника Угарске. Међутим, био је свестан да је у постојећим околностима немогуће да се тако нешто спроведе у дело за кратко време.⁶⁷³ У Угарској је и у ранијем периоду број племића био знатно већи него у другим деловима Аустријске царевине и западне Европе. Модернизација друштва која је наступила после Аустро-угарске нагодбе је довела до стапања вишег племства и богатијег дела грађанства и сељаштва. Тако настала политичка елита је махом била немачког или мађарског матерњег језика и порекла. Број Срба међу угарским племством је био знатно ограничен. У појединим крајевима Војне границе Срби су стицали аустријско племство, које је сталешки Угарски сабор ретко проглашавао ваљаним. Ипак, изузетак је учињен са истакнутим граничарима приликом развојачења Потиско-поморишке војне границе (1745–1751). Они сами и њихово потомство је постало део жупанијске управе Бачке жупаније, као и Привилегованог Потиског крунског диштрикта. У Торонталској и Тамишкој жупанији су Срби до виших дужности дошли тек почетком XIX века. Међу градским патрицијатом у Бачкој Срби су се налазили још од периода када су некадашња војна утврђења Потиско-поморишке крајине била развојачена и стекла статус слободног и краљевског града (Нови Сад 1748, Сомбор 1749, Суботица од 1743. до 1779. коморска варош). У Банату су градска насеља била под управом Великокикиндског диштрикта, Торонталске и Тамишке жупаније, као и Банатске војне крајине.⁶⁷⁴ Удео Срба међу чиновнишвом је знатно

⁶⁷² Слободан Антонић, *Елита*, Социолошки речник (ур. Аљоша Мимица-Марија Богдановић), Београд, 2007, 119.

⁶⁷³ Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, I, 372-374, 454-460; Исто, II, 382-411.

⁶⁷⁴ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војвидини*, II, 116-150, 317-325; Исто, *Срби у Војводини*, III (Од Темишварског сабора 1790 до Благовештенског сабора 1861), Нови Сад, 1963, 107-130; Александар Форишковић,

порасло захваљујући постојању Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1861).⁶⁷⁵ Део њих је чак доспело и до централних органа Угарске.

Срби међу централним државним чиновницима Угарске

Уочи Аустро-угарске нагодбе 20. фебруара 1867. је формирана прва угарска влада после револуције од 1848/49. године. Три дана раније је гроф Ђула Андраши именован за министра-председника. Убрзо се приступило образовању министарстава, којих је било осам (одбрана; унутрашњи послови; финансије; правда; министарство при краљевом двору; просвета и богочасти; пољопривреда, привреда и трговина; јавни радови и саобраћај). Такође је установљено и председништво владе, као и функција министра без портфеља задуженог за послове Хрватске и Славоније. Све до краја дуалистичке епохе структура владе Угарске се није значајније мењала.⁶⁷⁶ Први чиновници угарских министарстава су били преузети из ранијих централних органа (дикаштерија), из Угарског намесничког већа односно из Угарске дворске канцеларије. У оба споменута уреда су деловали и Срби, који су премештени почетком 1861. после укидања Намесништва Војводства Србије и Тамишког Баната.

Приликом оснивања председништва угарске владе 1867. нису формиране засебне организационе јединице. Од 1869. је издвојен преводилачки одсек. Референт за српски и хрватски језик је до 1897. био Јосиф Соколовића. По образовању је био правник. Школовао се на Сегединском лицеју. У току 1861. је награђен стипендијом

Племство код Срба у XVIII веку, Зборник за историју [Матице српске] бр. 24 (1981), 37-49; Славко Гавриловић, *Декрети за плем. Петра Косића, заставника из прве половине XVIII века*, Зборник Матице српске за историју бр. 56 (1997), 147-151; В. Гавриловић, *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку. Примери и категорије*, Сремска Митровица, 2012, 7-11, 14-15, 60-61, 77-78; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 457-462.

⁶⁷⁵ Sebastian Werni, *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatrechtliches Problem*, 57–64; Dimitrije Djordjević, *Die Serben, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, III/1, 747–748; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, III, 306-309.

⁶⁷⁶ Csorba László, *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konsolidált időszak 1867–1890*, 19. századi magyar történelem, 375-376; Sente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, 170.

Текелијине задужбине. Своју дужност преводиоца је обављао у различитим почасним звањима. Био је министарски конципист (1869–1881), затим министарски тајник (1881–1897). У току 1897. је наименован за шефа преводачког одељења у звању министарског тајника. Од 1902. до 1906. је био прво титуларни а затим и стварни министарски одсечни саветник. Преминуо је у 71. години живота 28. маја 1906. у Будимпешти. Био је ожењен Вилмом Силађи од Секел-Фелдвара.⁶⁷⁷ Поред Соколовића као преводилац за српски језик је од 1879. био ангажован и Александар Поповић-Зуб. На датом положају је остао све до своје смрти 1894. године. Рођен је 1829. у Руми. Гимназијско образовање је стекао у Сремским Карловцима, док је правне студије изучавао у Пешти, Бечу и Прагу. Учествовао је активно у српском народном покрету 1848–1849, док је 50-их година служио у аустријској војсци. Био је сарадник већег броја политичких листова конзервативне провенијенције попут *Српско-народног вестника* и *Србобрана*. Накратко је 1863–1864. уређивао и хумористички лист *Комарац*. Истакао се као бескомпромисан противник Светозара Милетића и његове Српске народне слободоумне странке. Био је близак патријарху Самуилу Маширевићу, а касније и Герману Анђелићу. Низ година је деловао као преводилац при српским црквено-народним органима. Последњи период живота је провео као чиновник председништва угарске владе у звању титуларног министарског конциписте. Такође је од 1883. био професор српског језика на Трговачкој академији у Будимпешти. Своје мемоаре је објавио у два дела. Први део је штампан у наставцима 1890. у новосадском *Нашем добу* (бр. 17-22), а други као засебно издање 1893. у Будимпешти. И у њима је жестоко нападао Милетића као славољубиву и покварену личност.⁶⁷⁸ Преминуо је у 66. години живота 29. јуна 1894. у Будимпешти.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 500 (Szloboda Mátyás - Szolcsánszky Vilmos), слика 849, читуља Јосифа Соколовића (на мађарском језику); *Pesti Napló* бр. 146 (вечерње издање) од 29. маја 1906; *Vasárnapi ujság* бр. 22 од 3. јуна 1906, 361; Székely Vera, *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában*, II (M. kir. Miniszterelnökség, A király személye körüli M. kir. Minisztérium, M. kir. Belügyminisztérium), Budapest, 1980, 10, 11, 15; Ж. Милисавец, Историја Матице српске, II, 590.

⁶⁷⁸ Аца Поповић Зуб, *Успомене*, Нови Сад, 2003, 55-56, 77-105.

⁶⁷⁹ *Застава* бр. 98 од 24. јуна 1894. године; *Budapesti Hirlap* бр. 180 од 1. јула 1894. године; Bricht Lipót, *A budapesti kereskedelmi akadémia története*, Budapest, 1896. 119; Székely Vera, *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában*, II, 6.

Приликом оснивања угарског министарства унутрашњих послова међу вишим чиновницима су се налазили и Александар Стојачковић, као и Павле Трифунац. У питању су били некадашњи делатници Угарског намесничког већа. У наведено министарство Стојачковић је ступио у звању министарског секретара, а Трифунац као министарски одсечни саветник. Од 1870. обојица су били министарски одсечни саветници, док је Трифунац 1881. именован за министарског саветника. Од 1872. Трифунац је био на челу VII одељења задуженог за општине, а Стојачковић је био шеф VI одељења које је обављало различите послове везане за слободне краљевске градове. Већ наредне године су споменута два одељења спојена (IV одељење). Трифунац је у току 1881. деловао при V одељењу које је било задужено за урбаријалне и задужбинске послове, док је од 1882. до свог пензионисања 1889. био шеф V и IX (сирочадског) одељења. Стојачковић је умировљен 1884. године.⁶⁸⁰ Павле Трифунац од Батфе је рођен 21. јануара 1825. године у угледној српској племићкој породици у Меленцима. Отац му је био Урош Трифунац православни прота, а мајка Ана Марковић. Правне студије је свршио у Пешти, а адвокатску цензуру је положио у свом родном месту. Од 1849. је радио као велики бележник у Великокикиндском диштрикту, а затим као срески судија у Новом Бечеју. Потом је био срески начелник у Вршцу. После укидања Војводства Србије и Тамишкој Баната је изабран за поджупана Торонталске жупаније. Од 1865. до 1869. је био посланик на Угарском сабору. Такође је био посланик и на Благовештенском сабору, као и на Српском црквено-народном сабору 1864/1865. Од 1867. је био чиновник угарског министарства унутрашњих послова, где је стигао до звања министарског саветника. Био је ожењен Гизелом Риђички од Скрибешћа. У браку је добио синове Петра, Исидора и Миливоја. Преминуо је 13. марта 1889. године.⁶⁸¹ Своју чиновничку каријеру је у угарском министарству унутрашњих послова започео и млађи Александар Николић од Рудне, син посланика на Угарском сабору и вршачко-панчевачког великог жупана Александра Николића. У наведено

⁶⁸⁰ Székely Vera, *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában*, II, 33, 37, 44; Иста, *A Belügyminisztérium tisztviselői 1867–1885*, Levéltári közlemények, бр. 44-45 (1973-1974), 581, 583-585.

⁶⁸¹ OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 531 (Treichl Hilda - Tschida József) слика бр. 360, читуља Павла Трифунца (српски језик); Исто, слика бр. 363, читуља Павла Трифунца (мађарски); Исто, слика бр. 364, читуља Петра Трифунца (мађарски језик) од 25. децембра 1874, Пешта; *Српски дневник* бр. 60 од 2. (14.) марта 1889. године; Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора*, 250.

министарство Николић је ступио 1894. као практикант, од 1896. је био конциписта, док је 1903. именован за министарског помоћног тајника.⁶⁸² Исте године је додељен Управном суду као секретар судског већа. Убрзо је постао президијални тајник. Од 1910. је носио титулу министарског секретара, док је 1914. постао министарски одсечни саветник. Био је ожењен рођаком своје мајке, Гизелом рођеном Манасија од Ходоња. Преминуо је после дуге болести 20. фебруара 1916. у Балатонфиреду.⁶⁸³

Међу вишим чиновницима осталих министарстава треба да се спомену Теодор Мандић и Владислав Николић Србоградски. Теодор Мандић је после укидања Угарског намесничког већа 1867. ступио у министарство просвете и богочасти у звању министарског одељног саветника. Деловао је као референт за српске црквено-народне послове. Приликом реорганизације министарства 1870/71. постао је шеф IV (вероисповедног) одсека, док је од 1875. до свог пензионисања 1882. исту дужност обављао при IX (грађевинском) одсеку.⁶⁸⁴ Владислав Николић је био чиновник угарског министарства при краљевском двору у Бечу од 1867. до 1892. године. Рођен је 1833. у српској племићкој породици Цавер-Николић од Србограда. У државну службу је ступио 1859. Деловао је као конципист (1867–1874), секретар (1874–1885) и президијални секретар (1885–1892). Приликом наименовања за президијалног секретара је стекао звање министарског тајника (секретара) са овлашћењима одсечног саветника. Пензионисан је у звању министарског одсечног саветника 1892. Од 1889. до 1905. је био тајник Угарског краљевског реда светог Стефана у Бечу.⁶⁸⁵

⁶⁸² Székely Vera, *A központi államigazgatás tiszviselői a dualizmus korában*, II, 53, 56, 61, 66.

⁶⁸³ MNL OL, K 27 minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944 (=K 27), бр. 19030422, *Jegyzőkönyve az 1903. évi április hó 22-én Budapesten tartott ministeri értekezletnek* [Записник седнице министарског већа држане 22. априла 1903. године у Будимпешти] (=Записник седнице угарске владе), 3. тачка дневног реда, 17./М.Т; бр. 19100610, *Записник седнице угарске владе 10. јуна 1910. године*, 21. тачка, 20./М.Т; бр. 19140716, *Записник седница угарске владе од 16. јула 1914. године*, 30. тачка, 19. М.Т.; OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 364, слике 427-428, читуље млађег Александра Николића од Рудне (мађарски језик).

⁶⁸⁴ *Magyarország tisztii cím- és névtára 1873*, Budapest, 1874, 133; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1875*, Budapest, 1875, 110; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1879*, Budapest, 1879, 120; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.–1876.*, Летопис Матице српске, књига CCIV, свеска 4 (1900), 3.

⁶⁸⁵ Székely Vera, *A központi államigazgatás tiszviselői a dualizmus korában*, II, 24, 25, 95; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1889*, Budapest, 1888, 94; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1905*, Budapest, 1905, 24; *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, XIV, Budapest, 1894, 443.

Према предмету и хронолошким одредницама делимично превазилази оквире овог рада биографија Павла Јовановића-Палчике. Рођен је 22. јула 1860. у српској православној породици у Будиму. Студије права је завршио у свом родном месту. Од 1884. је био члан уредништва Печуљско-барањског дневника (Pécs-Baranyai Hírlap) и помоћни конциписта министарства финансија. Без јавног стечаја је одлуком министра Ђуле Сапарија намештен за конциписту Хрватско-славонске финансијске управе у Загребу. Од 1891. до 1895. је обављао дужност преводиоца при споменутом министарству у Будимпешти. Када је 1895. одлуком председника угарске владе Банфија надзор српских црквено-народних послова подређен државно-правном одсеку предсеништва владе, наименован је за помоћника одсечног саветника Шандора Дардаија. Обављао је послове везане за имовину и финансије српске црквено-народне аутономије. Од 1899. до 1909. је у звању одсечног саветника био чиновник државно-правног и управног одсека председништва. У периоду од 1909. до 1918. је био шеф истог одељења као министарски саветник. У његовом делокругу су се налазили државно-правни послови Угарске са Хрватском и Славонијом и са Босном и Херцеговином, као и брига за војнике револуционарне војске из 1848/1849. Учествовао је 1904. у преговорима са Високом (османском) портом у вези преноса земних остатака ердељског кнеза Ференца (Фрање) II Ракоција. У току 1902. је посетио краља Александра Обреновића у Београду наводно са циљем да му пренесе поруку Фрање Јосифа да је дужан да посети гроб краља Милана у манастиру Крушедол. Исте године је обављао дужност повереника приликом спора између угарске владе и Саборског одбора српског црквено-народног сабора због управе над Текелијиним фондом. Убрзо је постављен и за владиног заступника у патронату Текелијине задужбине. Присуствовао је прослави педесетогодишњице свештенства митрополита-патријарха Георгија Бранковића. Био је секретар краљевског повереника Ђуле Рохоњија на Српском црквено-народном сабору 1910. У периоду када је трон карловачких митрополита и српских патријараха био упражњен, прво смрђу Георгија Бранковића а затим и Лукијана Богдановића, вршио је надзор над митрополитском имовином. Исту дужност је обављао и над српским православним манастирским добрима од лета 1912. Слагао се са одлуком министра-председника Ласла (Ладислава) Лукача да се световни

елементи искључе из српске црквене аутономије. У тренутку поштравања односа између Србије и Аустро-Угарске 1913. је наименован за комесара у јужној Угарској. У току Првог светског рата је служио у угарском домобранству у чину капетана. Од 1916. до 1918. је био повереник угарске владе при Главној војној команди у Тешину. У октобру 1918. по налогу министра-председника Векерлеа је саставио план по којем би се Босна и Херцеговина везала за Угарску. За време владе „црвеног грофа“ Михаља Карољија је умировљен у звању државног секретара. У току 1919. је постао присталица Хришћанске националне странке грофа Пала Телекија. Био је председник њеног локалног одбора у делу Будима (Кристинин град). За време прве Телекијеве владе (1920–1921) био је на челу Одбора за цензуру штампе. До своје смрти је активно учествовао у раду муниципалног одбора Будимпеште. Био је и заступник главног града у Горњем дому мађарског сабора (1927–1934) у којем је изабран, поред чланства у неколико одбора, и за бележника. Обављао је дужност директора градског друштва за електропривреду, а био је и члан председништва саобраћајног предузећа Будимпеште. Уочи смрти је прешао у католичку веру. Преминуо је 3. марта 1934. Два дана касније сахранио га је прелат Роберт Беднарц. У току своје дуге чиновничке каријере је више пута одликован. Поред осталог био је носилац Срдењег крста Франц-Јозефовог реда, Средњег крста Леополдовоог реда, Витешког крста Леополдовоог реда за војне заслуге, Средњег крста реда светог Саве, као и Средњег крста реда светог краља Александра I (Бугарска).⁶⁸⁶

Поред чиновника различитих министарстава Срба је било и међу судијама Краљевске курије, врховног суда Угарске. Надлежност Краљевске курије се протезало на целу Угарску без Хрватске и Славоније. Засебно касационо одељење је укинато 1882. године. Курија је своје коначно устројство стекла 1884. Састајала се од председника, потпредседника, седморице председника судских већа, двојице

⁶⁸⁶ *Magyar országos tudósító* бр. 51 од 3. марта 1934; *Исто* бр. 52 од 5. марта 1934; Freissberger Gyula, *Országgyűlési almanach az 1927–1931. évi országgyűlésre. Sturm-féle országgyűlési almanach*, II, Budapest, 1927, 94-96; *A magyar társadalom lexikonja*, Budapest, 1930, 260-261; T. Boros László, *Magyar politikai lexikon 1914–1929*, Budapest, 1929, 199; Георгије Магарашевић, *Педесет година свеиштенства његове светости Георгија Бранковића архиепископа и митрополита карловачког и патријарха српског 1855.-1905.*, Сремски Карловци, 1905, 157; Ф. Бикар (прир.), *Успомене проте Стевана Чампрага. Избор*, Сентандреја, 2001, 10-11, 46-47, 49-51.

референата за поморске послове и 62 редовних судија. Поред Краљевске курије у правосуђу Угарске је огроман значај имала и (Будим)Пештанска краљевска судбена табла, јер је до 1890. представљала једини другостепени, апелациони суд за Угарску без Ердеља и Хрватске и Славоније. Тек су 1891. основани апелациони судови у Дебрецину, Ђеру, Каши, Коложвару, Великом Варадину, Печуљу, Пожуну, Сегедину и Темишвару.⁶⁸⁷ У периоду од 1867. до 1905. међу судијама Краљевске курије Срби су били: Никола Михајловић, Самуило Маширевић, Мила (Емил) Манојловић, Мила (Емил) Димић, Светозар Милутиновић, Јевген Поповић (1890–1895), Марко Надашки (1891–1892), Васа Васиљевић и Милутин Татић. Као судије (Будим)Пештанске краљевске судбене табле су деловала следећа лица српске националности: Лазар Хацић, Александар Теофановић, Милош Рајић, Петар Деспинић (1890–1891), Ђорђе Станчић (1890) и Стеван Јовановић (1891–1892).⁶⁸⁸

Никола Михајловић је рођен 14. априла 1811. у Сомбору. Правне студије је свршио у Пешти, а затим се у свом родном граду од 1831. бавио адвокатуром и истовремено је предавао мађарски језик у сомборској православној вероисповедној Учитељској школи (1833–1842). Именован је 1842. за градског правосудног подбележника у Сомбору, 1848. за градског судију, 1849. за градоначелника, док је од 1850. деловао као срески судија у наведеном месту. Приликом организације земаљског суда у Темишвару 1854. је постављен за саветника, а касније је био саветник

⁶⁸⁷ Устројство судова у Угарској је после Аустро-угарске нагодбе регулисано LIV законским чланом од 1868. године (Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1836–1868. évi törvények*, Budapest, 1896, 506-572). Споменути закон је 1881. замењен са LIX законским чланом (Исти, *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1881. évi törvények*, Budapest, 1896, 246-175). Коначна организација Краљевске курије је одређена у XXXVIII законском члану од 1884 (Исти, *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1884–1886. évi törvények*, Budapest, 1897, 160), док је оснивање нових апелационих судова утемељено XXV законски чланом од 1890. године (Исти, *Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1889–1891. évi törvények*, Budapest, 1897, 312-318); Antal Tamás, *Törvénykezési reformok Magyarországon 1890–1900. Ítéltáblák, bírói jogviszony, esküdszék*, Szeged, 2006, 21-136.

⁶⁸⁸ *Magyarország tisztii cím- és névtára 1873*, Budapest, 1874, 182; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1875*, Budapest, 1875, 170; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1879*, Budapest, 1879, 166; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1884*, Budapest, 1884, 285; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1889*, Budapest, 1888, 439-440; Janszky Adolf, (прир.), *Budapesti cím- és lakjegyzék 1891-1892*, Budapest, 1891, 205-206; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1895*, Budapest, 1895, 480; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1902*, Budapest, 1902, 685; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1906*, Budapest, 1906, 395.

апелационог суда у датом месту. После укидања споменутог звања је деловао као саветник код Угарске дворске канеларије у Бечу. Приликом избора за Угарски сабор 1865. је биран за посланика у Сомбору. Био је члан прве угарске делегације. Кандидован је 1867. за чувара угарске краљевске круне, али није изабран. Исте године је именован за великог жупана Бачке жупаније. Наведену дужност је обављао до 1869. када је постављен за председника једног од судских већа Краљевске курије. Од 1881. је био потпредседник Краљевске курије, а од 1883. председник Будимпештанске краљевске судбене табле. На свој захтев је пензионисан 1887. године. Убрзо је именован за доживотног члана Великашког дома Угарског сабора. Противио се новим вероисповедним законима. Одликован је Редом гвоздене круне другог степена. Преминуо је 27. фебруара 1895. у Сомбору. Сахрањен је на Великом православном гробљу у Сомбору. У свом тестаменту је завештао један салаш Сомборској православној црквеној општини.⁶⁸⁹

Самуило Маширевић је рођен 22. марта 1825. године у Сомбору. Био је синовац патријарха Самуила (световно Саве) Маширевића. После правних студија именован је за заменика бележника у Темишвару. Затим је обављао дужност окружног судије у истом граду, а касније је изабран и за великог бележника града Темишвара. Биран је у чаковачком протопрезвитерату за посланика на Благовештенском сабору, а такође је учествовао у раду Српског црквено-народног сабора 1869. Исте године је постављен за судију Касационог одсека угарске краљевске курије. Остао је судија врховног суда и после његове реорганизације. Умировљен је у јесен 1896. на сопствен захтев. Тада је именован за доживотног члана Великашког дома. Биран је у верификациони и имунитетски одбор. Обављао је и дужност члана-заменика највишег дисциплинарног суда у Угарској. Био је председник пештанске српске православне црквене општине и члан надзорништва (патроната) Текелијиног завода. Преминуо је 23. фебруара 1899. у

⁶⁸⁹ Sándor (прир.), *Országgyűlési almanach 1887. Főrendiház*, Budapest, 1887, 98; *Застава* бр. 27 од 17. фебруара 1895. године; *Наше доба* бр. 14 од 18. фебруара (2. марта) 1895. године; *Bácska* бр. 18 од 1. марта 1895. године.

Будимпешти. Одликован је Комтурским (Витешким) крстом реда Фрање Јосифа и Леополдовога ордена.⁶⁹⁰

Мила (Емил) Манојловић од Алвара је рођен 19. јуна 1822. у Суботици од оца Антоније и мајке Персиде. После правних студија је стекао адвокатску диплому у Пешти 1844. Близу две и по деценије је радио у свом родном месту као адвокат. Био је посланик на Благовештенском сабору, изабран је у сегединском протопрезвитерату. У току 1863. је боравио у Бечу у својству правног заступника суботичког магистрата. Са жаљењем је констатовао: „Војводско питање лежи у кабинету; мора да у врло великом почитанју стоји, јер нико не сме да га додирне. Шта више, кажу да се ни од праха нечисти, да не би последњи у некој канцеларији кијање проузроковао.“⁶⁹¹ Такође је заступао град Вршац на Угарском сабору од 1865. до 1869. Био је присталица Средње левице Калмана Тисе, учествовао је и у раду прве угарске делегације. Од 1868. до 1869. је обављао дужност председника суботичке српске православне црквене општине. Приликом оснивања Касационог одељења краљевске курије 1869. је постављен за судију при датом суду. Од 1887. је био председник једног од судских већа врховног суда Угарске. Био је редовни члан врховног дисциплинарног суда. Због преданог рада на кодификацији угарских закона одликован је Средњим крстом реда Св. Стефана. Такође је био носилац и Ордена гвоздене круне другог степена. Пензионисан је крајем 1896. Поред стручног рада бавио се и књижевношћу, као и историјом. Био је сарадник мађарске енциклопедије Палас. Од 1863. је био члан Матице српске, а 1873. је примљен у њено Књижевно одељење. Преминуо је 26. априла 1897. у Суботици.⁶⁹²

⁶⁹⁰ Историјски архив Сомбор, Ф. 9: Збирка матичних књига, Матична књига кршених парохија Светог Георгија у Сомбору година 1825; Јован Ђорђевић (прир.), *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремски Карловцима 1861*, Нови Сад, 1861, 261; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1897, 161; *Наше доба* бр. 13 од 13. (25.) фебруара 1899. године; *Браник* бр. 18 од 13. (25.) фебруара 1899. године.

⁶⁹¹ АВ, Фонд 444: Збирка др Јована Милекића, бр. 411, Емил Манојловић-Василију Арновљевићу, 12. октобар 1863, Беч.

⁶⁹² Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора*, 259; *Vasárnapi Ujság* бр. 18 од 2. маја 1897. године; *Застава* бр. 57 од 16. априла 1897. године; *Браник* бр. 44 од 17. (29.) априла 1897. године; *Наше доба* бр. 31 од 19. априла (1. маја) 1897. године; *Народност* бр. 8 од 20. априла (2. маја) 1897; *Vácska* бр. 34 од 30. априла 1897. године.

Светозар Милутиновић је рођен 1820. у Суботици. Основну школу и католичку гимназију је завршио у свом родном месту. После правних студија бавио се адвокатуром у Суботици, а затим се настанио у Сомбору. Један је од оснивача Сомборске српске читаонице. Био је учесник Мајске скупштине, изабран је у одбор за писање устава Српске Војводине. Као члан сомборске градске скупштине залагао се за оснивање мале гимназије у датом месту. Такође је заступао град Сомбор на Благовештенском сабору. У Товаришеву је крајем 1865. на допунским изборима биран за посланика на Угарском сабору, али је већ 25. јуна 1867. положио свој мандат како би се посветио судском позиву. Припадао је Деаковој странци. Убрзо је именован за председника суда у Баји, а затим је од 1878. исту дужност обављао и у Залаегерсегу. Од 1882. је био судија Будимпештанске краљевске судбене табле, док је 1887. постављен за судију Краљевске курије. Преминуо је у Будимпешти 7. марта 1888. године.⁶⁹³

Милутин Татић је рођен 8. марта 1840. у Старој Кањижи. После правних студија био је судија-поротник Бачке жупаније, а затим је 1871. постављен за судију новосадског суда. Приликом избора за Угарски сабор 1872. је био кандидат за посланика у Кулпину са програмом Српске народне слободоумне странке, али је претрпео пораз. Због привржености Милетићевој странци није унапређиван све док се код угарске владе за њега није заузео новосадски велики жупан Феликс Парчетић. Од 1885. је био судија Будимпештанске краљевске судбене табле, 1892. је додељен Краљевској курији, док је 1894. постављен за судију наведеног суда. Преминуо је 30. јануара 1896. у Будимпешти.⁶⁹⁴

⁶⁹³ Орао бр. 11 од 13. марта 1888. године; Миленко Бељански, *Летопис Сомбора од 1801. до 1860. године*, Сомбор, 1981, 190; Исти, *Летопис Сомбора од 1861. до 1876. године*, Сомбор, 1982, 9, 11, 16, 148, 161; Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора*, 261; Greguss Ágost (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IV, Pest, 1867, 298; *Budapesti cím- és lakjegyzék 1882*, Budapest, 1882, 106; Kolos Lajos (прир.), *Budapesti cím- és lakjegyzék 1888*, Budapest, 1888, 54; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1873*, 240.

⁶⁹⁴ *Браник* бр. 9 од 20. јануара (1. фебруара) 1896. године; *Наше доба* бр. 6 од 20. јануара (1. фебруара) 1896. године; М. Димитријевић, *Успомене из мога живота*, 57; Kolos Lajos (прир.), *Budapesti cím- és lakjegyzék 1888*, 54; Janszky Adolf (прир.), *Budapesti cím-és lakjegyzék 1896–1897*, Budapest, 1896, 217; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1875*, 241; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1879*, 212; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1884*, 314.

Милош Рајић је рођен 4. маја 1833. у Старом Футогу од оца Димитрија и мајке Александре рођене Исаковић. Од 1852. до 1855. је похађао правне студије на пештанском универзитету, где је 25. јула 1855. положио правосудни испит на немачком језику. Затим је деловао као српски (црквено-)народни секретар у Сремским Карловцима. После смрти патријарха Самуила Маширевића је напустио српске аутономне послове. Од 1871. до 1874. је био државни тужилац у Великом Бечкерек у а затим у Сомбору. У априлу 1877. је наименован за судију-заменика Будимпештанске краљевске судбене табле. Од октобра 1882. до фебруара 1890. је био судија наведеног суда. После реорганизације угарског правосуђа је постављен за судију новоосноване краљевске табле у Сегедину. Умировљен је 1896. У јануару 1879. се оженио са Милом, кћерком трговца Тиме Радића из Суботице. Том приликом је изабран за почасног члана Српске читаонице у Суботици. У браку је добио кћерке Зору и Наду. Преминуо је 27. априла 1898. у Будимпешти.⁶⁹⁵

У периоду од 1867. до 1905. међу вишим чиновницима угарских министарстава је било најмање шесторо Срба. Чак половина њих је служила у министарству унутрашњих послова, које је имало највећи број чиновника од свих ресора угарске владе.⁶⁹⁶ У разматраном периоду кроз виша звања споменутог министарства је прошло око 150 лица. Ипак треба да се има на уму да су Срби чинили свега око 2-3% становништва Угарске, као и да је према њима владало често и неоправдано неповерење. Заступљеност Срба у Врховном суду Угарске је била знатно боља. Од 62 судија Краљевске курије у разматраном периоду увек је било бар тројица лица српске националности, а крајем 80-их и почетком 90-их година XIX века тај број се најчешће кретао око 5-6 српских судија. Радило се о старијој генерацији чиновника, који су своје

⁶⁹⁵ АВ, Ф. 444, бр. 616, Numerus Protocolli Comissionis Examinatoriae CXXXV: studia juridica et politica, 25. јул 1855, Будим; Исто, бр. 618, Јован Димитријевић-Милошу Рајићу, 13./25. децембар 1878, Суботица; Исто, бр. 620, Позивница за венчање, 1./13. јануар 1879, Суботица; Исто, бр. 622, смртвоника Милоша Рајића на српском језику, 15./27. април 1898, Будимпешта; *Budapesti Közlöny* бр. 209 од 15. септембра 1874; *Исто* бр. 93 од 24. априла 1877; *Исто* бр. 246 од 26. октобра 1882; *Исто* бр. 32 од 1. фебруара 1891; *Igazságügyi Közlöny* бр. 10 од 16. октобра 1896, 350.

⁶⁹⁶ Укупан број чиновника се кретао од 62 лица 1867. до 237 1904. године. Székely Vera, *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában. M. kir. Miniszterelnökség, A király személye körüli M. kir. Minisztérium, M. kir. Belügyminisztérium*, 85.

образовање стекли у сталешкој епохи или у периоду апсолутизма. Више дужности су махом први пут обављали у органима Војводства Србије и Тамишког Баната.

Срби међу жупанијском олигархијом

Бачка жупанија

После пораза мађарских револуционара у августу 1849. Бачка жупанија⁶⁹⁷ је постала део новооснованог Војводства Србије и Тамишког Баната. Неуспеси Бахове неоапсолутистичке управе су натерали цара Фрању Јосифа на покушај помирења са мађарском политичком елитом, стога је одлучио да успостави територијално јединство земаља угарске круне. Царском уредбом од 27. децембра 1860. је укинута Војводство Србија и Тамишки Банат, а њена територија је прикључена Угарској. За бачког великог жупана је 15. јануара 1861. именован барон Јожеф Рудић од Алмаша. Некадашњи врховни жупан Бачке, Торонтала и Вршачког окружја Исидор Николић Србоградски је у пратњи председника сомборског суда Марка Поповића наредног дана предао Рудићу жупанијски печат. Свечано устоличење великог жупана је одржано 20. јануара у Сомбору. На седници одбора који је имао за циљ да припреми рестаурациону скупштину жупаније 6. фебруара је према XVI законском члану од 1848. састављена листа чланова жупанијске скупштине. На списку је наведено 900 лица претежно поседника из Бачке жупаније, њима је додата и малобројна интелигенција, као и достојанственици Католичке и Православне цркве. Рестаурациона скупштина је одржана 21. фебруара 1861. За првог поджупана је изабран Антал Пал, док је други

⁶⁹⁷ Бачка жупанија је званично називана Бач-Бодрошком жупанијом, јер је VIII законски члан од 1802. прописано уједињење Бачке и Бодршке жупаније. Заправо продором Османлија средином XVI века Бодрошка жупанија је престала да постоји, а после Великог бечког рата није обновљена, иако је гроф Хенрих Турнон именован за њеног великог жупана. Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytar 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1740–1835. évi törvényezikkek*, Budapest, 1901, 284.

поджупан постао Србин Петар Зака.⁶⁹⁸ Међу чиновницима Бачке жупаније 1861. Срби су били: подбележник Коста Стојковић, срески управници Жига Милашин, Јаков Милашин и Арон Нићин, помоћници среског управника Никола Војновић и Мартин Милашевић, полицијски повереник Данило Стратимировић, као и правосудни приседници Гавра Дракулић и Александар Хацић. Међу титуларним чиновницима се налазио Ђорђе Зака, који је именован за почасног подбележника. Организација Бачке жупаније није ни довршена када је 22. августа 1861. владар распустио Угарски сабор. Против таквог поступка Бачка жупанија је протестовала 2. септембра у писму упућеном Угарском намесничком већу. Као одговор 22. септембра је распуштена жупанијска скупштина, чиновници су уклоњени са својих положаја, а улогу великог жупана је преузео царско-краљевски повереник Агоштон Пиуковић. Почетком новембра је реорганизована жупанијска управа. Од Срба је висока почаст припала Труфуну Атанацковићу који је именован за другог поджупана и за председника жупанијског суда.⁶⁹⁹

У току бурних догађаја 1861. положај другог поджупана Бачке жупаније су заузимали двојица Срба Петар Зака и Трифун Атанацковић. Петра Заку је на тај положај препоручивала чињеница да је у току револуције био присталица мађарске стране. Стога је 1848. заједно са својим братом Стефаном биран за посланика на Угарском сабору.⁷⁰⁰ Са друге стране Трифун Атанацковић је био активан унутар српског народног покрета. После протеривања мађарских револуционара 11. фебруара 1849. из Сомбора учествовао је у оснивању Привременог одбора Бачког окружја. Био је чиновник у току Баховог апсолутизма, а 1861. је био један од тројице сомборских посланика на Благовештенском сабору. После пада Шмерлингове провизорне управе у августу 1865. на положају другог поджупана Бачке жупаније заменио га је управо

⁶⁹⁸ За историју и генеалогiju племићке породице Зака од Бајше видети: Гашпар Улмер, *Посед Бајша. Спаклије и кметови 1751–1849*, Нови Сад, 1986, 19-49.

⁶⁹⁹ Reiszig Ede, *Bács-Bodrog vármegye története*, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu) II, 241-248; Архив Војводине (= АВ), Фонд 421: Бач-Бодрошка жупанија II (=Ф. 421), књига 7, Записник жупанијске скупштине од 7. маја 1861, бр. 382-383, бр. 485; Записник жупанијске скупштине од 3. јуна 1861; Записник жупанијске скупштине од 2. септембра 1861, бр. 2031.

⁷⁰⁰ Reiszig Ede, *Bács-Bodrog vármegye története*, 204.

Петар Зака. Тада су поново постављени сви чиновници изабрани на жупанијским скупштинама у току 1861. године.⁷⁰¹

Коначна организација Бачке жупаније је завршена тек после Аустро-угарске нагодбе. За новог великог жупана је 20. априла 1867. именован Никола Михајловић. Избор чиновника је обављен на жупанијској скупштини од 3. до 8. јуна. За првог поджупана је изабран Антал Пал, за другог Петар Зака, а за трећег Нандор Аст. Међу чиновницима Срби су били: главни лекар Васа Максимовић, отац Нике Максимовића⁷⁰², рачуновођа Петар Кириловић, жупанијски правобранилац Ђорђе Еремић, брат Паје и Богољуба Еремића⁷⁰³, судије-поротници Ђорђе Зака и Милутин Татић, срески управник Горњег среза са седиштем у Баји Жига Милашин, срески управник Доњег среза у Паланци Арон Нићин, срески управник Потиског среза у Старом Бечеју Васа Поповић, помоћник среског управника Горњег среза у Станишићу Мартин Милашевић, помоћник среског управника Потиског среза Младен Јоцић, полицијски повереници Александар Иванић, Данило Милашин и Данило Стратимировић, правосудни приседници Гавра Дракулић, Александар Теофановић и Коста Стојковић, као и писар Никола Лалошевић. Од титуларних (почасних) чиновника Срби су били: правосудни подбележници Александар Зака и Ђорђе Ђорђовански, помоћник среског управника Александар Завишић и главник лекар Петар Стојковић. Од укупно изабраних 88 чиновника Срба је било 18.⁷⁰⁴

Никола Михајловић је напустио положај великог жупана 1. маја 1869, јер је постављен за судију Краљевске курије. Дато звање је до 11. јуна 1871. остало непопуњено, када је та част припала Карољу Мартонфију.⁷⁰⁵ Прва значајна промена је уследила почетком 1871. године, када је организовано државно судство. Гавра

⁷⁰¹ Reiszg Ede, *Bács-Bodrog vármegye története*, 248; Muhi János, *Zombor története*, Zombor, 1944, 178; J. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора*, 261.

⁷⁰² OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 324 (Mátyási János - Mayer Hedvig) слика бр. 518, смртница Васа Максимовића, 12. јуна 1868, Сомбор.

⁷⁰³ Ede Reiszg, *Bács-Bodrog vármegye nemesi családai*, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu) II, 580.

⁷⁰⁴ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu) II, 251-253; АВ, Ф. 421, књига 13, Записник жупанијске скупштине од 3. јуна 1867. године, бр. 1-30.

⁷⁰⁵ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, 254-255.

Дракулић је постао судија суда у Кули, Милутин Татић судија у Новом Саду, Коста Стојковић судија у Сомбору, Александар Теофановић тужилац у Сомбору, Ђорђе Еремић подсудија у Новом Саду, Васа Поповић судија у Старом Бечеју, док је Ђорђе Зака именован за судију у Сенти.⁷⁰⁶ До потпуне реорганизације жупанијске управе је дошло у току исте године на основу XLII законског члана од 1870. године. Намера угарске владе је била да ограничи муниципалну аутономију жупанија и градова односно да је стави под свеопшти надзор министарства унутрашњих послова. Жупаније више нису могле да спрече или одложе извршавање владиних уредби, док је уведена дужност да се сви жупанијски статuti подносе министарству унутрашњих послова ради одобравања. Половину жупанијске скупштине (муниципалног одбора) су чинила лица изабрана за заступнике сеоских општина, док се половина попуњавала са особама која су плаћала највише пореза држави. Број чланова се кретао од 120 до 600 у зависности од броја становника. У случају Бачке жупаније радило се о 600 лица. Редовне скупштине су одржаване најмање два пута годишње. Изборни чланови су бирани на шест година сваке треће године.⁷⁰⁷ Рестаурација жупанијског чиновништва је извршена 28. децембра 1871. Поджупан је постао Михаљ Ловаси. Пошто је укинута звање другог и трећег поджупана Петар Зака је изабран за председника сирочадског стола. Међу вишим чиновницима налазила су се следећа лица српске националности: трећи потбележник Милан Бирвалски, приседник сирочадског стола Никола Стојачковић, који је био рођени брат Александра Стојачковића, главни лекар Петар Стојковић, рачуновођа Петар Кириловић и срески управник Исидор Павловић. Извршена је управна подела Бачке жупаније на једанаест срезова.⁷⁰⁸ После присаједињења Шајкашке 1872. број срезова је повећан на тринаест. Срески управник Тителског среза је био Светислав Николић, његов помоћник Ђорђе Бадрљица, док је за управника Жабалског среза постављен Никола Рајић. Светислав Николић је пре

⁷⁰⁶ *Magyarország tiszti czim- és névtára 1873*, Budapest, 1874, 240-241, 274-275, 306-307.

⁷⁰⁷ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytar 1000-1895. Millenniumi emlékkiadás 1869-1871. évi törvényezikkek*, Budapest, 1896, 211-221.

⁷⁰⁸ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867-1906*, 257-258; АВ, Ф. 421, књига 15, Записник жупанијске скупштине од 22. априла 1872. године, увод; Александар Стојачковић, *Живот Луке Стојачковића. Сенатора и директора србско-народни основни школа у Сомбору*, Летопис Матице српске, књига 129, свеска 1 (1882), 131.

развојачења Војне границе служио као граничарски капетан. На положају среског управника је остао до 1883. године. Од 1880. до своје смрти је био владин комесар при Ритској управи. Важио је за непоколебљивог противника Српске народне слободоумне странке. Приликом ибора за Угарски сабор 1881. је био посланички кандидат у Шајкашкој, али је поражен од стране Светозара Милетића. Извршио је самоубиство 10. августа 1888, јер је био оптужен за проневеру новца. Дан-два после, Јован Јовановић-Змај је испевао песму *Над гробом Светислава Николића* у којој ликује над његовом судбином.⁷⁰⁹ Никола Рајић је био Жабалски срески управник до краја 1889.⁷¹⁰

Нова промена на положају великог жупана је уследила 10. августа 1876, када је уместо Кароља (Карла) Мартонфија постављен Деже (Дезидерије) Громон. Он је од 1877. такође био и велики жупан града Сомбора, а од 1878. исту дужност је обављао и у Баји, као и у Суботици.⁷¹¹ Због чињенице да је у управи фаворизовао мађарски елемент, што је било посебно осетно у Сомбору, Милетићева *Застава* га је учестало називала „србождером“, иако је био ожењен Српкињом Исидором рођеном Зака, сестром Александра и Ђорђа Заке. Избор нових жупанијских чиновника је обављен у децембру 1877. Уочи рестаурација је кулпински посланик Милош Димитријевић преговарао са Громон. Димитријевићев циљ је био да обезбеди да барем у три среза за управнике буду изабрани Срби.⁷¹² Петар Зака је и даље задржао положај председника сирочадског стола, Душан Поповић и Богољуб Еремић су изабрани за подбележнике, Никола Стојачковић и Евгеније Павловић за приседнике сирочадског стола, Милош Жигић за рачуновођу, Светислав Николић и Никола Рајић су обављали дужност среских управника, док је заменик среског управника у Тителу и даље био Ђорђе Бадрлица. Међу вишим чиновницима Бачке жупаније у периоду од 1877. до 1883. налазила су се осморица Срба. Од петорице подбележника двојица су били Срби, од шесторице приседника сирочадског стола такође двојица, од тринаесторице среских

⁷⁰⁹ *Стармали* бр. 21 од 31. јула 1888, 161; *Наше доба* бр. 56 од 7. (19.) августа 1888; *Наше доба* бр. 57 од 14. (26.) августа 1888; В. Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, Шајкашка историја, II, Нови Сад, 1975, 394-395.

⁷¹⁰ *Magyarország tisztí czim- és névtára 1889*, Budapest, 1888, 110.

⁷¹¹ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, 260-261.

⁷¹² РОМС, бр. 778, Милош Димитријевић-Герману Анђелићу, Пешта, 13. [25.] децембар 1877. године.

управника два лица су била српске националности.⁷¹³ До наредне жупанијске рестаурације уследиле су две значајне промене. Поджупан Михаљ Ловаси је преминуо 29. августа 1878. и на његово место је изабран Бела Шандор. Он је у децембру 1880. именован за новог великог жупана, док је поджупан постао Ендре Шмаус.⁷¹⁴

Приликом избора чиновника 1883. године следећа звања су попуњена лицима српске националности: за председника сирочадског стола је поновно изабран Петар Зака, за подбележника Милан Зака, најстарији син Петра Заке, за приседнике сирочадског стола Богољуб Еремић и Никола Стојачковић, за правобраниоца сирочадског стола Павле Дракулић, син некадашњег судије Гавре Дракулића, за заменика главног архивара Сава Поповић, за рачуновођу Милош Жигић, за рачуновођу сирочадског стола Ђорђе Драгић, за среске управнике Душан Поповић (Сомборски срез) и Никола Рајић (Жабалски срез), за заменике среских управника Ђорђе Бадрљица (Тител) и Никола Јаблонски (Жабал), за среског лекара Ђорђе Крестић (Тител), за писара Милош Стојковић, као и за среске писаре Ђорђе Мраковић (Сомбор) и Ђорђе Николић (Апатин).⁷¹⁵ Петар Зака је пензионисан на сопствен захтев 22. јуна 1886. У жупанијској служби је без престанка провео 19 година, док је пре 1848. такође деловао као чиновник у Бачкој жупанији. Прво је обављао дужност помоћника среског судије, а затим је био срески судија, док је касније изабран за почасног подбележника. Преминуо је 10. августа 1886. у Сомбору.⁷¹⁶

У жупанијској управи су уследиле значајне промене када је 1886. Угарски сабор усвојио нов закон о муниципијама (1886: XXI). Коначно је установљен број угарских жупанија на 63, такође је утврђено да у Угарској постоји 24 града са муниципалним правима, као и главни град Будимпешта и Ријечки округ. Задржан је строг државни надзор над наведеним самоуправама. Мандат изборних чланова муниципалног одбора

⁷¹³ АВ, Ф. 421, књига 18, Записник жупанијске скупштине од 28. децембра 1877, увод.

⁷¹⁴ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, 264-265.

⁷¹⁵ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, 267-268; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1884*, 82-85.

⁷¹⁶ АВ, Ф. 421, књига 118, Записник жупанијске скупштине од 22. јуна 1886, бр. 380; Записник жупанијске скупштине од 14. септембра 1886, бр. 552.

је продужен на десет година.⁷¹⁷ На основу датог закона је израђен нов статут Бачке жупаније, који је усвојен 10. августа 1886. Одређено је да се редовне жупанијске скупштине држе четири пута годишње и то у другој недељи марта, јуна, септембра и децембра. Поред изборних чланова и вирилиста у раду жупанијске скупштине су учествовали и највиши чиновници односно велики жупан, поджупан, велики бележник, подбележници, правобраниоц, главни лекар, главни архитекта, главни рачуновођа и његови заменици, благајници, председник и приседници сирочадског стола, срески управници и градоначелник Сенте, као и главни архивар и његов помоћник. За председника је одређен велики жупан, у његовом одсуству поджупан. На дневном реду прво место су заузимале уредбе министарстава, затим извештај поджупана, па извештаји среских управника и градоначелника Сенте, док су се молбе разматрале на крају седнице. Седнице су биле јавне, али је гледаоцима било забрањено да изражавају своје мњење.⁷¹⁸ Приликом избора чланова жупанијске скупштине 1886. изабрано је 63 Срба.⁷¹⁹ Исте године међу 300 вирилиста Бачке жупаније 57 су били Срби. Од бачких Срба највише пореза држави је платио Лазар Дунђерски из Сентомаша укупно 11.078, 53 форинти на годишњем нивоу. Од знаменитијих лица вирилисти су били Ђорђе Стратимировић, Милош Рајић, Миша Димитријевић и Милош Димитријевић.⁷²⁰

Наредна жупанијска рестаурација је одржана 21. децембра 1889. године. Од Срба на виша чиновничка звања су изабрани: Константин Максимовић за приседника сирочадског стола, Сава Поповић за заменика главног архивара, Мирко Поповић и Исидор Павловић за рачуновође, Милош Гавански за рачуновођу сирочадског стола, Душан Поповић (Сомборски срез) и Милан Зака (Жабалски срез) за среске управнике, док је Корнелије Михаиловић постао помоћник среског управника у Жабљу.⁷²¹

⁷¹⁷ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1884–1886. évi törvényczikkek*, Budapest, 1897, 364-404.

⁷¹⁸ АВ, Ф. 421, књига 118, Записник жупанијске скупштине од 10. августа 1886, бр. 532.

⁷¹⁹ АВ, Ф. 421, књига 118, Записник жупанијске скупштине од 5. маја 1886, бр. 87.

⁷²⁰ АВ, Ф. 421, књига 118, Записник жупанијске скупштине од 26. октобра 1886, бр. 770.

⁷²¹ Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, 272-274; АВ, Ф. 421, књига 120, Записник жупанијске скупштине од 27. марта 1890, увод.

На ванредној жупанијској скупштини 11. јануара 1895. је за новоустановљено место централног среског управника изабран Душан Поповић, док га је на месту сомборског среског управника заменио Деже Тарцаи.⁷²² Уочи наредног избора жупанијских чиновника у априлу 1895. је велики жупан Шандор Бела разрешен дужности. На његово место је именован Стеван Војнић, који је раније обављао дужност великог жупана Суботице и Баје. Пошто је Ендре Шмаус постављен за великог жупана града Суботице, за поджупана Бачке жупаније је 8. октобра 1895. изабран Ђула Карачон. Жупанијска рестаурација је одржана 19. децембра 1895. Међу чиновницима су се налазила и следећа лица српске националности: главни архивар Сава Поповић, који је такође именован и за почасног великог бележника, приседник сирочадског стола Коста Максимовић, брат Нике Максимовића, приседник сирочадског стола Никола Рајић, приседник сирочадског стола Душан Јанковић, рачуновођа Мирко Поповић, срески управник Новосадског среза Корнелије Михајловић, зет Стефана Заке, срески управник Жабалског среза Исидор Николић Србоградски и помоћник среског управника у Тителу Милорад Веселиновић. Душан Поповић, који је од 1883. обављао дужност среског управника је у току 1895. због болести умировљен. Преминуо је у 46. години живота 17. новембра 1899. у Будимпешти. Сахрањен је у породичној гробници на православном гробљу у Ади.⁷²³ Од девет приседника сирочадског стола тројица су били Срби, од четрнаест среских управника двојица, од тринаест помоћника среских управника један, док међу бележницима није било Срба.⁷²⁴ Исте године је 16. новембра одржан избор за 150 чланова жупанијске скупштине међу којима је бирано и 28 Срба.⁷²⁵ Друга половина изборних чланова је бирана 15 децембру 1898. године, међу њима је било 20 Срба.⁷²⁶

⁷²² *Bácska* бр. 11 од 5. фебруара 1895; АВ, Ф. 421, књига 128, Записник жупанијске седнице од 11. јануара 1895, бр. 2.

⁷²³ *Bácska* бр. 91 од 21. новембра 1899.

⁷²⁴ АВ, Ф. 421, књига 130, Записник жупанијске седнице од 19. децембра 1895, бр. 2030-2051.

⁷²⁵ *Bácska* бр 91 од 19. новембра 1895; *Bácska* бр. 92 од 22. новембра 1895.

⁷²⁶ *Bácska* бр. 99 од 20. децембра 1898.

Приликом избора чланова жупанијске скупштине у децембру 1904. од бираних 150 лица 28 су били Срби.⁷²⁷ Међу 300 вирилиста Бачке жупаније 1901. је било 51 Србин.⁷²⁸

Наредна промена великог жупана се догодила 1901. године, када је уместо Стевана Војнића на наведено звање постављен Пал Латиновић. У разматраном периоду до 1905. последња рестаурација Бачке жупаније је извршена 21. децембра 1901. године. За више чиновнике су изабрани следећи Срби: за подбележника Марко Гергуров, за главног архивара Сава Поповић, за приседника сирочадског стола Душан Јанковић, за благајника Петар Вујић, за рачуновођу Мирко Поповић, за главног лекара Сима Павловић, за жабалског среског управника Исидор Николић, за помоћника среског управника у Баји Душан Сабовљевић и за помоћника среског управника у Тителу Миленко Јосић. За почасне чиновнике су именовани: за великог бележника Сава Поповић, за главног правобраниоца Ђорђе Радовановић, за главног лекара Јован Хаџи и за помоћника среског управника Гедеон Дунђерски, син Лазара Дунђерског.⁷²⁹

У Бачкој жупанији је Србима указана та част да су обављали и највиша звања. Тако је Никола Михајловић био велики жупан, док су Петар Зака, Трифун Атанацковић и Корнелије Михајловић бирани за поджупане. Срби су редовно постављани и на дужност подбележника, као и за приседнике сирочадског стола. Од тринаест срезова у Бачкој жупанији у периоду од 1867. до 1905. Срби су обављали дужност среског управника у четири среза (сомборски, новосадски, тителски и жабалски). Стога је јасно да су Срби међу чиновницима Бачке жупаније били заступљени у складу са својом бројношћу. Најутицајнији су били чланови породице Зака. Пореклом из Потисја, стајали су у сродству са већим бројем истакнутих Срба и Мађара, међу њима и са великим жупаном Дежеом Громоном. Петар Зака је обављао дужност поджупана, а затим је био и председник сирочадског стола, док му је најстарији син Милан биран за подбележника и за среског управника Жабалског среза.

⁷²⁷ *Bácska* бр. 97 од 14. децембра 1904.

⁷²⁸ АВ, Ф. 421, књига 142, Записник жупанијске скупштине од 17. октобра 1901, бр. 1355.

⁷²⁹ АВ, Ф. 421, књига 142, Записник жупанијске скупштине од 21. децембра 1901, бр. 1898-1926.

Торонталска жупанија

Слично Бачкој жупанији и Торонталска жупанија је од краја 1849. до децембра 1860. била део Војводства Србије и Тамишког Баната. После поновне успоставе дате жупаније прва седница њене скупштине је одржана 4. и 5. фебруара 1861. За великог жупана је именован Ласло Карачоњи, који је наведену дужност обављао и 1848. На место првог пождупана је изабран Мориц Ронаи, док је други поджупан постао Александар Николић од Рудне. Од Срба на виша чиновничка звања су бирани: за главног правобраниоца Лазар Хаџић, за среске управнике Петар Таназевић (Турска Кањижа), Димитрије Бибић (Сент-Ђурађ), Ђорђе Вучетић (Жомбоља) и Ђорђе Ивачковић (Улбеч), за поротнике Јефтимије Крстоношић (Велика Кикинда), Петар Ристић (Старо Бешеново), Драгутин Петровић (Пардањ) и Михаило Стефановић (Турски Бечеј), док су полицијски повереници постали Петар Вујчетић (Билед), Јосиф Петровић (Жомбоља), Васа Рајковић (Сент-Ђурађ) и Јован Тапавица (Зичидорф). Међу именованим почасним чиновницима су била и следећа лица српске националности: подбележник Ђорђе Купусаровић, као и поротници Север Стојановић и Љубомир Савић. Жупанијско судство је организовано 31. маја. За судије су од Срба изабрани Михаило Таназевић, Коста Петровић, Атанасије Николић и Коста Лазар, док је заменик жупанијског правобраниоца постао Ђорђе Станковић. Међу бележницима Србин је био први подбележник Стеван Ђорђевић. Такође је за почасног поротника именован Милош Трифунац. Распуштањем Угарског сабора 22. августа 1861. је постало јасно да је пропао први покушај поравнања између двора и мађарске политичке елите. За краљевског повереника Торонталске жупаније је постављен Петер Палик-Учевњи. У току Шмерлинговог провизоријума Срби су се нашли на следећим чиновничким звањима у Торонталској жупанији: за другог поджупана је именован Павле Трифунац, за великог бележника Сава Јовановић, за главног правобраниоца Лазар Видић, за његовог заменика Јован Димитријевић, за благајника Игњатије Поповић, за рачуновођу Евген Надашки, за судије Павле Поповић, Коста Лазар и

Александар Михаиловић, за среске управнике Димитрије Савић (Велики Бечкерек), Васа Лујановић (Турски Бечеј), Михаило Штефулић (Турска Кањижа) и Ђорђе Стајић (Велики Сент-Миклош), за заменике среских управника Лазар Влаховић (Бега Сент-Ђурађ), Коста Петровић (Пардањ), Ђорђе Станковић (Турска Кањижа), Анастасије Јанковић (Перјамош), Стеван Лебановић (Билед) и Јован Стреговић (Модош), за поротнике Коста Мештеровић (Турски Бечеј), Ђорђе Јовановић (Велика Кикинда), Коста Парћански (Турска Кањижа), Мила Јовановић (Нови Сегедин) и Петар Ристић (Модош), као и за писаре Ђорђе Марјановић, Јован Поповић, Никола Вучетић и Никола Марковић.⁷³⁰

После Аустро-угарске нагодбе прва жупанијска скупштина Торонталске жупаније је одржана од 7. до 12. маја 1867. Присуствовало је 469 особа већином поседника дате жупаније, као и свештенство Католичке и Православне цркве. Избор нових чиновника је извршен 9. маја. За великог жупана је поновно именован Ласло Карачоњи, први поджупан је постао Мориц Ронаи, други поджупан Лазар Хацић, док је за трећег поджупана изабран Михаљ Варади. Од Срба за чиновнике Торонталске жупаније 1867. су бирани: за другог подбележника Сава Јовановић, за главног правобраниоца Лазар Видић, за судије Михаило Таназевић, Лазар Влаховић и Ђорђе Станковић, за приседнике сирочадског стола Никола Вучетић и Теодор Милутиновић, за рачуновођу Евген Надашки, за сирочадског благајника Игњатије Поповић, за среског управника Ђорђе Вучетић (Жомбоља), за заменике среских управника Александар Георгијевић (Турска Кањижа), Стеван Павловић (Билед), Стеван Лебановић (Модош) и Петар Ристић (Велики Бечкерек), за полицијског повереника Петар Вучетић (Перјамош), за поротнике Ђорђе Марјановић (Велики Сент-Миклош), Јован Поповић (Турски Бечеј) и Евген Вучетић (Улбеч). Међу почасним чиновницима Срби су били подбележник Мила Кенгелац и срески лекар Јован Петровић.⁷³¹ Од тројице поджупана један је био Србин, од тројице подбележника такође један, од

⁷³⁰ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu), Budapest, 1912, 470-476.

⁷³¹ АВ, Фонд 422: Торонталска жупанија II (=Ф.422), књига 2, Записник жупанијске скупштине од 7. маја и наредних дана 1867, бр. 1-14

једанаесторице судија тројица, од петорице приседника сирочадског стола двојица, од петорице среских управника један, од десеторице заменика среских управника четворица, од деветорице полицијских повереника један, док су међу петнаесторице поротника била и тројица Срба. На истој жупанијској скупштини је великобечкеречки православни парох Данило Стајић предао захтеве торонталских Срба великом жупану. Захтевано је да се у жупанији поред мађарског и српски језик прогласи за званичан, да се записници жупанијских скупштина и жупанијског суда воде и на српском, да се уредбе и пресуде жупанијских органа такође објављивају и на српском језику, да се за среске управнике у Великом Бечкереку, Модошу, Турској Кањижи, Старом Бешенову и Улбечу поставе Срби, као и да се повећа број Срба у жупанијској скупштини. Коначно предложена је и подела Торонталске жупаније на два дела, како би северни део заједно са Великокикиндским диштриктом био заокружен у једну српску жупанију. Велики жупан је упутио Србе на Угарски сабор односно подвукао је да национално питање у Угарској тек треба да се размотри на Сабору.⁷³² До првих промена међу жупанијским чиновништвом је дошло на седници жупанијске скупштине од 5. новембра 1867. Пошто је Мориц Ронаи поднео оставку за првог поджупана је изабран Лазар Хацић, на Хацићево место је постављен Јожеф Бетлен. Главни правобраниоц Лазар Видић је такође поднео оставку, јер је изабран за великог судију Великокикиндског диштрикта, њега је заменио турскобечејски срески управник Деме Хадфи. Судија Лазар Влаховић је исто постао чиновник Великокикиндског диштрикта, уместо њега за судију је изабран Петар Ристић. За среског управника у Турском Бечеју је одабран Михаило Штефулић, док је место великобечкеречког среског управника попуњено са Атанасијем Николићем.⁷³³

Велики жупан Ласло Карачоњи је преминуо 24. јула 1869. године. Наведено звање је остало упражњено све до 16. маја 1871, када је за великог жупана наименован Мориц Ронаи. У току 1871. је извршена и нова управна подела Торонталске жупаније на 14 срезова (великобечкеречки, сентђурађски, пардањски, турскобечејски,

⁷³² Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 477-479.

⁷³³ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 481; АВ, Ф. 422, књига 3, Записник жупанијске скупштине од 5. новембра 1867, бр. 744-746.

жомбољски, комлошки, турскокањишки, старобешеновачки, сентмиклошки, перјамошки, биледски, модошки, зичидорфски, ченејски).⁷³⁴ Такође је исте године спроведена и организација државног судства. Установљени су краљевски судови у Великом Бечкереку и Великој Кикинди, као и осам среских судова. Од српских жупанијских чиновника Ђорђе Станковић је постављен за судију краљевског суда у Великом Бечкереку, Лазар Влаховић и Петар Таназевић су именовани за судије краљевског суда у Великој Кикинди, Мила Кенгелац је постао бележник, Младен Трифунац подбележник, Михаило Трифунац заменик тужиоца код истог суда, док су Петар Ристић (Велики Бечкерек), Стеван Лебановић (Модош), Евген Крстоношић (Велика Кикинда), Александар Георгијевић (Турска Кањижа) и Ђорђе Вучетић (Жомбољ) одређени за среске судије.⁷³⁵ Рестаурација Торонталске жупаније је спроведена 3. фебруара 1872. За поджупана је изабран Јожеф Прик, а за великог бележника Густав Табаковић. Међу чиновницима Срби су били: други подбележник Никола Манојловић, инжињер Јован Хаџић, приседници сирочадског стола Никола Вучетић и Теодор Милутиновић, срески управници Богдан Николић и Владимир Жупунски, као и писари Јован Марјановић, Сава Бугарски, Цезар Хаџић, Стеван Јовчић, Ђорђе Матановић, Милан Јанковић, Светозар Ранковић и Јован Петров. Од титуларник чиновника Срби су били: подбележник Цезар Хаџић, срески управници Младен Таназевић и Димитрије Стојковић, инжињер Јован Павловић и лекар Јован Петровић. Исте године у муниципалном одбору Торонталске жупаније је било 117 Срба од 600 чланова, 40 вирилиста и 77 изборних.⁷³⁶

Ускоро је долшло до значајних промена у опсегу Торонталске жупаније. У току 1873. присаједињено јој је део некадашње Банатске војне границе односно делови Српско-банатског и Немачко-банатског пука. Тада је формирано пет нових срезова, док је Панчево постао град са муниципалним правима. Три године касније је

⁷³⁴ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 481-482.

⁷³⁵ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1873*, 246-250.

⁷³⁶ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 482; АВ, Ф. 422, Списи повереништва, кутија 3, бр 3.7/1872, Велики жупан Мориц Ронаи-Повереништву Торонталске жупаније, 9. фебруар 1872, Велики Бечкерек, без броја; Исто, бр. 3.20/1872, *Torontál vármegyének virilis és megválasztott bizottmányi tagok betűrendbeni névsora*, бр. 1276.

спроведена инкорпорација Великокикиндског диштрикта у Торонталску жупанију. Коначна управна подела дате жупаније је установљена крајем 1878. године, када је њена територија подељена на четрнаест срезова (алибунарски, ковачићи, банлочки, ченејски, модошки, великобечкеречки, великокикиндски, великосентмиклошки, панчевачки, пардањски перјамошки, турскобечејски, турскокањишки и жомбољски). Укупно је обухватала 10.016 квадратних километара.⁷³⁷

До промене на положају великог жупана је дошло 19. јануара 1874, када је на наведено звање постављен Јожеф Хертеленди, који је раније обављао дужност председника краљевског суда у Великој Кикинди.⁷³⁸ Избор нових жупанијских чиновника је извршен од 17. до 20. децембра 1877. године. За поджупана је изабран Јанош Даниел, док је велики бележник поново постао Густав Табаковић. Од Срба међу жупанијским чиновницима су се налазила следећа лица: други подбележник Цезар Хацић, четврти подбележник Јосиф Вучетић, приседници сирочадског стола Теодор Милутиновић и Риста Телечки, главни благајник Игњатије Каменски, благајник Васа Лујановић, архивар Никола Веселиновић, рачуновођа сирочадског стола Димитрије Путник, срески управници Стеван Лебановић (Модош), Богдан Николић (Перјамош), Александар Милутиновић (Банлок), Васа Стојановић (Ковачица) и Драгутин Радосављевић (Панчево), заменици среских управника Ђорђе Тулић (Велики Бечкерек), Влада Паункић (Модош), Петар Јовановић (Велика Кикинда), Лаврентије Мацаревић (Ковачица) и Коломан Јакшић (Панчево), срески лекар Теодор Станковић (Панчево), полицијски повереници Димитрије Чокерљан (Панчево) и Сава Богдановић (Ковачица), као и писари Милан Јанковић и Атанасије Јанковић. За почасне чиновнике су наименовани: Јован Петровић за главног лекара, Атанасије Јанковић за подбележника, Милан Исаковић и Ђорђе Каменски за среске управнике, као и Тома Стојковић за среског лекара. Крајем 1878. су успостављена још два среза, стога је на жупанијској скупштини 15. децембра исте године Ђорђе Каменски изабран за среског

⁷³⁷ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Naraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 489.

⁷³⁸ Исто, 487-488. За биографију Јожефа Хертелендија на српском видети: Филип Крчмар, *Торонталска жупанија 1860–1918*, одбрањена необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2016, 211-213.

управника алибунарског среза, док је за његовог помоћника постављен Ђорђе Поповић. Међу чиновништвом Торонталске жупаније 1878. од петорице подбележника двојица су били Срби, од шесторице приседника сирочадског стола двојица, од четрнаесторице среских управника петорица, док су од двадесеторице помоћника среских управника шесторица били Срби.⁷³⁹ До значајних промена је дошло на седници жупанијске скупштине 21. септембра 1880. пошто је поджупан Јанош Даниел поднео оставку, а велики бележник Густав Табаковић је у међувремену извршио самоубиство. За поджупана је изабран Бела Талиан, док је велики бележник постао Јене Ронаи. За првог подбележника је постављен Цезар Хаџић, за трећег подбележника Јосиф Вучетић, за петог подбележника Иван Савић, за приседника сирочадског стола Милан Исаковић, а за великокикинског среског управника Евген Крстоношић. У току 1882. подбележник Иван Савић је поднео оставку, уместо њега је изабран Миклош Хегедиш, исто је учинио и благајник сирочадског стола Васа Лујановић кога је заменио Михаило Коларић, као и архивар Никола Веселиновић чије је место преузео Густав Лауке. Пошто је заменик среског управника у Ковачици Антал Хорват суспендован, дату дужност је надаље обављао Коста Николић.⁷⁴⁰

Наредни избори жупанијског чиновништва су одржани 17. децембра 1883. године. Међу највишим звањима није било промена, стога је поджупан и даље остао Бела Талиан, а велики бележник Јене Ронаи. Од Срба за чиновнике су бирану: за првог подбележника Цезар Хаџић, за главног благајника Игњатије Каменски, за сирочадског благајника Михаило Коларић, за приседника сирочадског стола Александар Милутиновић, за среске управнике Богдан Николић (Перјамош), Стеван Лебановић (Модош), Ђорђе Каменски (Алибунар), Драгутин Радосављевић (Панчево) и Милан Исаковић (Ковачица), за заменике среских управника Ђорђе Тулић (Велики Бечкерек), Јосиф Вучетић (Велика Кикинда), Влада Паункић (Модош) и Ђорђе Поповић (Алибунар), за среске лекаре Јован Петровић (Пардањ) и Теодор Станковић (Панчево),

⁷³⁹ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 488; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1879*, 79-80; *Torontál* бр. 51 од 20. децембра 1877; *Torontál* бр. 1 од 3. јануара 1878.

⁷⁴⁰ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 489; *Torontál* бр. 39 од 23. септембра 1880.

за писаре Никола Јаблонски, Атанасије Јанковић, Петар Даскулов и Сава Бугарски, као и за среске писаре Ђорђе Мудрић (Перјамош) и Стефан Илијевић (Модош). Међу именованим почасним чиновницима Срби су били: главни правобранилац Младен Трифунац, правобранилац Коста Николић, главни лекар Јован Петровић и срески лекар Тома Стојковић.⁷⁴¹ Убрзо је дошло до промена у чиновништву пошто је поджупан Бела Талиан 1886. именован за великог жупана жупаније Шомођ. На његово место је 18. октобра изабран дотадашњи велики бележник Јене Ронаи. За великог бележника је 9. маја 1887. изабран Ласло Даниел. Такође је Коста Николић изабран за председника сирочадског стола уместо Александра Милутиновића, док је Агоштон Јанко заменио Цезара Хацића на месту првог подбележника.⁷⁴² Међу 150 чланова муниципалног одбора изабраних 1881. је било двадесет Срба, док их је од 150 бираних 1884 било 31.⁷⁴³ После избора у новембру 1886. од 300 изборних чланова муниципалног одбора Срба је било 109, док их је међу вирилистима било 91.⁷⁴⁴ Међу српским титуларни чиновницима се по неуспешном покушају да 1878. са програмом владине Слободоумне странке постане посланик на Угарском сабору истиче име Младена Трифунца. Младен Трифунац од Батфе је рођен 1845. године. Свршио је правне студије. Бавио се адвокатуром у Великој Кикинди. Накратко је био подбележник Торонталске жупаније (1871–1873). Када је Велика Кикинда 1893. стекла статус града са уређеним саветом, изабран је за градског правобраниоца. Био је ожењен Маријом рођеном Марковић. Имао је сина Косту Трифунца. Преминуо је 28. децембра 1894. у Великој Кикинди.⁷⁴⁵ Милетићевац Александар Трифунац и министарски саветник Павле Трифунац су му били даљи рођаци.⁷⁴⁶

⁷⁴¹ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 491-492; *Torontál* бр. 51 од 20. децембра 1883.

⁷⁴² Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története* 493-494; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1886*, 144-145; *Torontál* бр. 42 од 21. октобра 1886.

⁷⁴³ АВ, Ф. 422, књига 27, Записник седнице жупанијске скупштине од 9. јуна 1881, бр. 826/1902 кгу; *Torontál* бр. 44 од 1. новембра 1884.

⁷⁴⁴ *Torontál* бр. 44 од 29. новембра 1885. године; *Torontál* бр. 44 од 4. новембра 1886 године; *Torontál* бр. 50 од 16. децембра 1886.

⁷⁴⁵ OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 500, слика бр. 362, читуља Младена Трифунца (мађарски језик).

⁷⁴⁶ Bertényi Iván, *Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai hátteréről*, 364.

Приликом рестаурације чиновништва Торонталске жупаније 26. децембра 1889. за поджупана је поново изабран Јене Ронаи, док је велики бележник и надаље остао Ласло Даниел. Међу тада бираним чиновницима Срби су били: главни благајник Михаило Коларић, приседник сирочадског стола Коста Николић, срески управници Ђорђе Поповић (Алибунар), Стеван Лебановић (Модош) и Драгутин Радосављевић (Панчево), заменици среских управника Гргур Савић (Модош) и Александар Петровић (Панчево), као и срески лекари Теодор Станковић (Панчево) и Јован Петровић (Пардањ). Од петорице подбележника 1889. ни један није био Србин, од шесторице приседника сирочадског стола један је био Србин, од четрнаесторице среских управника тројица, док су од седамнаест изабраних заменика среских управника само двојица били Срби. Стога је јасно да је 1889. бирано мање српских чиновника него ранијих година.⁷⁴⁷ Наредне године је за градоначелника Великог Бечкерека изабран Србин Јован Крстић.⁷⁴⁸ До даљих промена међу жупанијским чиновништвом је дошло 1891, када је 31. августа преминуо велики жупан Јожеф Хертеленди. На његово место је именован дотадашњи поджупан Јене Ронаи, док је за поджупана 16. маја 1892. изабран Ласло Даниел. Упражњено место великог бележника је попуњено са Миклошом Хегедишем ранијим среским управником у Ковачици, његово место је преузео Никола Јаблонски. Међутим Хегедиш није дуго остао на свом новом положају, јер је 8. новембра 1892. извршио самоубиство. За новог великог бележника је 9. маја 1893. изабран Лајош Делиманић срески управник у Ченеју. Пошто је поджупан Даниел 1. јуна 1895. на ванредним изборима изабран за посланика на Угарском сабору место поджупана је 7. октобра преузео Лајош Делиманић, док је за великог бележника одабран барон Бертолд Фајлич.⁷⁴⁹ Приликом избора 150 чланова муниципалног одбора

⁷⁴⁷ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 497; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1890*, Budapest, 1890, 139-141; *Torontál* бр. 51 од 22. децембра 1889.

⁷⁴⁸ *Torontál* бр. 52 од 22. децембра 1890.

⁷⁴⁹ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 498, 500-501; АВ, Ф. 422, књига 33, Записник жупанијске седнице од 16. маја 1892, бр. 576/1539/92 кгу; књига 45, Записник жупанијске скупштине од 7. октобра 1895, бр. 2116-2117 кгу.

у децембру 1892. изабрано је 30 Срба, док их је у октобру 1895. бирано 29.⁷⁵⁰ Међу вирилистима 1896. Срба је било 56.⁷⁵¹

Наредна рестаурација жупанијског чиновништва је одржана 16. децембра 1895. Поджупан је и даље остао Лајош Делиманић, а велики бележник барон Бертолд Фајлич. Међу жупанијским чиновницима Срби су били: рачуновођа Јован Блажовац, приседник сирочадског стола Евген Крстоношић, срески управници Гргур Савић (Ковачица) и Никола Јаблонски (Панчево), заменици среских правника Ђорђе Тулић (Велики Бечкерек) и Јулије Радоњић (Велики Сент-Миклош), срески лекар Јован Петровић (Пардањ), као и писар Јован Богданов. Градоначелник Великог Бечкереча је био Јован Крстић, док је исту дужност у Великој Кикинди обављао Риста Телечки. Уместо Крстића је за градоначелника у децембру 1896. изабран Јожеф Гранжан. Дугогодишњи срески управник Панчевачког среза (1873–1895) Драгутин Радосављевић је умировљен. Пре развојачење Војне крајине је био граничарски капетан. Преминуо је у Панчеву 15. децембра 1899. године.⁷⁵² До промена је дошло у току 1897, јер је велики бележник Фајлич 22. априла именован за великог жупана жупаније Сабочл. На његово место је 31. маја изабран гроф Миклош Бетлен, који је раније обављао дужност среског управника у Турском Бечеју. Годину дана касније је и Бетлен постављен за великог жупана жупаније Хуњад, док је за великог бележника 15. маја 1899. изабран срески управник у Банлоку Бела Ботка.⁷⁵³

Следећи избор жупанијског чиновништва је извршен 16. и 17. децембра 1901. Поджупан је и даље остао Лајош Делиманић, док је за великог бележника одабран Ерне Винцехиди пошто је Ботка постао посланик Уздинског изборног округа на Угарском сабору. Од Срба за чиновнике су тада бирани: за рачуновођу Јован Блажовац, за

⁷⁵⁰ *Torontál* бр. 265 од 13. децембра 1892; *Torontál* бр. 266 од 14. децембра 1892; *Torontál* бр. 248 од 28. октобра 1895; *Torontál* бр. 249 од 29. октобра 1895.

⁷⁵¹ *Torontál* бр. 220 од 25. септембра 1895; АВ, Ф. 422, књига 45, Записник жупанијске скупштине од 7. октобра 1895, бр. 2145/26758/95.

⁷⁵² Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 501-502; *Torontál* бр. 287 од 13. децембра 1895; *Torontál* бр. 289 од 16. децембра 1895; *Magyarország tisztí czim- és névtára 1896*, Budapest, 1896, 155-157.

⁷⁵³ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 503, 505; *Torontál* бр. 91 од 22. априла 1897. године; *Torontál* бр. 124 од 1. јуна 1897; *Torontál* бр. 253 од 7. новембра 1898.

архивара Ђорђе Тулић млађи, за среске управнике Јулије Радоњић (Алибунар) и Риста Телечки (Велика Кикинда), за заменике среских управника Ђорђе Тулић старији (Велики Бечкерек) и Васа Стојановић (Велики Сент-Миклош), за среског лекара Јован Петровић (Пардањ), за писаре Миленко Јовановић, Васа Лучић и Петар Данкулов, као и за среске писаре Матија Грубачки (Велики Бечкерек) и Миливој Чолаковић (Велика Кикинда). Међу почасним чиновницима Срби су били: главни правобраниоц Отмар Ђурковић, срески управник Ђорђе Тулић, главни лекар Јован Петровић и правобраниоц Стефан Житковски. Градоначелник Великог Бечкереча је био Јожеф Гранжан, а Велике Кикинде Живко Богдан. Од деветорице подбележника ни један није био Србин, од седморице приседника сирочадског стола такође ни један, од четрнаесторице среских управника двојица су били Срби, од седамнаесторице заменика среских управника исто су свега двојица били Срби.⁷⁵⁴ Приликом избора 150 чланова муниципалног одбора у октобру 1901. је изабрано 38 Срба, док их је у октобру 1904. бирано 31. Међу вирилистима је 1904. било 94 Срба.⁷⁵⁵

Убрзо је дошло до промене на челу жупаније, јер је велики жупан Јене Ронаи 16. фебруара 1902. поднео оставку. Ронаи је још 1899. нападала опозициона штампа због корупције у Торонталској жупанији. Ипак жупанијско чиновништво га је подржало, чак је 15. јануара у Великом Бечкереку организована и бакљада у његову част. Ронаи је тада на српском подржао Коста Пеци Поповић, док га је на жупанијској скупштини 15. маја бранио барон Федор Николић. Ипак министарство унутрашњих послова је крајем 1901. и почетком 1902. организовало истрагу у Торонталској жупанији. Констатовано је више недостатака у администрацији срезова, због чега се Ронаи на крају одлучио да напусти јавне послове после 28 година службе. За новог великог жупана је 6. априла 1902. именован гроф Миклош Бетлен, који је међутим већ 27. новембра због полести поднео оставку. Преминуо је 15. децембра 1904.

⁷⁵⁴ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 506; *Torontál* бр. 239 од 17. децембра 1901; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1902*, Budapest, 1902, 208-211.

⁷⁵⁵ *Torontál* бр. 249 од 30. октобра 1901. године; *Torontál* бр. 250 од 1. новембра 1901; *Torontál* бр. 251 од 2. новембра 1901; *Torontál* бр. 215 од 23. септембра 1903; *Torontál* бр. 247 од 28. октобра 1904.

године. Уместо Бетлена велики жупан је постао Лајош Делиманић, док је за поджупана 25. маја 1903. изабран Агоштон Јанко.⁷⁵⁶

У разматраном периоду у Торонталској жупанији Срби су бирани на већину жупанијских звања. Тако је Лазар Хацић накратко био поджупан, док је Цезар Хацић обављао дужност првог подбележника. Једино ни један Србин није именован за великог жупана или изабран за великог бележника. Ипак, иако су Срби чинили релативну већину на датом подручју приликом сваке рестаурације на највиша звања је биран већи број Мађара него Срба. Поготово је од 1889. број Срба међу централним жупанијским чиновницима знатно опао. Такође их је све мање било међу среским управницима, док их је једино било више међу нижим среским чиновницима.

Тамишка жупанија

После укидања Војводства Србије и Тамишког Баната крајем 1860. стекли су се услови за поновно конституисање Тамишке жупаније. Владар је 5. јануара 1861. за великог жупана именовao Јована Дамаскина од Немета.⁷⁵⁷ Прва жупанијска скупштина је одржана 28. јануара у Темишвару и на њој је састављен списак чланова жупанијске скупштине. Наведено је 591 лице, претежно из редова поседника и племства дате жупаније заједно са достојанственицима Католичке и Православне цркве.⁷⁵⁸ Избор чиновника је извршен 4. фебруара. За првог поджупана је изабран Игнац Мурањи, за другог поджупана Јован Мишић, за великог бележника Жигмонд Ормош, за првог судију Јанош Медвецки, за другог судију Јован Шевић, за главног правобраниоца Миклош Папхази, за средишњег среског управника Алберт Препелицаи, за среске

⁷⁵⁶ Reiszig Ede-Alexich Bogolyub-Haraszthy Lajos, *Torontál vármegye története*, 503-504, 507-509; *Torontál* бр. 31 од 7. фебруара 1902; *Torontál* бр. 81 од 9. априла 1902; *Torontál* бр. 296 од 29. децембра 1902; *Torontál* бр. 287 од 16. децембра 1904. године.

⁷⁵⁷ MNL OL, P 1795: *Damaszkin család (1743–1933)* (=P 1795), 6. tétel: *Damaszkin János főispáni tevékenysége során keletkezett iratok (1860–1861)* (=збир предмета 6), без сигнатуре, Миклош Ваи-Јовану Дамаскину, 5. јануар 1861. године, Беч.

⁷⁵⁸ АВ, Фонд 423: Тамишка жупанија II (=Ф. 423), књига 88, Записник седнице жупанијске скупштине од 28. јануара 1861. године, бр. 2.

управнике Никола Дука (Чаково), Ђорђе Остојић (Вршац), Михаљ Тормаши (Поморишје) и Лајош Чики (Липа), за домаћег благајника Атанасије Дешко, за војног благајника Павле Веселиновић, за главног лекара Фердинанд Вираг, за лекара у Липи Вилмош Смолаи, за првог подбележника Имре Варгић, за другог подбележника Владимир Жупунски, за правобраниоца Александар Бановић, за архивара Иштван Фишер и за главног рачуновођу Шамуел Одор. Међу осталим чиновницима Срби су били: помоћници среских управника Александар Николић од Кекеша (Поморишје), Софроније Петровић (Липа), Адам Михајловић (Чаково) и Петар Стојковић од Силања (Вршац), као и поротници Ђорђе Павловић (Поморишје), Ђорђе Лазаровић (Липа), Мила Јовановић (Темишвар), Евген Дука (Чаково) и Игњат Павловић (Вршац). Затим је школски саветник Коста Јовановић предложио да се записник жупанијске скупштине води и на румунском језику, јер већину становника чине Румуни. Предлог је одбачен под изговором да постојећи закони тако нешто не дозвољавају, док је констатовано да је једино Угарски сабор надлежан за решавање националног питања.⁷⁵⁹ Велики жупан Јован Дамаскин је закључио да је жупанијска рестаурација прошла уредно и да су међу чиновницима све народности заступљене праведно.⁷⁶⁰ У мају је за другог поджупана уместо Јована Мишић изабран Никола Дука, јер је Мишић у међувремену постао посланик града Темишвара на Угарском сабору.⁷⁶¹ О распуштању Угарског сабора Јован Дамаскин је обавештен писмом канцелара Антала Форгача у којем је захтевано да се предузму енергичне мере против било какве политичке агитације.⁷⁶² Ускоро је наређено распуштање представничких тела градова и жупанија. Јован Дамаскин је 5. новембра 1861. уклоњен са положаја великог жупана са чиме је започет период провизоријума, који је трајао до Аустро-угарске нагодбе.⁷⁶³

Јован Дамаскин од Немета је рођен 3. јуна 1817. у Хајдучици у Торонталској жупанији. Отац Антоније је био жупанијски судија Тамишке жупаније, а племством је цар Франц I наградио још Јовановог деду Стефана Дамаскина-Љубомировића 20.

⁷⁵⁹ АВ, Ф. 423, књига 88, Записник жупанијске скупштине од 4. фебруара 1861. године, бр. 4-7.

⁷⁶⁰ MNL OL, P 1795, з. п. 6, Јован Дамаскин-Миклошу Ваију, 9. фебруар 1861. године, Темишвар.

⁷⁶¹ АВ, Ф. 423, књига 90, Записник жупанијске скупштине од 17. маја 1861. године, бр. 448.

⁷⁶² MNL OL, P 1795, з. п. 6, Антал Форгач-Јовану Дамаскину, 22. август 1861. године, Беч.

⁷⁶³ MNL OL, P 1795, з. п. 6, Антал Форгач-Јовану Дамаскину, 5. новембар 1861, Беч

децембра 1799. године. Латинску школу је завршио у Темишвару, а затим је изучавао филозофију и право у Пешти и на калвинистичком лицеју у Дебрецину. После правних студија 1835. је изабран за почасног подбележника Тамишке жупаније. Међутим окренуо се војном позиву. Накратко је служио у Буковичком пешадијском пуку, а затим од 1844. до 1855. у 10. Хусарском пуку краљ Фридрих Вилхелм IV од Пруске. Стекао је чин коњичког капетана. Именован је 1861. за великог жупана Тамишке жупаније, а такође је у Темишвару изабран и за посланика на Благовештенском сабору. Противио се захтеву Срба за засебном територијом унутар Аустријске царевине и предлагао је потпуну сарадњу са Мађарима. Због наведеног жупанијске скупштина Тамишке жупаније му је на седници од 16. маја 1861. изразила посебну захвалност. Такође је 1865. изабран за посланика на Угарском сабору у Новом Араду. Још два пута (1869. и 1872.) је био истакнут за посланичког кандидата са програмом Средње левице Калмана Тисе, али није успео да освоји мандат. Преминуо је 22. новембра 1892. у Темишвару.⁷⁶⁴

До именовања новог великог жупана Тамишке жупаније је дошло тек 3. марта 1867, када је на наведену дужност постављен Игнац Мурањи. Реституција жупанијског чиновништва је извршена 7. маја. За првог поджупана је изабран Жигмонд Ормош, за другог поджупана Василије Лазаревић, за великог бележника Лајош Калмар, док је главни правобраниоц постао Ференц Поћонди. Међу тада одабраним среским чиновницима није било Срба. Убрзо је 1870. Мурањи умировљен, а на његово место је постављен Жигмонд Ормош. Први поджупан је 1871. постао Ласло Рет, док је звање другог поджупана укинута. За великог бележника је изабран Ференц Бешећеи, а за главног правобраниоца Ласло Добо, који је од 1875. обављао

⁷⁶⁴ MNL OL, P 1795, 5. tétel: Damaszkín Antal táblabíró működése során keletkezett iratok (1809–1847), Testimonium Scholasticum, 14. август 1832. године, Пешта; Исто, Testimonium Scholasticum, 7. септембар 1835. године, Дебрецин; Исто, Антоније Дамаскин-Тамишкој жупанији, 25. август 1835. године, Темишвар; MNL OL, P 1795, 13. tétel: Vegyes iratok, levelek (1822–1933), *A Damaskin család elhunyt tagjaiért tartandó szentmiséknél használható névsor*; J. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора*, 259; Vojthor Endre (прир.), *Az 1869-ik évi ápril 20-ára összehívott*, 54; *Застава* бр. 71 од 18. јуна 1872. године; *Torontál* бр. 12 од 20. јуна 1872. године; *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1844, 341; *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1853, 475.

дужност великог бележника, тада је главни правобраниоц постао Лајош Калмар.⁷⁶⁵ Некадашњи други поджупан Василије Лазаревић је именован за градског великог жупана Панчева и Вршца.⁷⁶⁶

Наредни избор жупанијског чиновништва је извршен 29. и 30. децембра 1877. године. На највишим звањима није било промена. Од Срба су бирани: за правобраниоца Иван Остојић, за главног инжињера Милош Петровић, за среске управнике Јулије Ковачић (Винга), Жига Остојић (Рекаш) и Петар Остојић (Дета), као и за помоћника среског управника Ђорђе Павловић (Нови Арад). Поред Мађара и Срба на вишим чиновничким местима је био и значајан број Румуна. Тако је Ахил Дешан од Ханзена био председник сирочадског стола, док су Јулије Богма и Георг Берарију били срески управници.⁷⁶⁷ Од 1880. је уместо Ласло Рета поджупан постао Атанасије Рац.⁷⁶⁸

Наредна рестаурација жупанијског чиновништва је спроведен 20. децембра 1883. За поджупана је изабран Ормош Жигмонд млађи, док на осталим вишим звањима није било измена. Међу чиновници Срби су били: срески управници Јулије Ковачић (Нови Арад) и Петар Остојић (Дета), као и писари Коста Поповић, Михаило Петровић и Ђорђе Јовановић. Велик број Румуна је изабран за чиновнике сирочадског стола, чији је председник и даље био Ахил Дешан. Тако су приседници били Георг Берарију, Никола Кошарију и Мартин Верзар, док је благајник био Никола Карађена, а писар Георг Стура.⁷⁶⁹

Следећи избор жупанијских чиновника је извршен у децембру 1889. Уочи рестаурација за великог жупана је уместо Жигмонда Ормоша старијег наменован Виктор Молнар. За поджупана је изабран Ахил Дешан, док је велики бележник постао Карољ Мајер. Од Срба су за жупанијске чиновнике тада изабрани: Јулије Ковачић за председника сирочадског стола, Александар Јовановић од Сентандраша за среског

⁷⁶⁵ Szenkláray Jenő, *Temes vármegye története*, Temes vármegye, Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu), Budapest, 1914, 390-391.

⁷⁶⁶ *Magyarország tiszti czim- és névtára 1873*, 73.

⁷⁶⁷ АВ, Ф. 423, књига 92, Записник жупанијске скупштине од 29. децембра 1877, бр. 861-865.

⁷⁶⁸ Szenkláray Jenő, *Temes vármegye története*, 392-393.

⁷⁶⁹ АВ, Ф. 423, књига 93, Записник жупанијске скупштине од 20. децембра 1883, бр. 1123-1127.

управника (Рекаш), Коста Јовановић за помоћника среског управника (Вршац), Стефан Радишић за помоћника среског управника (Рекаш), као и за писара Алекса Бановић.⁷⁷⁰

Наредна жупанијска рестаурација је одржана у децембру 1895. године. Међу вишим жупанијским звањима није дошло до никаквих промена. Међу тада изабраним жупанијским чиновницима Срби су били: председник сирочадског стола Јулије Ковачић, приседник сирочадског стола Ладислав Ковачић, срески управник Александар Јовановић (Рекаш), као и писар Алекса Бановић.⁷⁷¹ Затим је у мају 1897. суспендован поджупан Дешан, јер је опружен за злоупотребу службеног положаја.⁷⁷² На његово место је је 1898. изабран Гергел Капдево, који је од 1897. обављао дужност великог бележника. На упражњено место великог бележника је одабран Пал Ревецки, који је међутим убрзо умировљен, стога је дату дужност од октобра 1899. обављао Александар Јовановић.⁷⁷³

У разматраном периоду од 1867. до 1905. последња рестаурација Тамишке жупаније је обављена 19. децембра 1901. године. Као ни раније ни 1901. није дошло до промена на најважнијим звањима. Од Срба за чиновнике су бирани: за трећег подбележника Павле Кириловић, за четвртог подбележника Јулије Николајевић, за председника сирочадског стола Јулије Ковачић, за приседника сирочадског стола Ладислав Ковачић, као и за писара Алекса Бановић.⁷⁷⁴ Од 1904. поджупан је био Александар Јовановић, док је за великог бележника изабран Шандор Ференци.⁷⁷⁵

Иако је 1861. за великог жупана Тамишке жупаније именован Србин Јован Дамаскин, у наредном периоду је само мали број Срба биран за жупанијске чиновнике. Знатно већу улогу у јавном животу су поред Мађара имали Румуни, што није изненађујуће када се узме у обзир национална подела становништва датог подручја.

⁷⁷⁰ АВ, Ф. 423, књига 97, Записник жупанијске скупштине од 22. јануара 1890, увод; *Magyarország tisztii czim- és névtára 1890*, 185-187.

⁷⁷¹ АВ, Ф. 423, књига 106, Записник жупанијске скупштине од 3. јануара 1896, увод; *Magyarország tisztii czim- és névtára 1896*, 150-152.

⁷⁷² *Torontál* бр. 120 од 26. маја 1897.

⁷⁷³ Szenkláray Jenő, *Temes vármegye története*, 392-393.

⁷⁷⁴ АВ, Ф. 423, књига 111, Записник жупанијске скупштине од 19. децембра 1901, бр. 2103-2166.

⁷⁷⁵ Szenkláray Jenő, *Temes vármegye története*, 392-393.

Закључак

У српској историографији је учестало мишљење да су жупанијски чиновници у свим жупанијама махом били Мађари. Чак се наводи и да је 1900. у 18 жупанија где су 88% становништва чинили немађари 81,8% чиновника били мађарске националности.⁷⁷⁶ Таква несразмера је вероватно заиста постојала у северном и североисточном делу Угарске, где су поред Мађара живели Словаци код којих је мађаризација имала изванредне успехе, као и слабообразовани и сиромашни русински земљорадници. Јасно је да то није био случај у јужној Угарској.

*Табела 24: Срби међу централним изборним чиновницима Бачке, Торонталске и Тамишке жупаније.*⁷⁷⁷

Област	Бачка жупанија		Торонталска жупанија		Тамишка жупанија	
	број	%	број	%	број	%
1877.	6	20,69	8	36,36	2	8,00
1883.	8	27,59	4	18,18	0	0,00
1889.	5	17,24	2	9,09	1	4,00
1895.	5	17,24	2	9,09	2	8,00
1901.	6	20,69	2	9,09	5	20,00

У Бачкој жупанији Срби су били заступљени међу жупанијским чиновништвом у складу са својом бројношћу, док је у Торонталској жупанији постојала одређена

⁷⁷⁶ Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, 42; В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 291.

⁷⁷⁷ Бачка жупанија је према статуту из 1886. имала 29 централних изборних чиновника, а Торонталска жупанија 22, док је Тамишка жупанија у децембру 1901. бирала 25. У 67. § XXI законског члана од 1886. је одређен оквир жупанијског устројства, али су одлуке о потребним чиновницима жупаније саме доносиле, то јест одређивале су број потребних подбележника, приседника сирочадског стола и благајника. АВ, Ф. 421, књига 118, Записник жупанијске скупштине од 10. августа 1886, бр. 532; Исто, Ф. 423, књига 111, Записник жупанијске скупштине од 19. децембра 1901, бр. 2103-2143; *Bácska* бр. 32 од 22. априла 1887; *Torontál* бр. 51 од 22. децембра 1889. Márkus Dezső, *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1884 – 1886. évi törvényzettek – Milléniumu kiadás*, Budapest, 1897, 394-395.

несразмера у погледу националне поделе становништва и чиновника, али разлика није била изражена у већој мери. У Тамишкој жупанији је само мали број Срба биран за жупанијске чиновнике, али су поред Мађара и Румуни играли знатну улогу. Разлог због чега је мање Срба обављало више дужности у Торонталској жупанији него у Бачкој, вероватно лежи у чињеници да је већина Срба у Торонталу живело на простору некадашње Војне границе и Великокикиндског диштрикта. Самим тим, тамошње српске породице нису биле родбински везане за чиновничку олигархију наведене жупаније. У Бачкој жупанији најистакнутији српски чиновници су били пореклом из породица које су још махом у току XVIII века стекле угарско племство и које су стајале у блиским родбинским везама не само са српским, већ и са мађарским породицама. Најистакнутију улогу од српских породица у Бачкој жупанији је имао род Зака, који је 1751. стекао племство. Нешто мањи значај су имали Еремићи пореклом из Шајкашке. Нотабилиран је Живан Еремић 1751. Богољуб Еремић је био приседник сирочадског стола Бачке жупанике, док му је брат Пантелејмон Паја имао истакнуту политичку каријеру. Сличну улогу у Торонталу је имао род Трифунаца, који је стекао племство 1816. Поред племићких породица у управи Бачке жупаније значајну улогу су имале и угледне сомборске породице. У питању су лозе Стојачковића, Дракулића, као и Максимовића.

Табела 25: Срби међу среским управницима Бачке, Торонталске и Тамишке жупаније.⁷⁷⁸

Област	Бачка жупанија		Торонталска жупанија		Тамишка жупанија	
	број	%	број	%	број	%
1877.	2	15,38	5	35,71	3	27,27
1883.	2	15,38	5	35,71	2	18,18
1889.	2	15,38	3	21,43	3	27,27
1895.	2	15,38	2	14,29	1	9,09
1901.	1	7,69	2	14,29	0	0,00

У погледу броја среских управника српске националности (народности) и националног састава сеоског становништва наведених жупанија постоји одређена несразмера, али је она далеко мања него у жупанијама на северу и североистоку Угарске. У Бачкој жупанији у разматраном периоду жабаљски срески управник је увек био Србин, док су повремено на исту дужност бирани Срби и у срезовима са седиштем у Сомбору, Новом Саду, као и Тителу. У Торонталској жупанији су на челу панчевачког, алибунарског, као и ковачићког среза срески управници претежно били Срби. У Тамишкој жупанији је тешко извршити националну идентификацију чиновништва, јер су православној вери припадали и Румуни од којих су понеки имали српска презимена. Постојање или одсуство националне свести код наведених лица треба да буде предмет даљег истраживања.

⁷⁷⁸ Бачка жупанија је имала тринаест, Торонталска четрнаест а Тамишка једанаест срезова. Iványi Iván, *Bács-Bodrog vármegye községei*, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (уп. Borovszky Samu) I, 25; Reiszig Ede, *Torontál vármegye községei*, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (уп. Borovszky Samu), 14; Исти, *Temes vármegye községei*, Temes vármegye. Magyarország vármegyéi és városai, 21.

Срби међу градским патрицијатом

Правни положај градова у Угарској у дуалистичкој епохи је првобитно био заснован на XLII законском члану од 1870. године. Слободни краљевски градови су стекли муниципална права односно били су изузети од управе жупанија у којој су се налазили. Њихов надзор је министарство унутрашњих послова вршило преко градских великих жупана. Такође су постојали и градови са уређеним саветом, који су чинили саставни део жупанија. Њихов градоначелник је био члан жупанијске скупштине и био је у рангу средњих управника. Да би одређено сеоско насеље стекло статус града са уређеним саветом била је потребна одлука министарства унутрашњих послова. У начелу градови су требали да буду способни да из сопствених прихода покривају трошкове администрације.⁷⁷⁹ Број самоуправа унутар Угарске је коначно одређен XXI законским чланом од 1886. Тада су постојала 24 града са муниципалним правима, као и престоница Будимпешта.⁷⁸⁰ Срби су имали истакнуту улогу у историји Сомбора и Новог Сада, док су српски чиновници повремено такође били бирани у Баји, Печуљу, Суботици, Вршцу, Панчеву и Темишвару. Од градова са уређеним саветом за повестницу Срба у Угарској су најзначајнији били Сента, Велика Кикинда, Велики Бечкерек, Бела Црква и Сентандреја. Српски појединци су такође у више наврата именовани за дужност градских великих жупана Панчева и Вршца.

Историја Сомбора у дуалистичкој епохи може да се подели на два периода. Од 1867. до 1879. градском управом су руководили Срби, док је касније њихов утицај под притиском угарске владе знатно смањен. Први избор градског чиновништва после Аустро-угарске нагодбе је одржан 18. и 19. јуна 1867. За градоначелника је изабран Антоније Коњовић, градски капетан је постао Ишван Кирти, велики бележник Ника Максимовић, подбележник Ђорђе Атанацковић, док су за положај градских сенатора

⁷⁷⁹ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytar 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1869–1871. évi törvényezikkek*, 211-221.

⁷⁸⁰ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytar 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 1884–1886. évi törvényezikkek*, 364-404; Beluszky Pál, *A szabad királyi városok a dualizmus korában*, Településföldrajzi Tanulmányok, бр. 3 (2014), 3-17.

одабрани Урош Шимић, Михаљ Геренчер, Никола Стојачковић, Имре Демерац, Ђорђе Кировић, Ђула Стрилић, Петар Вукићевић и Никола Лугумерски.⁷⁸¹ Треба да се напомене да је уочи градске рестаурације сомборска српска омладина на свом збор од 17. маја 1867. захтевала да се одбаци спразум, *Алтернатива* између католика и православац из 1748, која је гарантовала наизменично вршење најзначајнијих дужности и подједнаку заступљеност верника обе конфесије у колективним градским телима. Ипак, већина Срба је на наговор тадашњег бачког великог жупана Николе Михајловића одлучила да испоштује стари обичај, стога је за градског великог капетана изабран Мађар Кирти упркос жељама српске омладине да на дату дужност поставе Ђорђа Кировића.⁷⁸² Антоније Коњовић је поред дужности градоначелника 1869. изабран и за посланика на Угарском сабору на основу Бечкеречког програма.⁷⁸³ Међутим, убрзо је тешко оболео и преминуо је 23. фебруара 1870. у Ници.⁷⁸⁴ За новог градоначелника је упркос жељама Мађара 11. јануара 1871. изабран Петар Вукићевић.⁷⁸⁵ Ипак, убрзо је дошло до промене у односима Срба и Мађара у градској скупштини. У августу 1876. је за великог жупана Бачке жупаније и градова Суботице и Сомбора наименован Деже Громон. Он је успео сомборске Мађаре, Немце и Буњевце да уједини у једну јединствену Мађарску странку.⁷⁸⁶ Конкретни резултати такве политике су постали видљиви 29. децембра 1879, када је за градоначелника изабран Михаљ Хофман, пошто је Петар Вукићевић одустао од кандидатуре за наведену дужност. За главног капетана је изабран Јанош Цедлер, за великог бележника Ђорђе Атанацковић, за подбележнике Јене Турски и Коста Максимовић, брат Нике Максимовића, док су за градске сенаторе постављени Петар Вукићевић, Нандор Фалционе, Коста Радуловић и Лајош Зањи.⁷⁸⁷ Од Срба је и даље најзначајнију улогу у управи града имао Петар Вукићевић, који је до 1898. редовно вршио дужност првог

⁷⁸¹ ИАСо, Фонд 5: Магистрат слободног и краљевског града (=Ф. 5), Записници 1867, Записник градске скупштине од 18. и 19. јуна 1867. године, бр. 19.

⁷⁸² Ника Максимовић, *Гружани*, Сомбор, 2006, 18-19.

⁷⁸³ Н. Максимовић, *Гружани*, 41-45.

⁷⁸⁴ *Застава* бр. 31 од 15. марта 1870.

⁷⁸⁵ ИАСо, Ф. 5, Записници 1871, Записник градске скупштине од 11. јануара 1871, бр. 11-12.

⁷⁸⁶ Muhi János, *Zombor története*, Zombor, 1944, 208.

⁷⁸⁷ ИАСо, Ф. 5, Записници 1879, Записник градске скупштине од 29. децембра 1879, бр. 261; Muhi János, *Zombor története*, 209, 211.

градског сенатора и заменика градоначелника. Од 1898. је само један од градских сенатора био Србин. Наведене године за дату дужност је изабран Бранко Димитријевић, док је велики бележник био Ђорђе Ђуришић, а градски капетан Ђорђе Николић.⁷⁸⁸ После Михаља Хофмана до 1918. дужност градоначелника Сомбора је обављало још шесторо особа, али ни један од њих није био Србин.⁷⁸⁹

У историји Сомбора у разматраном периоду од Срба су најзначајнију улогу имали Антоније Коњовић и Петар Вукићевић. Антоније Коњовић је рођен 20. јула 1827. у Сомбору. Отац му је био Давид Коњовић, који је и сам биран за градоначелника Сомбора и посланика на Угарском сталешком сабору. Основну школу је завршио у свом родном месту, затим је похађао полугимназију у Врбасу, док је више разреде учио у Калочи. После је слушао филозофију у Печуљу, док је факултетско образовање стекао у Пешти из области техничких наука. Од 1849. до 1855. је радио код окружног државног мерништва у Сомбору, а 1855. је изабран за градског мерника (инжињера). Биран је за посланика на Српском црквено-народном сабору 1864. Од 1867. до своје смрти је обављао дужност градоначелника Сомбора, док је 1869. такође изабран и за посланика на Угарском сабору. Преминуо је 23. фебруара 1870. у Ници од плућне болести.⁷⁹⁰

Петар Вукићевић је рођен 1826. године у Сомбору. Од 1848. до 1898. се налазио у служби града Сомбора. Своју чиновничку каријеру је започео на положају писара практиканта, затим је био писар, конциписта, од 1857. благајник, од 1858. градски капетан, од 1861. градски сенатор, док је 1871. изабран за градоначелника. Дату дужност је обављао до 1879, од када је све до 1898. био први градски сенатор и заменик градоначелника. Приликом пензионисања наименован је за почасног градског сенатора. Такође је 1888. одликован златним крстом за заслуге. Као градоначелник значајно је допринео оснивању државне гимназије и болнице у Сомбору. У

⁷⁸⁸ Muhi János, *Zombor története*, 228.

⁷⁸⁹ Градоначелници Сомбора у дуалистичкој епохи су били: Антоније Коњовић (1876–1870), Петар Вукићевић (1871–1879), Михаљ Хофман (1879–1887), Бене Чихаш (1887–1893), Ђула Шлагетер (1893–1898), Ференц Тришлер (1898–1899), Имре Хауке (1899–1913), Леринц Фехер (1913–1916) и Лајош Клајнер (1916–1918). Muhi János, *Zombor története*, 219, 226 228-229, 236–237.

⁷⁹⁰ *Застава* бр. 31 од 15. марта 1870.

политичком погледу је првобитно подржавао Милетићеву Српску народну слободоумну странку, али је касније постао члан, а затим и потпредседник градског одбора владине Слободумне странке.⁷⁹¹ Као председник Сомборске српске православне црквене општине био је близак нотабилитетима Нике Максимовића, стога је 1885. приликом избора у Сомбору за Српски црквено-народни сабор подржао Јустина Коњовића насупрот Ники Грујићу.⁷⁹² Био је и председник Сомборске српске читаонице од 1880. до 1882. и 1884. године.⁷⁹³ Преминуо је 5. маја 1905. у Сомбору.⁷⁹⁴

После Аустро-угарске нагодбе прва рестаурација градског чиновништва у Новом Саду је обављена 23. маја 1867. За градоначелника је по други пут изабран Светозар Милетић, за судију Адолф Томековић, за капетана Ђорђе Камбер, за сенаторе Јосиф Шимић, Јован Хаџић, Јован Матић, Павле Новић, Милош Јездимировић и Алексић, за великог бележника Лаза Костић, за подбележника Имре Бала, за лекара Младен Јојкић, за мерника Мојсије Костић, за рачуновођу Александар Поповић и за грунтоводника Мозер. Пошто су из редова новосадских католика изабрани само велики судија, два сенатора, подбележник и грунтоводник, они су се жалбом обратили угарском министарству унутрашњих послова. Њима се прикључио и део незадовољних Срба на челу са адвокатом Костом Николићем. Пре избора градског чиновништва мађарска и немачка страна је тврдила да је у Новом Саду стари обичај да су обе конфесије равноправно заступљене, али је српско грађанство предвођено Милетићем било невољно да на половину звања бира несрбе.⁷⁹⁵ Приговор несрпског грађанства је уродио плодом, стога је 30. маја 1868. за вршиоца дужности градоначелника постављен Павле Стојановић, док је нови градоначелник Стеван Брановачки на дату дужност изабран тек 27. априла 1869. Приликом градске рестаурације 27. и 28. априла 1869. за судију је биран Милош Димитријевић, за капетана Ђорђе Камбер, за великог благајника Јован Радовановић, за великог бележника Коста Трифковић, за сенаторе Јован Хаџић, Милош Јездимировић, Павле Новић, Алексић, Радослав Манојловић и

⁷⁹¹ *Vácska* бр. 4 од 12. јануара 1892; *Vácska* бр. 13 од 15. фебруара 1898.

⁷⁹² *Застава* бр. 128 од 16. (28). августа 1885.

⁷⁹³ Р. Плавшић, *Монографија Читаонице „Лаза Костић“ у Сомбору*, 92.

⁷⁹⁴ *Браник* бр. 94 од маја 1905.

⁷⁹⁵ *Застава* бр. 45 од 18. маја 1867.

Лаза Костић, за подбележнике Имре Бала и Миша Димитријевић, за лекара Младен Јојкић, за мерника Мојсило Костић, за егзактора Коста Новаковић, за архивара Стеван Костић, за хирурга Франц Пеак и за поткапетана Мита Калић.⁷⁹⁶ Јасно је да су Милетићеви истомишљеници и 1869. успели да задрже значајан положај међу градским чиновништвом Новог Сада. Међутим до потпуног слома Милетићеве странке је дошло приликом градске рестаурације 13. маја 1872. године. Тада је за градоначелника изабран Павле Мачвански, док је Јован Суботић, кога је подржавала Српска народна слободоумна странка, одлуком градског великог жупана Матеа Ленарда искључен са листе кандидата под изговором да је раније био отпуштен из државне службе. Милетићевци су захтевали да се одложи избор градоначелника, али је већина градске скупштине то одбацила. За главног капетана је биран Радослав Манојловић, за поткапетана Ђорђе Гвоздановић, за сенаторе Емил Чакра, Франц Тушел и Миша Димитријевић, за подбележнике Имре Бала и Тоша Бекић, за благајника Коста Трифковић, за књиговођу Петар Полит, за лекара Младен Јојкић, док је на положај архивара наименован Стеван Костић.⁷⁹⁷ Свека неколико месеци после градске рестаурације у октобру су одржани и избори за Угарски сабор у Новом Саду. Тада је кандидат Српске народне слободоумне странке Стеван Павловић поражен од Ђорђа Кондорошија, што јасно сведочи да је Милетићева политика изгубила подршку код дела новосадског српског грађанства.⁷⁹⁸ У току 1874. градоначелник Павле Мачвански је затражио своје пензионисање, стога је на његово место изабран Павле Стојановић. Наредна градска рестаурација у Новом Саду је обављена 18. јуна 1878. За градоначелника је биран Јован Радовановић, за капетана Радослав Манојловић, за сенаторе Стеван Поповић-Пеција и Франц Тушел, за приседнике сирочадског стола Миша Димитријевић и Имбро Бала, за великог бележника Илија Ползовић, за подбележника Павле Петровић, за књиговођу Петар Полит, за благајника Габриел Пресбургер, за мерника Младен Јовановић, за првог лекара Младен Јојкић, док је други лекар постао Мориц Офнер. *Застава* је констатовала да је избор градског

⁷⁹⁶ *Застава* бр. 47 од 18. априла 1869.

⁷⁹⁷ *Застава* бр. 54 од 7. маја 1872; В. Стајић, *Светозар Милетић*, 120-121; Д. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 105.

⁷⁹⁸ В. Стајић, *Светозар Милетић*, 121; Н. Петровић, *Светозар Милетић*, 191.

чиновништва уредно протекао, као и да су чиновници бирани акламацијом, јер је унапред постигнут договор између српског, мађарског и немачког грађанства.⁷⁹⁹ Приликом наредне градске рестаурације 30. августа 1884. била су истакнута два кандидата за положај градоначелника. Стеван Поповић-Пеција је добио подршку 49 чланова градске скупштине, а Јован Радовановић 36, стога је већином од 13 гласова изабран Стеван Поповић-Пеција. За капетана је биран Емил Бала, за поткапетана Ђура Јосић, за сенаторе Габор Месарош, Франц Тушел и Јозеф Фетер, за приседнике сирочадског стола Имбро Бала и Влада Стратимитовић, за великог бележника Ото Шрајбер, за подбележника Милан Андрић, за благајника Лајош Салаи, за мерника Младен Јовановић, за књиговођу Петар Полит, за првог лекара Младен Јојкић, док су лекари другог разреда постали Мориц Офнер и Илија Огњановић.⁸⁰⁰ Приликом избора градског магистрата 30. августа 1890. за градоначелника је једногласно изабран Стеван Поповић-Пеција. За сенаторе су бирани Габор Месарош, Геза Форстер и Шандор Хергер, за приседнике сирочадског стола Владимир Стратимировић и Игнац Ертл, за фишкала Лајош Салаи, за великог бележника Ото Шрајбер, за подбележника Владимир Деметровић, за поткапетана Тоша Вуковић, за главног благајника Сергије Тапавица, док је велики жупан у складу са XXI законским чланом од 1886. именован за великог капетана Емила Балу, за главног књиговођу Петра Полита, за првог лекара Младена Јојкића, а за среске лекаре су постављени Мориц Офнер и Илија Огњановић.⁸⁰¹ Порастом несрпског становништва у Новом Саду постепено је растао и њихов политички утицај у граду. Шест година касније 31. августа 1896. поновно су бирани исти чиновници за наведена звања осим што су за поткапетана и благајника уместо Срба одабрани Мађари.⁸⁰² Наредна рестаурација градског магистрата је одржана 10. септембра 1902. За градоначелника је први пут још од почетка XIX века изабран Мађар Лајош Салаи. Велики капетан је постао Владимир Деметровић, за сенаторе су бирани Владимир Стратимировић, Имре Марцековић и Геза Форстер, за приседнике сирочадског стола Игнац Ертл и Јохан Јојарт, за великог бележника Бела

⁷⁹⁹ *Застава* бр. 88 од 7. (19.) јуна 1878.

⁸⁰⁰ *Застава* бр. 127 од 19. (31.) августа 1884; *Застава* бр. 128 од 21. августа (2. септембра) 1884. године.

⁸⁰¹ *Застава* бр. 126 од 19. августа 1890.

⁸⁰² *Застава* бр. 122 од 20. августа 1896.

Профума, за подбележника Ђорђе Тапавица, за фишкала Аладар Бала, за благајника Александер Шнел, за поткапетана Шандор Вешеи, за првог градског лекара Младен Јојкић, за другог градског лекара Мориц Офнер, док је новоустановљени положај трећег градског лекара попуњен са Александром Кодом.⁸⁰³ Доласком Уједињене коалиције на власт у Угарској 1906. променили су се односи и у новосадској градској скупштини. Већину су формирали српски радикали Јаше Томића и мађари из редова Независњачке странке.⁸⁰⁴ За градоначелника је изабран Владимир Деметровић, који је на датој дужности остао до 1914. године. После слома Милетићеве странке 1872. са чиновничких звања у Новом Саду су полако потискиване његове присталице. Од 1878. до 1906. за чланове магистрата су бирана искључиво лица блиска владиној Слободоумној страници. Такође је сваком наредном рестаурацијом растао и број неспрских чиновника, што је на неки начин и било оправдано порастом броја Мађара међу становништвом датог града.

У разматраном периоду је најдуже, осамнаест година, градоначелник Новог Сада био Стеван Поповић-Пеција. Рођен је 1844. у Новом Саду. Био је изданак једне од најстаријих и најимућнијих српских породица из наведеног места. Права је студирао у Грацу и Пешти. Потом је радио у Пешти као чиновник у Војном суду, а затим као помоћник конциписте у Министарству финансија. По повратку у Нови Сад био је биран за градоначелника. Нови Сад је за његово време доживео економски и урбани процват. После увођења железнице и изградње сталног моста на Дунаву, успостављена је железничка веза са Будимпештом, Земуну, Сомбором, Старим Бечејом и Тителом и подигнута железничка станица. Започето је калдрмисање и поплочавање керамит-циглама новосадских улица. Изграђен је велики број зграда који су постали симболи града (Градска кућа, неоготичка католичка жупна црква, Јодна бања, пошта, ново здање Велике српске православне гимназије), град је укључен у државну телефонску везу, подигнута је Плинера и уведено плинско осветљење, изграђено је више фабрика, учињени су озбиљнији захвати у урбанизацији, а написана

⁸⁰³ *Наше добра* бр. 93 од 4. (17.) септембра 1902.

⁸⁰⁴ *Érdujhelyi Menyhért-Marcekovich Imre-Profuma Róbert, Újvidék, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai* (ур. Borovszky Samu) II, 255.

је и прва историја Новог Сада.⁸⁰⁵ Упркос лојалном држању према пештанској влади због својих родољубивих осећања у два наврата је пао у озбиљне неприлике. Замерено му је што је 1899. на српском језику поздравио новог бачког епископа Митрофана Шевића, као и то што је на вест о смрти Светозара Милетића дозволио да се истакне црна застава на зграду градског магистрата. Преминуо је 25. октобра 1909. године у Новом Саду. Сахрањен је на новосадском Успенском гробљу.⁸⁰⁶

Развојачењем Банатске војне границе у току 1872. Панчево и Вршац су уредбом министарства унутрашњих послова сврстани међу градове са муниципалним правима.⁸⁰⁷ Дужност владиног комесара је почетком 1873. обављао Ендре Флат. Иако је на седници угарске владе од 12. јуна 1873. за Панчевачког великог жупана предложен Аркадије Оберкнежевић, први градски велики жупан Панчева и Вршца је био Василије Лазаревић, који је раније обављао дужност поджупана Тамишке жупаније.⁸⁰⁸ Њега је још у току 1873. заменио Ђорђе Станчић, судија Темишварског краљевског судбеног стола.⁸⁰⁹ Од 1885. до 1896. градски велики жупан Панчева и Вршца је био Александар Николић од Рудне пошто је Ђорђе Станчић наименован за судију Будимпештанске краљевске судбене табле.⁸¹⁰ Почетком 1896. за градског великог жупана Панчева је постављен Јене Ронаи, велики жупан Торонталске жупаније, док је за исту дужност у Вршцу одабран Елемер Палфи.⁸¹¹ Од 1901. поново је једна особа била на звању великог жупана оба наведена града. Тада је дата част припала Милану Заки, који је остао на споменутом положају до 1908. године.⁸¹² Дужност великог жупана Панчева и Вршца је представљало једино велико жупанство

⁸⁰⁵ У питању је монографија Мелхиора Ердужељија, која обухвата историју Новог Сада од најстаријег времена до средине XIX века. Објављена је 1894. на мађарском, српском и немачком језику.

⁸⁰⁶ *Браник* бр. 226 од октобра 1909; *Застава* бр. 222 од октобра 1909; *Слога* бр. 42 од 18. (31.) октобра 1909.

⁸⁰⁷ О развојачењу Банатске војне границе опширније: Ивана Б. Спасовић, *Банатска војна граница и њено укидање 1872. године*, Панчево, 2004, 209.

⁸⁰⁸ MNL OL, K 27, бр. 18730612, Записник седнице угарске владе од 12. јуна 1873. године, 4. тачка дневног реда, 31. М.Т.; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1873*, 73.

⁸⁰⁹ *Budapesti Közlöny* бр. 193 од 23. августа 1873.

⁸¹⁰ *Budapesti Közlöny* бр. 1 од 1. јануара 1885; *Budapesti Közlöny* бр. 223 од 1. октобра 1885.

⁸¹¹ *Budapesti Közlöny* бр. 278 од 1. децембра 1895; *Torontál* бр. 81 од 9. априла 1901.

⁸¹² *Budapesti Közlöny* бр. 76 од 2. априла 1901; *Budapesti Közlöny* бр. 76 од 1. априла 1908. Опис устолочења великог жупана Милана Заке: *Torontál*, бр. 104 од 7. маја 1901.

у Угарској на које су претежно именовани Срби.⁸¹³ После првовинцијализације Панчева први градоначелник је био Јован Бугарски, међутим већ од 1878. немачко грађанство преузима главну улогу у панчевачком магистрату.⁸¹⁴ У разматраном периоду вршачки градоначелници су искључиво били Немци.⁸¹⁵ Међу чиновницима Панчева 1884. су се налазила следећа лица српске националности: подбележник Ђорђе Крњац, сенатор и приседник сирочадског стола Јован Драгон, поткапетан Александар Ракишић, благајник Александар Радивојевић, контролор Арон Радосављевић, рачуновођа Никола Јовановић, главни лекар Илија Григоријевић и лекар Љубомир Ненадовић. Две године касније се на месту подбележника налазио Душан Лукић, док су оба градска сенатора били Срби Александар Јовановић и Ђорђе Мишковић. Такође су за правобраниоца и архивара уместо Немаца бирани Срби. Правобраниоц је био Павле Марјановић, а архивар Лаврентије Мацаревић.⁸¹⁶ До промена у панчевачком магистрату је дошло тек у току 1893. Тада су се на чиновничким звањима налазили следећи Срби: подбележник Властимир Богосављевић, поткапетан Александар Ракишић, сенатор и приседник сирочадског стола Александра Јовановић, приседник сирочадског стола и општински судија Душан Лукић, благајник Антоније Андрејевић, рачуновођа Никола Јовановић, контролор сирочадског стола Марко Радојчић и срески лекари Љубомир Ненадовић и Милан Лакић.⁸¹⁷ После рестаурације 1898. Срби су били на следећим чиновничким звањима у Панчеву: подбележник Јован Богданов, сенатори Властимир Богосављевић (такође и приседник сирочадског стола) и Александар Јовановић, поткапетан Александар Ракишић, благајник Антоније Андрејевић, рачуновођа Јулије Стојшић, мерник Ђорђе Павловић, писар Марко Радојчић и срески лекари Љубомир Ненадовић и Пантелејмон Тодоровић.⁸¹⁸ После избора градског

⁸¹³ Нешто другачија листа панчевачких великих жупана је наведена у делу Срећка Милекера, *Историја града Панчева*, Панчево, 1994 [репринт], 167.

⁸¹⁴ Градоначелници Панчева у разматраном периоду су били: 1872. Никола Павловић, 1872–1877. Јован Бугарски, 1877. Петер Пал (в. д.), 1878–1885. Ангал Кристиан, 1885–1893. Петер Пал и 1893–1909. Адолф Матановић. С. Милекер, *Историја града Панчева*, 166.

⁸¹⁵ Градоначелници Вршца су били: 1872–1879. Јозеф Херцог, 1879–1883. Петер Хофбауер, 1883–1902. Јохан Земајер, 1902–1904. Карол Вајферт и од 1904. Стефан Рецуха. Milleker Bódog, *Versecz, Temes vármegye, Magyarország vármegyéi és városai* (ур. Borovszky Samu), Budapest, 1914, 445–447.

⁸¹⁶ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1884*, 124–125.

⁸¹⁷ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1893*, 171–172.

⁸¹⁸ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1899*, 263–264.

чиновништва 1904. српски чиновници су били: сенатори Александар Јовановић и Јован Богданов, поткапетан Александар Ракишић, благајник Ђорђе Поповић, контролор Марко Радојчић, чиновник градске благајне Коста Николић, мерник Ђорђе Павловић, заменик мерника Миливој Матић, писари Александар Ракичић млађи и Иса Поповић, као и срески лекар Коста Алексић и Пантелејмон Тодоровић.⁸¹⁹ Међу вршачким градским чиновницима 1884. Срби су били: велики бележник и председник сирочадског стола Александар Цветковић, подбележник Стефан Токин, капетан Стефан Деметровић, приседник сирочадског стола Светозар Васић, економ Петар Спаић, контролор Јосиф Спаић и лекар Михаило Деметровић.⁸²⁰ Од 1886. је Игњат Павловић обављао дужност градског сенатора, док је председник сирочадског стола постао градоначелник Јохан Земајер. Такође је за капета наименован Лајош Бодо.⁸²¹ После градске рестаурације 1892. међу вршачким градским чиновницима Срби су били: сенатор Игњат Павловић, приседник сирочадског стола Светозар Васић, подбележник Петар Војновић, рачуновођа Витомир Лудаић, порески чиновници Петар Врговић и Тимотије Милунов, економ Петар Спаић и мерник Стефан Костић.⁸²² У току 1895. је за подбележника уместо Војновића изабран Иван Косировић.⁸²³ После градске рестарације 1904. у Вршцу на следећим чиновничким звањима су се налазили Срби: подбележник Иван Косировић, сенатор Игњат Павловић, порески чиновници Петар Врговић, Панта Марковић и Јефтимије Лукић, економ Петар Спаић и сирочадски отац Светолик Јовановић.⁸²⁴ У суштини заступљеност Срба међу чиновницима Панчева и Вршца је одговарао националној структури наведених градова.

Међу градовима са муниципалним правом у Угарској у којима је постојала јасна несрпска већина, Срби су играли запажену улогу у јавним пословима Суботице. У другој половини XIX века суботички Срби су редовно бирани на положај подбележника, као и за једног од градских сенатора. За време градоначелника Јаноша

⁸¹⁹ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1905*, 135-136.

⁸²⁰ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1884*, 126-127.

⁸²¹ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1886*, 160.

⁸²² *Magyarország tiszti cím- és névtára 1893*, 174-175.

⁸²³ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1896*, 189.

⁸²⁴ *Magyarország tiszti cím- és névtára 1905*, 137-138.

Мукића (1872–1884) дужност подбележника је обављао Стефан Милодановић, док је градски капетан био Ђорђе Петровић.⁸²⁵ Од 1884. до 1902. градоначелник Суботице је био Лазар Мамужић. Тада је од 1884. до 1904. дужност првог градског сенатора и заменика градоначелника обављао Средоје Ђорђевић, док је од 1885. до 1894. подбележник био Стефан Манојловић. Од 1892. до 1895. бележник сирочадског стола је био Коломан Љубибратић, који је биран и за градског сенатора.⁸²⁶

Велика Кикинда је 1867. била центар истоименог диштрикта. У пролеће 1867. је угарска влада изаслала свог повереника Александра Стојачковића у Велику Кикинду са циљем да стекне увид у финансијско стање диштрикта, али и да се испита јавно мњење у случају евентуалног присаједињења диштрикта Торонталској жупанији. Александар Стојачковић је успешно уредио јавне финансије, а и сама угарска влада је привремено одустала од идеје о инкорпорацији, јер је ту могућност одбацила и Торонталска жупанија. Приликом избор диштриктских чиновника под председништвом владиног повереника Павла Трифунца у септембру 1867. је за великог судију изабран Лазар Видић.⁸²⁷ Главни циљ Видића је био да сузбије Милетићеву агитацију на датом подручју. Због својих достигнућа угарска влада га је 1868. наградила титулом краљевског саветника и угарским племством.⁸²⁸ У новембру 1871. Видић је наименован за диштриктског главног капетана, док је за поткапетана изабран Риста Кенгелац.⁸²⁹ Видић је свој живот окончао на датом звању, јер га је 20. марта 1873. ударила капља. Преминуо је два дана касније.⁸³⁰ Нови диштриктски главни капетан је постављен у августу 1873. у виду Аркадија Оберкнежевића, коме је влада раније нудила положај градског великог жупана у Панчеву, али је он одбио панчевачко

⁸²⁵ *Magyarország tiszti czim- és névtára 1884*, 125.

⁸²⁶ *Magyarország tiszti czim- és névtára 1886*, 158; *Magyarország tiszti czim- és névtára 1895*, 178; *Magyarország tiszti czim- és névtára 1896*, 187; *Застава* бр.73 (јутарњи лист) од 1. (14) априла 1914.

⁸²⁷ *Budapesti Közlöny* бр. 166 од 29. септембра 1867. године; В. Стајић, *Великокикински диштрикт 1776–1876*, Нови Сад, 1950, 206–207.

⁸²⁸ MNL OL, K 19: Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára, Királyi könyvek (Libri Regii), XXVII том, 27. страна.

⁸²⁹ *Budapesti Közlöny* бр. 269 од 23. новембра 1871.

⁸³⁰ В. Стајић, *Великокикински диштрикт*, 208.

великожупанство.⁸³¹ Упркос ставу већине становника Великокикиндског диштрикта угарска влада је у току 1875. донела коначну одлуку којом је судбина диштрикта запечаћена, јер је одлучено њено утеловљење у Торонталску жупанију. Како би се дата намера спровела у дело за новог диштриктског главног капетана је у октобру 1875. наименован велики жупан Торонталске жупаније Јожеф Хертеленди.⁸³² После инкорпорације у Торонталску жупанију Велика Кикинда је постала центар управног среза, а само насеље је имало правни статус велике општине. Убрзо се развио покрет са циљем да Велика Кикинда постане град са уређеним саветом. Успех није изостао, јер је министарство унутрашњих послова 1893. донело решење у наведеном смислу. За првог градоначелника је изабран Риста Телечки, остао је на дужности до 1896. године, када је постао посланик на Угарском сабору. Њега је наследио Живко Богдан, који је слично свом претходнику био градоначелник до избора за посланика на Угарском сабору. Њега је споменута част задесила 1910. За градоначелника је тада изабран Лука Мајински.⁸³³

У разматраном периоду Велики Бечкерек је био седиште Торонталске жупаније, а од 1872. је имао положај града са уређеним саветом. Приликом првог избора чиновништва 10. децембра 1872. је за градоначелника изабран Михаило Штефулић. Велики бележник је постао Петар Јозановић, подбележник Геза Ботка, главни капетан Јован Недић, док су за сенаторе одабрани Јефтимије Никифоровић и Лајош Кулифаи.⁸³⁴ Приликом наредне рестаурације у децембру 1878. за градоначелника је изабран Лајош Кулифаи, положај главног капетана је и даље задржао Јован Недић, док је главни бележник постао Јован Крстић. За подбележника је биран Александар Јовановић, за правобраниоца Јожеф Гранжан, а градски сенатори су били Јефтимије Никифоровић и Јожеф Захариаш.⁸³⁵ До озбиљнијих промена у

⁸³¹ MNL OL, K 27, бр. 18730627, Записник седнице угарске владе од 27. јуна 1873. године, 5. тачка дневног реда, 34. М.Т.; *Fővárosi Lapok* бр. 177 од 2. августа 1873.

⁸³² *Budapesti Közlöny* бр. 227 од 5. октобра 1875; *Torontál* бр. 43 од 28. октобра 1875.

⁸³³ Fekete Gyula, *Nagykikinda*, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (yp. Borovszky Samu), 586-588, 594.

⁸³⁴ Móricz Miklós, *Nagybecskerek*, Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (yp. Borovszky Samu), 578.

⁸³⁵ *Torontál* бр. 1 од 2. јануара 1879.

великобечкеречком магистрату је дошло тек у децембру 1890, када је за градоначелника изабран Јован Крстић, док су сенатори били Ђорђе Димитријевић и Јожеф Захариша.⁸³⁶ Уместо Крстића за градоначелника је 1896. изабран Јожеф Гранжан, који је на датој дужности остао до 1902.⁸³⁷ Тада је на чело Великог Бечкереча дошао Золтан Перишић, који је до тада био градски велики бележник. Сенатори су постали Данило Панић, Јован Стефановић и Јожеф Розентал, правобраниоц Лајош Вег, контролор Јован Маринков, благајник Роберт Фило, мерник Габор Јакоби, а рачуновођа Маћаш Хаусладен.⁸³⁸

Међу градовима са уређеним саветом где су Срби живели у мањини истакнуту су улогу имали у Сенти и Сентандреји. Сента је 1873. стекла статус града са уређеним саветом, али су сами мештани у више наврата безуспешно захтевали да се насеље поновно деградира у ред великих општина, јер нису могли да издржавају градску администрацију.⁸³⁹ Током разматраног периода Срби су редовно бирани за сенаторе. Ту дужност су обављали Александар Вујић (1884–1890), Стефан Лукачевић (1884–1898) и Игњат Брановачки (1899–1902), који је раније као рачуновођа деловао у сенћанском магистрату.⁸⁴⁰ Сентандреја је 1872. сврстана међу градове са уређеним саветом. Према попису из 1869. у граду је живело 508 православаца од укупно 4.383 становника, док је број Срба 1900. износио 599 од 4.820 житеља.⁸⁴¹ Ипак за првог градоначелника је 9. априла 1872. изабран Евген Думча, кога је 1903. наследио Стефан Максимовић, дотадашњи градски главни капетан. Упркос малом броју Срба у

⁸³⁶ *Torontál* бр. 52 од 28. децембра 1890.

⁸³⁷ *Torontál* бр. 299 од 30. децембра 1896.

⁸³⁸ *Torontál* бр. 292 од 22. децембра 1902.

⁸³⁹ Kalmár Simon, *Zenta, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai* (ур. Borovszky Samu) I, 281.

⁸⁴⁰ *Magyarország tiszti czim- és névtára 1884*, 85; *Magyarország tiszti czim- és névtára 1890*, 73; *Magyarország tiszti czim- és névtára 1898*, 141; *Magyarország tiszti czim- és névtára 1899*, 158; *Magyarország tiszti czim- és névtára 1902*, 139.

⁸⁴¹ Ф. Бикар, *Сентандреја у огледалу прошлости*, 104; *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. X (Végeredmények összefoglalása)*, Budapest, 1909, 116-117.

сентандрејском изборном округу је у више наврата за посланика на Угарском сабору биран Србин Петар Лупа.⁸⁴²

*Табела 26: Срби међу градским чиновницима Сомбора, Новог Сада, Великог Бечкерек, Велике Кикинде, Панчева и Вршца.*⁸⁴³

Град	Година	1884		1894		1904	
		бр.	%	бр.	%	бр.	%
Сомбор		8	30,77	19	44,19	21	38,18
Нови Сад		12	44,44	10	27,78	18	31,03
Велики Бечкерек		4	12,5	5	17,24	7	29,17
Велика Кикинда		/	/	8	25	16	64,00
Панчево		7	25	17	42,5	15	34,09
Вршац		8	32	11	32,35	14	29,17

У градовима Сомбор, Нови Сад, Панчево и Вршац српско грађанство је било заступљено међу градским чиновницима у складу са уделом у општем становништву. У Новом Саду у периоду од 1867. до 1905. од укупно девет градоначлника осморо су били Срби. У Сомбору су од 1879. Мађари бирани за градоначелнике, али је утицај српских породица био присутан међу градским часништвом. У Панчеву и Вршцу су снажан утицај имале породице немачког матерњег језика. Велика Кикинда и Велики Бечкерек су били градови са уређеним саветом, али без муниципалних права. У Великој Кикинди Срби су у магистрату (повереништву) 1894. били заступљени далеко испод свог удела у становништву. Од градова са јасном несрпском већином Срби су заузимали чиновничка звања у Суботици, Сенти и Сентандреји. Слично другим слојевима српског друштва утицај Милетићеве Српске народне слободоумне странке је био велик и код српског грађанства крајем 60-их и почетком 70-их година XIX века.

⁸⁴² Ф. Бикар, *Сентандреја у огледалу прошлости*, 80-81, 96-103; G. Sin Edit, *Szentendre a XIX–XX. század fordulóján (1890–1914)*, Ikvai Nándor (прир.), Fejezetek Pest megye történetéből, II, Studia Comitensia 8, Szentendre, 1979, 20-23.

⁸⁴³ Подаци о чиновницима су ради једнообразности преузети из адресара државних, жупанијских и градских чиновника Угарске. Урачуната су лица без обзира да ли се радило о дужностима, која су попуњавана избором (градским рестаурацијама) или наименовањем великих жупана. *Magyarország tiszti cím- és névtára 1884*, 113, 124-126; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1894*, 149, 177-180; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1904*, 109, 127-130.

Међутим, под притиском угарске владе Срби су били вољни да бирају за градске чиновнике лица која нису стајала под идеолошким утицајем српске националне опозиције. У Новом Саду је Милетић 1868. уклоњен са положаја градоначелника, док је 1872. градски велики жупан спречио избор Јована Суботића за првог чиновника града. Градске рестаурације у споменутом градовима су најчешће протицале мирно, док су чиновничка места била намењена особама која се нису истицала својим политичким мњењем.

СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“ И СРПСКА ЦРКВЕНО-НАРОДНА АУТОНОМИЈА

Настанак српске црквено-народне аутономије у Аустријској царевини је уско везан за насељавање Срба под вођством пећког патријарха Арсенија III Црнојевића у току Великог бечког рата у јесен 1690. Пошто су борбена дејства још била у току, хабсбуршки двор је сматрао за корисно да се уреди правни положај православних Срба. Владар Леополд I је то учинио помоћу царских привилегија од 21. августа 1690, 20. августа 1691. и 4. марта 1695. Према њиховом слову Срби су због својих ратних заслуга награђени повлашћеним положајем, што је подразумевало да су изузети од јурисдикције угарског племства и његових сталешких органа, а такође им је гарантовано слободно исповедање православне вере, употреба старог календара, као и избор архиепископа коме је призната световна и духовна власт над црквама, народом и свештенством. Привилегијом од 4. марта 1695. је потврђена и организација Српске православне цркве у Аустријској царевини. Први Српски црквено-народни сабор у Хабсбуршкој монархији је одржан у јануару 1708. у манастиру Крушедолу и тада је установљена Крушедолска (касније Карловачка) митрополија.⁸⁴⁴ Од 1708. до 1864. је

⁸⁴⁴ Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора*, 191-197, 200-206; Д. Микавица-Владан Гавриловић-Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад, 2007, 15-24; Јован Радонић-Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд, 1954, 76-78; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, II, 55-86; Радослав Грујић, *Проблеми историје Карловачке митрополије. Постанак Крушедолске митрополије*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига II, свеска 1 (1929), 53-65.

одржано још осамнаест Српских црквено-народних сабора, од којих су дванаест имали за главни задатак да изаберу митрополита, а на осталима су решавана разна црквено-народна па и чисто народно-политичка питања. Српски сабори су од 1749. имали јасно одређен сталешки оквир. На њима су поред српске јерархије учествовали и по 25 посланика из редова ствештеничког, војног и грађанског сталежа.⁸⁴⁵ Међутим, стечена права Срба угарски (угарско-хрватски) сталежи нису желели да признају, док је Католичка црква покушавала да свој духовни утицај прошири и на православно становништво. Српске привилегије су потврђивали хабсбуршки владари све до времена Марије Терезије, али је правни положај Срба у XVIII веку зависио у великој мери од утицаја угарских сталежа на бечки двор. У сукобу између наведена два чиниоца српска православна јерархија се ослањала на хабсбуршке владаре, јер је било јасно да угарски сталежи не желе српски народ да признају за нацију у Угарској. Српске привилегије су узакоњене на Угарском сабору тек XXVII законским чланом од 1790/91, али уз ограду да важе само оне одредбе, које се не косе са основним законима Угарске. Заправо је само одређена правна једнакост православног становништва са следбеницима других признатих конфесија, што је подразумевало да слободно могу да исповедају своју веру, да стичу покретну и непокретну имовину, као и да врше јавне дужности.⁸⁴⁶

У другој половини XVIII века су виши слојеви српског друштва у Хабсбуршкој монархији дошли у додир са просветитељским идејама. Под њиховим утицајем је стасала једна нова генерација српских угледних личности, који су били вољни да узму

⁸⁴⁵ Митрополити су бирани на следећим Саборима: 1710, 1713, 1726, 1731, 1748, 1749, 1769, 1774, 1780, 1790, 1837. и 1842. Чисто расправног карактера су били Сабори 1717, 1725, 1730, 1732, 1735. и 1744. године. Р. М. Грујић, *Православна Српска Црква*, Београд, 1921, 123-125; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, II, 381-400; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II (*Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*), Београд, 1991, 25-89; Жарко Миладиновић, *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, Нови Сад, 1897, 294; Г. Васин, *Црквено-народни сабори у политици Срба пречана 1690–1848*, Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова 2, Нови Сад, 2010, 65-122.

⁸⁴⁶ Márkus Dezső (прир.), *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1740–1835. évi törvényczikkek – Milléniumi kiadás*, Budapest, 1901, 179-181; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, III, 7-21; В. Гавриловић, *Темешварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 204-216, 253-259; З. Ђере, *Мађарски и српски национални препород*, 48-50.

учешће у јавном животу.⁸⁴⁷ На Темишварском сабору 1790. је либерални племић Сава Текелија довео у сумњу политику православног клера у погледу да се ослонац за српске интересе тражи у Бечу. Њега су махом подржали заступници из Угарске, то јест провинцијала. Ипак, је надвладала конзервативна струја, али су стварни резултати изостали. Србима није испуњен захтев да добију засебну територију унутар Аустријске царевине, а Илirsка дворска канцеларија, формирана 1791, је већ 1792. укинута.⁸⁴⁸ Наредни предиод, поготово после наполеоновских ратова, није погодовао развоју слободоумних идеја. Ипак, утицај Велике француске револуције је остао осетан, пре свега код гимназијских ученика и универзитетске омладине. После револуције од 1848. и Баховог (нео)апсолутизма из њихових редова су изникли водеће личности Уједињене омладине српске. Међу њима су били и каснији предводници Српске народне слободоумне странке, али и поједини њихови противници.⁸⁴⁹ На пољу српске црквено-народне аутономије милетићевци су у духу либерализма били оштри критичари не само угарске владе, већ и српског православног епископата. Оштри сукоби либерала и конзервативаца на Српским црквено-народним саборима су обележили епоху од 1869. до 1882. Иако је непосредан утицај Срба „владиноваца“ на српске аутономне послове у наведеном периоду био минималан, потребно је укратко да се сагледају разлози и последице споменутог спора. Такође је битно да се размотри и правни развој српске аутономије у истом временском раздобљу, јер би иначе деловање Срба из редова владине странке унутар српске црквено-народне аутономије било неразумљиво.

⁸⁴⁷ Милорад Павић, *Српска књижевност и просветитељство*, Историја српског народа, IV/2, Београд, Београд, 1986, 200-205; Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1966, ; Дејан Медаковић, *Јосиф II и Срби*, Нови Сад, 2006, 20, 22; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 107-113; З. Ђере, *Мађарски и српски национални препород*, 94-103.

⁸⁴⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, III, 22-41; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 86-92; С. Гавриловић, *Срби у Хабсбуршкој монархији пред Угарски сабор 1790*, Југословенски историјски часопис, бр. 4 (1965), 17-32; С. Гавриловић-Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, Нови Сад-Сремски Карловци, 1972, V-XII; В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илirsка дворска канцеларија*, 118, 131-147, 269-300; З. Ђере, *Мађарски и српски национални препород*, 129-143.

⁸⁴⁹ Дејан Медаковић, *Јосиф II и Срби*, Нови Сад, 2006, 32, 34, 36, 38; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 140-170, 263-271, 389-399; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, I, Београд, 1989, 400-404; Исти, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд, 2008, 236-240; З. Ђере, *Мађарски и српски национални препород*, 283-287, 330-333; Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић*, 23-29, 33-39, 63-74; Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, 70-132.

Српска црквено-народна аутономија од 1869. до 1882. године

Према ставу угарске политичке елите правни основ за српску црквено-народну аутономију у Краљевини Угарској је положен IX законским чланом Угарског сабора од 1868. У њему је признато право православних Срба да црквена, школска и закладне ствари самостално уређују, али на основу угарских закона и под врховним надзором владара. Исто је било предвиђено и за православне вернике Сибињске румунске митрополије. Пошто је румунска црквена област настала „издвајањем“ њених верника из Карловачке митрополије, закон је уредио и судски поступак око евентуалног имовинског спора.⁸⁵⁰ Српски посланици на Угарском сабору су управо наведеном питању посветили највећу пажњу, јер још увек није био постигнут споразум са Румунима, иако је њихова митрополија успостављена још 1864. Саборску расправу између Стевана Брановачког, Александра Стојачковића, Милоша Димитријевић и Миле Манојловића са једне и Алајоша Влада, Винцеа Бабеша и Аурела Манијуа са друге стране је прекинуо сам Деак. Суштина питања је лежала у жељи Румуна да судски поступак буде што једноставнији, како би се парнице брже завршавале. Србима је фактичко стање одговарало, па су се залагали за уобичајен тростепени поступак. Деак је делимично усвојио сугестију српских посланика. Стога је предложио да суди делегирани суд, али уз могућност призива на апелацион суд (Краљевску таблу) и врховни суд (Краљевска курија). Пошто је саборска већина изгласала Деаков нацрт спорне алинеје, српски посланици су са изузетком Светозара Милетића одустали од даље расправе. То је уједно била и једина спорна тачка законског члана, где је неко од водећих личности Угарског сабора прихватио мишљење српских посланика. Жеља српских заступника да се српска аутономија дефинише као црквена и народна (национална) је остала без резултата. Стојачковић је чак морао и да одговара на примедбе посланика левице у погледу да ли постоје православни Мађари или не.⁸⁵¹

⁸⁵⁰ Dr. Márkus Dezső (приредио), *Corpus Juris Hungarici: Magyar törvénytar 1000–1895. 1836–1868. évi törvényzettek*, 377-378; Ж. Миладиновић, *Тумач новластица*, 95-99.

⁸⁵¹ Greguss Ágost (Прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviseletének naplója*, VII, Pest, 1868, 160-175, 177-237; Исти (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett*

Стога је за угарску владу, али и за мађарске опозиционе странке, српска црквено-народна самоуправа постојала искључиво на црквеном и црквено-школском нивоу. Мишљење угарске политичке елите се подударао са оквиром, који је за српску аутономију предвиђала и Илирска деклараторија.

Илирска деклараторија је објављена 1779. са сврхом да замени Регуламенте (Regulamentum privilegiorum) од 1770. и 1777. Световна власт је одузета од карловачких митрополита, смањен је број црквених празника, српске православне вероисповедне школе су стављене под државни надзор, док је за одржавање Црквено-народних сабора и Архијерејских синода и формално уведена обавеза њихове претходне пријаве царским (царско-краљевским) властима, што је подразумевало и присуство повереника (комесара). Такође су прописани и приходи црквених лица, као и оквири епархијске и парохијске управе. Иако је Деклараторија начелно само „протумачила“ значење српских привилегија, заправо су оне и по становишту двора сведене на црквену и вероисповедну аутономију. Конзисторијалном системом од 1782. је прописан начин рада и састав црквених судова.⁸⁵² После Аустро-угарске нагодбе од 1867. српска православна црквено-народна аутономија је прешла у делокруг угарске владе. Илирска деклараторија у целини није укинута, али су бројне одредбе замењене *Уредбом о уређењу црквених, школских и фондационалних дела грчко-источне српске митрополије*. У српској јавности је она постала позната као *Превишњи краљевски рескрипт* или само *Рескрипт од 10. августа 1868*, по дану владареве санкције.⁸⁵³ Садржај рескрипта је плод рада Српског црквено-народног сабора од 1864. и 1865. Одређена је редукција парохија и протопрезвитерата Карловачке митрополије, прописан је поступак дотације парохијског свештенства, измењено је устројство

országgyűlés Főrendi házának naplója, I, Pest 1869, 351-358; Ђорђе Звекић, *Расправа угарског сабора 1868. године о законском предлогу у ствари источно-православне цркве*, Будим, 1868, 4-158; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.–1876.*, *Летопис Матице српске*, књига ССIV, свеска 4 (1900), 10-26; М. Димитријевић, *Успомене из мог живота*, 99-130; Г. Васин, *Сабори раскола*, 189-192.

⁸⁵² Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 10-81; Д. Микавица-Владан Гавриловић-Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, 94-118; Јован Радонић-Мита Костић, *Српске привилегије*, 126; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 451-456; Д. Микавица, *Српско питање*, 46-47.

⁸⁵³ Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 102-225; 1868. *évi augusztus hó 10-én kelt, Legfelsőbb rendelet*, *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára*. 1868, I, Pest, 1868, 340-394.

српских православних црквених општина и српских школа, унете су и начелне измене у рад епархијских конзисторија, као и у управу црквено-народне имовине. Митрополит и патријарх Самуило Маширевић је прихватио захтеве либерала да народ бира председнике црквених општина, док је месном парохију (или паросима) одређено почасно место приликом скупштина црквених општина. Такође је утврђено начело да верници (лаици, мирјани) имају права да утичу на располагање црквено-народном имовином. Епархијске конзисторије су подељена на два одсека. Један је решавао чисто црквена (вероучевна, догматска, литургијска и делом црквено дисциплинарна) питања, док се други бавио административним предметима црквено-народних органа. Сличан принцип поделе надлежности је утврђен и код Митрополитског црквено-школског савета, чији је први одсек у суштини представљао митрополитску апелаторију. Иако је Српски црквено-народни сабор 1865. усвојио уредбе, које су представљале вешт компромис између либералних и конзервативних (канонских) начела, мана њеног рада је лежала у интервенцијама царско-краљевских власти. Тако је повереник генерал-мајор барон Јосип Филиповић од Филипсберга у складу са владаревим инструкцијама забранио расправу о устројству Српског црквено-народног сабора. Шта више, заправо је он председавао Сабором, јер је Сабор 1864. био сазван са циљем да се изабере митрополит, а његову улогу председника српски православни епископат није желео да доведе у питање ни наредне године.⁸⁵⁴ Пошто је питање саборског устројства остало нерешено, начелно су одређени чланови Илирске деклараторије и даље остали на снази. Конкретна последица таквог поступка је била веома значајна управо после Аустро-угарске нагодбе, јер је српска аутономија у суштини имплицитно постала унутрашња ствар Краљевине Угарске. Стога је и сам *Рескрипт од 1868.* званично објављен као административна уредба министарства просвете и богочасти.

⁸⁵⁴ Теодор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота II. од 1861–1867. Наставак [II]*, Летопис Матице српске, књига СХСVI, свеска 4 (1898), 78-90; Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота II. од 1861–1867. Наставак [III]*, Летопис Матице српске, књига СХСVIII, свеска 2 (1899), 30-35, 40-49, 65-71, 71-95; Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота II. од 1861–1867. Наставак [IV]*, Летопис Матице српске, књига СС, свеска 4 (1899), 44-46; Јован Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, Нови Сад, 2009, 14; Никанор Грујић, *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, Сремски Карловци, 1907, 134-135; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 22-29, 93-114; Душан Н. Петровић, *Епископ Никанор Грујић. Архијереј и борац за национална права Срба у Аустро-Угарској*, Сремски Карловци, 2010, 127-128; Г. Васин, *Сабори раскола*, 122-131, 133.

Од 6. априла 1865, када је Српски црквено-народни сабор распуштен, до момента обнародовања *Рескрипта* је протекло више од три године. Државни министар (министар унутрашњих послова) Аустријске царевине Антон Шмерлинг је сматрао да предмете везане за српску црквено-народну аутономују треба да разматра (царевинска) влада. Стога је именована мешовита комисија са циљем да изнесе своје мишљење о саборским закључцима. За председника је одређен комесар Филиповић, Угарску дворску канцеларију је заступао Никола Михајловић, Хрватску дворску канцеларију Ливије Радивојевић, а Граничарску управу ратног министарства пуковник Карл Фром. Међутим, Шмерлинга је још пре него што је комисија отпочела свој рад, на челу царске владе заменио Јозеф Белкреди. Он је питање саборских операта препустио Угарском намесничком већу. Експозе о њима је у априлу 1866. саставио Теодор Мандић, али садржај није познат.⁸⁵⁵ Због чињеница да је угарска влада формирана већ у фебруару 1867, мало је вероватно да је Намесничко веће српској црквено-народној аутономији посветила велику пажњу. Министар просвете и богочасти Етвеш је имао само мали број суштинских примедби на саборске закључке. За касније сукобе либерала и конзервативаца на Српским црквено-народним саборима је значајно да је фраза о „морално-религиозан“ животу скупштинара враћена у текст уредбе о црквеним скупштинама. Такође треба да се истакне да су мађарски и немачки језик постали обавезни наставни предмет у српским православним учитељским школама. Велики број осталих Етвешових коментара је произишао из компликованог државно-правног односа Војне крајине и Угарске.⁸⁵⁶

Пошто је IX законски члан од 1868. проглашен крајем јуна, а 10. августа је обнародован *Рескрипт*, према Етвешовом ставу стекли су се услови за даљи развој српске аутономије. Задатак Српског сабора је требало да буде усмерен ка расправи новог изборног реда и саборског устројства, како би се замениле застареле и неадекватне уредбе Илирске деклараторије.⁸⁵⁷ Уочи избора за Српски црквено-народни сабор у српској јавности су већ постојале поделе између присталица

⁸⁵⁵ Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота II. од 1861–1867. Наставак [IV]*, 63-64.

⁸⁵⁶ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 37-38, 115-122.

⁸⁵⁷ *Исто*, 38, 122-125.

либералних назора и конзервативних појединаца. Ставовe конзервативаца је заступао лист *Напредак* под уредништвом Ђорђа Поповића-Даничара. Они су српску црквено-народну аутономију сматрали за црквену, што подразумева поштовање канона Православне цркве. Либерали окупљени око Светозара Милетића су желели да Српски црквено-народн сабор претворе у политички, што је повлачило за собом да се на њему не расправљају само црквена и црквено-школска питања, већ и национално-политичка.⁸⁵⁸ Приликом свечаног отварања Сабора 14. јуна 1869. је дошло до мањег сукоба, јер је пакрачки епископ Никанор Грујић одбио да буде у делегацији, која је требала да добрати патријарха Самуила Маширевића. Грујић је сматрао да он као епископ треба да буде предводник, а не Милетићев присталица, истакнути либерал, Јован Суботић. Затим је 7. јула 1869. уследио Суботићев предлог да Српски православни црквено-народни сабор изабере председника. Српски архијереји и конзервативни појединци су бурно реаговали. Највише критика на Суботићеву пропозицију су изнели епископ Грујић, архимандрит Герман (Гаврило) Анђелић и заступник Светозар Кушевић. Затим је присталица (хрватске либералне) Народне странке Јован Живковић изнео своје мишљење да се одустане од избора председника, јер патријарх Маширевић већ фактички обавља наведену дужност. Потом је архимандрит Теофан (Божидар) Живковић, Јованов брат, сматрао да је најбоље да се Сабор разиђе, а да се изабере један одбор са циљем да састави нацрт устројства Црквено-народног сабора. Патријарх Маширевић је ипак инсистирао да се одмах разматрају предмети везани за дотацију српског православног свештенства, што су либерали одбили. Затим је Маширевић распустио Сабор, под изговором да су 32 (конзервативна) заступника положили своје мандате.⁸⁵⁹ Вероватно да је патријарх био

⁸⁵⁸ Светозар Милетић, *Сабрани списи*, II/2, 29-33; В. Стајић, *Светозар Милетић*, 97; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 85; Исти, *Јаков Игњатовић*, 104-109; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад, 2006, 157-166; Епископ бачки Никанор (Иличић), *Герман Анђелић и Светозар Милетић. Цртица из народно-црквене аутономије у Карловачкој митрополији*, Нови Сад, 1978, 29; Душан Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић *1822/1882-1888 и његово доба*, Сремски Карловци, 2008, 90-92; В. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 210-214; Исти, *Срби у Угарској 1790–1918*, 294-295.

⁸⁵⁹ Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима године 1869*, Нови Сад, 1870, 39-300; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.–1876.*, *Летопис Матице српске*, књига ССIV, свеска 4 (1900), 41-45; Ј. Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, 24-33; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 137-139; Д. Кириловић, *Српски*

затечен развојем догађаја, јер је у супротном поседовао потребну већину. Угарска влада је одобрила Маширевићев поступак, иако је Етвеш, управо из споменутог разлога, био критички расположен.⁸⁶⁰ Маширевић је преминуо 19. јануара 1870, а угарска влада је за администратора митрополије наименовала будимског епископа Арсенија Стојковића. Он је важио за особу од поверења за угарску владу. Имао је бројна лична познанства међу мађарском политичком елитом. Такође је као најстарији епископ по посвећењу био очекиван избор барона Етвеша.⁸⁶¹ Упркос његовом личном угледу међу српским народом Угарске, није успео да смири сукобе међу конзервативцима и либералима. Они су се чак и погоршали од момента када је у октобру 1869. новцем патријарха Маширевића у Новом Саду основан лист *Србски народ*. Уредништва се прихватио Јован Грујић-Јота, који је некада и сам био присталица либералних идеја. Ипак, ускоро су ступци *Србског народа* били препуни увреда на рачун челних људи либерала. Милетић и његови сарадници нису остали дужни Јоти.⁸⁶² У таквим околностима је 10. и 11. марта у Новом Саду одржана конференција либерала у погледу црквено-народних питања. Поред присталица Српске народне слободоумне странке на њој су учествовали и српски либерали из Хрватске и Славоније. Њихови назови у погледу државне политике су се разликовали од Милетићевих, али су у српској аутономији заступали исте ставове. Закључено је да се од администратора Стојковића затражи да се што пре сазове Црквено-народни сабор распуштен 1869. и да се настави рад на устројству Сабора. Стојковић се усагласио са њиховим мњењем.⁸⁶³

народни сабори, I, 38-45; Душан Н. Петровић, *Епископ Никанор Грујић*, 131-133; Г. Васин, *Сабори раскола*, 225-227.

⁸⁶⁰ Kemény G. Gábor (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, 195-199; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.-1876.*, 45-46.

⁸⁶¹ Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.-1876.*, 47-52; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 142-144; Szojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, Budapest, 1886, 11-12; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 48-49; Душан Н. Петровић, *Епископ Никанор Грујић*, 133.

⁸⁶² В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, 437-438, 444; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 637.

⁸⁶³ *Застава* бр. 25 од 1. марта 1870; *Исто*, бр. 32 од 18. марта 1870; *Србски народ* бр. 14 од 11. фебруара 1870; *Исто* бр. 21 од 27. фебруара 1870; Ј. Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, 45-51; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, II, 21-22; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног*

Српски црквено-народни сабор од 1870. је остао упамћен у мемоаристици, али и у савременој историографији као Сабор од којег се очекивало да уреди основу српске самоуправе у Угарској, а уместо тога је дошло до оштрих сукоба између либерала и (дела) православних архијереја. О конзервативној странци не може да се говори, јер они нису били организовани на чврстој идејној основи попут либерала. Личне присталице Маширевића су одбиле да се врате међу заступнике. Са друге стране, либерали су отворено и на Сабору и у политичким листовима изнели свој нацрт *Изборног реда (за Српски народно-црквени сабор)* и *Саборског устројства*. У *Устројству* су за основу српске аутономије узете српске привилегије и угарски закони. Тачан опсег српске самоуправе није јасно одређен, већ су коришћени изрази широког значења попут „законите радње сабора“. На сличан начин је изостављено и да се јасно разграниче чисто црквени послови од црквено-народних. На спорне тачке *Устројства* су горњокарловачки владика Лукијан Николајевић, епископ Грујић, избрани бачки епископ архимандрит Анђелић и кулски заступник Теодор Мандић покушали да скрену пажњу либерала још у току саборске расправе, али узалудно. Стога је православни епископат на крају саборске радње јавно изнео своје виђење *Устројства* у обилку сепаратног вотума (одвојеног мишљења). Сличан поступак је учињен и 1865, али су тада размимоилажења била знатно мања. Примедбе наведене у *Сепаратном вотуму од 1870.* могу да се сврстају у две категорије. У првој су које произилазе из чињенице да је угарским законима српска самоуправа била јасно одређена као црквена-школска, што српски епископат није био вољан да доведе у питање. Са друге стране су се налазиле замерке, које су имале за циљ да се задржи утицај српског патријарха и карловачког митрополита на радњу Црквено-народних сабора, што је подразумевало да је једини председник Српских сабора патријарх и да је за њега задржан исти положај и унутар (Сталног) Саборског одбора. Епископи су такође били против покушаја либерала да тела мимо Архијерејског синода утичу на избор епископа. Српска јерархија је на основу епископалног карактера Православне цркве покушала да задржи за себе главну улогу унутар српске црквено-народне

живота III 1867–1876, 55-56; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 173-176; Г. Васин, *Сабори раскола*, 234-235.

аутономије, али и да спречи либерале да Српски сабор претворе у политички, чији је задатак требало да буде да представља неку врсту народног представништва Срба у ужој Угарској и Хрватској и Славонији. Насупрот њима, либерали су сматрали за нужно не само да се повећа значај световног, изборног елемента унутар Црквено-народног сабора преко изборног председника Сабора, већ и да се заступнички систем уведе у управу епархија. Стога је у нацрту о *Привременом уређењу епархија* одређено да се у свакој епархији оснују (епархијске) скупштине, орган до тада не познат унутар српске православне црквено-народне аутономије. На Сабору 1870. је усвојен и *Изборни ред за српски црквено-народни сабор*. У њему је наведена тачна подела Карловачке митрополије на изборне срезове. Према одредбама *Устројства* је одређено да се Сабор састоји од 75 изборних заступника и епископата као вирилних (личних) чланова. Предвиђено је да се 50 посланика бира из световног, а 25 из свештеничког реда. Посланике оба реду су бирали сви чланови изборних срезова, свештенство и народ, заједно. Тада ни српски архијереји нису инсистирали да сваки ред засебно бира своје заступнике, сматрајући да је народ вољан да следи мишљење свог пароха.⁸⁶⁴

Закључке Српског црквено-народног сабора од 1870. је угарска влада размотрила на седници министарског већа од 29. марта 1871. Био је присутан и Теодор Мандић у својству референта за српске црквено-народне послове унутар министарства просвете и богочасти. Наведени ресор је после Етвешеве смрти преузео Тивадар Паулер. У складу са мишљењем министра-председника Андрашија, угарска влада је закључила да *Изборни ред, Привремено уређење епархија и Уређење митрополитско-црквеног и народно-школског савета* препоручи круни на потврду, али да исто не учини у погледу *Саборског устројства*. За нацрт *Устројства* је одлучено да се врати

⁸⁶⁴ Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 295-299; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.–1876*, I. део, Нови Сад, 1902, 2-47, 79-85, 103-113, 119-127, 135-136; Ј. Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, 54-56, 58-60, 63-66; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 144; Димитрије Руварац, *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској 1690–1903*, Сремски Карловци, 1926, 10-12; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 49-50; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 176-177; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 623-625; В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 362-363; Радован Вујошевић, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у Карловачкој митрополији*, Нови Сад, 2004, 39-43; Г. Васин, *Сабори раскола*, 235-254.

Српском црквено-народном сабору на поновно разматрање, јер је у опреци са IX законским чланом од 1868. Предлог Мандића, који је као кулски заступник и сам учествовао у раду Српског сабора, да се код *Изборног реда* одреди да посланике из свештеничког реда за Сабор бира искључиво свештенство, Андраши је одбацио са напоменом да српска јерархија није учинила никакву примедбу у наведеном смислу, стога није препоручљиво да се угарска влада покаже конзервативнијом од српског епископата.⁸⁶⁵ У складу са закључцима угарске владе круне је 29. маја потврдила уредбе о *Привременом уређењу епархија* и о *Уређењу митрополитско-црквеног и народно-школског савета*, док је *Изборни ред* санкционисан 7. јуна.⁸⁶⁶

Још пре него што је мишљење угарске владе било званично саопштено, Српски црквено-народни сабор је поново био на окупу. Било је потребно да се уредба О српским народним (православним вероисповедним) школама из Рескрипта од 1868. измени због државно-правних промена, која су уследила после Аустро-угарске нагодбе. Седнице Српског сабора посвећене просвети су протекле мирно у конструктивном раду.⁸⁶⁷ Међутим, 13. јуна је на Сабору обнародована владарска санкција Изборног реда, Привременог уређење епархија и Уређења митрополитско-црквеног и народно-школског савета, као и примедбе угарске владе на Саборско устројство. Упркос позиву епископа Николајевића да Сабор поновно размотри Устројство, либерална већина је одлучила да просто врати угарској влади нацрт без суштинских измена.⁸⁶⁸ Страсти су се даље разбуктале приликом расправе о администраторима парохија. Тада је прота Никола Беговић подржао став либерала да

⁸⁶⁵ MNL OL, K 27, бр. 18710329, Записник седнице угарске владе од 29. марта 1871, 4. тачка дневног реда, 9. /М.Т.; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 128-142; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.-1876*, I. део, 149-157, 166-171.

⁸⁶⁶ *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a karloviczi görög-keleti érsekség és szerb patriarchatus administratorához 1871. évi május hó 29-én 768. eln. szám alatt intézet rendelete* [*Уредба угарског краљевског министра просвете и богочасни администратору Карловачке православне митрополије и српског патријархата од (=Уредба од...) 29. маја 1871. године под бројем 768. председништво*], Magyarországi rendeletek tára. Ötödik folyam, Pest, 1871, 94-111; *Уредба од 7. јуна*, Magyarországi rendeletek tára. Ötödik folyam, 111-154; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 226-291, 295-297.

⁸⁶⁷ Ј. Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, 109-110; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 1-2; Г. Васин, *Сабори раскола*, 266-272, 274-276.

⁸⁶⁸ Ј. Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, 110-111; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 292; Г. Васин, *Сабори раскола*, 274-275.

народ има права да одлучи да ли неког жели за пароха или не. Иако је српски епископат негодовао, саборске расправе зацртаних предмета су се наставиле све до 30. јула, када је према предлогу Јована Суботића усвојен закључак да се приступи избору митрополита-патријарха без сагласности угарске владе и круне. Одговор угарске владе није изостао, Сабор је распуштен 11. августа.⁸⁶⁹

Одлука да се одложи избор патријарха у српској јавности је изазвала оштру полемику. У *Застави* и у осталим либералним гласилима је критикована угарска влада и црквена јерархија. Ипак, депутација у чијем су саставу били либерали Стеван Павловић, адвокат Ђорђе Димитријевић и прота Ђорђе Бранковић је почетком јануара 1872. посетила министра-председника грофа Мењхерта (Мелхиора) Лоњаја у жељи да издејствује потврду Саборског устројства и што скорији сазив изборног сабора. Чињеница је и да су конзервативци окупљени око (изабраног) бачког епископа Анђелића од угарске владе захтевали да спречи владарску санкцију Саборског устројства, јер су сматрали да су њене одредбе неспојиве са епископалним карактером Православне цркве.⁸⁷⁰ У намери да се информише о раду минулих Српских сабора председник владе Лоњаји је преко министра Паулера за 25. јануар 1872. сазвао поверљиву конференцију. Били су позвани администратор митрополије епископ Стојковић, пакрачки владика Грујић, архимандрит Анђелић, председник сената Касационог суда Никола Михајловић, судија Касационог суда Самуило Маширевић, велепоседник барон Федор Николић, сремски велики жупан Светозар Кушевић, одсечни саветник министарства унутрашњих послова Александар Стојачковић, одсечни саветник министарства просвете и богочасти Теодор Мандић и умировљени дворски саветник Ливије Радивојевић, али правдајући се здравственим разлозима на саветовање нису дошли епископи Стојковић и Грујић, барон Федор Николић, као ни одсечни саветник Мандић. Закључено је да се Српски црквено-народни сабор званично распусти и да се изврши избор посланика по потвђеном Изборном реду.

⁸⁶⁹ Ј. Суботић, *Живот Дра Јована Суботића*, V, 112-127; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 142-148.

⁸⁷⁰ Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 24-25; Г. Васин, *Сабори раскола*, 286-290.

Задатак Српског сабор је требало да буде избор митрополита-патријарха, а после евентуално и расправа у вези Саборског устројства, јер је угарска влада била одлучна да се Устројство не предложи круни на потврду. Предвиђено је да се избор поглавара Карловачке митрополије изврши према одредбама Деклараторије, јер је већина присутних сматрала да би дошло до великог незадовољства у случају да угарска влада октроише привремену уредбу. Мишљења су се разишла у погледу да ли да се именује повереник за Српски сабор. Герман Анђелић, Кушевић и Маширевић су сматрали да би такав поступак био пожељан, док су се Радивојевић и Стојачковић изјаснили против. У случају да избор црквеног поглавара не буде једногласан присутни су се усагласили да онда круна треба да именује новог патријарха међу истакнутим кандидатима. Угарска влада је 27. јануара и 15. марта расправљала о српској црквено-народној аутономији. Усвојила је закључке поверљиве конференције са примедбом да је потребно да се именује комесар за Српски сабор. Иако су угарски министри били сложни да је пожељно да се што пре изабере поглавар Карловачке митрополије, закључили су да не постоје услови за рад Црквено-народног сабора, док се не сврше избори за Угарски и Хрватско-славонски сабор. За подобну личност су сматрали епископа Грујића, јер се администратор Стојковић показао претерано попустљивим према либералима. После договора владе и круне одлучено је да се Српски црквено-народни сабор отвори 18. августа, док је за повереника именован заповедник Генералне команде у Загребу подмаршал Антоније Молилари од Монте Пастело.⁸⁷¹

У међувремену је у српској јавности све више јачао утицај Српске народне слободоумне странке. Милетићевој странци је погодовала чињеница да угарска влада само селективно подноси уредбе српске православне црквено-народне аутономије на потврду круни, као и да се само део епископата отворено противио предлозима либерала.⁸⁷² Међутим, опасност за српску аутономију се налазила у чињеници да није

⁸⁷¹ MNL OL, K 27, бр 18720127, Записник седнице угарске владе од 27. јануара 1872, 5. тачка дневног реда, 8./М.Т.; Исто, бр. 18720315, Записник седнице угарске владе од 15. март 1872, 5. тачка дневног реда, 23./М.Т.; Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 25-27; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 148-151, 154-155

⁸⁷² Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 100-102; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 625-626; Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, 157-166; Г. Васин, *Сабори раскола*, 285.

само угарска влада сматрала Милетића за „претераног либерала“ и „омладинца“, већ и круна. Став најутицајнијих угарских (мађарских) политичара је био да српске аутономне уредбе не смеју да садрже било шта што штети интересима државе, али да није њихова дужност да одлучују да ли су исте у складу са канонима Православне цркве.⁸⁷³ Додуше, министар-председник Лоњаји је покушао да окупи конзервативне појединце унутар српске вероисповедне самоуправе као „противстранку“ милетићевцима. Међутим за разлику од каснијег покушаја Калмана Тисе, он није желео да малобројне српске присталице Деакове странке намеће српским бирачима за Црквено-народни сабор, већ се уздао у (изабраног) бачког епископа Германа Анђелића у ужој Угарској и на сремског великог жупана и велепоседника Светозара Кушевића у Хрватској и Славонији. Међу Анђелићевим сарадницима су били уредник *Србског народа* Јован Грујић-Јота, професор карловачке гимназије Милан Димитријевић-Грозни, ковиљски архимандрит Кипријан Стануловић, као и чиновник граничарске команде у Темишвару, касније референт министарства просвете и богочасти Ђорђе Поповић-Даничар.⁸⁷⁴ Лоњајијев избор није био случајан. Њему је Анђелић одговарао као лојална особа према угарској држави и хабсбуршком двору, који је по свом духовном позиву био везан за српску црквено-народну аутономију. Међутим, приликом избора за Српски црквено-народни сабор 1872, конзервативци су у потпуности поражени.⁸⁷⁵ Ни у српским срединама где је приликом избора за Угарски сабор 1872. Деакова странка имала знатног утицаја (Кулпин, Бач, Нови Сад), конзервативци нису успели да дођу до посланичких места на Српском сабору. Разлог се вероватно налази у чињеници да за Српски црквено-народни сабор према Изборном

⁸⁷³ MNL OL, K 27, бр. 18720315, Записник седнице угарске владе од 15. марта 1872. године у Пешти, 5. тачка дневног реда, 23.М.Т.; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 154-159; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 145-149.

⁸⁷⁴ *Србски народ* бр. 58 од 11. јула 1872; *Исто*, бр. 64 од 25. јула 1872; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 152-153, 172-176; В. Крестић (прир.), *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, 202-206; Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 25-26; В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, 444-445; Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 66-67.

⁸⁷⁵ Пошто Српски црквено-народни сабор није отпочео свој рад, није позната оријентација свих изабраних посланика. Међутим, вероватно да ни један конзервативац из реда световних заступника није успео да освоји мандат. Јован Грујић-Јота је пропао у Петрињском срезу. *Србски народ* бр. 66 од 29. јула 1872.

реду од 1871. није постојала имовинска квалификација.⁸⁷⁶ Ипак, ни либерали нису успели у својој намери да администратора митрополије епископа Стојковића изаберу за карловачког митрополита и српског патријарха. Српски сабор није ни отпочео свој рад, јер су посланици одбили да дочекају повереника подмаршала Молинарија према старом церемонијалу на којем је инсистирала, како угарска влада тако и круна. Последице по српску аутономију су биле тешке. Не само да није изабран поглавар Карловачке митрополије, него је пружена прилика угарској влади да држање посланика окарактерише као нелојално према двору. Иако су Лоњаји и Молинари били мишљења да је најпогоднија личност за администратора митрополије Герман Анђелић, уместо Стојковића је ипак постављен Грујић. Од Анђелића су морали да одустану, јер још увек није био посвећен за епископа. Такође је наменован хонтски велики жупан барон Ласло Мајтењи за краљевског повереника при српској вероисповедној аутономији са овлашћењем да састави извештај о управи над црквено-народном имовином од смрти патријарха Маширевића. Лоњаијев циљ је био да докаже да се Милетићева странка за време администрације Стојковића финансирала из средстава српске самоуправе. Међутим, докази су постојали једино за снажан утицај Српске народне слободоумне странке у Српској православној црквеној општини у Новом Саду и у Матици српској. Спорна је била и управа Петра Чарнојевића даљским властелинством митрополије.⁸⁷⁷ Ипак, истрага није довела до значајних резултата, јер министар-председник Јожеф Слави, који је у децембру 1872. заменио Лоњаија, није био сагласан са употребљеним методама. Уместо Мајтењија је у јуну 1873. за комесара наменован дворски саветник Жигмонд Хубер. Он је закључио да је потребно да се сазове Српски црквено-народни сабор. Задатак Сабора је требало да буде избор

⁸⁷⁶ Гласачко право на изборима за Српски црквено-народни сабор за бираче из световног реда је био уређен 8. чланом Изборног реда од 1871: *Уредба од 7. јуна*, Magyarországi rendeletek tára. Ötödik folyam, 115; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 266.

⁸⁷⁷ MNL OL, K 27, бр. 18720822, Записник седнице угарске владе од 22. августа 1872. у Будиму, 3. тачка дневног реда, 67./М.Т.; *Српски народ* бр. 3 од 10. јануара 1873; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 178-183, II, 8-14; В. Крестић (прир.), *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, 179-190, 202-208; Kemény G. Gábor (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 343-354, 378-382; Н. Петровић (прир.), *Светозар Милетић и Народна странка*, II, 411-412, 416-420, 427-434; Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 27-30; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 150-158; Д. Н. Петровић, *Епископ Никанор Грујић*, 135-138; Ж. Милисавец, *Историја Матице српске*, II, 418-430; Г. Васин, *Сабори раскола*, 296-298, 300-301.

патријарха и расправа о Саборском устројству. Ипак, одлуку у наведеном смислу је донела тек влада Иштвана Битоа у мају 1874.⁸⁷⁸

Избор посланика за Српски црквено-народни сабор у јулу 1874. није донео никаква изненађења. Огромну већину су чинили либерали поред којих је било седам личних присталица администратора Грујића. У складу са очекивањима 16. јула је за патријарха изабран епископ Стојковић. Међутим, круна је одбила да га потврди. Либерали су били одлучни да нипошто не дозволе да поглавар Карловачке митрополије постане неко од епископа кога су сматрали за конзервативце. Стога су 31. јула гласове дали сибињском (румунском) митрополиту Прокопију Ивачковићу. Пошто угарска влада није имала примедби, Ивачковић је постао карловачки митрополит и српски патријарх. Српска народна слободоумна странка је у суштини претрпела пораз, јер није успела да обезбеди Арсенију Стојковићу место патријарха, док су избор Ивачковића конзервативци изложили оправданој критици.⁸⁷⁹ Пошто је патријаршијски трон попуњен, преостало је да се реши питање Саборског устројства. Угарска влада је још 7. јула закључила да је вољна да предложи Устројство на потврду, ако се учине одређене измене. Пре свега је било потребно да се положи председника Српског црквено-народног сабора обезбеди патријарху, да се јасно одреди делокруг Саборског одбора и Црквено-народног сабора, као и да надлежности Архијерејског синода и осталих црквених органа остану неокупљене. Улога посредника између владе и већине Српског сабора је припала Теодору Мандићу, који је лично био присутан на седници министарског већа.⁸⁸⁰ После избора патријарха, Мандић се у Новом Саду састао са угледнијим члановима Српског сабора из редова либерала, који су били

⁸⁷⁸ MNL OL, K 27, бр. 18740507, Записник седнице угарске владе од 7. маја 1874, 2. тачка дневног реда, 16./М. Т.; бр. 18740520, Записник седнице угарске владе од 20. маја 1874, 1. тачка дневног реда, 21./М. Т.; бр. 18740701, Записник седнице угарске владе од 1. јула 1874, 3. тачка дневног реда, 27./М. Т. Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 183-185, 187-198; Kemény G. Gábor (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 382-384; Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 30-33; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 158-163.

⁸⁷⁹ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 206-211, II, 14-20; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 162-166; Д. Н. Петровић, *Епископ Никанор Грујић*, 138-139; Исти, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 70-73; Г. Васин, *Сабори раскола*, 325-329.

⁸⁸⁰ MNL OL, K 27, 18740707, Записник седнице угарске владе од 7. јула 1874, 1. тачка дневног реда, 28./М. Т.; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 203-206.

вољни да усвоје сугестије угарске владе. Конференција је држана крајем септембра или почетком октобра у кући некадашњег новосадског градоначелника Стевана Брановачког. Поред Мандића и Брановачког, били су присутни Ника Максимовић, Стеван Павловић, као и прота Ђорђе Бранковић. Закључено је да је потребно да се изради нацрт Саборског устројства занован на операту из 1870. (1871.), али уз уважавање примедби угарске владе. Према наведеним смерницама нови текст Устројства је припремио Ника Максимовић, после консултација са Светиславом Касапиновићем и Бранком Стефановићем.⁸⁸¹ Српски сабор је наставио рад 5. октобра. Наредног дана је изабран Одбор петнаесторице са начелним задатком да припреми Саборско устројство за расправу. Председник одбора је био Стеван Брановачки, а известилац Ника Максимовић. Поред српских либерала међу члановима је био и Александар Николић од Рудне, који је у државној политици био следбеник Средње левице Калмана Тисе. Милетић је био противан измени постојећег нацрта Саборског устројства, међутим остао је у мањини.⁸⁸² У *Застави* је 7. октобра објавио *Предлог за основни народно-црквени закон о црквено-народној управи патријаршије и митрополије српске*. У питању је опширан елаборат, који је далеко превазилазио оквире Саборског устројства. Радило се о покушају да се питање Саборског устројства споји са Школском уредбом, устројством епархија и црквених општина, управом црквено-народних фондова и добара, дотацијом клира, као и са избором епископа и митрополита-патријарха. Милетић се није осврнуо на захтеве угарске владе и српског православног епископата. Желео је да анулира рад Српског сабора од 1864/65.⁸⁸³ Међутим, 26. октобра је усвојен предлог Саборског устројства Одбора петнаесторице. Сам Милетић на Сабору не само да није критиковао нацрт Одбора петнаесторице, већ га је и бранио од примедби Германа Анђелића.⁸⁸⁴ Ипак, у *Застави* је писао о „чудним

⁸⁸¹ Јован Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића. О преговорима са др. Александром Дардајем-Поверљива конференција у патријаршијском двору у Карловцима г. 1898. и запис др. Нике Максимовића о Саборском устројству од 1874./75. г.*, Сремски Карловци, 1914, 80-81.

⁸⁸² *Застава* бр. 114 од 27. септембра (9. октобра) 1874; Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 81-82.

⁸⁸³ *Застава* бр. 113 од 25. септембра (7. октобра) 1874; Упореди са: Г. Васин, *Сабори раскола*, 333-334.

⁸⁸⁴ *Застава* бр. 121 од 13. (25.) октобра 1874.

и несхватљивим“ уступцима према угарској влади.⁸⁸⁵ Јасно је да Милетић више није био неприкосновени предводник Српске народне слободоумне странке на пољу српске црквено-народне аутономије.

Саборско устројство усвојено 1874. се у неколико битних елемената разликовало од нацрта из 1870. У току специјалне дебате је одлучено да се у потпуности изостави уводни део, стога је тако решено питање да ли српска аутономија произилази из царских привилегија или из угарских закона.⁸⁸⁶ Српски црквено-народни сабор је јасно одређен као врховно заступништво православних Срба у опсегу Карловачке митрополије у погледу црквених, школских, фондационалних и закладних предмета. У погледу догматских, вероучевних, обредних и литургијских питања је утврђено да она не спадају у делокруг Сабора са чиме је делимично задовољен захтев православног епископата. Споран је остао утицај Сабора на избор епископа, као и надлежност Сабора на духовно-дисциплинска дела. За јединог председника је одређен српски патријарх и карловачки митрополит, који је био и на челу Саборског одбора. Главни задатак Саборског одбора је био да непосредно надгледа управу црквено-народних добара. Саборско устројство од 1874. је представљао јасан компромис између идеја либерала и примедби, које су на њих учинили српски архијереји у Сепаратном вотуму од 1870.⁸⁸⁷ Угарска влада је углавном била задовољна са одредбама Саборског устројства, ипак није одмах поднела уредбу на потврду круни. Томе је допринела и промена на челу владе, јер је Битоа 2. марта 1875. заменио Бела Венкхајм. Министар просвете и богочасти је и даље остао Агоштон Трефорт. Највише примедби на Саборско устројство је имао хрватско-славонски бан Иван Мажуранић. Захтевао је да се јасније истакне право круне на врховни надзор путем министра-председника угарске владе. Венкхајмов кабинет се у потпуности усагласио са примедбама бана, стога је круна 14. маја 1875. потврдила Саборско устројство са унетим

⁸⁸⁵ *Застава* бр. 119 од 9. (21.) октобра 1874; Јован Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 82.

⁸⁸⁶ *Застава* бр. 122 од 16. (28.) октобра 1874; *Исто*, бр. 123 од 18. (30.) октобра 1874.

⁸⁸⁷ Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 295-303; Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.-1876*, I. део, 79-87; Д. Руварац, *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској 1690-1903*, 22-25; Исти, *Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије*, Карловци, 1899, 220-244; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 177-179; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 20-23; Г. Васин, *Сабори раскола*, 335-337.

октројкама. Одредба да је за измену Устројста потребна двотрећинска већина свих чланова Сабора је остала неизмењена. Другачији закључак је донет о уредби за избор митрополита-патријарха. Угарска влада нипошто није желела да санкцију добије уредба у којој није јасно наведено право круне да у случају несугласица међ члановима Српског црквено-народног сабора, владар има право да потврди по сопственом нахођењу неког од истакнутих епископа за карловачког митрополита и српског патријарха.⁸⁸⁸ Српски конзервативци су још у току 1873. и 1874. јасно заступали став да треба да се наименује патријарх, јер су знали да не могу да освоје већину заступничких места у Црквено-народном сабору.⁸⁸⁹ Битоов кабинет није био вољан да им изађе у сусрет. Проблем је представљала чињеница да је утицај световних лица унутар српске самоуправе био загарантован IX законским чланом од 1868, а расправе између конзервативаца и либерала су у суштини ишле у корист угарске владе. Православни румуни у Угарској су успели још 29. маја 1869. да издејствују потврду Органског статута сибињске православне румунске митрополије, иако је њихова аутономија проилазила из истог закона.⁸⁹⁰ Сукоб између епископата и световних предводника на Црквено-народним саборима је код њих у потпуности изостао.

Пошто је круна потврдила Саборско устројство, било је потребно да Српски црквено-народни сабор спроведе њене одредбе у дело. За потпредседника је 8. јуна изабран Стеван Брановачки. На истој седници је утврђен и састав Саборског одбора. За епископског члана је изабран будимски владика Арсеније Стојковић, за световне чланове из Угарске су изабрани Стеван Брановачки и Александар Николић од Рудне, из Хрватске и Славоније Јован Живковић и Јован Суботић, без обзира на предео

⁸⁸⁸ MNL OL, K 27, бр. 18741115, Записник седнице угарске владе од 15. новембра 1874, 2. тачка дневног реда, 49./М. Т.; бр. 18741129, Записник седнице угарске владе од 29. новембра 1874, 2. тачка дневног реда, 53./М. Т.; бр. 18750319, Записник седнице угарске владе од 19. марта 1875, 2. тачка дневног реда, 19./М. Т.; бр. 18750401, Записник седнице угарске владе од 1. априла 1875, 4. тачка дневног реда, 22./М. Т.; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, I, 215-223, II, 67-93; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 303-308, 310-330; *Ő csász. és ap. kir. Felségének a m. kir. vallás- és közoktatásügyi ministeriumtól 11652/1875 sz. a kibocsátott—1875. évi május hó 14-én kelt rendelete [Уредба Његовог царског и апостолског краљевског Величанства путем угарског краљевског министарства просвете и богочасти од 14. маја 1875. под бројем 11652/1875]*, Magyarországi rendeletek tára. Kilenczedik folyam, Budapest, 1875, 105-116.

⁸⁸⁹ *Србски народ* бр. 49 од 3. (15.) јула 1873; бр. 50 од 6. (18.) јула 1873; Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 36-37.

⁸⁹⁰ Т. Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.—1876*, I. део, 51-56.

Светозар Милетић, за свештеничког члана из Угарске прота Ђорђе Бранковић, а из Хрватске и Славоније јереј Јован Јовановић. Међутим, Милетић се одрекао дате почести, јер „је у новије доба у конференцијама изнео на видик да би његов избор довео неке чланове у незгодан положај“⁸⁹¹. Уместо њега члан Одбора је постао Светислав Касапиновић.⁸⁹² Милетићев став није био неоправдан, јер је у мађарској штампи владало неповерење према српској аутономији. Предњачила је конзервативна *Реформа*, гласило некадашњег министра-председника Лоњаија. Истицано је да исте особе које шире либералне погледе у српској вероисповедној самоуправи, делују у погледу државне политике против јединства Угарске. Вероватно да у жељи Српског црквено-народног сабора да се покаже лојалним према угарској влади, треба да се тражи узрок избора Александра Николића од Рудне за члана Саборског одбора. Он на Сабору није говорио, нити се наручито занимао за српске аутономне послове, али је био следбеник Калмана Тисе у државној политици. Брановачки је био угледна личност, присталица Деака на Угарском сабору 1861, а затим и градоначелник Новог Сада. Јован Суботић и Јован Живковић су били српски либерали, али из Хрватске и Славоније, стога су стајали мимо Српске народне слободоумне странке. Живковић је био близак бану Ивану Мажуранићу, захваљујући чему је од 1873. до 1883. обављао дужност бановца, шефа унурашњег одсека Хрватско-славонске владе.⁸⁹³

Саборски одбор је своју прву седницу одржао 9. августа 1875. У септембру и новембру су изабрани црквено-народни чиновници. За фишкала је постављен Михаило Полит-Десаничић. Главни задатак Одбора је био да преузме управу српских вероисповедних добара.⁸⁹⁴ Међутим, епископат није био вољан да дозволи уплив световних лица у газдовање манастирском и епархијском имовином. Епископ Герман

⁸⁹¹ *Застава* бр. 63 од 30. маја (11. јуна) 1875.

⁸⁹² *Застава* бр. 62 од 28. маја (9. јуна) 1875; *Застава* бр. 63 од 30. маја (11. јуна) 1875; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 27; Г. Васин, *Сабори раскола*, 343.

⁸⁹³ Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 33-35, 46-47; Д. Руварац, *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској 1690–1903*, 23-24; В. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, I, 371; Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991, 290-291; Н. Румењак, *Политичка и друштвена елита Срба у Хрватској поткрај XIX стољећа*, 85, 91.

⁸⁹⁴ *Застава* бр. 81 од 13. (25.) јула 1875; *Исто* бр. 88 од 30. јула (11. августа) 1875; *Исто* бр. 107 од 3. (15.) септембра 1875; *Исто* бр. 109 од 7. (19.) септембра 1875; *Исто* бр. 144 од 7. (19.) новембра 1875.

Анђелић је 1877. чак покушао да помоћу угарске владе врати под управу бачке епархије пустару Сириг. Улогу посредника је одиграо кулпински заступник на Угарском сабору Милош Димитријевић. Због отпора архијереја ни епархијске скупштине нису редовно сазиване, што је паралисао рад српских аутономних органа.⁸⁹⁵ Ни политичке околности нису ишле на руку да се српска самоуправа коначно уреди. У јеку Велике источне кризе је 5. јула 1876. под оптужбом велеиздаје ухапшен Светозар Милетић. Угарске и хрватско-славонске власти су се са подозрењем односили према српским црквено-народним органима. Најжешћи притисак је вршен на српске школе на простору Пакраче и Горњокарловачке епархије.⁸⁹⁶ Ипак, Саборски одбор је наставио своје деловање, али је постало неопходно да се сазове Српски црквено-народни сабор. Било је потребно да се донесу нове уредбе о уређењу црквених општина, о устројству епархија, о дотацији свештенства, епископата и митрополита-патријарха, као и о организацији српских вероисповедних школа. Одредбе потврђених уредби нису биле у складу са Саборским устројством, а због отпора дела архијереја нису ни савесно спровођене. Патријарх Ивачковић је у фебруару 1878. затражио дозволу од угарске владе да сазове Црквено-народни сабор. Међутим, министарско веће је тек 9. марта 1879. разматрала патријархову молбу, када је закључено да се Српски сабор сазове за крај септембра. За повереника је наименован Србин вршачко-панчевачки велики жупан Ђорђе Станчић.⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ РОМС, бр. 779, Милош Димитријевић-Герману Анђелићу, 20. децембар 1877. [1. јануар 1878.]; бр. 781, Исти-Истом, 8. [20.] фебруар 1878, Пешта; бр. 782, Исти-Истом, 21. март [2. април] 1878, Пешта; бр. 783, Исти-Истом, 1. [13.] април 1878, Пешта; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 227-228; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 210-211; Г. Васин, *Сабори раскола*, 389.

⁸⁹⁶ Т. Пал, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, 113-163; Д. Микавица, *Српско питање*, 176-177, 184-190; В. Крестић, *Историја Срба у Угарској 1790–1918*, 373-384; Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991, 197-264; В. Стајић, *Светозар Милетић*, 147-155; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић*, 117-124.

⁸⁹⁷ MNL OL, K 27, бр. 18790225, Записник седнице угарске владе од 25. фебруара 1879, 4. тачка дневног реда, 9./М.Т.; бр. 18790309, Protokoll der unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner kaiserlich und königlich Apostolischen Majestät in Budapest am 9-ter März 1879. abgehaltenen Minister-Conferenz [Записник седнице министарског већа држане под председништвом Његовог царског и краљевског апостолског величанства 9. марта 1879. у Будимпешти], 5. тачка дневног реда, 13./М. Т.; бр. 18790819, Записник седнице угарске владе од 19. августа 1879, 9. тачка дневног реда, 36./М.Т.; *Застава* бр. 88 од 8. (20.) јуна 1877; *Исто* бр. 99 од 27. јуна (9. јула) 1878; *Исто* бр. 47 од 28. марта (9. априла) 1879; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 114-120.

Упркос тешком положају српске црквено-народне аутономије, сукоби између либерала и конзервативаца се нису стишавали. Либерали су у прогласу од 10. августа подвукли значај Црквено-народног сабора као битног момента да се тековине српске самоуправе одбране од насртаја „клерикалне странке“.⁸⁹⁸ Анђелићев лист *Србски народ* је изложио темељној критици постојеће аутономне уредбе. Закључак је био да није могуће да се оне помире са канонима Православне цркве због чега је потребно њихово укидање.⁸⁹⁹ Победу приликом избора за Српски сабор су однели либерали. За потпредседника је 1. октобра 1879. поново изабран Стеван Брановачки, док је конзервативац Светозар Кушевић добио свега три гласа. Саборска већина је била вољна да учини одређене уступке према епископату. Одлучено је да у духу Саборског устројства и код епархијских и општински црквено-народних органа буду јасно раздвојени чисто црквени предмети од црквено-народних. У погледу црквених општина је извршена значајна редукција броја чланова црквених скупштина (скупштинара) и црквених одбора (одборника). Прецизније су одређене њихове обавезе, као и дужности председника црквене општине. Ипак, више пута понављан захтев епископата да председништво у црквеним општинама припадне месном парохији, либерали ни 1879. нису били вољни да усвоје. Значајније измене су биле предвиђене код епархијских аутономних органа. Састав епархијских скупштина је постављен на нову основу. За чланове су одређени председник у виду епископа, изборни потпредседник из световног реда, сви протопрезвитери, потом четири представника црквеног и осам представника световног сталежа из сваког протопрезвитерата, заступници учитеља из сваког протопрезвитерата и представници виших и нижих школа. За разлику од ранијег устројства, превиђено је да сваки сталеж (свештенство, учитељи, народ) бира своје представнике засебно, а не заједно, као што је то био случај код избора за Црквено-народни сабор. Код уредбе о уређењу парохијског свештенства, парохија и протопрезвитерата је одлучено да се измени начин избора окружних протопрезвитера. Према Рескрипту од 1868. бирале су их црквене општине, а према

⁸⁹⁸ *Застава* бр. 113 од 29. јула (10. августа) 1879; Г. Васин, *Сабори раскола*, 386-387.

⁸⁹⁹ *Србски народ* бр. 37. од 30. маја (11. јуна) 1879; *Исто* бр. 43 од 23. јуна (5. јула) 1879.

новој уредби то право је припало епархијским управним органима. Окружне протопрезвитере су требали да бирају чланови конзисторије, административног одбора и школског одбора у заједничкој седници натполовичном већином. Сабор од 1879. је утврдио и нови састав Саборског одбора, усвојио Пословник, а разматрана су и различита питања везана за финансије и просвету.⁹⁰⁰ Пошто су либерали заиста изашли у сусрет примедбама српских архијереја, са правом су очекивали позитивно мишљење Архијерејског синода. Међутим, патријарх Ивачковић је 8. новембра изјавио да не постоје услови да се Архијерејски синод одмах изјасни о усвојеним уредбама. Наредног дана је Сабор одложен.⁹⁰¹ Било је јасно да без подршке српског епископата нове одредбе не могу да добију потврду круне.

Убрзо је дошло до значајне промене унутар српске црквено-народне аутономије. У току боравка у Будимпешти у неразјашњеним околностима патријарх Ивачковић је 25. новембра затражио од министра-председника Тисе да му се одреди коадјутор, што је подразумевало да се он разреши дужности митрополита-патријарха. Тиса је патријархову молбу препоручио круни, док је бачког епископа Германа Анђелића предложио за администратора митрополије. Круне је 11. децембра усвојила Тисино мишљење.⁹⁰² Српски либерали су промену на челу Карловачке митрополије пропратили са огорчењем, док су конзервативци били одушевљени.⁹⁰³ Анђелић је

⁹⁰⁰ Предлози Саборског одбора: Уредба за местне источно-православне црквене општине: *Застава* бр. 143 од 21. септембра (3. октобра) 1879, бр. 144 од 23. септембра (5. октобра); Уредбе о уређењу епархија: *Застава* бр. 146 од 26. септембра (8. октобра), бр. 147 од 28. септембра (10. октобра); Уредба о уређењу православног српског парохијског свештенства, парохија и протопресвитерата, као и о дотацији парохијског свештенства у опсегу српске митрополије: *Застава* бр. 149 од 2. (14.) октобра, бр. 150 од 3. (15.) октобра, бр. 151 од 5. (17.) октобра, бр. 152 од 7. (19.) октобра. Поред наведених усвојене су и уредбе о јерархијском фонду, о издавању зајмова из народних фондова, о уређењу манастирских добара, израђена су дисциплинска правила за српске црквено-народне чиновнике, предложене су и измене Школске уредбе од 1871. Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 30-31, 121-122; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 170; Д. Руварац, *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској 1690–1903*, 12; Д. Микавица, *Српска војводина у Хабсбуршкој монархији 1690–1920. Историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*, Нови Сад, 2005, 121-122; Г. Васин, *Сабори раскола*, 388-392.

⁹⁰¹ *Застава* бр. 165 од 30. октобра (11. новембра) 1879.

⁹⁰² Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 32-33, 128-132; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 180-181; Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 77-81.

⁹⁰³ *Србски народ* бр. 83 од 1. (13.) децембра 1879; Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић. Политичка биографија*, 136-137; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 870-872; Г. Васин, *Сабори раскола*, 394-399.

одмах 31. децембра преузео председништво и у Саборском одбору, иако је према Саборском устројству у случају препречености патријарха наведена дужност требала да припадне епископском члану.⁹⁰⁴ Световни чланови Саборског одбора су се оградиле од Анђелићевог поступка, али без било каквих конкретних резултата. Протести српских либерала на Угарском и Хрватско-славонском сабору такође нису уродили плодом.⁹⁰⁵ Министар-председник Тиса је био одлучан да препусти Герману Анђелићу да српске аутономне послове уређује по сопственом нахођењу. Ипак, прво је било потребно да Анђелић постане карловачки митрополит и српски патријарх. У међувремену је Саборски одбор наставио са редовним пословима, прегледани су рачуни манастира и констатовани трошкови.⁹⁰⁶ Тек у марту 1881. су либерали преко депутације на чијем је челу био будимски епископ Стојковић, покушали да издејствује сазив Српског црквено-народног сабора. Међутим, у Будимпешти су учтиво одбијени. Председник владе Тиса је подвукао да промена на челу Карловачке митрополије не може да буде предмет саборске расправе.⁹⁰⁷ Ипак, Црквено-народни сабор је сазван 1881, али тек пошто се 11. маја у Белој Цркви упокојио патријарх Ивачковић.⁹⁰⁸

Пошто је попуна трона карловачких митрополита постала неминовна, министар-председник Тиса је требало да одлучи да ли поново да се сазову заступници Српског сабора од 1879. или да се спроведе избор нових посланика. У нади да ће ојачати положај администратора Анђелића, Тиса је круни препоручио да се Сабор од 1879. званично распусти.⁹⁰⁹ Међутим, положај либерала није ослабљен. Од владиних присталица из уже Угарске су изабрани само Јован Стајевић у Мохачу и Марко Надашки у Уљми.⁹¹⁰ Однос снага на Црквено-народном сабору 1881. добро илуструје чињеница да је световни потпредседник постао Ника Максимовић са 53 гласа, док је

⁹⁰⁴ Према 21. члану Саборског устројства: *Уредба од 14. маја 1875*, Magyarországi rendeletek tára. Kélczcdedik folyam, 111-112; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 333.

⁹⁰⁵ *Застава* бр. 195 од 21. децембра 1879. (2. јануара 1880.); Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 36; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 871-872; Г. Васин, *Сабори раскола*, 405-407.

⁹⁰⁶ *Застава* бр. 188 од 3. (15. децембра) 1880; Г. Васин, *Сабори раскола*, 407.

⁹⁰⁷ *Застава* бр. 40 од 15. (27.) марта 1881.

⁹⁰⁸ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 38, 139-140.

⁹⁰⁹ *Исто*, II, 38-39, 140-143

⁹¹⁰ *Застава* бр. 170 од 8. (20.) новембра 1881; *Србски народ* бр. 69 од 31. октобра (12. новембра) 1881.

предводник конзервативаца Светозар Кушевић задобио подршку 17 заступника.⁹¹¹ Приликом избора патријарха 4. децембра будимски епископ Стојковић је добио 53 гласа, а администратор Анђелић свега 12. Пошто је угарска влада одбила да препоручи круни Стојковића, избор је поновљен 19. децембра. Иако је будимски владика позвао своје вотанте да подрже Анђелића, већина се определила за горњокарловачког епископа Теофана Живковића. Међутим, министарско веће је 23. децембра закључило да се круни препоручи да се за патријарха потврди кандидат мањине администратор митрополије Герман Анђелић, што је и учињено. Одлука је обнародована 20. јануар 1882, после чега је Српски црквено-народни сабор одложен.⁹¹² Приликом оба избора Јован Стајевић и Марко Надашки су гласали на очекивани начин, подржали су Германа Анђелића.⁹¹³ Јована Стајевића је за делатност на Српском сабору угарска влада чак и одликовала Златним крстом за заслуге круни.⁹¹⁴

После Аустро-угарске нагодбе од 1867. надзор над српском црквено-народном аутономијом је прешао у делокруг угарске владе. Наредне године је IX законским чланом Угарског сабора одређен оквир српске самоуправе. Признато је право православних Срба да уз поштовање угарских закона самостално уређују своја црквена, вероисповедна школска и закладна дела. Пошто су одредбе Илирске деклараторије биле застареле, настала је потреба да се српска црквено-народна аутономија устроји од најнижег до највишег нивоа. Полазну тачку је представљао Рескрипт, који је настао на основу предлога Српског црквено-народног сабора од 1865. Иако је у бројним питањима постигнут вешт компромис између канонских начела и либералних идеја, због интереса аустријских царских власти 1865. није решено

⁹¹¹ *Застава* бр. 177 од 20. новембра (2. децембра) 1881.

⁹¹² Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 39-43, 154-170; Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 172-174; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II, 181-182; Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 87-88; Д. Микавица, *Српска војводина у Хабсбуршкој монархији 1690–1920*, 124-125; Г. Васин, *Сабори раскола*, 425-429.

⁹¹³ *Застава* бр. 179 од 24. новембра (6. децембра) 1881; *Српски народ* бр. 76 од 25. новембра (7. децембра) 1881; *Застава* бр. 188 од 9. (21.) децембра 1881.

⁹¹⁴ Одликован је и вировитички поджупан Јован Младеновић, такође присталица Германа Анђелића. Он је добитник Витешког крста реда Фрање Јосифа. MNL OL, K 27, бр. 18820617, Записник седнице угарске владе од 17. јуна 1882, 8. тачка дневног ред, 25./М. Т.

устројство Српског црквено-народног сабора. Први покушај да се то учини је 1869. пропао због тежње српских либерала да место председника обезбеде световним лицима. Иако су Милетићеве присталице већ наредне године имале већину на Српском сабору, српска јерархија није желела да одступи, већ је уложила свој Сепаратни вотум на предлог Саборског устројства. Она је од угарске владе захтевала да спречи да се догматска, вероучевна, обредна и дисциплинска питања уређују без сагласности Архијерејског синода. Пошто је угарска влада и круна уважила мњење српског епископата, на Српском сабору је 1874. усвојено Саборско устројство у којем су јасно разграничени црквени предмети од црквено-народних. Иако је Саборско устројство потврђено 1875, није био обезбеђен неометан рад српских аутономних органа. Српска јерархија није била вољна да спроводи део постојећих аутономних уредби. Понајвише сметњи је постојало при раду епархијских скупштина и у погледу управе над црквено-народном имовином. Наведене аномалије је покушао да реши Српски црквено-народни сабор од 1879. Либерална већина је изашла у сусрет појединим примедбама српског епископата, али је упркос томе изостала подршка Архијерејског синода усвојеним уредбама. Убрзо је остарелог и попустљивог патријарха Ивачковића на челу Карловачке митрополије вољом угарске владе заменио бачки епископ Герман Анђелић. Пошто је Анђелић постао карловачки митрополит и српски патријарх поставило се питање о будућности српске аутономије у Угарској, јер је било познато да је Анђелић још као архимандрит био одлучан противник правца који је наметнула Српска народна слободоумна странка унутар аутономних послова.

Умерена странка и патријарх Герман Анђелић

Пошто је одлука круне да за митрополита и патријарха потврди Германа Анђелића обнародована, Српска народна слободоумна странка је наставила да

уништава његов углед у народу.⁹¹⁵ Ипак, Анђелић није клонуо духом. На седници Архијерејског синода у септембру 1882. је означио смернице на основу којих је желео да устроји српску црквено-народну аутономију. Као највећи проблем је истакао учешће световних лица приликом расправа о чисто црквеним пословима. Оштро је критиковао већ потврђене аутономне уредбе, јер није решено питање међусобног односа Архијерејског синода и Српског црквено-народног сабора. У Саборском устројству од 1875. је јасно наведено да Српски црквено-народни сабор није надлежан у догматским, вероучевним и обредно-литургијским питањима, али је Сабору остављена могућност да утиче на црквену администрацију па и на духовну дисциплину. Исти принцип поделе је био примењен и код нижих црквено-народних органа. Анђелић је српску аутономију сматрао искључиво за црквену, стога је држао да црквено-народне установе морају да буду организоване према канонима Православне цркве. Пошто је синод одбацио уредбе од 1879. као непогодне, усвојен је *Пројекат устава митрополије карловачке*. Предвиђено је смањење чланова Српског сабора са 75 на 50, од којих би 25 места припадало световним лицима а 25 свештенству. Управа митрополије је требала да буде подељена између Архијерејског синода, Митрополитског савета и Црквено-народног сабора, али је утицај световних лица ограничен на само црквено-школска питања. Управа црквено-народном имовином је требала да буде поверена митрополиту и епископима то јест њима подложним органима.⁹¹⁶

Синодски операт је изазвао снажан одјек у српској јавности.⁹¹⁷ У жељи да предахитре Анђелића да спроведе реорганизацију српске аутономије, либерали су преко Саборског одбора у новембру 1882. захтевали сазив Црквено-народног сабора. Међутим, према предлогу министра-председника Тисе, круна им није изашла у

⁹¹⁵ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 878; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 363; Г. Васин, *Сабори раскола*, 429; Д. Микавица, *Српска војводина у Хабсбуршкој монархији 1690–1920*, 124-125; Епископ бачки Никанор (Иличић), *Герман Анђелић и Светозар Милетић. Цртица из народно-црквене аутономије у Карловачкој митрополији*, Нови Сад, 1978, 29; Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 88-92.

⁹¹⁶ Никанор Г., *Автобиографија Никанора Грујића некад. епископа пакрачког*, 176-177; Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 96-109; Г. Васин, *Сабори раскола*, 437-438.

⁹¹⁷ Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 109-113.

сусрет.⁹¹⁸ Угарској влади је негативно мишљење Архијерејског синода о усвојеним уредбама од 1879. и Анђелићев Пројекат устава постао познат тек у јануару 1883.⁹¹⁹ Иако је Калман Тиса тежио да уништи утицај Српске народне слободоумне странка, како у државној политици тако и унутар српске аутономије, није могао да прихвати Анђелићев нацрт. Није било могуће да се од круне потврђене уредбе у потпуности одбаце, а било је јасно да Анђелић не ужива довољну подршку да законитим путем преко Црквено-народног сабора измени постојеће Саборско устројство. Поред тога, Анђелићев нацрт је до те мере био конзервативан да ни Тиса није могао да прихвати преустројство српске аутономије на зацртаној основи, јер је владина Слободоумна странка тежила ка одвајању (Католичке) цркве од државе.⁹²⁰ Није било могуће ни Српски црквено-народни сабор одлагати у недоглед. У јануару 1883. је преко сто српских црквених општина затражило сазивање Сабора, што је пред министром-председником подржао и Милош Димитријевић посланик на Угарском сабору из владине странке. Ипак, већ круни пријављен Сабор у току 1883. није сазван, наводно због демонстрација у Хрватској и Славонији уперених против угарске владе.⁹²¹ Одлагање Црквено-народног сабора је ишло на руку Тиси, јер је 1884. дошло до распада Српске народне слободоумне странке. Прво саветовање српских посланика на Угарском сабору о српској црквено-народној аутономији је одржано 22. фебруара 1884. у Будимпешти под председништом кулпинског заступника Милоша Димитријевића. Међутим, од национално-опозиционих посланика је присуствовао само Ника Максимовић. Милетић је био болестан, а Политов разлог за недолазак је остао нејасан. Тачни закључци конференције нису познати.⁹²² Максимовић је одмах после отворено иступио са умереним политичким програмом. Његове замисли су превазилазиле оквире српске аутономије, није успео да придобије ни подршку угарске

⁹¹⁸ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 176-178.

⁹¹⁹ Д. Н. Петровић, *Патријарх карловачки Герман Анђелић*, 125; Г. Васин, *Сабори раскола*, 441.

⁹²⁰ Угарска влада је 1883. и 1884. покушала да донесе закона о факултативном световном браку, али је Великашки дом у два наврата одбацио предложени нацрт. Затим се по предлогу министра-председника Тисе приступило измени устројства Великашког дома у намери да се ослаби утицај Католичке цркве. Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora*, I, 223-224; Jean Bérenger-Károly Kecskeméti, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, 372.

⁹²¹ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 178-184; Г. Васин, *Сабори раскола*, 442.

⁹²² РОМС, бр. 29786, Ника Максимовић-Миши Димитријевићу, 25. фебруара 1884, Пешта.

владе, али ни подршку већине присталице великобечкеречког програма. Наредни покушаја да српски посланици на Угарском сабору усагласе ставове у вези српске самоуправе је учињен у децембру 1884, али без посланика Српске народне слободоумне странке. Прва незванична конференција је одржана почетком децембра 1884. у Будимпешти. Били су присутни Александар Стојачковић, барон Милош Бајић, барон Јован Живковић, Ђорђе Крестић, Миша Сабовљевић, Ђорђе-Ђуро Ђурковић, Стеван Поповић-Вацки, Петар Слеччевић и Васа Кривоац. У разговору са председником Тисом 11. децембра су истакли значај будућег Црквено-народног сабора у погледу ревизије уредби из 1879. како би их прилагодили захтевима владе и српске јерархије. О својој намери да као средња (умерена) странка делују на Сабору су обавестили и патријарха Германа, који им је у свом одговору од 31. децембра обећао подршку у њиховом раду.⁹²³ Затим је од 2. до 4. фебруара 1885. одржана прва званична конференција умерене странке у Будимпешти на којој су присуствовала шестнаесторица српских заступника на Угарском сабору, поименично из Угарске Милан Исаковић, барон Милош Бајић, Александар Стојачковић, Васа Поповић, Јован Михајловић, Милош Димитријевић и Миша Сабовљевић, а из Хрватске и Славоније барон Јован Живковић, Ђорђе Ђурковић, Стеван Поповић-Вацки, Ђорђе Крестић, Лазар Давидовић, Јован Ђурић, Никола Чудић, Васа Кривоац и Петар Слеччевић. Тада је израђена и усвојена програмска декларација то јест *Програм српских земаљских заступника у ствари српског народно-црквеног сабора*. Њен срж представља борба за одбрану српске црквено-народне аутономије уз дужно поштовање угарских закона. Главни циљ предстојећег Сабора је израда аутономних уредби са којима би се исправиле дотадашње аномалије уз посебан осврт на међусобни склад различитих одредби и на мишљење српске јерархије, али уз очување правног континуитета српске аутономије. Констатовано је тешко стање српских аутономних органа, посебно вероисповедних школа, у Хрватској и Славонији. Такође је одлучено да се у што скорије време у Будимпешти покрене један српски дневни политички

⁹²³ Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 60-62; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, III, 481-483, 485-511.

лист.⁹²⁴ Наведени закључци су обнародовани на збору у Загребу 18. јуна, када је већ српској јавности била позната чињеница да је угарска влада у марту добила сагласност круне да се Српски црквено-народни сабор сазове у септембру. Пошто је вест да се Српски сабор сазива званично потврђена у јулу, списак кандидата умерене странке је састављен на конференцији у Будимпешти 3. и 4. августа. Наведена су четворица посланика из редова владине странке на Угарском сабору из уже Угарске, десеторица делегата из Хрватске и Славоније на Угарском сабору, двојица посланика Хрватско-славонског сабора, део нотабилитета из уже Угарске, као и већи број државних, жупанијских и градских чиновника. Такође су гласачима препоручена и поједина лица другачије политичке оријентације, попут Јована Суботића из Земуна, Евгена Думче из Сентандреје и Исидора Дебељачког из Старог Бечеја, које је подржала и *Застава* према Сомборској резолуцији Српске народне слободоумне странке. За председника извршног одбора је постављен Александар Стојачковић. Управо се по месту становања Стојачковића на гори Мартиновац у Будиму програм умерене странке у српској штампи учестало називао и Мартиновачким програмом.⁹²⁵ Од тако истакнутих особа изабрани су из уже Угарске Исидор Дебељачки, Александар Стојачковић, Евген Думча, Живко Богдан, Јован Стајевић, Димитрије Крестић, Милан Исаковић, Светислав Касапиновић, прота Љубомир Купусаревић и прота Васа Живковић, а из Хрватске и Славоније Јован Суботић, Ђорђе Ђурковић, Васа Ђурђевић, Петар Слеччевић, Богдан Медаковић, као и парох Илија Машић. Такође су међу присталице умерене странке убрајани и шеф унутрашњег одсека хрватско-славонске владе Данило Дане Станковић, судија Ђура Лисичић и свештеници Ћиро Турало и Јован Бинач. Радило се о хетерогеној групи међу којима је било и присталица патријарха Германа Анђелића, и искрених приврженика Мартиновачког програма земаљских заступника, али и лица која су подржавала Сомборску резолуцију.⁹²⁶ Орган умерене странке у Будимпешти 1885. није покренут, али је о њеном раду извештавао лист Стевана

⁹²⁴ *Наше доба* бр. 8 од 27. јануара 1885; В. Крестић (прир), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, II, 28-29, 31-34; Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, III, 468-470.

⁹²⁵ *Наше доба* бр. 55 од 11. (23.) јула 1885; *Исто* бр. 59 од 25. јула (6. августа) 1885; *Исто* бр. 60 од 28. јула (9. августа) 1885; *Застава* бр. 124 од 4. (16.) августа 1885.

⁹²⁶ *Наше доба* бр. 64 од 11. (23.) август 1885; *Застава* бр. 129 од 21. август (2. септембар) 1885.

Павловића *Наше доба* из Новог Сада. Заправо, Ђорђе Ђурковић је спречавао оснивање званичног гласила умерене странке, јер је подржавао конзервативна начела Германа Анђелића, који је 1885. започео са финансирањем *Нашег доба* уместо *Србског народа*.⁹²⁷

Српски црквено-народни сабор је отворен 23. септембра 1885. Одмах је изабран и Привремени верификациони одбор.⁹²⁸ Конститутивна седница је одржана 28. септембра, пошто су оверовљени мандати 50 посланика. Огромну већину су свакако имале присталице Сомборске резолуције, што је још додатно увећано јер су поништена два мандата посланика за које се знало да не припадају Српској народној слободоумној странци.⁹²⁹ За световног потпредседника је са 62 гласа изабран Илија Вучетић.⁹³⁰ Два дана касније је усвојена саборска адреса, која је први пут поред речи захвалности садржавала и жалбе (гравамине) због повреда српских аутономних права. У том смислу је наведена оставка патријарха Прокопија Ивачковића, као и наименовање епископа Германа Анђелића, прво за администратора митрополије а затим и за карловачког митрополита и српског патријарха.⁹³¹ На седници од 2. октобра су се искристалисала два опречна погледа на даљи рад Сабора. Миша Димитријевић је сматрао да после усвајања адресе треба да се настави са радом, док је Јаша Томић заговарао да се посланици разиђу све док се повреде српских аутономних права не исправе. Пошто је већина стала на Димитријевићеву страну, Томић је демонстративно положио свој мандат. Затим је 3. октобра формиран Саборски одбор, као и Одбор

⁹²⁷ В. Крестић (прир), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, II, 28-29; Исти, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 446, 449, 452-454.

⁹²⁸ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (= АСАНУК), Митрополитско-патријашријски архив (= МПА) Фонд Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1885–1886, Записник о отварању српског народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима у Среду 11./23. септембра 1885. без броја; *Застава* бр. 142 од 13. (25.) септембра 1885; *Наше доба* бр. 73 од 12. (24.) септембра 1885; *Наше доба* бр. 74 од 15. (27.) септембра 1885.

⁹²⁹ Протести су уложени против избора десеторице посланика, а поништени су мандати Јована Стајевића изабраног у Мохачу и Милана Исаковића бираног у Перлезу. *Наше доба* бр. 75 од 19. септембра (1. октобра) 1885.

⁹³⁰ Поред Вучетића, два гласа је добио Ђорђе Ђурковић, а по један Александар Стојачковић и Светислав Касапиновић. АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1885–1886, Записник I седнице српског православног народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима дана 16./28. септембра 1885, тачка бр. 3.

⁹³¹ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 46; Г. Васин, *Сабори раскола*, 476-477.

петнаесторице. У оба тела су већину чиниле Димитријевићеве присталице то јест либерално крило Српске народне слободоумне странке. За члана Саборског одбора је са 29 гласова изабран и Александар Стојачковић.⁹³² Потом је 5. и 6. октобра одржана специјална дебата нацрта *Уредбе о избору православног архиепископа карловачког и митрополита-патријарха српског*. Предлог је био заснован на операту Сабора од 1874. године, али су унете и одређене измене као последица примедби угарске владе. Саборске седнице су 7. октобра одложене по предлогу Мише Димитријевића док Одбор петнаесторице не прегледа све операте из 1879. и не припреми на основу њих нове нацрте за расправу.⁹³³

Одбор петнаесторице је конститутивну седницу одржао 7. октобра 1885. За председника је изабран Илија Вучетић, а за потпредседника Александар Стојачковић.⁹³⁴ У марту 1886. је угарска влада уступила Одбору петнаесторици операте Српског сабора од 1879. године, као и друге списе. Предати су нацрти о устројству православних црквених општина, о поступку при давању зајмова из српских црквено-народних фондова, о уређењу народно-школског савета, о јерархијском фонду, о манастирском фонду, о управи црквено-народних добара и фондова, о управи манастирских добара и дотацији манастирског свештенства, допис круне у предмету Текелијиног фонда, предлог угарске владе у погледу мировинског фонда за српске учитеље, као и синодски операт устава карловачке митрополије.⁹³⁵ Одбор петнаесторице је мериторни рад започео 10. маја 1886. у Сремским Карловцима и до 28. маја је одржао укупно шестнаест седница. Поред споменутих нацрта расправљало се и о редукацији мирског свештенства, о редукацији манастира, о дотацији

⁹³² АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1885–1886, Записник V седнице српског народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима дана 21. септембра/3. октобра 1885, тачка бр. 76.

⁹³³ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 47; Г. Васин, *Сабори раскола*, 478-479.

⁹³⁴ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Списи Српског црквено-народног сабора од 1885. , без сигнатуре, Записник конституирајуће седнице одбора петнајсторице држане у Карловцима 25. септембра/7. октобра 1885.

⁹³⁵ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Списи Српског црквено-народног сабора од 1885. , без сигнатуре, Агоштон Трефорт-Илији Вучетићу, 276. елн. sz., 11. март 1886. , Будимпешта; АСАНУК, Ф. Сабори, МПА, Списи Српског црквено-народног сабора од 1885. , без сигнатуре, Илија Вучетић-Агоштон Трефурту, без броја, 15. марта 1886. (концепт), Нови Сад.

свештенства и епископата, о потреби да се устроји мировински фонд не само за учитеље већ и за свештенике, о дисциплинским правилима за црквено-народне чиновнике и учитеље, као и о црквено-народном буџету за 1886. годину. У случајевима где су разматрани постојећи операти Одбор петнаесторице је махом вршио само мање измене у редакцији, јер ни угарска влада ни Архијерејски синод нису тачно навели своје примедбе. Стога је одлучено да се мњење наведених тела затражи, а да се у међувремену сви нацрти штампају и да се поделе посланицима на будућем Сабору. Стојачковићево мишљење је било да је потребно да се усвоји конзервативнија основа српске православне самоуправе од постојеће. Противио се секуларизацији црквене имовине, као и идеји да се број епархија смањи.⁹³⁶ На седници од 28. маја је са жаљењем констатован одговор патријарха Германа Анђелића да Архијерејски синод заказан за 7. јун не може да да своје мишљење о оператима Одбора петнаесторице, јер таква расправа није на време пријављена краљевском комесару. Присутни чланови, међу њима и Стојачковић, су били сагласни да су српски архијереји од 1879. имали довољно времена да проуче саборске операте, као и да припреме своје евентуалне примедбе.⁹³⁷ Постало је јасно да патријарх Анђелић не жели да одступи од синодског операта. У међувремену је угарска влада 3. новембра 1885. одлучила да препоручи круни да не прихвати граваминалну саборску адресу. Са формалног гледишта је истакнута чињеница да адресу није потписао председник Сабора то јест патријарх Герман како је било предвиђено у 14. члану Саборског устројства, док је у суштини угарска влада сматрала да Српски сабор нема права да расправља, па самим тим ни да критикује, одлуке круне. Упркос чињеници да је мњење Архијерејског синода о саборским оператима изостало, угарска влада је дозволила да се Српски сабор састане

⁹³⁶ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Списи Српског црквено-народног сабора од 1885, без сигнатура, Записник седнице саборског одбора петнаесторице у Сремски Карловцима дне 28. априла/10. маја 1886; Исто од 29. априла/11. маја 1886; Исто од 30. априла/13. маја 1886; Исто од 1./13. маја 1886; Исто од 2./14. маја 1886; Исто од 3./15. маја 1886; Исто од 5./17. маја 1886; Исто од 6./18. маја 1886; Исто од 7./19. маја 1886; Исто од 8./20. маја 1886; Исто од 9./21. маја 1886; Исто од 10./22. маја 1886; Исто од 12./24. маја 1886; Исто од 14./26. маја 1886; Исто од 15./27. маја 1886; Исто од 16./28. маја 1886.

⁹³⁷ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Списи Српског црквено-народног сабора од 1885, без сигнатуре, Записник седнице саборског одбора петнаесторице држане у Ср. Карловцима дана 16./28. маја 1886.

3. новембра 1886. За повереника је уместо Едуарда Чеха наменован Александар Николић од Рудне.⁹³⁸

У једногодишњем периоду док се ишчекивао поновни окуп Српског сабора, догодиле су се веома значајне промене унутар српске националне опозиције. Сукоб између либералног и радикалног дела Српске народне слободоумне странке је постао очигледан у октобру 1885, када су либерали основали лист *Браник*.⁹³⁹ Управо гласовима либерала је Александар Стојачковић изабран за члана а затим и за потпредседника Одбора петнаесторице. Чак су и наменовање Александра Николића од Рудне за повереника пропратили са симпатијама.⁹⁴⁰ Николић је у државној политици био Тисин присталица. Био је и посланик Српског црквено-народног сабора (1869. и 1874–1875) и члан првог Саборског одбора (1875–1879). Стога избор појединих „владиноваца“ у српска аутономна тела није била новост. Радило се о потреби да се избегне привид да Српска народна слободоумна странка, као национална и државно-правна опозиција, управља црквено-народним органима. Ипак, субина уредби од 1879. је остала неизвесна због опозиције Архијерејског синода. Либерално крило Српске народне слободоумне странке је било посебно заинтересовано за судбину саборских операта од 1879, јер је њихова садржина представљала максимум уступака Српског сабора православној јерархији. Главни циљ Стојачковићеве умерене странке је требало да буде да посредује између патријарха Германа Анђелића и његових противника, али и да разбије неповерење према српској аутономији у мађарској јавности. Стога је Стојачковић у септембру и октобру 1886. у полуваничном гласилу владине Слободоумне странке у *Нацију (Nemzet)*⁹⁴¹ објавио седам чланака о српској црквено-народној аутономији од Црквено-народног сабора 1864. до 1886. закључно са радњом Одбора петнаесторице.⁹⁴² Суштина

⁹³⁸ MNL OL, K 27, бр 18851103, Записник седнице угарске владе од 3. новембра 1885, 5. тачка дневног реда, 26./М. Т.; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 195-200, 203-208.

⁹³⁹ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 335-338.

⁹⁴⁰ *Браник* бр. 115 од 2. (14.) октобра 1886.

⁹⁴¹ *Nemzet* је настао „стапањем“ уредништва влади наклоњених листова (*Hon* и *Ellenőr*) у септембру 1882. Главни уредник је био знаменити мађарски новинар и књижевник Мориц Јокаји. Szabolcsi Miklós (ур.), *A magyar sajtó története 1705–1892*, II/2, Budapest, 1985, 288-293.

⁹⁴² Чланци су исте године објављени и у виду засебне публикације: *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*.

Стојачковићевих назора је да упкркос негативном мишљењу о политици Милетићеве странке, он није занемаривао значај Српских црквено-народних сабора у периоду од 1864. до 1879. године, нити је желео да поништи њихове резултате. Имао је веома повољно мишљење о раду Срског сабора 1864–1865. на којем су већину чинили „конзервативни и умерено либерални“ елементи. Додуше, он је жалио да је на каснијим Саборима дошло до сукоба између изабраних посланика и српског епископата, због чега је кривицу бацао на „претерано либералне“ чланове Српске народне слободоумне странке, али и на „ултраконзервативце“ међу српским православним епископатом. Залагао се за споразум између јерархије и црквено-народних заступника. Сматрао је да је нужно да се постојеће аутономне уредбе поставе на конзервативнију основу. Пре свега да се свештенству препусти председништво у црквеним општинама, да се измени начин избора окружних протопрезвитера, као и да се посланици за Црквено-народни сабор бирају по сталезима.⁹⁴³ Рецепција Стојачковићевих назора у српској јавности је била негативна. Либерали су замерали да у чланцима намењени мађарској читалачкој публици није критикована угарска влада, али су похвалили Стојачковићев став да не подржава Анђелићеву „контра реформацију“.⁹⁴⁴ Радикали су предлагали преустројство српске аутономије на основу даљег јачања световног елемента.⁹⁴⁵ Ипак, најтемељнија критика је објављена у *Нашем добу*, у полузваничном гласилу умерене странке. Јаков Игњатовић је у чланцима *На писма у Nemzet-у* у потпуности усвојио конзервативна (клерикална) начела патријарха Анђелића. Залагао се за потпуно укидање „репрезентативне системе и парламентарна форме“ у српској самоуправи.⁹⁴⁶ Исте ставове је исповедао и умировљени одсечни саветник министарства просвете и богочасти Теодор Мандић, кога су 70-их година конзервативци оптуживали да потајно припада Милетићевој странци.⁹⁴⁷ Стога, још пре него што је Српски црквено-народни сабор 1886. био на окупу, постало је јасно да

⁹⁴³ *Исто*, 6-7, 9-11, 53-55.

⁹⁴⁴ *Браник* бр. 105 од 9. (21.) септембра 1886; *Исто* бр. 117 од 11. (23.) октобра 1886.

⁹⁴⁵ Јаша Томић, *Политички списи 1. Од социјализма ка радикализму* (прир. Љубомирка Кркљуш), Нови Сад, 2007, 416-438.

⁹⁴⁶ Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић*, 151.

⁹⁴⁷ *Наше доба* бр. 63 од 8. (20.) август 1885.

не постоје услови за даљи рад све док је Герман Анђелић карловачки митрополит и српски патријарх.

Црквено-народни сабор се састао 5. новембра 1886. Одмах је саопштено неповољно мишљење угарске владе на граваминалну адресу. На наредној седници 7. новембра је патријарх Анђелић даље прецизирао став Архијерејског синода о раду Одбора петнаесторице и о саборским оператима. На основу канона Православне цркве Синод је закључио да у Цркви нема јерархији равних већ само потчињених органа, стога епископат не може да да мњење о нацртима, јер синодске одлуке могу само да имају снагу расположења и наређења.⁹⁴⁸ Саборска већина је спремно дочекала патријархово мишљење. Следећег дана је Богдан Медаковић покушао да прочита резолуцију у којој је осуђен поступак Архијерејског синода, али га је патријарх прекинуо под изговором да он као председник Сабора мора унапред да буде обавештен о свим предлозима. Патријархово мишљење је подржао Ђорђе Ђурковић позивајући се на 7. члан пословника⁹⁴⁹ који је заиста предвиђао да се сви предлози морају писмено поднети председнику Сабора. Стојачковић је покушао да смири страсти, али је све било узалуд, јер је саборска већина по сваку цену желела да се њен предлог одмах прочита. Затим је патријарх Герман закључио седницу, на шта су радикали почели да га вређају.⁹⁵⁰ Наредног дана, 9. новембра, је владином поверенику предата изјава, коју су потписали 54 посланика. У њој је констатовано жаљење због чињенице да угарска влада није препоручила круни да прихвати саборску адресу од претходне године, као и протест због понашања Архијерејског синода и патријарха Германа. Међу потписницима су били не само либерали и радикали, већ и поједини нотабилитети попут Јустина Коњовића и Паје Еремића.⁹⁵¹

Покушај да умерена странка посредује између патријарха Анђелића и саборске већине је неславно пропао. После избора за Црквено-народни сабор је било јасно да

⁹⁴⁸ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 48; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 205; Г. Васин, *Сабори раскола*, 487-488.

⁹⁴⁹ Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 311.

⁹⁵⁰ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 48; Г. Васин, *Сабори раскола*, 488-489.

⁹⁵¹ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 49-50.

већину из уже Угарске чине присталице Српске народне слободоумне странке. Упркос различитом виђењу будућности српске црквено-народне аутономије либерали и радикали су били сагласни да је потребно да се Анђелић уклони са чела Карловачке митрополије. Чак шта више њихов став су подржали и нотабилитети, који су годину дана раније напустили државно-правну опозицију. Стога је унутар српске аутономије Српска народна слободоумна странка на Сабору 1885. и 1886. иступала још увек јединствено у опозицији Анђелићу. Патријарх је такође остао на свом становишту да је потребно да се српска православна самоуправа у Угарској преустроји на основу синодског нацрта. Осим Стојачковића упитно је да ли је ико из уже Угарске уопште исповедао Мартиновачки програм. Мандати Милана Исаковића и Јована Стајевића су били поништени. Евген Думча и Живко Богдан су заправо припадали либералима, а Исидор Дебељачки и Светислав Касапиновић нотабилитетима. Посланици умерене странке из Хрватске и Славоније су махом биле личне присталице Германа Анђелића. Последица Српског сабора од 1885. и 1886. је била најнеповољнија по српску аутономију, јер је пропуштена прилика да се саборски операти размотре. Патријарх Анђелић је у складу са могућностима самостално управљао Карловачком митрополијом, док је рад црквено-народних органа био отежан. Повољнији услови да се српска самоуправа коначно изгради су се стекли тек после смрти патријарха Анђелића. Преминуо је 7. децембра 1888. у Сремским Карловцима.⁹⁵²

„Јединствени статут“

Иако је први покушај да владини посланици из Угарског и Хрватско-славонског сабора оснују засебну странку унутар српске аутономије пропао, од саме идеје се није одустало. У марту 1888. је у Будимпешти објављен први број *Српског дневника* јединог званичног листа Срба „владиноваца“ у Угарској. Власници су били Милош Бајић од Варадије и Федор Николић од Рудне, док је дужност уредника обављао Александар

⁹⁵² *Србски народ* бр. 57 од 30. новембра (12. децембра) 1888; *Застава* бр. 183 од 27. новембра 1888.

Стојачковић.⁹⁵³ Међутим, лист је био кратког живота, излазио је тачно годину дана. Већина владиних заступника је сматрала да није потребно да њихове ставове заступа засебан лист.⁹⁵⁴ После Анђелићеве смрти је барем привидно нестала подела између „владиноваца“ на Анђелићеве личне присталице и оне који су сматрали да је потребно да патријарх промени мишљење о српској црквено-народној аутономији то јест да одустане од синодског операта од 1882. Стога је улогу *Српског дневника* преузео новосадски лист *Наше доба*, који је у ранијем периоду из материјалног разлога био изразито наклоњен Анђелићевим конзервативним ставовима. Ипак, Стојачковићеви чланци у *Српском дневнику* имају изванредан значај за разумевање његових ставова о српској црквено-народној аутономији. Управо су текстови о српској православној самоуправи били највише заступљени у *Српском дневнику*, јер Стојачковић као владин посланик на Угарском сабору није могао да критикује угарску владу и њену националну политику. Сматрао је да је опстанак српског народа у Угарској загарантован ако се сачува Српска православна црква и српске школе и културне установе. За њихово пропадање је кривио неслогу међу Србима, као и опадање материјалне снаге српског становништва.⁹⁵⁵ У погледу српске црквено-народне аутономије је остао при ставовима, које је јавно саопштио 1886. Без слоге епископата и народа није могуће да се српска самоуправа устроји. Као решење је предлагао усвајање једног јединственог статута, који би заменио све постојеће аутономне уредбе.⁹⁵⁶ Стојачковић је желео да очува континуитет са ранијим уредбама, али да се задовоље захтеви српског епископата то јест да се оснажи утицај црквених лица. Сматрао је за неправду, што је после укидања Војне границе 25 мандата граничарских заступника просто прикључено световном реду. Ипак, за разлику од Анђелићевог операта за решење није држао смањење броја посланика Црквено-народног сабора, већ избор заступника по сталежима. Уређење епархија је желео да спроведе на основу саборске уредбе од 1879, док је сматрао да сличан принцип треба да се примени и код

⁹⁵³ *Српски дневник: Орган Српске умерено-либералне странке* бр. 1 од 20. марта (1. априла) 1888.

⁹⁵⁴ *Исто* бр. 74 од 19. (31.) марта 1889.

⁹⁵⁵ *Исто* бр. 72 од 12. (24.) јуна 1888; *Исто* бр. 96 од 12. (24.) јула 1888; *Исто* бр. 106 од 26. јула (5. августа) 1888.

⁹⁵⁶ *Исто* бр. 70 од 15. (27.) марта 1889.

црквених општина, што је подразумевало да пароси у општинским црквено-народним телима а епископи у епархијским стекну шира овлашћења. Такође је био мњења да су у уредбама од 1879. на исправан начин решена питања у вези дотације свештенства, главне управе црквено-народних добара и српског вероисповедног школства, али је подвукао потребу да се саслуша мишљење Архијерејског синода.⁹⁵⁷ Стојачковићеви ставови су са тим значајнији што одлично познавао учење и каноне Православне цркве, јер је у младости био студент карловачке богословије.

На вест да се патријарх Герман Анђелић 8. децембра 1888. упокојио и да је круна по препоруци министра-председника Тисе за администратора митрополије наименовала бачког епископа Василијана Петровића, умерена странка земаљских заступника је одржала конференцију 24. јануара 1889. у Будимпешти. Били су присутни из уже Угарске великокикиндски заступник барон Федор Николић, оцачки Васа Поповић, белоцрквански Александар Стојачковић и сентандрејски Петар Лупа, а из редова делегата Хрватско-славонског сабора Ђорђе Ђурковић, Ђорђе Крестић, Јован Шевић, Ђорђе Дедовић и Панајот Морфи. Донет је једногласан закључак да се услови за одржавање изборног Црквено-народног сабора што пре обезбеде.⁹⁵⁸ У наведеном смислу је на Угарском сабору поднео интерпелацију на министра-председника Тису уздински посланик Милан Исаковић 12. октобра 1889.⁹⁵⁹ Међутим, угарска влада све до јануара 1890. није предложила круни да се Изборни српски црквено-народни сабор сазове. Томе је вероватно допринела парламентарна криза у Угарској и подозрење угарских власти према прослави 500. годишњице Косовског боја. Коначно је 14. јануара 1890. одлучено да се Српски сабор сазове за 24. април, док је за повереника наименован Федор Николић.⁹⁶⁰

⁹⁵⁷ Исто бр. 67 од 10. (22.) марта 1889; Исто бр. 69 од 12. (24.) марта 1889.

⁹⁵⁸ Српски дневник бр. 20 од 13. (25.) јануара 1889.

⁹⁵⁹ MNL OL, K 27, бр. 18891024, Записник седнице угарске владе од 24. октобра 18889, 2. тачка дневног реда, 28./М.; P. Szatmáry Károly (прир.), *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII, 112-113; Исто, XV, 48.

⁹⁶⁰ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 54, 222-229; Г. Васин, *Сабори раскола*, 504-505.

Избори за Српски црквено-народни сабор су спроведени у априлу 1890. Околности су се битно разликовале од оних 1885. У међувремену је 1887. дошло до коначног разлаза између либералног и радикалног крила Српске народне слободоумне странке. Политички и лични сукоби унутар српске националне опозиције су кулминирали у јануару 1890. убиством Мише Димитријевића. Сарадња између завађене две групе настале из Милетићеве странке је била немогућа, нису имали ни заједничког кандидата за митрополита-патријарха.⁹⁶¹ Радикали су отворено подржавали горњокарловачког владику Теофана Живковића, док су се либерали држали неодређено. Ни умерена странка није јавно навела свог кандидата за патријарха. Барон Федор Николић је сматрао да најбоље шансе има темишварски владика Георгије Бранковић, мада је лично сматрао да би пакрачки епископ Мирон Николић био бољи избор.⁹⁶² После избора за Црквено-народни сабор однос снага је остао нејасан, јер су умерењаци и либерали често својатали једне те исте посланике, махом некадашње нотабилитете чије је мњење о актуалним питањима црквено-народне аутономије било непознато широј јавности у том тренутку. *Наше доба* је сматрало да умерена странка има 48 посланика, а радикали и либерали укупно 26.⁹⁶³ Према процени *Заставе* радикали су имали 23 мандата, умерена (владина) странка 19, либерали 10, нотабилитети 8, а такође је било и 8 лица изван странке.⁹⁶⁴ Иако се наведене бројке не поклапају, ипак је било јасно да ни једна странка самостално нема већину на Сабору.

Српски црквено-народни сабор је свечано отворен 24. априла 1890, док је конститутивна седница одржана 28. априла. Приликом верификације мандата радикали су се посебно окомили на Александра Стојачковића изабраног у Уљми и у Перлезу, као и на шајкашког заступника, среског управника Тителског среза Милана

⁹⁶¹ Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 69-73; Исти, *Јаша Томић*, 74-83; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 884-890; В. Крестић, *Јаша Томић*, 35-40; Д. Микавица, *Српско питање*, 222-223; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 54-55; Г. Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*, Нови Сад, 2014, 45-47.

⁹⁶² АС, МИД-По, 1890, фасцикла II, досије VI, II/562-563, Петар Стеић-Сави Грујићу, пов. бр. 412, 14. [26.] март 1890, Будимпешта.

⁹⁶³ *Исто*.

⁹⁶⁴ *Застава* бр. 51 од 4. априла 1890.

Заку. Захтевали су и да се преиспитају околности избора у Хрватској и Славонији, где је одлучну победу однела управо умерена странка. Међутим, примедбе радикала је саборска већина одбацила. Однос различитих група је постао јаснији, када је за световног потпредседника изабран либерал Евген Думча, који је задобио поверење 36 посланика, док је кандидат умерене странке Ника Максимовић добио два гласа мање. Адресни одбор је био састављен од присталица умерењака и мањег броја либерала. Председник наведеног тела је постао некадашњи присталица Германа Анђелића хрватско-славонски бановац Данило Дане Станковић, а извештач Ника Максимовић.⁹⁶⁵ Састављена је хомагијална адреса, коју је сабор усвојио са већином гласова (34:31) 29. априла. Радикали су предложили граваминалну адресу у којој су констатовали повреде српске црквено-народне аутономије, док су либерали делом подржали адресу Одбора а већина њихових посланика није гласала.⁹⁶⁶ Избор митрополита-патријарха је извршен 1. маја. За темишварског владикау Георгије Бранковић се определило 38 посланика, Теофан Живковић је задобио 11 гласова, а Арсеније Стојковић 3. Пошто је епископ Стојковић позвао своје бираче да се придруже већини, коначно је констатовано да је Георгије Бранковић задобио поверење 42 заступника. За епископа Бранковића је гласала цела умерене странка, којој су се у суштини придружили и некадашњи нотабилитети из уже Угарске, али и поједини либерали. Радикали су листом подржали владикау Живковића, док се већина либерала, њих 18, држало по страни.⁹⁶⁷ Председник угарске владе Сапари је 5. маја известио круну о избору темишварског епископа Георгија Бранковића за митрополита-патријарха и предложио да га владар потврди у наведеној части. Своје мишљење Сапари је образложио речима да је Бранковић у политичком погледу сасвим поуздан и да води живот који је у потпуности у складу са његовим духовним звањем. Такође

⁹⁶⁵ *Застава* бр. 57 од 15. априла 1890; *Исто* бр. 58 од 17. априла 1890; *Исто* бр. 59 од 18. априла 1890; *Наше доба* бр. 30 од 18. (30.) априла 1890; *Исто* бр. 31 од 21. априла (3. маја) 1890. Упореди са: Г. Васин, *Сабори раскола*, 514.

⁹⁶⁶ *Застава* бр. 60 од 20. априла 1890; *Застава* бр. 64 од 29. априла 1890; *Наше доба* бр. 31 од 21. априла (3. маја) 1890. Упореди са: Г. Васин, *Сабори раскола*, 514.

⁹⁶⁷ АС, МИД-По, 1890, фасцикла II, досије VI, II/591, Петар Стеић-Сави Грујићу, пов. бр. 2083, 19. април [1. мај] 1890, Будимпешта; *Застава* бр. 60 од 20. априла 1890; *Наше доба* бр. 32 од 25. априла (7. маја) 1890; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 55; Г. Васин, *Сабори раскола*, 515.

није пропустио да помене да Бранковић савршено влада мађарским језиком, што је сматрао за реткост међу српским православним епископатом у Угарској.⁹⁶⁸ Краљевски рескрипт о потврди Георгија Бранковића за митрополита-патријарха је прочитан на Црквено-народном сабору 10. маја, а наредног дана је извршено свечано устоличење новоизабраног црквеног поглавара Карловачке митрополије.⁹⁶⁹ Затим је 12. маја одржана последња седница датог Сабора у 1890. години. На њој су за чланове Саборског одбора изабрани: вршачки епископ Нектарије Димитријевић, архимандрит Иларион Руварац, прота Ђорђе Влаовић, Бранко Стефановић, Ника Максимовић, Тоша Недељковић, Паја Еремић и Дане Станковић, а за чланове-заменике: изабрани пакрачки епископ Мирон Николић, прота Петар Мандић, Јустин Коњовић, Јосиф Јагић и Миша Рогулић. Такође је формиран и Одбор петнаесторице у следећем саставу: Илија Вучетић, Мита Петровић, Живко Богдан, Ника Максимовић, Александар Стојачковић, Тоша Недељковић, Никола Косановић, Јован Новаковић, Бранко Стефановић, прота Јефтимије Вукадиновић, прота Јован Штековић, Ђура Бекић, Стеван В. Поповић, прота Јеремија Мађаревић и Антоније Богдановић. Међутим радикал Богдановић је одбио да буде члан Одбора петнаесторице, јер је сматрао да је једино Саборски одбор позван да припрема операте за расправу на Црквено-народном сабору, стога је уместо њега изабран Јосиф Јагић.⁹⁷⁰ На Српском црквено-народном сабору 1890. је умерена странка остварила значајан успех. За митрополита-патријарха је изабран Георгије Бранковић, који је у суштини важио за њиховог кандидата. Такође је Саборски одбор и Одбор петнаесторице формиран скоро искључиво од умерењака, којима су се придружили и нотабилитети из уже Угарске. Као предводници умерене странке на Српском црквено-народном сабору су се афирмисали Дане Станковић, Александар Стојачковић и Ника Максимовић. Радикали су претрпели значајн пораз. Није усвојена њихова саборска адреса, док је горњокарловачки владика Теофан Живковић приликом избора митрополита-патријарха добио свега једанаест гласова. Држање либерала је

⁹⁶⁸ АС, МИД-По, фасцикла II, досије VI, II/593, Петар Стеић-Сави Грујићу, пов. бр. 2086, 28. април [10. мај] 1890, Будимпешта Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 229-232.

⁹⁶⁹ *Застава* бр. 64 од 29. априла 1890; *Браник* бр. 52 од 30. априла (12. маја) 1890; *Браник* бр. 53 од 1. (13.) маја 1890; Г. Васин, *Сабори раскола*, 516-518.

⁹⁷⁰ *Застава* бр. 66 од 2. маја 1890; *Застава* бр. 67 од 4. маја 1890. Г. Васин, *Сабори раскола*, 519.

било крајње неодлучно. Приликом расправе о саборској адреси поднели су неколико примедби на предлог умерењачке већине, али пошто њихово мишљење није усвојено махом нису гласали ни за један од два понуђена текста адресе. На исти начин су поступили и када се одлучивало о личности црквеног поглавара Карловачке митрополије. Једино су приликом избора световног потпредседника истакли свог кандидата градоначелника Сентандреје Евгена Думчу, који је важио за угледну особу благог карактера, стога је био прихватљив и за радикале, али у суштини и за умерењаке, који нису много изгубили поразом Нике Максимовића. Понашање либерала су у току и после Сабора оштро критиковали радикали наводећи да су усамљено бранили српску црквено-народну аутономију од умерењака „владиноваца“.⁹⁷¹ Узимајући у обзир однос снага на Сабору постало је јасно да је веома могуће да приликом измена и допуна црквено-народних уредби управо либерали буду одлучујући чинилац.

После Црквено-народног сабора Сапаријева влада је о српској аутономији расправљала 20. и 27. јуна 1890. Закључено је да се уредба о избору митрополита-патријарха од 1885. врати Сабору заједно са свим уредбама од 1879. у намери да се обухвате у једном јединственом, органском статуту српске православне аутономије. На министарској конференцији идеју о једном статуту су подржали и Федор Николић, који је присуствовао у својству краљевског повереника на Српском сабору, као и хрватско-славонски бан Куен-Хедервари. Министар просвете и богочасти Албин Чаки је подвукао да је кључно да се српска самоуправа коначно устроји, јер угарска влада више не намерава да прихвата незаконито стање то јест да поједине аутономне уредбе нису усклађене са угарским законодавством, али ни са мишљењем Архиепископског синода.⁹⁷² Нацрти саборских уредби од 1879. су у октобру 1890. предати Саборском одбору посредством повереника барона Николић и патријарха Георгија Бранковића. Саборски одбор је преузео следећ операте: „за местне источно-православне црквене

⁹⁷¹ *Застава* бр. 71 од 11. маја 1890; *Исто* бр. 104 од 10. јула 1890; Г. Васин, *Сабори раскола*, 519-522.

⁹⁷² MNL OL, K 27, бр. 18900620, Записник седнице угарске владе од 20. јуна 1890, 1. тачка дневног реда, 22./М.Т.; Исто, Записник седнице угарске владе од 27. јуна 1890, 6. тачка дневног реда, 23./М.Т.; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 232-236, 240-246.

општине у опсегу српске митрополије; о поступку при давању зајмова из српских народно-црквених фондова и заклада; о српском народно-црквеном школском савету; о јерархијском фонду; о манастирском фонду; о надзору над народно-црквеним добрима, стојећим под руковањем митрополита-патријарха и епископа; о пословнику српског народно-црквеног сабора; о руковању са манастирским добрима и дотацији манастирског свештенства.“ Такође је предвиђено да се припреми правни оквир „да се управа сада под државним руковањем стојеће Текелијине стипендијске закладе пренесе на Саборски одбор“, као и да се отклоне потешкоће за оснивање мировинске закладе за српске народне учитеље.⁹⁷³ Саборски одбор је своју конститутивну седницу одржао 13. маја 1890. године. За потпредседника је изабран Данило Станковић, док је улога перовође припала црквено-народном тајнику Исидору Ћирићу. Под председнишвом патријарха Бранковића Саборски одбор је у јуну 1891. закључио да се српска црквено-народна аутономија устроји помоћу три операта. Зацртано је да уредбе о организацији црквених општина, епархија и митрополије то јест црквено-народних органа на сва три нивоа обједини у један народно-црквени устав, док је предвиђено да се засебно уреди питање школа и црквено-народних фондова. Првобитни нацрти Устава је утаначен до децембра 1891, када је закључено да се детаљна израда повери Одбору петнаесторице.⁹⁷⁴ Седнице Одбора петнаесторице су под председнишвом Александра Стојачковића држане у Сремски Карловцима од 14. до 30. децембра 1891, од 4. до 13. априла 1892, као и од 27. септембра до 2. октобра 1892. Највише пажње је посвећено Народно-црквеном уставу, јер је за измену Саборског устројства била потребна двотрећинска већина свих чланова Сабора без чега није било смисла да се измени постојећа Школска уредба, као ни да се на задатој основи напише операт о управи црквено-народном имовином. Коначну редакцију Јединственог статута је израдио пододбор чији је рад такође предводио Александар Стојачковић. Због његове болести је посао завршен тек почетком октобра 1892. На заједничкој седници

⁹⁷³ АСАНУК, МПА, Ф. „А“, 1890, М. 440./ex 1890, Краљевски повереник барон Федор Николић-патријарху Георгију Бранковићу, 21. szám, 27. септембар/9. октобра 1890, Даљ; Исто, Георгије Бранковић-Саборском одбору, М. 440./ex 1890. [концепт], 6./18. октобар 1890, Сремски Карловци.

⁹⁷⁴ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Списи Сабора од 1885. до 1896, С.О. 2182./687. ex 1892 Саборски одбор-Српском црквено-народном сабору, С.О. 2182./687. ex 1892. Георгије Магарашевић, *Педесет година свештенства његове светости Георгија Бранковића*, 118-122.

Саборског одбора и Одбора петнаесторице је усвојен Стојачковићев нацрт Народно-црквеног устава за основу саборске расправе.⁹⁷⁵

Операт Јединственог статута је био званично насловљен „Народно-црквени Устав источне-православне српске цркве у земљама угарске круне“.⁹⁷⁶ На почетку операта се налазе опште одредбе после којих следи шест глава и укупно има 256 чланова. Темељни принцип нацрта је да се сви органи српске православне црквено-народне аутономије устроје једнообразно. Било је предвиђено да сваки степен аутономних органа, од црквених општина преко епархија и архиепископије („Карловачке архидијезе“) до целе митрополије, има своју власт и своје представништво односно заступничко тело. Требало је да у свим органима буду затупљена и духовна лица, али и особе из световног реда. У зависности од стручне потребе је одређено да се од мирјана захтева потребна правна (епархијске конзисторије, Митрополијски црквени савет) односно просветна квалификација (Епархијски школски одбор, Митрополијски школски савет). Однос световних и дуговних елемената је остао у корист световних, али је број црквених лица повећан у поређењу са раније постојећим уредбама. На нову основу је постављен избор пароха и протопрезвитера то јест појачан је утицај епархијских конзисторија на штету црквених општина. Такође је на свим нивоима задржан принцип, утемељен још 1874. у Саборском устројству да се поштује подела на чисто црквене и црквено-народне предмете. Иако су темељи организације српских православних школа и виших училишта, као и управе црквено-народне имовине положени у Јединственом статуту, било је предвиђено да се донесу правна акта са којима би се његове одредбе додатно појаснила. У погледу избора епископа је одлучено да се и то уреди засебно. Заправо се тежило да се Архијерејски синод постави као врховна духовна власт. Са друге странке избор карловачког митрополита и српског патријарха је одређен према непотврђеној

⁹⁷⁵ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Записник 1892, Записник XVте седнице срп. прав. народно-црквеног сабора држаног у Карловцима 5. (17.) новембра 1892, тачка бр. 218; Георгије Магарашевић, *Педесет година свештенства његове светости Георгија Бранковића*, 122-125.

⁹⁷⁶ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, 1892, свежањ 22, без сигнатуре, Предлози Саборског Одбора Петнајсторице из год. 1891. и 1892., I. Народно-црквени Устав источно-православне српске цркве у земљама угарске круне [рукопис].

уредби из 1885. Однос српске православне црквено-народне аутономије према круни то јест према држави је назначен без изразитог спомена делокруга угарског министра-председника, а угарској влади је додељена чисто контролна улога, без било каквих права на засебну интервенцију односно правну иницијативу.⁹⁷⁷ Чланци Јединственог статута везани за митрополијске органе су заседали у саму срж српске аутономије, јер је у њима назначено устројство и делокруг Српског црквено-народног сабора, Саборског одбора, као и осталих тела од значаја за Карловачку митрополију у целини. Главни циљ писаца Статута је био да и на наведеном месту појачају утицај црквених лица, а да међу световњацима превагу обезбеде старијим, образованијим и стручнијим особама.⁹⁷⁸ Сам Јединствени статут је у великој мери био заснован на непотврђеним уредбама Српског сабора од 1879. године, стога је уистину представљао континуитет са ранијим развојем српске аутономије, иако је у њему означен један конзервативнији приступ. У поређењу са Изборним редом најзначајнија разлика лежи у чињеници да је и код Српског црквено-народног сабора уведен сталешки принцип то јест да посланике из свештеничког реда бирају само свештеници а из световног искључиво световна лица. Према мишљењу Стојачковића српски архијереји су 1870. прихватили Изборни ред у нади да ће свештенство приликом избора да врши одлучујући утицај код народа, али је време показало да се наведена претпоставка није обистинила.⁹⁷⁹ Ипак, за разлику од конзервативно-клерикалних идеја Германа Анђелића, Јединствени статут се темељи на оквиру који су одредили Српски црквено-народни сабори у периоду од 1864. до 1890. године. Шта више, у тежњи да се у што већој мери ограничи уплив угарске владе у српске аутономне послове ни на који начин не заостаје за ранијим предлозима црквено-народних уредби. Стога главну разлику представља тежња Јединственог статута да српске црквено-народне органе јасно подели не само на управне и заступничке, већ и на црквене и црквено-народне. Једини црквени орган који

⁹⁷⁷ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, 1892, свежањ 22, без сигнатуре, Предлози Саборског Одбора Петнајсторице из год. 1891. и 1892., I. Народно-црквени Устав источно-православне српске цркве у земљама угарске круне [рукопис], 4-22, 28-29, 32-41.

⁹⁷⁸ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, 1892, свежањ 22, без сигнатуре, Предлози Саборског Одбора Петнајсторице из год. 1891. и 1892., I. Народно-црквени Устав источно-православне српске цркве у земљама угарске круне [рукопис], 42-66

⁹⁷⁹ Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, 14.

је остављен мимо његових одредби је Архијерејски синод, док је код епархијских конзисторија и Митрополијског духовног савета предвиђено да световна лица буду искључена из доношења одлука када се ради о предметима догматског, вероучевног, литургијског, обредног и црквено-дисциплинарног карактера. Код устројства управних и школских тела у Јединственом статуту бројчана превласт је остављена световним лицима, што сведочи да намера није била да се искључе световњаци из црквено-народне аутономије, већ да се снажнији утицај обезбеди вишим слојевима тадашњег српског друштва у Угарској.

Док се ишчекивао поновни сазив Црквено-народног сабора новосадски српски политички листови су водили живу полемику око тога да ли је потребно да се све аутономне уредбе сведу на један јединствен статут. Незванично гласило умерене странке на Српском црквено-народном сабору *Наше доба* је отворено заговарало такву идеју, док је најжешћа критика упућивана српским либералима око *Браника* због њиховог неодређеног става.⁹⁸⁰ Радикали су се отворено изјаснили против. Тек када су се поједини делови Јединственог статута појавили у јавности, челни људи либерала Михало Полит-Десачнић и Илија Вучетић су закључили да не могу да прихвате зацртану основу. Либерали и радикали су били мишљења да се ни пошто не сме увести сталешко начело приликом избора саборских посланика, јер су то сматрали за рушење духовног наслеђа Светозара Милетића за које су обе групе настале из Српске народне слободоумне странке водиле љуту битку чак и између себе.⁹⁸¹ Умерена странка је преко *Нашег доба* покушавала да се супростави њиховом утицају међу српским народом. Истицали су да је наведени принцип већ био прихваћен на Српском сабору 1879. у погледу епархијских скупштина, а такође су понављали и све разлоге и околности које су ишле у прилог Јединственом статуту, али у суштини нису одмакли даље од текстова Стојачковића из 1886. и 1888-1889. године. Најснажније оруђе у рукама либерала и радикала протим умерене странке је било њено просто етикетање као „владине странке“. Безуспешно је *Наше доба* протестовало против поступка да се

⁹⁸⁰ *Наше доба* бр. 82 од 17. (29.) октобра 1890.

⁹⁸¹ Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 208; Г. Васин, *Сабори раскола*, 533-537.

поделе у погледу земаљске (државне) политике пренесу и на српску аутономију, сматрајући да је циљ свих посланика Српског црквено-народног сабора да заједно раде на очувању и усавршавању црквено-народних уредби. Ипак, радикали су најжешће нападали либерале делимично због расправе око Милетићевог наслеђа, али вероватно и из тактичких разлога, јер су желели да осигурају и учврсте негативан став Полита-Десанчића и Вучетића према Јединственом статуту.⁹⁸² Од присталица Јединственог статута радикали су били посебно кивни на самог патријарха Бранковића и на Нику Максимовића, који је у априлу 1891. изабран за главног школског надзорника српских православних школа уз подршку либерала.⁹⁸³ Управо је једино неодређено држање либерала давало повода патријарху Бранковићу и умереној странци да се нада да је могуће да се обезбеди потребна подршка Црквено-народног сабора Јединственом статуту. Сагласност Архијерејског синода, Саборског одбора и Одбора петнаесторице је био обезбеђен, угарска влада је званично ишчекивала одлуку самог Српског сабора, али су радикали били одлучни да спрече усвајање Народно-црквеног устава. После Томићевог хапшења главни уредник *Заставе* је постао Стеван Јовић, који је у српском новинарству у Угарској стекао „славу“ изричито лако разумљивим текстовима препуним увреда на рачун политичких противника.⁹⁸⁴ Под утицајем јавних гласила радикала већи број српских православних црквених општина је крајем 1891. и почетком 1892. изразило своје неслагање идејом да се постојеће аутономне уредбе замене Јединственом статутом.⁹⁸⁵ Иако је перлеска црквена општина сличан допис упутила тек 30. октобра 1892, Александар Стојачковић се већ 13. марта 1892. отвореним писмом обратио својим бирачима у Перлезу у којем је осудио споменути поступак тада још неколицине црквених општина. Навео је да је Одбор петнаесторице савесно вршио свој посао и да је Јединствени статут настао на основу црквено-народних уредби Српског сабора од 1879. и упутстава које је Српски сабор дао Одбору петнаесторице 1885-1886. и 1890. године. У изради наведеног нацрта су поред њега

⁹⁸² *Застава* бр. 140 од 17. септембра 1891; *Исто* 150 од 4. октобра 1891; *Наше доба* бр. 78 од 5. (17.) октобра 1891; *Исто* бр. 79 од 9. (21.) октобра 1891; *Исто* бр. 80 од 12. (24.) октобра 1891.

⁹⁸³ Г. Васин, *Сабори раскола*, 535.

⁹⁸⁴ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 342.

⁹⁸⁵ Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 209.

учествовали и друга лица, међу којима је посебно истакао Илију Вучетића, Нику Максимовића и Стеван В. Поповића.⁹⁸⁶ Очигледно да је Стојачковићев позив остао без већег утицаја и да није могао да парира агитацији коју су радикали вршили месецима преко *Заставе*. То није пошло за руком ни патријарховом *Српском Сиону*.⁹⁸⁷ Ипак, председник угарске владе Сапари је 23. октобра 1892. предложио владару да се Српски црквено-народни сабор сазове за 5. новембар, док је за краљевског повереника поновно одредио барона Федора Николића. Пошто трогодишњи мандат посланика још није био истекао, било је јасно да умерена странка има просту већину, али и да Јединствени стаут не може да буде усвојен без подршке либерала.⁹⁸⁸

Патријарх Георгије Бранковић је 5. новембра 1892. отворио Српски црквено-народни сабор. Прва седница у 1892. години⁹⁸⁹ је протекла у читању краљевског рескрипта, поздравном говору повереника Николића и одговору патријарха Бранковића, после чега су верификовани мандати посланика изабраних на допунским изборима.⁹⁹⁰ Умерена странка која је усвојила званичан назив Умерена народна аутономна странка је имала 27 заступника, либерали 23, а радикали 13. Остали су званично били ван посланичких клубова или нису ни дошли на Сабор. Међу самосталним посланицима се нашао и заступник Слатинског среза Ђорђе Ђуро Ђурковић.⁹⁹¹ На другој седници 8. новембра после израза „хомагијалне лојалности“

⁹⁸⁶ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Списи Сабора од 1885. до 1896, без сигнатуре, Перлеска српска црквена општина-Српском црквено-народном сабору, без броја, 18. [30.] октобар 1892, Перлез; Александар Стојачковић, *Велеитованим бирачима изборног перлешког среза*, Будимпешта, 1892.

⁹⁸⁷ *Српски Сион* је у јануару 1891. основао патријарх Георгије Бранковић као „недељни лист за црквено-просветне и аутономне потребе Српске православне митрополије карловачке“. У њему је у току октобра и новембра 1892. објављено неколико чланака из пера тадашњег бачиначког пароха Јована Еремића, блиског пријатеља Нике Максимовића, у којима је брањено начело да се посланици Српског црквено-народног сабора бирају по сталезима, као и право пароха да буде на челу црквене општине. *Српски Сион* бр. 40 од 4. октобра 1892, 694-697; бр. 11. октобра 1892, 712-714; бр. 44 од 25. октобра 1892, 745-751.

⁹⁸⁸ MNL OL, K 27, бр. 18921028, Записник седнице угарске владе од 28. октобра 1892, 6. тачка дневног реда, 33./М. Т; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 259-262.

⁹⁸⁹ Пошто је Српски сабор од 1892. наставио радњу Сабора од 1890. у званичним записницима је и нумерација седница вођена у складу са тим.

⁹⁹⁰ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, без сигнатуре, Записник VIII-ме седнице српског православног народно-црквеног Сабора, држане у Ср. Карловцима 24. октобра [5. новембар] 1892; *Застава* бр. 164 од 25. октобра 1892; *Наше доба* бр. 86 од 29. октобра (9. новембра) 1892; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 209-210; Г. Васин, *Сабори раскола*, 542.

⁹⁹¹ *Наше доба* бр. 80 од 11. (23.) новембра 1892; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 56.

Сабора владару, посланицима су се обратили комесар барон Федор Николић и патријарх Георгије Бранковић. Николић је у подужој беседи истакао значај датог Сабора у погледу српске аутономије. Прво је навео да круна није могла да потврди уредбе Сабора од 1879. и 1885. године, јер је од њиховог усвајања протекло превише времена, а стога су се и околности знатно измениле. Позвао је заступнике да о „народно-црквеном уставу“ већају разборито свесни значаја датог акта. Пре него што је уобичајеним изразима пожелео светлу будућност владару и његовом дому, упозорио је Сабор да је крајње време да се српске црквене и школске установе изграде, што је у суштини значило да је потребно да се усвоји Јединствени статут. Наведено је Николић резимирао следећим речима: „Што више посматрам величину целог Вам задатка, што више видим и осећам неодложну потребу, да се сви црквени и школски одношаји дефинитивно уреде: тим топлије Вам, поштована Господо, препоручујем темељит и језгровит рад који ће држати искључно свог стварног задатка“. Патријархов говор је био прожет веома сличном идејом, иако је он у први план истакао потребу да српска аутономија буде прожета „духом православне цркве“. У погледу Јединственог статута је био знатно конкретнији од краљевског повереника. Беседио је о његовом настанку то јест о заједничком труду Саборског одбора и Одбора петнаестотице, а такође је сумарно навео и главна питања која су обухваћена у њему. Као предност Статута је истакао његов склад, чак је и уверавао посланике да се не ради о ни о каквим новим одредбама већ само о органском свезу постојећих уредби. Радикали, које је на Сабору 1892. предводио Стеван Јовић тадашњи уредни *Заставе*, нису губили време. Јовић је одмах изјавио да је комесар Николић својим говором повредио српску аутономију, јер је ограничио делокруг Сабора, надаље је протестовао против тога што је краљевски рескрипт читан и на мађарском језику, као и због чињеница да је патријарх изговорио да је угарска влада сазвала Сабор. На предлог мохачког посланика Јосифа Јагића Јовићеве примедбе нису унете у званичан записник. Затим је пажња окренута ка раду Саборског одбора у погледу црквено-народне управе.⁹⁹² Наредног дана су прво

⁹⁹² АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1890–1892, Записник IX-те седнице српског православног народно-црквеног Сабора, држане у Ср. Карловцима 27. октобра [8. новембар] 1892; *Застава* бр. 166 од 30. октобра 1892; *Наше доба* бр. 87 од 31. октобра (12. новембра)

прочитани протести црквених општина и бирачких зборова против Јединственог статута, после чега је патријарх Бранковић званично предложио да се расправа о „народно-црквеном уставу“ стави на дневни ред. Очекивано, реакција либерала и радикала није изостала. Либерали барон Јован Живковић и Илија Вучетић су инсистирали да се на дневни ред прво ставе мировинске уредбе, школски закон, па тек онда Народно-црквени устав. Затим је радикал Јовић изнео читав низ оптужби на рачун патријарха Бранковића упоредивши га са Германом Анђелићем, док су Ника Максимовић и Дане Станковић бранили предлог патријарха. На крају је донета компромисна одлука да се прво расправља о мировинским уредбама и продаји каје манастира Беочин, а тек после о Јединственом статуту.⁹⁹³ Нацрти наведени уредби су претресани на Сабору 10, 11. и 14. новембра. Радило се о *Уредби о мировинском фонду за удовице и сироту децу српског православног свештенства у опшестеу српске митрополије карловачке* и о *Мировинској уредбу за народно-црквене чиновнике и професоре*. Такође је формиран и одбора за израду мировинске уредбе за учитеље и учитељице православних српских основних школа и васпитачица. Расправа је текла брзо и уредно, јер ни радикали ни либерали нису имали суштинске примедбе на предложене операте. Зацртан циљ наведених уредби је био да се оснују два црквено-народна мировинска фонда, један за свештеничке удовице и сирочад, а други за чиновнике, професоре, учитеље и учитељице.⁹⁹⁴ Знатно живља је била расправа око беочинске каје, јер се радикал Јовић супроставио и самој идеји да се манастирска земља може продати, али је остао у мањини. Дата одлука Сабора, да земљу манастира Беочин Саборски одбор може да прода, се убрзо изродила у знамениту аферу. Предлог о продаји земље су поред умерене странке свесрдно подржали и либерали, који су

1892; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 210; Г. Васин, *Сабори раскола*, 543-544.

⁹⁹³ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1890–1892, Записник X-те седнице српског православног народно-црквеног Сабора, држане у Ср. Карловцима 28. октобра (9. новембра) 1892; *Застава* бр. 167 од 1. новембра 1892; *Наше доба* бр. 87 од 31. октобра (12. новембра) 1892.

⁹⁹⁴ *Застава* бр. 167 од 1. новембра 1892; бр. 168 од 3. новембра 1892; бр. 170 од 6. новембра 1892; *Наше доба* бр. 89 од 7. (19.) новембра 1892; *Наше доба* бр. 90 од 11. (23.) новембра 1892; *Наше доба* бр. 91 од 14. (26.) новембра 1892; Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, 456-476.

такође били заступљени у Саборском одбору.⁹⁹⁵ Поред јавног саборског рада тада су вођени и преговори у погледу Јединственог статута између умерене странке, коју су заступали Ника Максимовић, Јосиф Јагић и прота Милан Ћирић, и саборске опозиције. Међутим, споразум није постигнут, јер су либерали захтевали да се измене одредбе везане за избор пароха, протопрезвитера и чланова епархијских конзисторија, док су радикали желели да се цео Статут просто одбаци.⁹⁹⁶ Стога је још пре опште дебате о Јединственом статуту постало сасвим јасно да су шансе да се обезбеди двотрећинска већина илузорне.

Према утврђеном дневном реду општа расправа Јединственог статута је требала да започне 17. новембра. Међутим, тада је због опструкције радикалских посланика Милана Бојеског и Стевана Јовића Статут само прочитан, док се дебати приступило наредног дана.⁹⁹⁷ Расправа је трајала од 18. до 28. новембра кроз осам саборских седница на којима је у складу са значајем датог акта председавао сам патријарх Бранковић. Сабору је Статут представио известилац Одбора петнаесторице Јосиф Јагић. Он се у својој беседи осврнуо на околности које су довеле до потребе да се све српске аутономне уредбе сведу у један Црквено-народни устав. У први план је очекивано истакао чињеницу да уредбе од 1879. и 1885. године нису санкционисане. Знатно занимљивије је да је у свом говору подсетио присутне да је Светозар Милетић још 1870. предлагао да се цела црквено-народна аутономија обухвати једним законом (уредбом). Затим је образложио да је Одбор петнаесторице при свом раду морао да има пред собом три чиниоца из којих произилази црквено-народна самоуправа, а то су државно право, црквени канони и већ постојеће црквено-народне установе. У погледу земаљских (државних) закона Јагић се осврну искључиво на право круне на врховни надзор. Није пропустио да саопшти да се Одбор руководио идејом да утицај владара у мериторни рад црквено-народних органа у што већој мери ограничи. У случају

⁹⁹⁵ *Застава* бр. 170 од 6. новембра 1892; *Наше доба* бр. 91 од 14. (26.) новембра 1892; Г. Васин, *Сабори раскола*, 545-546.

⁹⁹⁶ *Застава* бр. 168 од 3. новембра 1892; *Застава* бр. 169 од 4. новембра 1892; *Наше доба* бр. 89 од 7. (19.) новембра 1892; Г. Васин, *Сабори раскола*, 545.

⁹⁹⁷ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1890–1892, Записник XIV-те седнице српског православног народно-црквеног Сабора, држане у Ср. Карловцима 5. (17.) новембра 1892; *Застава* бр. 171 од 8. новембра 1892; *Наше доба* бр. 92 од 18. (30.) новембра 1892.

црквених канона Јагић је истакао да је Статут све предмете који су уско везани за догматику, вероучење, литургијска и обредна питања, као и за духовну дисциплину подредио искључиво црквеним лицима. Потом је укратко представио основне одредбе самог Статута. Истакао је да су бројне црквено-народне установе морале да буду постављене на другачију основу од постојеће, пре свега како би се спречиле евентуалне злоупотребе. Најдуже се задржао на новом устројству црквених општина. Као оправдање за учињене измене је навео да постојеће уредбе нису успеле да обезбеде морални и материјални развој српског православног становништва. Стога је Одбор петнаесторице главну улогу у црквеним општинама наменио свештеницима и учитељима. У вези избора пароха и протопрезвитера Јагић је истакао, да је Одбор петнаесторице сматрао да је потребно да се код наведеног поступка појача утицај јерахије, јер је она најбоље упозната са стеченим образовањем и карактером појединих кандидата. На крају своје беседе Јагић се осврну на начин на који је у Статуту одређен делокруг Црквено-народног сабора, али није ни са једном речју поменуо измену саме структуре то јест начина избора посланика датог тела. Такође је у суштини прећутао и чињеницу да је уплив духовних лица појачан код свих црквено-народни органа, а не само код црквених општина и црквених судова (епархијских контисторија и Митрополијског духовног савета).⁹⁹⁸ Помало неочекивано, први говорник против Јединственог статута је био један од оснивача умерене странке на Српском црквено-народном сабору Ђорђе Ђурковић. Он је био и једини посланик који је са конзервативно-клерикалног становишта био противан усвајању Црквено-народног устава. У својој подужој беседи је отворено критиковао стање унутар српске црквено-народне аутономије. Истакао је да је захваљујући усвојеним и потврђеним уредбама у српским православним црквеним општинама уместо демократије завладала демагогија, да су најбоље, најобразованије и најимућније народне предводнике потисли доњи слојеви српског друштва са којима је лако да се манипулише. Иако није отворено изговорио, јасно је да је Ђурковић предложио да се у српску аутономију уведе имовински, а евентуално и образовни цензус. Такође је истакао да је потребно

⁹⁹⁸ *Наше доба* бр. 91 од 14. (26.) новембра 1892;

даље смањење броја скупштинара. Свој став је сликовито образложио примером да градске скупштине градова од по 40 хиљада становника у Угарској и Хрватској и Славонији имају свега око 40 чланова. У погледу осталих црквено-народних установа посебно се садржао на епархијским скупштинама и на Црквено-народном сабору. У вези епархијских скупштина је просто предложио њихово укидање, јер се због материјалних трошкова и онако ретко сазивају. Према Ђурковићу њихове надлежности је требало да преузму епархијски управни одбори. Што се Црквено-народног сабора тиче, Ђурковић је био мњења да је потребно да се измени заступљеност посланика из уже Угарске и из Хрватске и Славоније, јер је број православних Срба већи у Хрватској и Славонији, него у ужој Угарској.⁹⁹⁹ На крају своје беседе је у суштини предложио и да се део надлежности Црквено-народног сабора пренесе на Саборски одбор. Као оправдање је истакао да се Сабор и у идеалним приликама сазива тек сваке друге-треће године. Иако је Ђурковићева беседа свакако занимљива, посебно предлог везан за имовински цензус, заправо није представљала противпредлог Јединственом статуту. У погледу поређења броја скупштинара српских православних црквених општина и скупштина угарских градских муниципија мора да се примети, да је Ђурковић заборавио да спомене да на 40 изборних чланова наведених тела је долазило још исто толико вирилиста, стога број од око 40 на 40.000 није сасвим тачан. Интересантнији је податак који је изнео у погледу црквених општина које су протестовале против Јединственог статута. Њихов број је Ђурковић означио на 23 од укупно око 850, што је радикалска пропаганда у *Застави* сасвим прећутала.¹⁰⁰⁰ Затим су се на наредним седницама ређали говори за и против Јединственог статута. Најистакнутији беседници умерене странке су поред Јагића били шеф унутрашњег одсека хрватско-славонске владе Данило Станковић, некадашњи предводник нотабилитета из уже Угарске Ника Максимовић и прота Манојло Мане Грбић. Иако је учествовао у раду Сабора, Александар Стојачковић није засебно образлагао поједине

⁹⁹⁹ Према попису из 1891. у ужој Угарској је живело 495.105 Срба од који је православних било 410.309, док је у Хрватској и Славонији било 562.131 православац. *A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, I (Általános népleírás), Budapest, 1893, 293.

¹⁰⁰⁰ *Наше доба* бр. 89 од 7. (19.) новембра 1892; Георгије Магарашевић, *Педесет година свеиштенства његове светости Георгија Бранковића*, 144-151.

одредбе Статута, јер је већ био тешко болестан. Преминуо је свега неколико месеци касније 3. јула 1893. у Будимпешти.¹⁰⁰¹ Став либерала о наведеном правном акту су Сабору разјаснили Михаило Полит-Десанчић, Илија Вучетић и прота Данило Дане Прица, док су мњење радикала изнели Стеван Јовић и Милан Божески. Било је и других говорника, али су они у суштини само понављали ставове својих страначких предводника. Михаило Полит-Десанчић је своју беседу одржао 19. новембра. У њој је истакао да главни узрок због којег српска црквено-народна аутономија још увек није изграђена лежи ван ње саме, што је била јасна алузија на угарску владу. Као спорна питања од начелног значаја у вези са Јединственим статутом је истакао избор пароха и протопрезвитера, као и предлог новог устројства Српског црквено-народног сабора. Главни аргумент му је била теза да је Српска православна црква народна и да упркос свом епископалном карактеру своје тежиште има управо у народу. Полит је сматрао да народ боље од архијереја може да брани Православну цркву од државних власти. Са друге стране он је чак нацрту Одбора петнаесторице пребацивао неке неправославне, протестанске тенденције, јер је наводно нагласак у Јединственом статуту стављен на црквену општину. Своје ставове је богато образлагао примерима из српске историје, а није пропустио ни да упореди организацију Карловачке митрополије са другим помесним Православним црквама у Србији, Грчкој, Турској и Русији, из чега је извукао поуку да устројство Православне цркве више зависи од околности него од црквених канона. Ипак ни његова беседа, као ни говори других противника Црквено-народног устава, није садржавала никакве стварне и темељите противпредлоге. На крају се Полит просто придружио иницијативи Илије Вучетића да се Статут просто скине са дневног реда.¹⁰⁰² Сличне примедбе против Јединственог статута су имали и радикали, који су народни карактер Српска православне цркве истицали у још већој мери, а такође су се чак и ватреније од либерала позивали на црквене каконе, пре свега на тумачења канонисте и далматинског епископа Никодима Милаша. Наравно, они су из Милашевог дела *Православно црквено право* цитирали

¹⁰⁰¹ *Застава* бр. 183 од 29. новембра 1892; *Исто* бр 96 од 23. јуна 1893; *Наше доба* бр. 48 од 26. јуна (8. јула) 1893; *Fővárosi Közlöny* бр. 62 од 14. јула 1893.

¹⁰⁰² *Браник* бр. 133 од 12. (24.) новембра 1892.

само оне делове за које су сматрале да потврђују њихове наводе, а такође су посебну пажњу посветили *Окружној посланици православних источних патријараха против посланице папе Пија IX упућене источним хришћанима из 1848. године*, иако она никакве везе са предлогом Црквено-народног устава није имала.¹⁰⁰³ На критике либерала и радикала су из умерене странке најтемељније одговорили Дане Станковић 22. новембра и Ника Максимовић 25. наведеног месеца. Станковић је у својој беседи обухватио два кардинална питања. Говорио је о поимању канона код Православне цркве, што је вероватно учинио јер присутни епископи на Сабору се нису упуштали у полемику из дате области са радикалима. Истакао је да су многе постојеће црквено-народне уредбе заправо задојене протестанским погледима, јер не признавају у довољној мери неотуђива права јерархије у погледу обредне и духовне дисциплине. Затим се осврнуо на устројство Српског црквено-народног сабора. Навео је да су на њему пре укидање Војне крајине била заправо заступљена три сталежа, представници границе, провинцијала и свештенства. После развојачења Границе посланике граничарског реда су просто заменили заступници датих крајева из световног сталежа, што је довело до великих промена у раду Сабора. Некада су граничарски официри у складу са војном стегом подражавали предлоге православних архијереја због чега је било немогуће да дође до сукоба са јерархијом. Ствари су се промениле управо Изборним редом од 1871. године, када су световњаци стекли превласт над свештенством, док су многи световни посланици били под утицајем страначке политике подвукао је Станковић. Надаље је покушао да увери либерале и радикале да државна власт нема никакве скривене намере са Јединственим статутом, већ да јој је једини циљ да уведе ред у српску црквено-народну аутономију на шта је она и по државним законима обавезна.¹⁰⁰⁴ За разлику од Станковића који је био високи државни чиновник хрватско-славонске владе и који никада није припадао Милетићевој странци, Ника Максимовић је имао сасвим другу полазну тачку, како у свом политичком деловању тако и код своје саборске беседе 25. новембра. Он је тада веома

¹⁰⁰³ *Застава* бр. 173 од 11. новембра 1892; *Исто* 175. од 15. новембра 1892; *Исто* бр. 179 од 22. новембра 1892; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 210; Г. Васин, *Сабори раскола*, 547-549.

¹⁰⁰⁴ *Наше доба* бр. 93 од 21. новембра (3. децембра) 1892.

опширно говорио о свом раду на црквено-народном пољу од 1870. године. Такође се осврнуо и на све усвојене и од стране круне потврђене аутономне уредбе. Истакао је да су оне донете у широком хронолошком периоду и у различитим околностима, а да су многе од њих имале искључиво привремени карактер. Иако је он већи део своје беседе посветио историјском прегледу догађаја од већег значаја су два његова закључка до којих је стигао управо захваљујући свом ранијем политичком искуству. Прво је отворено признао да је угарска влада још 1868. IX законским чланом Угарског сабора српску црквено-народну аутономију свела на ниво црквено-школске самоуправе и да је због тога сваки покушај да се српска аутономија мимо датог оквира дефинише као политичка самоуправа сасвим беспредметан и унапред осуђен на пропаст. Други свој закључак је Максимовић изнео на нешто имплицитнији начин позивајући се на царске привилегије у којима је српски патријарх Арсеније III Црнојевић био признат, не само за црквеног већ и за световног поглавара Срба у Аустријској царевини. Максимовић је из наведене полазне тачке црпео уверење да се са предлогом Црквено-народног устава само враћа део надлежности духовним лицима које су им неправедно одузели управо ранији Српски црквено-народни сабори. Он је чак у својој беседи отишао и даље, те је тврдио да су управо радикали и либерали на Сабору 1885. ограничили права српског народа у погледу слободног избора митрополита-патријарха, јер су увели установу кандидације из редова епархијских епископа са чиме су озваничили „државну пресију и тероризам“ из ранијег раздобља. Заправо Максимовић је алудирао на то да је критика либерала везана за избор пароха и протопрезвитера непримерена, јер је начело (тројне) кандидације већ признато у другим областима српске црквено-народне аутономије. Ипак, споменути део његовог излагања и оптужба на рачун опозиције је у суштини нетачна, јер је избор митрополита-патријарха био ограничен на епископе још у периоду владавине Марије Терезије у Илирској деклараторији. На крају своје дуге и страствене беседе Максимовић је позвао присутне да превазиђу страначке поделе и да усвоје нацрт Јединственог статута за основу специјалне дебате.¹⁰⁰⁵ Иако је било јасно да су

¹⁰⁰⁵ *Наше доба* бр. 96 од 2. (14.) децембра 1892; *Наше доба* бр. 97 од 5. (17.) децембра 1892; *Наше доба* бр. 98 од 9. (21.) децембра 1892.

либерали и радикали остали доследни свом ранијем негативном мишљењу о Црквено-народном уставу, после завршне речи Јосифа Јагића 28. новембра се ипак приступило гласању. За усвајање нацрта Јединственог статута Одбора петнаесторице за расправу у појединостима је укупно гласало 37 чланова Српског црквено-народног сабора, а против 35. Црквено-народни устав су тада јавно подржали сви присутни архијереји Карловачке митрополије¹⁰⁰⁶ осим самог патријарха Бранковића, који као председавајући Сабора није ни могао да се изјасни. Њима су свој глас придружили и 27 посланика умерене странке. Поименично из уже Угарске од световног реда учитељ Ђорђе Бекић (Црепајски срез), посланик на Угарском сабору Милан Зака (Тителски срез), адвокат Јосиф Јагић (Мохачки срез), економ Јустин Коњовић (Сомбор), адвокат Ника Максимовић (Суботички срез), срески управник Душан Поповић (Стапарски срез), управник Текелијанума и школски надзорник Стеван В. Поповић (Арадски срез), адвокат Ђорђе Ружић (Великосентмиклошки срез), умировљени одсечни саветник Министарства унутрашњих послова Александар Стојачковић (Перлешки срез), од свештеничких заступника игуман Јосиф Јорговић (град Вршац, вршачки и уљмански срез), прота Ђорђе Влаховић (Врањевачки и мокрински срез), прота Љубомир Купусаревић (Сомбор, стапарски и суботички срез), прота Јеремија Мађаревић (Сентандрејски срез), парох Јован Новаковић (Великосентмиклоши и Арадски срез), парох Емил Степанов (Тителски и старобечејски срез) и прота Милан Ђирић (Нови Сад и старопаланачки срез); из Хрватске и Славоније од световних посланика умировљени граничарски капетан и посланик на Хрватско-славонском сабору Миле Дракулић (Оточки срез), котарски предстојник Јован Живковић (Петрињски срез)¹⁰⁰⁷, адвокат и посланик на Хрватско-славонском сабору Тодор Недељковић (Земун), Коста Радослав (Сремска Митровица), адвокат и сремски поджупан Михаило Миша Рогулић, трговац и посланик на Хрватско-славонском сабору Петар Слепчевић (I слуњски срез), шеф одсека хрватско-славонске владе Данило Станковић (Госпићи срез), трговац

¹⁰⁰⁶ Са „да“ су гласали вршачки епископ Нектарије Димитријевић, пакрачки владика Мирон Николић, темишварски епископ Никанор Поповић и горњокарловачки владика Михаило Грујић, док су епископске столице у Новом Саду (Бачка епархија) и Сентандреји (Будимска епархија) биле упражњене.

¹⁰⁰⁷ Није истоветан са некадашњим шефом унутрашњег одсека хрватско-славонске владе (бароном) Јованом Живковићем (Фрушкогорским), братом владике Теофана Живковића.

Никола Теодоровић (II глињски срез), поштар и посланик на Хрватско-славонском сабору Петар Шорак, од свештеничких заступника прота Јефимије Вукадиновић (Земун и Сремска Митровица), као и прота и посланик на Хрватско-славонском сабору Јован Штековић (I и II бјеловарски срез). Такође су за Јединствени статут гласали начелно ванстраначки посланици парох Мојисло Мајсторовић, парох Илија Перкаћански, прота Манојло Грбић, архимандрит Иларион Руварац, као и накнадно изабран Милан Пејновић и либерал Стеван Јовановић. Мимо страначке припадности занимљиво је да се узме у обзир да је за Црквено-народни устав гласало 4 епископа, 13 посланика из свештеничког реда и 20 из световног, док је против гласало 9 свештеника и 26 световних заступника.¹⁰⁰⁸ Стога је јасно да умерена странка, али ни српски архијереји нису успели да увере либерале и радикале да подрже Јединствени статут. Проста већина од два гласа је теоретски била довољна да се предлог Црквено-народног устава Одбора петнаесторице узме за основу специјалне дебате, али то није учињено, јер није било изгледа да се постигне двотрећинска подршка свих чланова Сабора. Ипак, Сабор није одмах одложен, одржано је још десет седница. После трећег читања 30. новембра су усвојене мировинске уредбе, затим се расправљало о изменама Школског закона, али је Јосиф Јагић у име Одбора петнаесторице 6. децембра предложио да се наведено питање скине са дневног реда. Свој поступак је образложио са тим да одредбе везане за школски надзор спадају у делокруг Црквено-народног устава, док богословијом управља Архијерејски синод, а потпора предвиђена за вероисповедне гимназије у Новом Саду и Карловцима треба да се разматра код прорачуна буџета. Опозиција је бурно реаговала, али је Јагићев предлог усвојен са 22 насупрот 21 гласа. Међутим, већ дан касније је прихваћено компромисно решење Илије Вучетића, па се расправљало о предвиђеним новчаним средствима за гимназије, а такође и о дотацији свештенства, епископа и митрополита-патријарха. Сабор је коначно одложен на неодређено време 12. децембра 1892. после одржаних 26 седница. После кратког обавештење краљевског повереника барона Николића, посланицима се

¹⁰⁰⁸ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1890–1892, Записник XXIV-те сједнице српског народно-црквеног Сабора држане у Карловцима дне 16. (28.) новембра 1892, број 266; Н. Румењак, *Политичка и друштвена елита Срба у Хрватској пострај 19. стољећа*, 237-239; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 57-61; Г. Васин, *Сабори раскола*, 549-550.

обратио митрополит-патријарх Георгије Бранковић. У својој беседи је објективно сумирао радњу Црквено-народног сабора 1892. Истакао је да се много очекивало, а да је на крају урађено веома мало.¹⁰⁰⁹

Иако је Српски црквено-народни сабор „одгођен на неодређено време“ тек 12. децембра, барон Федор Николић је свој предлог у споменутом смислу учинио још 28. новембра. Истог дана је министарски савет под председништвом Шандора Векерлеа одлучио да прихвати Николићеву сугестију. Згодан изговор је пружао састанак Хрватско-славонског сабора 10. децембра, јер су поједини посланици Српског сабора, махом управо из умерене странке, били и земаљски заступници на загребачком сабору. Иако је владар Фрањо Јосиф решење о одлагању Српског сабора потписао 4. децембра, одлука је спроведена тек осам дана касније.¹⁰¹⁰ Вероватно да се иза таквог поступка крила жеља патријарха Бранковића и самог повереника барона Николића да барем донекле прекрију пораз, који је умерена странка и њен нацрт Јединственог статута претрпела. Ипак, ни српски архијереји ни предводници умерењака нису помишљали на то да заувек одустану од Црквено-народног устава. Као предводник наведене струје унутар српске аутономије се све више афирмисао Ника Максимовић, иако је он у јавност још од 1884. ретко наступао. Међутим околности нису ишли на руку скоријем сазиву Српског црквено-народно сабора, јер је било извесно да у огромној мери јача утицај Српске народне радикалне странке у народу. Већ крајем 1892. је угарској јавности било јасно да Векерлеова влада намерава да усвоји и спроведе низ закона са главним циљем да Католичку цркву у потпуности одвоји од државе.¹⁰¹¹ Српски православни епископат, иако је био у другачијем односу према угарској држави од католичког клера, није могао да прихвати владину намеру да уведе државно вођење

¹⁰⁰⁹ АСАНУК, МПА, Ф. Сабори, Свеска Српски црквено-народни сабор 1890–1892, Записник XXIX-те седнице српског народно-црквеног Сабора држане у Карловцима 24. новембра (6. децембра) 1892, број 304; Исто, Записник XXXIV-те седнице српског православног народно-црквеног сабора, држане у Ср. Карловцима 30. нов.[ембра] 12. дец.[ембра] 1892, број 365. Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 210.

¹⁰¹⁰ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, Budapest, 1956, 48-49; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 263.

¹⁰¹¹ Видети: Питање вероисповедних закона и српске црквено-народне аутономије пред Угарским сабором (1892–1896).

матичних књига и обавезни грађански брак.¹⁰¹² Упркос ранијем сукобу са српском православно јерархијом, радикали су се јавности обраћали као најватренији поборници и чувари православља против насртаја Векерлеове владе. Њима су се придружили и српски либерали, али је њихов страначки орган *Браник* био више окренут ка образованијим слојевима српског друштва и није садржавао демагошке, провокативне текстове.¹⁰¹³ У најтежем положају су се нашли чланови умерене странке, јер су многи од њих били државни чиновници односно посланици владине странке на Угарском сабору. Званично страначко гласило у оквирима српске аутономије нису имали, док је *Наше доба* у вези владиних вероисповедних закона заступало став српске православне јерархије.¹⁰¹⁴ Вероватно да ни они сами нису били сагласни са намером Векерлеа и његових министара, али је страначка дисциплина владине Слободоумне странке захтевала да у Представничком дому Угарског сабора подрже наведене законе. Исто се очекивало и од њихових колега, којима је Католичка црква у изглед ставила духовне казне. Упркос чињеници да их је *Застава* називала „издајницима народа и православне вере“, сама Српска православна црква у већини случајева није предузела никакве рестриктивне мере. Сам барон Федор Николић је био од 1888. председник пештанске црквене општине и на том положају је остао и после усвајања вероисповедних закона, иако је гласао за њих.¹⁰¹⁵ Управо због тога је радикалска штампа огорчено насртала на патријарха Бранковића и истовремено народ уверавала да је једини истински чувар православља. Страсти се нису стишавале све до 1896, када су вероисповедни закони упркос опозицији католичког и православног епископата ступили на снагу.

После Анђелићеве смрти изборни Српски црквено-народни сабор је сазван за април 1890. Саборску већину су чиниле присталице умерене странке, којима су приступили и нотабилитети из уже Угарске. Пошто је за патријарха изабран Георгије Бранковић, стекли су се услови да се на Српском црквено-народном сабору размотри

¹⁰¹² *Наше доба* бр. 49 од 26. јуна (8. јула) 1893.

¹⁰¹³ Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 270-271; В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 338-339, 474-485; Г. Васин *Сабори раскола*, 573-574.

¹⁰¹⁴ *Наше доба* бр. 2 од 6. (18.) јануара 1893; *Исто* бр 18 од 3. (15.) марта 1893; *Исто* бр. 49 од 26. јуна (8. јула) 1893; *Исто* бр. 100 од 21. децембра 1893. (3. јануара 1894.).

¹⁰¹⁵ Видети поглавље *Питање вероисповедних закона и српске црквено-народне аутономије пред Угарским сабором (1892–1896)*.

могућнос да се све аутономне уредбе замене једним органски статутом. Израда Народно-црквеног устава је била поверена Саборског одбору и Одбору петнаесторице. За основу су узете саборски операти из 1879, као и примедбе епископата на већ потврђене уредбе. Значајна улога је припала председнику Одбора петнаесторице Александру Стојачковићу. Идеју да се приликом избора за Српски црквено-народни сабор уведе сталешки принцип, као и да председништво у црквеним општинама припадне месним паросима Стојачковић је још од 1886. јавно заступао. Ипак, на Црквено-народном сабору 1892. због болести није говорио. Народно-црквени устав од световних лица су најенергичније бранили Јосиф Јагић, Ника Максимовић и Дане Станковић. Ипак, нису успели да придобију подршку либерала, који су сматрали да уредбе од 1879. представљају крајњи уступак српској јерархији, као и да не постоји гаранција да је угарска влада вољна круни да предложи потврду Јединственог статута. Радикали су се противили и самој идеји да се постојеће уредбе замене, јер су сматрали да се ради о Милетићевом наслеђу. Приликом гласања је 28. новембра 1892. нацрт Народно-црквеног устава усвојен за основу специјалне дебате. Пошто је било јасно да није могуће да се обезбеди потребна двотрећинска подршка свих чланова Сабора, седнице су одложене на неодређено време. Иако патријарх Бранковић и конзервативна већина није помишљала да трајно одустане од Јединственог статута, околности им нису ишле на руку. Расправа која се развила поводом вероисповедних закона Векерлеове владе је додатно појачали утицај Српске народне радикалне странке код српског становништва.

Последња шанса за Јединствени статут

Питање даљег развоја српске црквено-народне аутономије је почетком 1896. актуализовао сам министар-председник барон Деже Банфи. Његова иницијатива у погледу Српске православне митрополије није јединствена, јер је још Векерле имао на уму да уреди однос државе према црквама и осталим верским заједницама.

Евангеличка верска заједница аугзбуршке вероисповести и реформатска заједница хелветске конфесије су у току 1892. и 1893. на својим саборима прихватиле органске статуте у којима је јасно уређен однос њихових духовних и вероисповедних власти према државним органима. Због карактера протестантских верских заједница оне су имале сасвим другачије погледе на споменуте реформе него Католичка и Православна црква, стога је Векерлеова влада успешно и прзо успела да оконча преговоре са њима.¹⁰¹⁶ Са друге стране католички епископат је још за време министра Јожефа Етвеша одбацио идеју о црквеној аутономији. Под измењеним околностима 1893. су уз пристанак католичког клера у Угарској одржани избори за црквено-школски сабор католика и започета је изградња аутономних органа, која је довршена тек после 1896. године. Ипак, католички архијереји су успевали да онемогуће уплив световењака у чисто црквене послове, али и да минимализују њихов утицај при вероисповедним телима.¹⁰¹⁷ У погледу Православне цркве треба да се констатује да је Румунска (сибињска) митрополија још од 1869. имала свој Ограничени статут, који је незнатно измењен тек 1906. године,¹⁰¹⁸ док су унутар српске црквено-народне аутономије биле на снази одредбе настале у широком временског оквиру и под различитим околностима. Крајем јануара 1896. је Банфи затражио од патријарха Бранковића да му се достави нацрт Јединственог статута Одбора петнаесторице у целини.¹⁰¹⁹ Надлежни угарски министри су тек тада по први пут пред собом имала све чланке Црквено-народног устава, јер су за потребе министра просвете и богочасти Чакија 1892. преведене само опште одредбе. Банфи и нови министар просвете и богочасти Ђула Влашић су били мишљења да је код скупштина црквених општина и код епархијских скупштина нужно да се уведу вирилисти на основу јасно одређеног имовинског цензуса то јест да половину чланова наведених заступничких тела чине лица која у

¹⁰¹⁶ Boleratzky Lóránd, *Az egyházpolitikai törvények evangélikus szemszögből nézve*, Iustum Aequum Salutare. Jogtudományi folyóirat, бр. 2 (2008), 17-21.

¹⁰¹⁷ Salacz Gábor, *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*, 22-33, 115-132; Tanczik Balázs, *Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, 78-116.

¹⁰¹⁸ Veritas [Gagyí Jenő], *A magyarországi románok egyházi*, 134-186.

¹⁰¹⁹ АСАНУК, МПА, Ф. „А“, М. 28, Министар-председник Банфи-Патријарху Георгију Бранковићу, 2162. М. Е., 31. јануар 1896, Будимпешта; Патријарх Георгије Бранковић-Банфију [концепт], М. 28, 22. јануар/3. фебруар 1896, Карловци.

датој општини или епархији плаћају највише пореза држави. Једино су у погледу световних посланика Српског црквено-народног сабора закључили да је потребно да половину чине вирилисти, али не према износу државног пореза, већ по свом положају унутар српске аутономије, а такође је предвиђено и место за чиновнике државних органа. Банфи је изразито тврдио да вирилисти поред епископа треба да буду представници српских вероисповедних училишта, православни Срби из државних, жупанијских и градских власти, као и заступници епархијских конзисторија. Своје идеје је црпео из устројства римокатоличког црквено-школског конгреса у Ердељу.¹⁰²⁰ Затим је Банфи сазвао конференцију „српских предводника и угледних лица“ за 26. март 1896. у Будимпешту, начелно у намери да саслуша њихово мишљење о Јединственом статуту. Позвани су сви српски посланици на Угарском сабору из уже Угарске (барон Федор Николић, барон Милош Бајић, Иван Ивановић, Стеван Јовановић, Петар Лупа, Васа Поповић, Јован Стајевић и Павле Дракулић), српски делегати из Хрватске и Славоније на Угарском сабору (Ђорђе Ђурковић, Владимир Николић, Стеван В. Поповић, Милан Баришић, Ђорђе Дедовић, Ћира Милекић, Милош Зец, Јован Штековић и Светозар Кушевић), као и друге одабране личности (Евген Думча, Ника Максимовић, Данило Станковић, барон Јован Живковић, Илија Вучетић, Ђорђе Вукичевић, митрополит-патријарх Георгије Бранковић).¹⁰²¹ Два дана пре него што се приступило саветовању код министра-председника Банфија, по предлогу барона Николића је у здању Текелијанума одржана предконференција на којој су учествовала лица искључиво из редова владине странке на Угарском сабор без обзира на предео, али су били присутни и Ника Максимовић и Ђорђе Вукичевић, као и шеф унутрашњег одсека хрватско-славонске владе Данило Станковић. Сам митрополит-патријарх Бранковић није узео учешћа у раду наведеног скупа. На предконференцији је закључено да се од Банфија захтева да се српска црквено-народна аутономија коначно уреди у што скорије време. Наравно, под наведеним се крила

¹⁰²⁰ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, 35-39, 456-460.

¹⁰²¹ *Наше доба* бр. 17 од 28. фебруара (11. марта) 1896; *Исто* бр. 19 од 6. (18.) марта 1896; *Браник* бр. 28 од 5. (17.) марта 1896; *Исто* бр. 31 од 12. (24.) марта 1896.

тежња ка усвајању Јединственог статута.¹⁰²² Наредног дана је одржана конференција код министра председника Банфија. Поред њега су као представници владе учествовали хрватско-славонски бан Куен-Хедервари, министар просвете и богочасти Влашић, министарски саветник председништва угарске владе Шандор Дардаји у својству референта за српску црквено-народну аутономију и њему подређени одсечни секретар Павле Јовановић. Поред већ споменутих лица у пратњи патријарха Бранковића је био црквено-народни секретар Лазар Секулић, док је уместо Кушевића био присутан барон Ђорђе Стојановић, а барон Живковић се није појавио. Саветовање је трајало три сата и на њему су се у суштини развила три веома различита становишта у погледу даљег развоја српске аутономије. У прилог усвајању Јединственог статута су говорили Ђорђе Вукичевић и Ника Максимовић. Разлика између њихових беседа је била у томе да је Вукичевић отворено саветовао барону Банфију да се Јединствени статут од странке круне просто октроише, јер не постоје могућности за успешан рад на Црквено-народном сабору. Са друге стране Максимовић је заступао став о континуираном развоју српске аутономије, што је барем начелно искључивало владине октројке у будућности. Верно погледима српских либерала су већ више пута понављане аргументе против Црквено-народног устава изнели Евген Думча и Илија Вучетић, док је своје конзервативно виђење поновно изложио Ђорђе Ђурковић. Присутнима се обратио и Павле Дракулић. У свом бревијарном и неодређеном говору је просто закључио да и постојеће Саборско устројство гарантује круни право врховног надзора, које се односи и на случајеве ако црквене власти прекораче своја овлашћења при српској вероисповедној самоуправи, што је значило да се тада Дракулић имплицитно сврстао међу противнике Јединственог статута. Сам барон Банфи није јавно изнео своје мишљење у вези Црквено-народног устава, али је опоменуо Максимовића да Срби не могу да рачунају на то да им се потврди статут сличан румунском, јер су „другачије околности“. На крају конференције Банфи је просто закључио да су мишљења супростављених страна на аутономном пољу претерано различита, стога није вероватно да Јединствени статут може да буде усвојен, али је

¹⁰²² *Наше доба* бр. 22 од 16. (28.) марта 1896; *Браник* бр. 32 од 14. (26.) марта 1896.

истакао да је вољан да круни предложи сазивање Српског црквено-народног сабора. Патријарх није јавно говорио, али је познато да је дан пре конференције посетио Банфија.¹⁰²³ Шта је био циљ самог министра-председника Банфија са датом конференцијом је тешко да се докучи. Измене у српској црквено-народној аутономији за које су се он и Влашић међусобно договорили су превазилазиле домете и могућности Јединственог статута. Од Срба је јавно њима сличан став исповедао само Ђурковић, који је вероватно био и у дослуху са њима. Ипак, у току 1896. и почетком 1897. Ника Максимовић се у више наврата договарао око Јединственог статута са министарским саветником Дардаијем.¹⁰²⁴ Дардаијеве примедбе су биле више формалног него суштинског карактера. Захтевао је да се јасније одреди коришћена правна терминологија¹⁰²⁵, као и да се питање права круне у погледу врховног надзора уместо опших одредби наведе код конкретних чланова на које се односи. У погледу заклетве митрополита-патријарха Дардаји је тражио да се патријарх присегне на верност „Њ. Величанству и уставним законима“. Такође је инсистирао и да се код спољних симбола српске црквено-народне аутономије додао и српска застава, тробојка са грбом Карловачке митрополије.¹⁰²⁶ Саборски одбор, у којем су већину још увек

¹⁰²³ *Застава* бр. 40 од 17. марта 1896; *Наше доба* бр. 23 од 20. марта (1. априла) 1896; *Браник* бр. 34 од 19. (31.) марта 1896; Јован Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 5-6, 33-35; Димитрије Кириловић, *Три писма о Банфијевој конференцији из 1896*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. XII (1939), свеска 2, 238-240.

¹⁰²⁴ Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 6-26, 35-42.

¹⁰²⁵ У тадашњој угарској (мађарској) правној терминологији је постојала разлика између „државних закона“ и „земаљских закона“. Државни закони су важили за све земље круне Св. Стефана, а земаљски закони само за ужу Угарску односно за Хрватску и Славонију. Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 26.

¹⁰²⁶ Дардаијева примедба у погледу српске црквено-народне заставе је унета у „Народно-црквени устав“ као друга алинеја 15. чланка. Заправо, наведена застава је коришћена и раније, а самим тим и упркос чињеници да Јединствени статут није усвојен, остала је и даље у употреби. Због сличности грба Карловачке митрополије са грбом Кнежевине Србије, српска црквено-народна застава је неретко изазивала гнев присталица Анте Старчевића, који су у њој видели симбол српских претензија на делове Хрватске и Славоније. О споменутој застави се расправљало и на Хрватско-славонском сабору у децембру 1894. , о чему је истакнутог државника Стојана Новаковића известио Ђорђе Ђуро Ђурковић. Такође, приликом посете цара и краља Фрање Јосифа Загребу у октобру 1895. , полиција је под притиском разјаране светине скинула српску заставу са православне саборне цркве Преображења Господњег, али је према наређењу бана Куена-Хедерварија поново истакнута на црквеном торњу. Чак шта више, бан Куен-Хедервари је намеравао да употребу српске тробојке у Хрватској и Славонији законом гарантује. АС, Лични фонд Стојан Новаковић, бр. 1409, Ђорђе Ђурковић-Стојану Новаковићу, 26. јануара (7. фебруара) 1895, Беч; Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 42; Н. Румењак, *Политичка и друштвена елита Срба у Хрватској поткрај 19. стољећа*, 62; Г. Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*, 150-156.

чиниле присталице умерене странке, је на ванредној седници 8. јануара 1897. на предлог самог Максимовића прихватио захтеване измене „Народно-црквеног устава“.¹⁰²⁷ Оне су у Јединствен статут унете приликом рада наведеног тела од 7. до 9. маја 1897.¹⁰²⁸ Затим је према договору патријарха Бранковића и министра-председника Банфија владару предложено да се Српски црквено-народни сабор сазове, што је и учињено решењем Фрање Јосифа од 20. маја. Одређено је да се Српски сабор састане 11. јула, а за краљевског повереника је поновно наименован Федор Николић.¹⁰²⁹

Догађаје везане за српску црквено-народну аутономију у периоду од Банфијеве конференције у марту 1896. до почетка рада Сабора у јулу 1897. су новосадски српски листови помно пратили. Незванично гласило умерене странке *Наше доба* је већином само констатовало дешавања, али су најчешће изостајали полемички чланци, што је било повезано са све мањим бројем сарадника, али и претплатника листа.¹⁰³⁰ Ипак, уводни текстови чији је аутор махом био сам Стеван Павловић су и даље били подређени интересима умерене странке и назорима патријарха Бранковића, који су се повремено испреплетали и са намерама Банфијеве владе.¹⁰³¹ Ипак, Банфи је почетком 1897. одлучио да покрене један нови лист на српском језику, а погодну личност за дужност уредника је пронашао у Тодору Тоши Бекићу, уреднику *Заставе* у њеном нотабилитетском периоду.¹⁰³² Први број *Народности* се појавио 13. априла 1897. у Панчеву и на њему је било назначено да је у питању „орган српске автономне странке“.¹⁰³³ Упркос томе, упитно је да ли је ико од српких „владиноваца“ на Угарском сабору или посланика умерене странке на Српском црквено-народном сабору, осим Нике Максимовића, био дописник листа. Намера самог Банфија је била да покуша да

¹⁰²⁷ Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 26-29, 42-43.

¹⁰²⁸ *Предлог Српског православног народно-црквеног саборског одбора за Народно-црквени устав источно-православне српске цркве у опсегу српске митрополије у земљама угарске круне*, Сремски Карловци, 1897, 60.

¹⁰²⁹ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, 421-422.

¹⁰³⁰ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 471.

¹⁰³¹ *Наше доба* бр. 30 од 17. (29.) априла 1896; *Наше доба* бр. 31 од 20. априла (2. маја) 1896; *Наше доба* бр. 107 од 14. (26.) децембра 1896.

¹⁰³² В. Крестић (прир.), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, II, 236-237, 240.

¹⁰³³ *Народност* бр. 1 од 1. (13. априла) 1897.

припомогне изборној победи умеренијих елемената на пољу српске аутономији то јест и да Бекићевим новинарским пером покуша да сузбије снажну агитацију радикала.¹⁰³⁴ Радикали су се и у наведеном периоду крајње непријатељски држали према патријарху Бранковићу и према свим конзервативнијим елементима унутар српске аутономије. Њиховој демагогији су чак понеке мере Банфијеве асимилационе политике ишле на руку, јер су је повезивали и са његовим односом према Српској (карловачкој) православној митрополији, док су за самог патријарха Бранковића тврдили да му је саучесник. Конференцију код Банфија сматрали су за удар на српску црквено-народну самоуправу. Треба да се има на уму да су у октобру и новембру 1896. одржани избори за Угарски сабор и да је цела 1896. година у угарској (мађарској) јавности протекла као хиљадугодишњица настанка Угарске. Слично као и 1891–1892. став либерала је дуго био неодређен. *Браник* је веома опрезно писао о Банфијевој конференцији, чак је и охрабривао српске посланике на Угарском сабору да учествују у њеном раду, јер им је то дужност. Такође су се Банфијевом позиву одазвали и Илија Вучетић, као и Евген Думча. Ипак, одмах после саветовања *Браник* је закључио да није постигнут никакав конкретан резултат.¹⁰³⁵ Међутим, мњење либерала је постало јасно чим је крајем маја 1897. обнародована вест о сазиву Српског црквено-народног сабора. *Браник* и *Застава* су одмах објавили списак заједничких кандидата за посланике, како из световног тако и из свештеничког реда за сва изборна места, осим за она у Пакрачкој и Горњокарловачкој епархији. То су накнадно учинили.¹⁰³⁶ Вероватно је да су се радикали и либерали потајно договорили већ у марту 1897. о заједничком наступу, јер су Илија Вучетић и Михаило Полит-Десанчић прво прихватили, а затим одбацили позив Нике Максимовића да се у Карловцима посаветују о начину како би се супростављена мишљења у погледу Јединствено статута превазишла.¹⁰³⁷ Умерена странка на начин који је основана 1885. више у суштини није ни постојала. Пошто је

¹⁰³⁴ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 490–492; Г. Васин, *Сабори раскола*, 629.

¹⁰³⁵ *Браник* бр. 38 од 30. марта (11. априла) 1896; *Исто* бр. 49 од 25. априла (7. маја) 1896; *Исто* бр. 118 од 6. (18.) октобра 1896; *Исто* бр. 33 од 20. марта (1. априла) 1897.

¹⁰³⁶ Г. Васин, *Сабори раскола*, 619.

¹⁰³⁷ *Народност* бр. 12 од 30. априла (12. маја 1897); Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 30–31, 43–44; Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, 539–540.

Банфијевом подршком основан лист *Народност, Наше доба* од пролећа 1897. није заступало гледиште српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору у погледу српске аутономије.¹⁰³⁸ Изборној победи конзервативних елемената је покушао да допринесе и сам митрополит-патријарх Бранковић преко свог *Српског Сиона*.¹⁰³⁹ Пораз конзервативаца (Српске аутономне странке) је био потпун, до мандата их је дошло свега осморо. Изабрани су из уже Угарске Ника Максимовић (Суботички срез), главни жупанијски лекар Сима Павловић (Стапарски срез), прота Љубомир Купусаревић (Сомбор, Суботица и стапарски срез) и архимандрит Лукијан Богдановић (Сентандреја), а из Хрватске и Славоније учитељ Милан Пејиновић (Оточки срез), умировљени школски надзорник Стеван В. Поповић (Плашчански срез), прота Илија Машић (II плашчански, оточки и коренички срез), као и адвокат Петар Станковић (Карловци). У Сомбору је мандат освојио Павле Дракулић, који на Црквено-народном сабору није припадао ни једној странци. Од виђенијих конзервативаца су приликом гласања пропали или одступили барон Иван Бајић од Варадије, срески управник Исидор Николић Србобрадски, посланик на Угарском сабору Риста Телечки, градоначелник Живко Богдан, посланик на Угарском сабору Јосиф Јагић, посланик на Угарском сабору Стеван Јовановић, шеф унутрашњег одсека хрватско-славонске владе Данило Станковић, велики жупан Буда Будисављевић, поджупан Миша Рогулић, адвокат Тоша Недељкови, прота Јован Јеремић, архимандрит Иларион Руварац, док је Паја Еремић изјавом у *Бранику* приступио „уједињеној народној опозицији“.¹⁰⁴⁰ Стога је још пре него што је Српски црквено-

¹⁰³⁸ Уочи Српског црквено-народног сабора 1897. *Наше доба* је претежно објављивало чланке Ђорђа Вукичевића у којима је са конзервативног гледишта критиковано уверење да се на Сабору може било шта постићи у прилог усвајању Јединственог статута због опозиције либерала и радикала. Вукичевић је такође исправно предвидео победу „уједињене народне опозиције“ на предстојећим изборима. *Наше доба* бр. 27 од 2. (14.) априла 1897; *Исто* бр. 29 од 9. (21.) априла 1897; *Исто* бр. 30 од 12. (24.) априла 1897; *Исто* бр. 39 од 17. (29.) маја 1897; *Исто* бр. 45 од 11. (23.) јуна 1897.

¹⁰³⁹ У току 1897. уредник *Српског Сиона* је био протојереј Јован Јеремић близак пријатељ Нике Максимовића. Уочи избора за Српски црквено-народни сабор у њему је објављена листа кандидата „српске православне народно-црквене аутономне странке“, а такође је са великом пажњом праћена предизборна делатност Нике Максимовића у Суботици. *Српски Сион* бр. 23 од 7. јуна 1897, 361-365; *Исто* бр. 25 од 22. јуна 1897, 400-402.

¹⁰⁴⁰ *Браник* бр. 64 од 5. (17.) јуна 1897; *Исто* бр. 69 од 17. (29.) јуна 1897; *Наше доба* бр. 46 од 14. (26.) јуна 1897; *Исто* бр. 47 од 18. (30.) јуна 1897; *Српски Сион*, бр. 25 од 22. јуна 1897, 403-405; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 211-214.

народни сабор уопште одпочео свој рад било јасно да не постоје никакви изгледи да се Јединствени статут усвоји. Лошим изборним резултатима умеренијих, конзервативних елемената је највише допринео сам министар-председник Банфи. Његова асимилациона политика, као и целокупна атмосфера око свечане прославе хиљадугодишњице Угарске је припомогла да положај градских, жупанијских и државних чиновника Срба постане још тежи то јест да се у српској средини на њих гледа са још већим подозрењем. Такође је оснивање листа *Народност* више штетило Српској аутономној странци него што јој је било од помоћи. Бекићевим чланцима је недостајала умереност која је била карактеристична за Павловићево *Наше доба*, а Бекић није могао да се похвали ни са довољним бројем сарадника.¹⁰⁴¹ Сукоб између Банфија и митрополита-патријарха Бранковића је исто ишао на руку радикалима и либералима, а и патријарх је био неуспешан у покушајима да за своје назоре везане за Јединствени статут придобије ниже мирско свештенство.¹⁰⁴² Све наведене околности су допринеле одсудној победи „уједињених народних странака либерала и радикала“ приликом избора. Наде које је Максимовић имао у споразум са либералима су се у потпуности показале јаловим. Могуће да би њихови предводници, Вучетић и Полит-Десанич, другачије поступили да није било снажне радикалске пропаганде. Делује да су они просто страховали од губитка својих присталица у случају да се докаже да на било који начин стоје у спречи са Банфијевом владом било преко Максимовића или патријарха Бранковића. Евентуална самостална победа радикала није могла да одговара ни Полит-Десанчићу у личном погледу, јер је заузимао један од најбоље плаћених чиновничких положаја српске аутономије, био је фишкар црквено-народних добара.

Српски црквено-народни сабор је отворен 11. јула 1897. године. Међутим на првој седници је изабран само привремени верификациони одбор у који су ушли 14 либерала и радикала, као и Стеван В. Поповић. После чега је даљи рад одложен за

¹⁰⁴¹ В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 471-472, 492-493.

¹⁰⁴² У *Српском Сиону* је објављен и сам текст Јединственог статута, као и чланак „Наши опозицијони свештеници“ у којем се покушало да са мешавином савета и претњи придобије мирско свештенство. Исход је био катастрофалан од 25 свештеничких посланика свега су тројица били из конзервативне странке. *Српски Сион* бр. 23 од 7. јуна 1897, 365-368.

четири дана.¹⁰⁴³ Разлог томе је лежао у чињеници да је био сазван и Архијерејски синод, пре свега ради избора будимског епископа.¹⁰⁴⁴ Краљевски комесар барон Николић није имао илузије у погледу евентуалног успеха да се Јединствени статут усвоји. Већ је 12. јула известио министра-председника Банфија „да је њихов (радикала и либерала-примедба К. Ј.) циљ очигледан, господи не треба један нови Јединствени статут, њима треба власт, а кад је приграбе израду новог устројства можемо да очекујемо на грчке календе“.¹⁰⁴⁵ Ипак, рад Сабора је настављен 15. јула када се посланицима са подужом беседом обратио и сам митрополит-патријарх Бранковић. Суштина његовог говора је била веома слична оном од 1892. године, али је такође и подвукао чињеницу да му је „пречи мир у цркви, него насилни повратак баш од јерархије одузетих права“.¹⁰⁴⁶ Пошто је привремени верификациони одбор свршио свој посао, истог дана се приступило расправи спорних избора. Слично Црквено-народним саборима у периоду најснажнијег Милетићевог утицаја поново су само мандати конзервативаца били спорни. Максимовићев избор су радикали и либерали незванично прогласили за „цигански“, ипак су га оверовили. Тако се поступило и у осталим случајевима.¹⁰⁴⁷ Затим је за потпредседника Сабора изабран барон Јован Живковић са 61 гласом без противкандидата. Потом су 15. и 16. јула формиран различити одбори

¹⁰⁴³ *Српски Сион* бр. 27 од 1. јула 1897, 431-434; *Народност* бр. 38. од 2. (14.) јула 1897; *Наше доба* бр. 51 од 2. (14.) јула 1897.

¹⁰⁴⁴ Архијерејски синод је започео свој рад 14. јула, али је избор будимског епископа извршен тек 10. августа. Тада је подршку тројице епископа задобио архимандрит Митрофан Шевић, док су двојица епископа и сам митрополит-патријарх гласали за архимандрита Лукијана Богдановића. Иако је патријарх Бранковић сматрао да његов вотум одлучује, министар-председник Банфи и министар Влашић су били другог мњења. Избор будимског епископа је поновљен крајем 1897. , када је једногласно изабран Богдановић, док је Шевић 1899. постављен за бачког епископа. *Српски Сион* бр. 28 од 6. јула 1897, 446-448; *Исто* бр. 48 од 23. новембра 1897, 807-808; *Исто*, бр. 49 од 30. новембра 1897, 825; *Исто* бр. 15 од 12. априла 1898, 225; *Исто*, бр. 28 од 12. јула 1899, 437; Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, 422-423.

¹⁰⁴⁵ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, 550-551.

¹⁰⁴⁶ *Српски Сион* бр. 28 од 6. јула 1897, 441-446; *Народност* бр. 40 од 6. (18.) јула 1897; Г. Васин, *Сабори раскола*, 621.

¹⁰⁴⁷ У протесту против Максимовићевог избора је било наведено да је за њега гласало „50 Цигана, који нису бирачи“. Радикали су желели да се Максимовићев избор не верификује, већ да се случај истражи, док су либерали били против истраге, јер су сматрали да је расположење већине бирача било у Максимовићеву корист. *Браник* бр. 76 од 3. (15.) јула 1897; *Наше доба* бр. 52 од 5. (17.) јула 1897.

црквено-народног сабора, међу којима је адресни имао највећи значај.¹⁰⁴⁸ Слога либерала и радикала није дуго трајала, јер је управо код саборске адресе дошло до размимоилажења међу њима. Нацрт адресе већине је 17. јула заступао Михаило Полит-Десанчић, а мањине Миша Михајловић. Разлик између дата два предлога је у суштини лежала у чињеници да су у нацрту радикала жалбе Црквено-народног сабора поводом политике Банфијеве владе према Српској православној цркви биле изнете јасно и непосредно, док су оне код либерала биле скривене између редова у којима су стајали изрази „хомагијалне лојалности“ према владару.¹⁰⁴⁹ Пошто је предлог већине усвојен са 47 гласова насупрот 17, саборска адреса је још у истој седници била предата поверенику Николићу. У том моменту је у складу са својим инструкцијама које је добио од министра-председника Банфија, Николић одржао један кратак говор. У њему је, упркос благим и помирљивим изразима, јасно назначио да Сабор не може да се упушта у остале послове док не одлучи о судбини Јединственог статута.¹⁰⁵⁰ Саборска већина је своје мишљење о Николићевим речима јавно саопштила 21. јула када је на предлог Одбора за дневни ред закључено да се прво решавају административна питања, док Јединствени статут као законодавни проблем треба прво да размотри један засебан саборски одбор заједно са свим повредама српске аутономије.¹⁰⁵¹ Безуспешно су конзервативци Ника Максимовићи и Стеван В. Поповић 23. и 24. јула покушавали да објасне либералима и радикалима да краљевски повереник заступа вољу владара и да својим поступком угрожавају и даљи опстанак српске црквено-народне аутономије. Максимовић је чак отворено рекао „или устав или нећемо имати аутономије“.¹⁰⁵² Упркос томе 26. јула је усвојена одлука да Сабор остаје при установљеном дневном реду то јест да се о „Народно-црквеном уставу“ ни не расправља. Либерале и радикале

¹⁰⁴⁸ *Српски Сион* бр. 28 од 6. јула 1897, 448-454; *Браник* бр. 78 од 5. (17.) јула 1897; *Наше доба* бр. 53 од 9. (21.) јула 1897; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 214.

¹⁰⁴⁹ *Српски Сион* бр. 29 од 13. јула 1897, 461-466; *Народност* бр. 41 од 9. (21.) јула 1897; *Браник* бр. 78 од 5. (17.) јула 1897; *Наше доба* бр. 53 од 9. (21.) јула 1897; Г. Васин, *Сабори раскола*, 622.

¹⁰⁵⁰ *Српски Сион* бр. 29 од 13. јула 1897, 466-467; *Браник* бр. 78 од 5. (17.) јула 1897; *Наше доба* бр. 53 од 9. (21.) јула 1897; Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 46-47; Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II, 421-422.

¹⁰⁵¹ *Српски Сион* бр. 29 од 13. јула 1897, 467-474; *Браник* бр. 80 од 10. (22.) јула 1897; *Наше доба* бр. 54 од 12. (24.) јула 1897; Г. Васин, *Сабори раскола*, 622-623.

¹⁰⁵² *Српски Сион* бр. 30 од 20. јула 1897, 481-497; *Браник* бр. 81 од 12. (24.) јула 1897; *Наше доба* бр. 55 од 16. (28.) јула 1897; Г. Васин, *Сабори раскола*, 623.

је подржао и Павле Дракулић.¹⁰⁵³ Наравно, последица таквог исхода је уследила 7. августа када је Српски црквено-народни сабор после свега девет седница одложен на неодређено време.¹⁰⁵⁴

Када је постало јасно да већина Српског црквено-народног сабора не жели чак ни да расправља о Јединственом статуту, меродавни кругови су се нашли пред тешком одлуком у погледу будућности српске аутономије. Сам митрополит-патријарх Георгије Бранковић је сматрао да Сабор треба да се распусти то јест да је нужно и да се укине правоваљаност посланичких мандата.¹⁰⁵⁵ Министар-председник Банфи у том тренутку још није био спреман да предузме тако далекосежан корак. Њему је било посебно стало да се српска црквено-народна аутономија, коју је угарска влада сматрала искључиво за вероисповедну самоуправу, напоскон уреди. Треба да се има на уму да је Српска православна митрополија била једина црквена област у земљама угарске круне чији однос према држави још није био јасно одређен. У српској јавности се доста писало о томе да је и сам Фрањо Јосиф захтевао од Банфија да се наведена околност исправи.¹⁰⁵⁶ Стога је Банфи одлучио да покуша да пронађе решење путем преговора са првацима либералне и радикалне странке. Њему је било познато њихово мишљење о српској црквено-народној аутономији, јер су му уводни чланци *Браника* и *Заставе* били достављени у мађарском преводу које је сачинио секретар председништва министарског већа Павле Јовановић.¹⁰⁵⁷ Такође је располагао и са извештајима новосадског великог жупана Виктора Флата на основу којих је закључио да се српски опозиционари припремају да саставе један меморандум о својим жалбама владару.¹⁰⁵⁸ Како би их предухитрио, Банфи је за 6. септембар 1897. сазвао у Будимпешту

¹⁰⁵³ *Српски Сион* бр. 30 од 20. јула 1897, 497-502; *Народност* бр. 43 од 13. (25.) јула 1897; *Исто* бр. 44 од 16. (28.) јула 1897; *Браник* бр. 83 од 15. (27.) јула 1897; *Наше доба* бр. 57 од 23. јула (4. августа) 1897; Г. Васин, *Сабори раскола*, 623.

¹⁰⁵⁴ *Српски Сион* бр. 31 од 27. јула 1897, 513-514; *Исто*, бр. 32 од 3. августа, 533-535; *Браник* бр. 89 од 29. јул (10. август) 1897; *Наше доба* бр. 59 од 30. јула (11. августа) 1897; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини. До почетка XX века*, 216; Г. Васин, *Сабори раскола*, 623-624.

¹⁰⁵⁵ Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 47.

¹⁰⁵⁶ *Браник* бр. 86 од 22. јула (8. августа) 1897; *Наше доба* бр. 64 од 16. (28) августа; Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 45.

¹⁰⁵⁷ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés, II*, 551-558.

¹⁰⁵⁸ *Исто*, 558-560.

конференцију са представницима саборске већине. На њу су били позвани либерали барон Јован Живковић, Михаило Полит-Десанчић, Илија Вучетић и Евген Думча, радикал Ђорђе Красојевић, као и Павле Дракулић, који је начелно био ван странке, али је потписао предлог одлуке „уједињених народних странака“. Саветовање се показало као сасвим безуспешно. Либерали (Вучетић, Полит и Живковић) су истакли да народ не жели Јединствени статут, као и да није загарантовано да угарска влада неће унети октројке у текст „Народно-црквеног устава“.¹⁰⁵⁹ Упркос томе Банфи и Дардаји су 7. и 8. септембра одржали састанак са представницима конзервативаца. Били су присутни Ника Максимовић, Сима Павловић и Стеван В. Поповић као заступници Српског црквено-народног сабора из Српске аутономне странке, посланик на Угарском сабору и некадашњи извештач Одбора петнаесторице и Саборског одбора Јосиф Јагић, ранији референт за српске црквено-народне послове при министарству просвете и богочасти умировљени одсечни саветник Теодор Мандић, као и адвокат из Карловаца Петар Станковић. Конференцију је отворио Банфи уз речи да је стање унутар српске аутономије неодрживо, јер влада не може да делује као трећестепени суд за српска вероисповедна питања. Максимовић је са своје стране истакао да решење лежи у Јединственом статуту и предложио да се сазове једно заједничко саветовање на које би били позвани представници свих заинтересованих страна. Истакао је да чврсто верује да је споразум са либералима и радикалима могућ, јер конкретан проблем представља једино одредба Статута о засебном избору представника свештенства на Црквено-народном сабору. Позвао је представнике власти да буду стрпљиви, јер би евентуално октоисање „Народно-црквеног устава“ само погоршало стање. Закључио је да види шансу да предводници либерала и радикала увиде претераност својих захтева, „јер зна да и међу њима има разумних и умерених лица“. Његовом мњењу су се прикључили сви присутни осим Теодора Мандића, који је истакао да не верује у било какав споразум са радикалима и либералима. Он је штуро додао и да је обавештен о томе да је још министар Трефорт припремио план по којем би се IX законски члан

¹⁰⁵⁹ *Браник* бр. 101 од 28. августа (9. септембра) 1897; *Народност* бр. 62 од 29. августа (10. септембар) 1897; *Наше доба* бр. 68 од 30. августа (11. септембра) 1897; *Српски Сион* бр. 36 од 31. августа 1897, 609-613; Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 48; Г. Васин, *Сабори раскола*, 629-630.

Угарског сабора од 1868. привремено суспендовао и октроисао један ограничени устав за Српску православну митрополију, али због своје смрти није стигао да припреми потребне операте. После саветовања код Банфија сви присутни Срби осим Мандића су отишли на банкет код патријарха Бранковића, који се такође налазио у Будимпешти.¹⁰⁶⁰ Последњу конференцију у датом периоду је Банфи одржао са самим српским православним епископатом у земљама угарске круне. Његовом позиву су се одазвали владике Мирон Николић (Пакрачка епархија), Михаило Грујић (Горњокарловачка епархија) и Никанор Поповић (Темишварска епархија), као и сам митрополит-патријарх Бранковић. Патријарх је констатовао да је било какав споразум са саборском већином тешко остварљив. Епископ Михаило Грујић је додао да епископат не може да одустане од својих канонских права у Православној цркви, док је Мирон Николић предложио да се сазове једно заједничко саветовање архијереја и изборних чланова Српског црквено-народног сабора. Његову идеју су одмах пригрлили и Банфи, као и Дардаји, а такође су назначили и да је патријарх најпогоднија личност да такав скуп сазове. Бранковић је био вољан да учини наведени корак, али се одмах оградио од евентуалне одговорности у случају неуспеха.¹⁰⁶¹ Наведена конференција је била последња у низу коју је Банфи 1897. одржао са представницима православних Срба у Угарској. Упитно је да ли је и сам Банфи веровао у било какав успех. Њему је било битније да предухитри либерале и радикале у њиховој намери да владару пошаљу представку са својим жалбама, јер су сличан поступак 1892. у чисто националном погледу урадили ердељски Румуни.¹⁰⁶² Банфи није желео да његово и

¹⁰⁶⁰ *Браник* бр. 102 од 30. августа (11. септембра) 1897; *Наше доба* бр. бр. 68 од 30. августа (11. септембра) 1897; *Народност* бр. 63 од 31. августа (12. септембра) 1897; *Српски Сион* бр. 37 од 7. септембра 1897, 628-631; Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés, II*, 562-565; J. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 49.

¹⁰⁶¹ *Српски Сион* бр. 37 од 7. септембра 1897, 631; *Народност* бр. 64 од 3. (15.) септембра 1897; *Наше доба* бр. 69 од 3. (15.) септембра 1897; Г. Васин, *Сабори раскола*, 630-631.

¹⁰⁶² Прваци Румунске народне странке и Културне лиге (Јон Рациу, Георг Поп де Башести, Василе Лукачиу, Септимију Албини и други) су 21. маја 1892. предали меморандум са својим жалбама владару у Бечу. У њему су изнели јасан став према којем нема смисла да ердељски Румуни учествују у политичком животу Угарске, јер им није обезбеђен правичан изборни систем, а такође су истакли и да све угарске владе од 1868. теже ка мађаризацији румунског становништва у Банату и Ердељу. Захтевали су од круне да примора мађарску политичку елиту да поштује њихова права. Међутим, Фрањо Јосиф је дати спис неотпечаћен предао Угарском сабору, после чега је он враћен самим потписницима. Стога су румунски предводници одлучили да меморандум штампају у румунским листовима у Ердељу и Румунији. Румунска академска омладина у Букурешту је са јавним демонстрацијама поздравила потез

тако крхко министарство угрози са новим скандалом. Уистину је могуће да су на маргинама Српског црквено-народног сабора либерали и радикали помишљали на сличан поступак. У току саборског рада су се у Карловцима налазили и представници србијанске опозиције, као и поједини београдски новинари.¹⁰⁶³ У погледу Банфијевог поимања српске вероисповедне аутономије треба да се истакне да је он сам био реформата хелветске вероисповести због чега му је концепт епископалне цркве био донекле стран. Захваљујући помирљивости угарског католичког епископата са католицима је успео да избегне даље конфликте, али није уживао подршку Католичке цркве. Истовремено је трпео тешке критике мађарске крајње левице због наводног сервилног односа према двору. Стога је јасно да није желео било какве даље конфликте. Као предводник српских конзервативаца из световног реда на краткотрајном Српском црквено-народном сабору 1897. се дефинитивно истакао Ника Максимовић. Иако је некада био присталица, па и један од предводника Српске народне слободоумне странке, на пољу српске црквено-народне аутономије је најкасније од 1890. исповедао слична начела као и тадашња умерена странка чије је остатке после Стојачковићеве смрти у сушини и реорганизовао уз помоћ патријарха Бранковића. Упркос његовом говору код Банфија у септембру 1897. тешко је поверовати да се он заиста надао споразуму са либералима и радикалима. Чињеница је да су му либерали још у марту 1897. окренули леђа. Јасно је да сам митрополит-

својих сународника, док се део ердељских Румуна такође сврстао иза потписника меморандума, али је мањина, махом чиновници и румунски студенти у Угарској и Ердељу, поздравила потез Сапаријеве и Векерлеове владе. Две године касније је Краљевска судбена табла у Коложвару део потписника осудила на затворске казне у трајању од неколико месеци до пет година. Иако је угарска влада јавно одбила да коментарише наведене догађаје, за њих се заинтересовала не само угарска, већ и аустријска и француска јавност. У српским листовима у Угарској румунски меморандум је споменут тек у вези са Народносним конгресом у Будимпешти 1895. Арпад Лебл *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, 187-189; Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés*, II, 5-28, 226-274, 336-409; Jancsó Benedek, *A román irredentista mozgalmak története*, Budapest, 1920, 135-152, 193-222; Vasile Netea, *Istoria Memorandumului*, București, 1947, 213-222; Sabina Fatî, *Transilvania o provincie în căutarea unui centru. Centru și periferie în discursul politic al elitelor din Transilvania 1892–1918*, Cluj-Napoca, 2007, 199-208.

¹⁰⁶³ Према извештају новосадског великог жупана Ендреа Флата у Карловцима су у току јула 1897. боравили из Краљевине Србије конзул Иван Иванић, чиновник Петар Благојевић, наставник из Ниша Павле Аћимовић, бивши министар Коста Таушановић, новинар Светозар Ристић, Никола Јовановић-Американац, трговац Светозар Васић, Драгутин Милутиновић, професор Михаило Валтровић, апотекар Михаило Ристић, Милан Радовановић, као и Алекса Јовановић, а из Црне Горе син војног министра Илије Пламенца Павле, који је у Карловце наводно стигао у друштву бечкеречког радикала Емила Гавриле. Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés*, II, 558-559.

патријарх Бранковић није веровао у сарадњу са либералима, а поготово не са радикалима. *Застава* га је месецима пред Сабор нападала чак га је прогласила и за „карловачког сотону“.¹⁰⁶⁴ Њему, али и Банфију је било битно да спрече либерале и радикале у намери да преузму водећу улогу у институцијама српске аутономије. Због наведеног 1897. је интервенцијом повереника Николића спречен избор нових чланова Саборског одбора. Банфи се чак преко бана Куена-Хедерварија интересовао и за то да ли су чланови Саборског одбора изабраног 1890. из редова присталица Српског клуба на Хрватско-славонском сабору и даље спремни да узму учешће у његовом раду. Одговор Хедерварија је био потврдан. Данило Станковић је био начелник унутрашњег одсека хрватско-славонске владе све до 19. јула 1897. године, када је на сопствен захтев уз почаст пензионисан, а поджупан Михаило Миша Рогулић и земунски адвокат Тодор Недељковић су му на неки начин били подчињени.¹⁰⁶⁵ Иако су сви заинтересовани заправо сумњали у било какав успех заједничке конференција, она је ипак по позиву патријарха Бранковића одржана 9. октобра 1897. Били су присутни од епископа, поред патријарха Бранковића, Мирон Николић, Никанор Поповић и Герман Опачић, од стране Саборског одбора Данило Станковић, архимандрит Иларион Руварац, прота Ђорђе Влаховић, Ника Максимовић, Тодор Недељковић и Михаило Рогулић, од стране посланика већине Српског црквено-народног сабора либерали Михаило Полит-Десанчић, Илија Вучетић, Богдан Медаковић, радикали Миша Михајловић, Ђорђе Красојевић, Милан Божески и Емил Гаврила, од стране саборске мањине Петар Станковић и Стеван В. Поповић, а патријарховом позиву су се такође одазвали хрватско-славонски делегат на Угарском сабору Васо Ђурђевић, Теодор Мандић, велепоседник Лазар Дунђерски, публициста конзервативне оријентације Ђорђе Вукичевић, Лаза Костић¹⁰⁶⁶, представник Српске самосталне странке из Срема Светозар Димитријевић, Паја Јанковић, као и црквено-народни тајник Лазар Секулић. Иако је саветовање трајало од десет часова пре подне до седам навече, ставови

¹⁰⁶⁴ *Застава* бр. 77 од 21. маја 1897.

¹⁰⁶⁵ Kemény G. Gábor (Прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés*, II, 566-567.

¹⁰⁶⁶ Лаза Костић је припадао Уједињеној омладини српској а затим и Српској народној слободоумној странци. На пољу српске православне аутономије је крајем 60-их и почетком 70-их година био доследан критици клера. Међутим, у последњим годинама живота је усвојио конзервативна гледишта. О идеолошким ставовима Лазе Костића видети: Д. Микавица, *Лаза Костић*, 62-67, 358-378.

супростављених страна се нису приближили. Епископат није желео јавно да ограничи минимум својих права од којих се не би могао одрећи, под изговором да је за тако нешто потребан састанак Архијерејског синода. Либерали и радикали су тврдили да је јерархија имала довољно време да се посаветује о датом предмету, а такође су истакли и да угарска влада не пружа било какве претходне гаранције да неће силом октроисати аутономне законе и уредбе. Конзервативци-умерењаци су се у складу са ранијом поделом определили за две засебне опције. Ника Максимовић и Стеван В. Поповић су бранили већ постојећи нацрт Јединственог статута, док је Ђорђе Вукичевић предлагао знатне исправке у погледу даљег проширења права епископата. Максимовић је поновно истакао да је главни циљ „Народно-црквеног устава“ да ограничи уплив угарске владе у српске аутономне послове, али либерали и радикали су инсистирали да Банфијев кабинет треба да пружи „гаранције“. Наравно захтев либерала и радикала је био сасвим нереалан и неостварљив. Чак је по Аустро-угарској нагодби од 1867. и сама угарска влада пре расправе на Угарском сабору морала да затражи претходну потврду владара за предложене законске нацрте. У погледу конкретних одредби Јединственог статута једино су Полит-Десанчић и Вучетић саопштили да начелно нису противници идеје да свештенство бира своје посланике на Црквено-народном сабору, али да свештенство стоји под утицајем епископата, а сам епископат нема довољно „отпорне снаге према државним властима“. Патријарх је покушао да разувери либералне прваке, али безуспешно. На крају конференције је усвојен предлог владике Мирона Николића да се оснује један одбор ради даље расправе о спорним питањима. У њега су ушли епископи Мирон Николић, Герман Опачић, Михаило Грујић, Михаило Полит-Десанчић, барон Јован Живковић, Илија Вучетић, Богдан Медаковић, Миша Михајловић, Емил Гаврила, Ђорђе Красојевић, Ника Максимовић, Стеван В. Поповић, Васо Ђурђевић, Ђорђе Вукичевић и Тодор Недељковић. За председника је одабран сам митрополит-патријарх Бранковић.¹⁰⁶⁷ Споменути одбор је одржао свега један поверљив састанак и једну пленарну седницу. Поверљиво саветвање је одржано 26. марта 1898. у патријаршијском двору у

¹⁰⁶⁷ *Браник* бр. 115 од 30. септембра (15. октобра) 1897; *Наше доба* бр. 77 од 1. (13.) октобра 1897; Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 49-58; Г. Васин, *Сабори раскола*, 631-632.

Карловцима. Идеја да се јавност не обавести о састанку је потекла од радикала. Из наведеног разлога никакав записник није објављен ни у једном јавном гласилу, а ток конференције је могуће реконструисати једино на основу белешки Нике Максимовића и Стевана В. Поповића. Да је наведена поверљива конференција уопште одржана постаје јасно из саопштења пленарне седнице од 20. јуна 1898. Приликом састанка 26. марта 1898. епископат су заступали патријарх Георгије Бранковић, Мирон Николић и Михаило Грујић, либералну странку барон Јован Живковић и Илија Вучетић, док је Полит-Десанчић био одсутан због смрти сина, радикале Миша Михајловић и Ђорђе Краснојевић, док су од конзервативаца били присутни Ника Максимовић, Стеван В. Поповић и Ђорђе Вукичевић. Без обзира на чињеницу да је јавност у потпуности била искључена никакав споразум није постигнут. Барон Живковић је одбио и да разматра поједине одредбе Јединственог статута, док је Вучетић још једном подвукао да нема „Народно-црквеног устава“ без споразума са епископатом и без „ма каквих доказа да октројки неће бити“. Радикали су се отворено изјаснили да им је ближе постојеће стање него и сама идеја једног органског статута.¹⁰⁶⁸ Резултати саветовања то јест одсуство истих је јавности саопшено на пленарној седници датог одбора 20. јуна 1898. у Карловцима. Тада су радикали Краснојевић, Гаврила и Михајловић са веома агресивним речником напали и саму идеју једног јединственог статута као оруђе угарске владе са којим жели да крњи права српског народа.¹⁰⁶⁹ Из њиховог јавно изреченог става је било јасно да операт Јединственог статут Одбора петнаесторице од 1891–1892. године не може да буде предмет расправе на Српском црквено-народном сабору. Иако је 1897. склопљен споразум између либерала и радикала он није био дуговечан. Радикали су га отказали већ у новембру 1898. године, јер је постало јасно да имају снажније упориште у народу од либерала.¹⁰⁷⁰ Њихову победу на пољу српске црквено-народне аутономије је спречавала до 1902. угарска влада и патријарх Бранковић. Тада су приликом избора у мају одсудну победу однели радикали.¹⁰⁷¹ Од некадашње умерене странке земаљских заступника или Српске аутономне странке није било више ни трага. Додуше у Сомбору

¹⁰⁶⁸ Ј. Јеремић (прир.), *Мемоар др. Нике Максимовића*, 58-76.

¹⁰⁶⁹ *Српски Сион* бр. 24 од 14. јуна 1898, 369-382; *Наше доба* бр 44 од 10. (22.) јуна 1898.

¹⁰⁷⁰ *Застава* бр. 168 од 6. новембра 1898.

¹⁰⁷¹ Г. Васин, *Сабори раскола*, 632-651.

је изабран Павле Дракулић, који је у међувремену прихватио конзервативна начела, али је радикалска већина одбила да верификује његов мандат.¹⁰⁷² Победом радикала на изборима за Српски црквено-народни сабор 1902. је започео један нови период у развоју српске аутономије у Угарској. Пошто су радикали на Српском сабору преузели руководеће улоге у Саборском одбору, угарска влада није желела да употребом силе ограничава њихово деловање. Утицај радикалне странке је такође био веома снажан и у месним српским православним црквеним општинама чему је знатно допринео и повратак Јаше Томића из затвора, као и њихов споразум са Српском самосталном странком из Хрватске и Славоније.¹⁰⁷³ После споразума између угарске уједињене опозиције и владара Фрање Јосифа 1906. ново угарско министарство је формирао Шандор Векерле дисидент-рenegат из Слободоумне странке. Иако у српској историографији још увек није у потпуности разјашњен механизам сарадње српских радикала и Векерлеове друге владе, постојање исте је евидентно.¹⁰⁷⁴

Када се бура изазвана вероисповедним законима угарске владе стишала, Банфи је покушао да уреди однос српске црквено-народне аутономије према држави. Због тога је одлучио да саслуша мишљење српских посланика на Угарском сабору о наведеном питању. То је учинио на конференцији у Будимпешти у марту 1896. Упркос различитим ставовима о Јединственом статуту, Банфи је одлучио да предложи владару сазивање Српског црквено-народног сабора. Преговоре о изменама „Народно-црквеног устава“ су у току 1896–1897 водили Ника Максимовић као представник Саборског одбора и предводник умерене странке и одсечни саветник председништва угарске владе Шандор Дардаји. Иако су учињене неке мање измене у поређењу са предлогом Одбора петнаесторице из 1892. године, оне нису биле ни близу Банфијевом и Влашићевом поимању из јануара 1896. Приликом избора за Српски црквено-народни сабор у јуну 1897. се показало и да патријарх Бранковић не може да обезбеди победу довољног броја посланика, који би били вољни да усвоје Јединствени статут. Чак шта

¹⁰⁷² *Српски Сион* бр. 23 од 9. јуна 1902, 361.

¹⁰⁷³ В. Крестић (прир), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848–1914*, II, 326-329.

¹⁰⁷⁴ Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад, 1983, 55-61, 152-160; Димитрије Руварац, *Савремени чланци*, Карловци, 1910, 10-51; В. Ђ. Крестић, *Јаша Томић*, 80-82; Г. Васин, *Сабори раскола*, 648-684.

више либерали и радикали су са заједничким наступом успели да освоје око 60 мандата. Из редова њихових присталица је изабрана и огромна већина посланика свештеничког реда. Сходно томе нису постојали услови да се Јединствени статут уопште стави на дневни ред. Пошто је идеја да се на Сабору расправља о Јединственом статуту пропала, Банфи је саслушао мишљење свих заинтересованих страна на одвојеним конференцијама у Будимпешти. Вероватно је и њему било јасно да је немогуће да се постигне споразум, али се за наведено привремено решење одлучио у жељи да избегне било какве демонстрације српских национално опозиционих странака против његовог министарства. Споразум није постигнут ни на Банфијевим конференцијама, ни на саветовањима које је у току 1898. сазивао митрополит-патријарх Бранковић. Последице су биле веома тешке за српску црквено-народну аутономију, јер су и даље на снази остале одредбе које нису одговарале постојећим околностима. Суштина је лежала у чињеници да је угарска влада још 1868. српску црквено-народну аутономију јасно дефинисала као вероисповедну самоуправу црквено-школског карактера православних Срба у Угарској. На дату околност је Ника Максимовић у току 1897. и 1898. у више наврата покушао да скрене пажњу предводника српских либерала и радикала, али су они остали глуви на његове аргументе.

Идеја да српски посланици из редова владине странке на Угарском сабору активно узму учешће у раду српских аутономних органа је сазрела 1884. Прво саветовање је одржано у фебруару, али без конкретних резултата. У децембру је основана умерена странка земаљских заступника, која је обухватала искључиво лица из редова владине странке из уже Угарске и Хрватске и Славоније. Улога предводника је припала Александру Стојачковићу. Умерена странка је тежила да помири постојеће аутономне уредбе са идејама патријарха Германа Анђелића, али у томе није успела. Приликом избора за Српски црквено-народни сабор 1885. је освојила знатно мање мандата него Српска народна слободоумна странка. Такође је део њених присталица из Хрватске и Славоније подржавала синодски операт патријарха Анђелића из 1882. Када је после Германове смрти за патријарха изабран темишварски владика Бранковић, услови за деловање умерене странке су постали знатно повољнији. Са

једне стране патријарх Бранковић је био вољан да одустане од конзервативно-клерикалних начела синодског операта, а Стојачковићеве идеје о потреби да се измене одређене уредбе српске аутономије је усвојио и Ника Максимовић. У сарадњи црквених лица и умерене странке је настао Јединствени статут. Његове одредбе су биле засноване на аутономним уредбама из 1879, али уз одређене измене, које су тежиле да повећају утицај духовних лица унутар српске црквено-народне аутономије. На Српском сабору 1892. је постало јасно да ни једна странка самостално нема већину. Покушај да се за усвајање Јединственог статута придобију либерали је остао без успеха. Приликом гласања нацрт Статута Одбора петнаесторице је усвојен за основу специјалне дебате, али са простом већином од два гласа. После Стојачковићеве смрти 1893, главну улогу у умереној странци је играо Ника Максимовић. Међутим, приликом избора за Српски сабор 1897. већину су освојили либерали и радикали, који су постигли споразум о заједничком деловању. Јединствени статут је њиховом вољом скинут са дневног реда, после чега више нису ни постојали услови да присталице угарске владе делују унутар српске аутономије.

ЗАКЉУЧАК

Аустро-угарском нагодбом из 1867. је Аустријска царевина претворена у дуалистичку Аустро-Угарску монархију. Угарски сабор је усвојио низ закона са којима је положен темељ угарске државе. Међу њима је био и законски члан *О равноправности народности*. У њему је јасно изражено начело да сви становници Угарске чине једну политичку нацију. Иако су права немађарских нација на службену употребу језика у управи, судству и просвети била загарантована, њихови политички предводници су били незадовољни, јер су тежили да се у Угарској поред Мађара и други народи признају за политичке нације. Уочи избора за Угарски сабор 1869. је на збору у Великом Бечкереку формирана Српска народна слободоумна странка са

национално-опозиционим политичким програмом. Иако је тежила да окупи све угарске Србе, јасно је да то није био случај. Део српске интелигенције и имућнији слојеви друштва су се определили за Деакову странку односно за Средњу левицу Калмана Тисе. Српски кандидати за посланички мандат на Угарском сабору из редова Деакове странке су махом били државни, жупанијски или градски чиновници. Истакнуту улогу и дугогодишњу чиновничку и политичку каријеру су имали Милош Димитријевић и Александар Стојачковић. Међу посланицима Средње левике су били Александар Николић од Рудне и Сава Вуковић. Додуше у случају Вуковића је упитно да ли се ради о Србину или о особи српског порекла, пошто у току своје политичке каријере своју националну (народносну) припадност никада није истицао. Од Срба мимо постојећих политичких странака су покушали да делују Ђорђе Стратимировић и Петар Чарнојевић. Стратимировић је био изабран за заступника Великог Бечкерека у Угарском сабору. Номинално је припадао Деаковој странци, али је у току саборских расправа приказао велику самосталност. Такође је имао амбиције да формира једну српску конзервативну политичку групу, али му је идеја остала неостварена. Петар Чарнојевић је припадао мађарској крајњој (48-ашкој) левици, али је уживао и подршку Светозара Милетића и његове Српске народне слободоумне странке. Стога се у његовом случају ради о двострукој, неартикулисаној страначкој припадности. Српски политичари из редова Деакове странке су приликом избора за Угарски сабор истицали и одређене, засебне српске националне интересе, али уз поштовање постојећих законских оквира. Најдетаљније су програмске беседе Ђорђа Поповића-Даничара и Александра Стојачковића приликом избора 1873. на простору некадашње Војне границе у Шајкашкој и јужном Банату. У њима је наведена потреба да се српска црквено-народна аутономија очува и да се устроји што већи број српских школа и културно-просветних установа. Ипак све до 1875. Српска народна слободоумна странка је успевала да обезбеди већи број заступника на Угарском сабору него што је било Срба деаковаца и Тисиних присталица међу посланицима. Међутим, тада су се одиграле значајне промене на угарској политичкој сцени, које су имале далекосежне последице. Фузијом Деакове странке и Средње левике је настала Слободоумна странка. Наведена партија је обухватила политичке предводнике чији међусобни

ставови нису били у потпуности усаглашани у погледу даљег развоја угарског друштва, привреде, парламентарног система, али су сви безусловно прихватили да је Аустро-угарска нагодба из 1867. нужна и да је потребно да се она сачува. Временом су превагнула лица из некадашње Средње левице, а као председник партије се афирмисао Калман Тиса. Он је обављао и дужност министра-председника угарске владе од 1875. до 1890. Стабилизацијом дуалистичког система унутар Угарске започео је период убрзаног привредног развоја. Већ приликом избора за Угарски сабор 1875. Срби „владиновци“, присталице владине Слободоумне странке су у два места успели да поразе милетићевце. Самог Светозара Милетића је поразио Димитрије Бибић Јенопољски у Башаиду, док је Милош Димитријевић освојио више гласова од Словака Пала Мудроња кога је Милетићева странка свесрдно помогала у свом страначком гласилу. Милетићев башаидски пораз је значајан и из разлога, јер се јасно показало да поред бесплодне државно-правне опозиције Српска народна слободоумна странка нема шта да понуди својим бирачима. Са друге стране владина странка, без обзира да ли су јој кандидати били Мађари, Срби или особе друге националне (народносне) припадности, нагласак је стављала на привредна, материјална и егзистенцијална питања локалног становништва. Милетићева странка је даље слабила и због сукоба Милетића и Нике Максимовића. Показало се да ни Српска народна слободоумна странка није хомогена, док се испоставило да њена сарадња на основу Бечкерекког програма са мађарском крајњом левицом није могућа. Заправо мађарске 48-ашке странке су приликом јавних наступа увек иступале са ватренијом реториком у погледу националног питања од владине Слободоумне странке. После Милетићевог хапшења 1876. српска национална-опозициона странка у Угарској је остала и без свог политичког предводника. Иако се можда очекивало да Ника Максимовић већ тада јавно наступи са новим српским умерено-опозиционим програмом, он то није учинио све до 1884. Шта више, у више наврата је негирао да је његов сукоб са Милетићем имао било какву другу димензију осим личне конфронтације. У тешким околностима по Српску народну слободоумну странку, она је приликом избора за Угарски сабор 1878. доживела скоро потпун крах. Лаза Костић је у Шајкашкој поражен од стране „владиновца“ Петра Стојковића, док је Александар Трифунац у Белој Цркви освојио

мање гласова од Јована Михајловића. Број српских посланика на Угарском сабору из редова Слободоумне странке је досегнуо врхунац. Срба је било деветоро међу владиним заступницима, док је Милетићеваца било свега троје. Нису сви Срби „владиновци“ освајали мандате у изборним окрузима са српском већином. Александар Зака је заступао Стару Кањижу, Јован Мишић Темишвар, Петар Лупа Сентандреју, док је Александар Николић у више наврата биран у Пардању. Јасно је да владина Слободоумна странка није разликовала своје присталице српске народности од оних мађарске или неке друге.

Слично својим мађарским колегама велик број српских посланика из редова владине странке су били државни, жупанијски односно градски чиновници. Српски заступнички кандидати Деакове странке (Александар Стојачковић, Павле Трифунац, Теодор Мандић, Милош Димитријевић) су своју чиновничку каријеру започели или у њој знатно напредовали за време постојања Војводства Србије и Тамишког Баната. Иако је Војводство било оруђе Баховог (нео)апсолутизма, она је представљала врхунац државотворности аустријских Срба у стварности. Схватајући значај државно-правних промена која су се одиграла уочи и непосредно после Аустро-угарске нагодбе, они су наставили да обављају своју дужност, сматрајући да више могу да допринесу српским интересима унутар Угарске ако су близу власти него ако се одреде за државно-правну и националну опозицију. Стојачковић и Димитријевић су приликом расправе народносног закона 1868. јасно изнели своје неслагање са њеним одредбама. Александар Николић од Рудне, који је пре фузије 1875. припадао Средњој левици, није обављао ниже чиновничке дужности, али је био часник (други поджупан) Торонталске жупаније. Њега је за посланика препоручила чињеница да је био угледан велепоседник, родбинским везама везан за угледу немачко-влашку породицу Манасија, док му је рођени брат Јован био у браку са Јелисаветом (Савком) Обреновић, кћерком кнеза Србије Милоша Обреновића. Александров синовац, барон Федор Николић од Рудне је у младости припадао Деаковој странци, а у зрелим годинама је био заступник Велике Кикинде са програмом Слободоумне странке. Тисину Средњу левицу је подржавао и Јован Дамаскин од Немета, али се он повукао из политичког живота пре 1875. Када је порастао број српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору, међу

њима је било и млађих људи, који су постали чиновници махом за време провизоријума или касније. Својом дугогодишњом посланичком каријером на Угарском сабору се посебно истичу Милан Исаковић, Иван Ивановић од Сентивана, Васа Поповић и Петар Лупа. Стеван Јовановић, Марко Надашки и Јован Михајловић су пре него што су изабрани за саборске засупнике, били везани за правосуђе. Од јужноугарских жупанија највише српских чиновника је било у Бачкој жупанији. Мање их је било у Торонталској, а свега неколико у Тамишкој жупанији. Од градских муниципација Срби су имали водећу улогу у Новом Саду, док је њихов утицај такође био веома значајан у Сомбору, Панчеву и Вршцу. Срба је било и међу дужносницима Суботице, Темишвара и Баје. Међу градовима са уређеним саветом, утицај Срба је био најизраженији у Великој Кикинди и Сентандреји, а нешто мање осетан у Великом Бечкереку, Белој Цркви, Мохачу и Сенти. Од српских градских чиновника је само мали број лица биран за посланика на Угарском сабору. Међу српским жупанијским и градским дужносницима посебно место припада Милану Заки Бајшанском. Пореклом из племићке породице из потисја, он је успео као син председника сирочадског стола, да постане не само посланик на Угарском сабору, већ и панчевачко-вршачки градски велики жупан. Захваљујући свом преданом раду и добрим везама успео је и да себи и својој породици обезбеди завидан углед, као и материјално богатство.

Српска народна слободоумна странка је 1884. додатно ослабљена, пошто су из ње иступили Ника Максимовић и његове присталице. Већ три године касније она је у суштини у потпуности нестала са политичке позорнице Угарске. Српски либерали и српски радикали међусобно завађени од 1887. до 1901. нису имали ни једног посланика на Угарском сабору. Српске културне, просветне и материјалне интересе на Угарском сабору су једино заступали српски посланици из редова владине странке и српски заступници Апоњијеве Националне странке. Међутим, околности нису дозвољавале да владини посланици у јавном саборском раду заступају партикуларне интересе неке народности, али ни да истичу засебне потребе неког среза, града или жупаније. Слабљењем владине Слободоумне странке, дошло је до кризе дуалистичког система у Угарској. Главна пажња је била окренута ка државно-правним и економским везама Угарске и Аустрије, као и према односу Угарске и владарског двора. Осетне потресе

на угарској политичкој позорници су изазвали и вероисповедни законски предлози Векерлеове и Банфијеве владе. Од Срба из редова владине странке српске националне интересе је посебно мужевно заступао Милан Исаковић. Својим примереним залагањем за привреду јужне Угарске се истакао Иван Ивановић од Сентивана. Милош Димитријевић и Риста Телечки су покушали да као посланици владине странке скрену пажњу угарске јавности на културне и просветне потребе угарских Срба. У дуготрајним дебатама на Угарском сабору око међусобних веза Угарске и Аустрије од српских посланика се једино истакао заступник Мохача са програмом Националне странке Јосиф Јагић. У складу са мњењем грофа Апоњија, Јагић је одлучно бранио Аустро-угарску нагодбу, али је такође истицао и да је могуће унутар нагодбеног оквира у већој мери да се истакне економска самосталност Угарске. У току расправе вероисповедних закона српски посланици на Угарском сабору нису узимали реч. Једино су патријарх Георгије Бранковић и умировљени председник Будимпештанске краљевске судбене табле Никола Михајловић у Великашком дому образложили своје неслагање са владиним намерама. Срби из Слободоумне странке су својим гласом у Представничком дому подржали вероисповедне законе, док је апоњијевац Павле Дракулић био против. Међу српским посланицима на Угарском сабору од 1884. до 1905. заиста посебно место припада живописној личности Павла Дракулића. Са мајчине стране је стајао у сродству са угледном сомборском породицом Стојачковић, док му је отац био правосудни чиновник бачке жупаније. Иако је и сам био жупанијски и градски дужносник, у погледу државне политике определио се за опозициону Националну странку грофа Алберта Апоњија. Као њен посланик на Угарском сабору (1892–1896) је ватрено бранио права угарских Срба на црквено-народну аутономију, али је и одлучно упозоравао на бројне злоупотребе власти. После споразума између Апоњија и Тисе, услед чега се Национална странка утопила у Слободоумну странку, поновно је заступао Сомбор на Угарском сабору (1901–1905). Тада се ретко јављао за реч, али је итекако давао до знања своје присуство на седницама Посланичког дома. Једном приликом се понудио да лично одстрани непожељне елементе са галерија саборске већнице. Страдао је 1907. од сопствене руке. Такође својеврсни куриозум међу српским заступницима, али не својом личношћу већ позним добом у којој се

укључио у јавни живот Угарске, представља барон Милош Бајић од Варације. Попут свог брата од тетке барона Федора Николића од Рудне и он је био унук кнеза Милоша Обреновића. Слично свом оцу Тодору више се интересовао за привреду него за политички живот. У Угарском сабору је заступао Моравицу у Тамишкој жупанији (1884–1892). У Представничком дому није говорио, упитно је да ли је уопште познавао мађарски језик. Слично Федору Николићу и он је успео да добије позивно писмо владара за Великашки дом Угарског сабора. Српство је вечно задужио својим даром од сто хиљада форинти за зидање нове зграде новосадске српске православне велике гимназије. Пораз Слободоумне странке на изборима 1905. је означио крај њене тридесетогодишње владавине. Међутим, политичка каријера Срба „владиноваца“ се махом није завршила тада. Многи од њих су се поново нашли у клупама Заступничке куће после 1910.

Посебан значај за политички, верски, културни, просветни и привредни живот Срба у Угарској је имала српска православна црквено-народна аутономија. За разумевање многобројних расправа на Српским црквено-народним саборима од 1864. до 1902. потребно је да се размотре ставови различитих страна о карактеру српске самоуправе. За угарску владу је она искључиво имала црквено-школски карактер, за конзервативне појединце она је била искључиво православна црквена унутар преобладајуће католичке Аустријске царевине касније Аустро-Угарске, док је Српска народна слободоумна странка сматрала да се ради о правој и потпуној црквено-народној аутономији. Први озбиљнији окршај српских либерала и конзервативаца се одиграо на Српском црквено-народном сабору 1869. До конфронтације је довео захтев либерала да се избором реши питање председника Црквено-народног сабора. Из њихове аргументације је јасно да су српску аутономију сматрали за политичку самоуправу угарских Срба, а Црквено-народни сабор заправо за неку врсту српског политичког представништва. Тада су се међу посланицима налазила и лица која су припадала Деаковој странци или Тисиној Средњој левице, као и особе која су касније као „владиновци“ били посланици на Угарском сабору. Међутим, Александар Николић од Рудне и Петар Лупа нису играли било какву улогу у раду Српског сабора, док су Ђорђе Стратимировић и Теодор Мандић 1869. положили свој мандат. Јачању

Милетићеве странке се са мање-више успеха одлучно супроставио архимандрит, касније епископ, а затим и митрополит-патријарх Герман Анђелић са својим малобројним истомишљеницима. Иако они можда не могу да се сматрају за српске политичаре присталице угарске владе, ипак је њихово деловање било осетно и мимо српске црквено-народне аутономије. Јован Грујић-Јота је био уредник *Србског народа*, политичког листа који је од 1869. до 1879. и од 1882. до 1885. једини заступао ставове угарске владе међу српским становништвом. Такође су Анђелићеви конзервативци играли значајну улогу приликом покушаја да се 1873. у Шајкашкој за посланика на Угарском сабору изабере Ђорђе Поповић-Даничар. Ипак, њихово деловање није имало у први мах јачи одјек ни унутар српске аутономије а камоли на пољу државне политике. Међутим, убрзо је дошло и до слабљења Милетићевог утицаја, јер је Српска народна слободоумна странка и унутар српске аутономије окупљала хетерогене елемент. Ника Максимовић и Стеван Брановачки су 1874. отворено устали против Милетићевог покушаја да уочи Црквено-народног сабора измени предлог Саборског устројства. Вероватно да је у писању коначне редакције текста учествовао и „владиновац“ Теодор Мандић, тада одсечни саветник министарства просвете и богочасти. Умерена лица унутар Српске народне слободоумне странке су дошли до још већег израза на Црквено-народном сабору 1879. Усвојен је велик број уредби са циљем да се српска црквено-народна аутономија у потпуности изгради то јест да се аутономни органи формирају од црквених општина, преко епархија до нивоа целе митрополије. Проблем је представљала чињеница да су нове уредбе садржавале конзервативније или мање либералне одредбе од оних у претходном периоду. Такође за конзервативну и клерикалну струју Германа Анђелића оне су биле неприхватљиве, јер је за њега целокупан концепт црквено-народне самоуправе био супротан канонима Православне цркве. Убрзо је после Српског сабора остарели митрополит-патријарх Прокопије Ивачковић стављен у стање мира, док му је за коадјутора одређен Герман Анђелић. Нејасно је да ли је угарска влада иницирала промену на трону карловачких митрополита или је то урађено по предлогу Германа Анђелића. Он је уживео подршку Тисиног кабинета, али и других водећих политичара Угарске, јер је своју одлучност у борби против Милетићеве странке осведочио у више наврата. Маркантан је пример из

1872. године, када је приликом неуспелог отварања Црквено-народног сабора једини од владика, поред администратора-митрополије, посетио краљевског повереника подмаршала Молинарија. Лоњаијева влада је већ тада била сагласна да се Анђелић именује за администратора митрополије, али то није било могуће, јер још није био рукоположен за епископа. Чињеница је и да је Тисина влада зазирала и од умерених особа из Српске народне слободоумне странке, јер је њихово држање на Угарском сабору и јавна подршка Светозару Милетићу сматрана за непријатељско деловање против угарске државе. Међутим, Анђелић није успео да испуни очекивања угарске владе. Његов предлог организације српске православне вероисповедне аутономије у опсегу Карловачке митрополије је био неприхватљив и за угарску владу због свог претераног конзервативног и клерикалног карактера, јер је учешће световних лица у мериторном раду тела српске самоуправе било гарантовано IX законским чланом Угарског сабора из 1868. Министар-председник Тиса се одлучио да допринесе формирању једне умерене странке на Српском црквено-народном сабору са циљем да примора Анђелића да одступи од својих захтева, али и да пружи могућност појединим умереним члановима Српске народне слободоумне странке да приступе влади лојалној политичкој групи. Стожер окупљања умерењака-„владиноваца“ су представљали српски посланици из редова владине Слободоумне странке на Угарском сабору, као и присталице Српског клуба на Хрватско-славонском сабору и њени делегати у пештанском државном сабору. Истакнуту улогу је играо одсечни саветник у мировини и вршачки заступник на Угарском сабору Александар Стојачковић. Као гласило умерене странке се афирмисао лист некадашњег милетићевца Стевана Павловића *Наше доба* из Новог Сада. Умерена странка је убрзо усвојила назив Српска аутономна странка, а у каснијем периоду је коришћен и облик Српска православна аутономна странка. Поред посланика на пештанском и загребачком сабору она је обухватала и део Максимовићевих нотабилитета, али и Анђелићеве присталице у које се свакако убрајају Ђорђе Ђурковић и Данило Станковић. На Српском црквено-народном сабору 1885. је донета одлука да Саборски одбор петнаесторице изврши ревизију непотврђених црквено-народних уредби из 1879. Међутим, због сукоба Српске народне слободоумне странке са митрополитом-патријархом Германом Анђелићем,

Српски сабор је распуштен а да посао није свршен. Чак је и део Максимовићевих нотабилитета потписало изјаву против Анђелићевог поступка у којој је замерено и угарској влади да се противправно меша у српску самоуправу. Упркос неуспеху умерена странка се није распала, шта више 1888. у Будимпешти је основан лист *Српски дневник*, једини политички лист који је заиста у потпуности заступао ставове српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору и на Српском црквено-народном сабору. Међутим, сем барона Федора Николића од Рудне и барона Милоша Бајића од Варадије нико од „владиноваца“ није био вољан да материјално потпомаже лист, док се својим интелектуалним стваралаштвом истакао једино остарели Александар Стојачковић. Стога је будимпештански *Српски дневник* угашен после свега годину дана. Павловићево *Наше доба* је и даље заступало ставове умерене странке, али је имало везе и са конзервативно-клерикалним појединцима из Анђелићевог круга. После Анђелићеве смрти 1888. угарска влада је тек 1890. дозволила избор карловачког митрополита и српског патријарха. Већину гласова је добио темишварски владика Георгије Бранковић. Иако је као сомборски прота унутар српске аутономије подржавао Српску народну слободоумну странку, он је био прихватљив и за угарску владу, јер никада није исповедао Милетићеве начела на пољу државне политике, а 1881. је пристао да гласа за Германа Анђелића. Вредно пажње је и чињеница да је умерена странка 1890. приликом избора за Српски црквено-народни сабор освојила релативно гледано највећи број мандата. По снази су затим следили српски либерали, док је радикала било најмање. Прихваћена је адреса умерена странке, јер су либерали одлучили да не гласају са чиме су осујетили радикале да наметну свој нацрт. Биран је нови сазив Саборског одбора, а такође је поновно изаслат и Одбор петнаесторице ради ревизије српских црквено-народних уредби. Идеја је била да се српска православна аутономија уреди са једним органским (основним) статутом. Иако је званични назив био *Народно-црквени Устав источно-православне српске цркве у земљама угарске круне*, у српској штампи а затим и историографији је остао упамћен као Јединствени статут. Поред језгра умерене странке у писању Јединственог статута су учествовала и лица блиска патријарху Бранковићу, које је окупљао Ника Максикомић. Намера је била да се све постојеће аутономне уредбе замене чланцима

Јединственог статута. Иако је постојао правни континуитет са ранијим развојем српске аутономије, у Народно-црквеном уставу је већи значај одређен црквеним лицима него у постојећим уредбама. Упркос чињеници да је умерена странка имала релативну већину мандата, промена постојећих уредби је била спорна, јер је за замену Саборског устројства била предвиђена двотрећинска већина свих чланова Црквено-народног сабора. Приликом расправе на Српском сабору 1892. је радикална странка била одлучно против Јединственог статута, док су се Политови и Вучетићеви либерали држали колебљиву, да би на крају као спорне тачке истакли избор пароха и протопрезвитера. Приликом гласања се показало да је умерена странка успела да обезбеди просту већину од два гласа и то само уз гласове присутних епископа и црквених лица. Из световног реда за Јединствени статут је гласало двадесет посланика. Међу њима су били и истакнуте српске присталице владине Слободоумне странке из уже Угарске, попут Александра Стојачковића и Милана Заке. Ипак, већину умерењака од световних лица су чинили чланови загребачког Српског клуба на Хрватско-славонском сабору. Приликом расправе су се посебно истакли Јосиф Јагић, који је на пољу државне политике тада био апоњијевац, Ника Максимовић и шеф унутрашњег одсека хрватско-славонске владе Данило Станковић. Своја конзервативна и клерикална начела је храбро и одлучно, али усамљено, исповедао Ђорђе Ђурковић. Убрзо после Српског сабора је дошло до великих потреса у односима угарске државе и епископалних цркава због вероисповедних закона Векерлевова и Банфијеве владе. Тек када су се страсти смириле, 1897. је сазван Српски црквено-народни сабор. Приликом избора умерена странка, под именом Српска православна народно-црквена аутономне странка је доживела тежак пораз. Либерали и радикали су привремено сјединили своје снаге, док су умерењаци чије су вођство после смрти Стојачковића преузели Ника Максиковић и барон Федор Николић, остали без очекиване подршке. После свега неколико седница Српски сабор је распуштен. Упркос таквом односу снага, према препоруци министра-председника Банфија је одржано неколико саветовања са намером да се бар поједини либерали и радикали придобију за идеју Јединственог статута. Међутим, иако су радикали одустали од заједничког деловања са либералима крајем 1897, ни либерали нису одступили од (не)доследне опозиционе

улоге унутар српске православне аутономије. Постало је јасно да не постоје услови да се Народно-црквени устав усвоји. Остаје упитно да ли је угарска влада била спремна да Јединствени статут заиста поднесе на потврду круни. Из преписке Банфија и министра просвете и богочасти Влашића је јасно да су њихови погледи на српску-црквено народну аутономију предвиђали озбиљније измене од оних предложених у Јединственом статуту. Ипак, могуће је да су били спремни да подрже Јединствени статут, јер је присуство лица доказаних по својој верности према угарској држави и њеним законима, била довољна гаранција да ће се српска самоуправа кретати ислучиво унутар црквено-школских оквира. После Српског црквено-народног сабора 1902, Српска народна радикална странка је преузела водећу улогу унутар српске аутономије.

Деловање Срба „владиноваца“ - српских политичара у ужој угарској, присталица угарске владе - је могуће оценити са више различитих гледишта. За градске и жупанијске органе угарске, они су неретко били добри и корисни чиновници, чије је порекло била гаранција да разумеју потребе, захтеве и тежње локалног становништва. Угарска влада то јест предводници угарских земаљских политичких странака нису правили било какву разлику између њих и њихових колега друге нација (народности). Одређена доза несигурности је постојала према лицима, која су из (некадашње) Српске народне слободоумне странке желели да се прикључе владиној странци. На њих се у ужој Угарској на плану државне (-земаљске) политике гледало са подозрењем, али су били радо прихваћени као публицисти и јавни деладници на нижим нивоима власти. Такође је њихов значај постојао на пољу Српске црквено-народне аутономије. Унутар Деакове странке је страначка дисциплина била веома лабава, а међу њеним предводницима је било заиста неколико лица која су по свом политичком значају могли са се мере са самим Деаком. Убрзо после настанка земаљске Слободоумне странке, од 1877. је лични углед и утицај Калмана Тисе нарастао до мере да му ранији деаковци више нису били нужно потребни. Приликом усвајања основних закона Угарске и после стабилизације политичког система у Угарској на Угарском сабора су биле слободне расправе чак и међу припадницима истог посланичког клуба. Под условом да говорник беседи о тада актуелном питању. Тако су Срби „владиновци“

отворено говорили о правном положају српске православне Карловачке митрополије (1868), о тежњи немађарских нација да буду признате за равноправне нације (1868), о курсу спољне политике Аустро-Угарске (1871–1872), против укидања Великокикиндског диштрикта (1876), за очување самосталности Матице српске и њене управе над Текелијином задужбином (1877), за и против увођења мађарског језика у наставни план основних школа (1879), против укидања породичних задруга (1885), против смањења самоуправе градских и жупанијских муниципија а за успоставу ефикасније управе (1886-1887). Сви наведени предмети су били уско везани за националне интересе угарских Срба. Иако јавне примедбе Срба „владиноваца“ најчешће нису биле услишене, њихова аргументација у угарској држави и постојећим законима лојалном духу, су увек ишле у прилог српским националним интересима. Изузетак можда чини беседа Петра Стојковића 1879. приликом дебате закона о обавезном учењу мађарског језика у народним (основним) школама. Мада, ни теза да је за афирмацију у држави у којој је службени језик мађарски, није бесмислено да се деца још у основношколском узразту уче њему. После 1887, када је започела криза Тисине владе а затим и целог дуалистичког политичког система унутар Угарске, изјашњавање владиних посланика је било у знатно већој мери ограничено. Отворено о предметима од националног значаја за Србе су говорили апоњијевци Павле Дракулић и Јосиф Јагић. После утапања Националне странке у Слободоумну странку 1900. године, привидно је стабилизована влада саборске већине. О српским просветним и културним интересима је отворено говорио Риста Телечки. Евентуално посредовање Срба „владиноваца“ у погледу националних интереса угарских Срба код будимпештанске владе је позната само у случају Саборског устројства српског православног црквено-народног сабора, Црквено-народног устава, Матице српске и Текелијине задужбине. Знатно је јасније њихово деловање поводом материјално-егзистенцијалних захтева становништва изборних округа које су заступали у Угарском сабору. Због чињенице да не постоји тачна, прецизна по управним срезовима урађена демографска и привредна статистика, која би барем оквирно покушала да истакне Србе односно православне Србе, није могуће да се њихови материјални и егзистенцијални интереси издвоје у мешовитим управним или изборним окрузима. Наравно, ако није

могуће тачно да се сагледају последице одређених догађаја, попут изградње шајкашке железнице по плановима предузећа Гферер-Гросман, није лако да се процени да ли је улога браће Зака од Бајше била позитивна или негативна. У погледу доприноса Срба „владиноваца“ српским просветним и културним установама, јасно је да је Милош Димитријевић 1888. преуевши председничко место Матице српске преузео и тежак терет на себе. Материјални прилози Српској православној цркви и различитим српским културним и просветним друштвима су неоспорна. Својом дарожљивошћу се посебно истичу унуци кнеза Милоша Обреновића, Федор Николић и Милош Бајић. Међутим у српским национално-опозиционим листовима, тек је Бајићев поклон од сто хиљада форинти 1897. за ново здање новосадске велике (српске православне) гимназије био довољан да се која похвална реч и његова биографија објави.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Budapest:

K Polgári kori kormányhatósági levéltárak - K szekció (1770-1973):

K 19: Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára: Királyi könyvek (Libri Regii);

K Miniszterelnökség (1867-1944): K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867-1944);

K Belügyminisztérium (1867-1949): K 149 Rezervált iratok (1872-1944);

P Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai - P szekció (13. sz.-21. sz.):

P 1795 Damaszkín család (1743-1933).

Országos Széchényi Könyvtár (OSzK), Budapest:

Kézirattár: Levelestár;

Mikrofilmtár: Gyászhirjelentések gyűjteménye mikrofilmen.

Архив Војводине (АВ), Нови Сад:

Фонд 421: Бачко-бодрошка жупанија II;

Фонд 422: Торонталска жупанија II;

Фонд 423: Тамишка жупанија II;

Фонд 444: Збирка др Јована Милекића.

Рукописно одељење Матице српске (РОМС), Нови Сад:

Збирка писама.

**Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК),
Сремски Карловци:**

Митрополитско-патријаршијски архив:

Фонд Сабори; Фонд „А“.

Архив Србије (АС), Београд:

Министарство иностраних дела, Политичко одељење: извештаји посланства у Бечу,
извештаји генералног конзулата у Будимпешти;

Збирка Поклони и откупи: кутија 72;

Лични фонд Стојана Новаковића.

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Београд:

Историјска збирка: Писма Светислава Касапиновића (бр. 13076-13132).

Историјски архив Сомбор (ИАС), Сомбор:

Фонд 5: Магистрат слободног и краљевског града (1749–1918);

Фонд 9: Збирка матичних књига (1718–1949).

Новине и часописи

Bácska (Сомбор);

Браник (Нови Сад);

Budapesti Közlöny (Будимпешта);

Budapesti Hírlap (Будимпешта);

Vadász- és Versenylap (Будимпешта);

Vasárnapi Ujság (Будимпешта);

Vasuti- és Közlekedési Közlöny (Будимпешта);

Застава (Нови Сад);

Központi Értesítő (Будимпешта);

Magyar Országos Tudósító: Kézirat (Будимпешта);

Народ (Нови Сад)

Народноост (Панчево);

Наше доба (Нови Сад);

Орао (Кикинда);

Pesti Napló (Будимпешта);

Pesti Hírlap (Будимпешта);

Политика (Београд);

Слога (Сомбор);

Србски народ (Нови Сад);

Српски дневник (Будимпешта);

Српске новине (Београд);
Српски сион (Нови Сад);
Стармали (Нови Сад);
Торонтál (Зрењанин);
Fővárosi Közlöny (Будимпешта);
Fővárosi Lapok (Будимпешта).

Објављени извори

- *A képviselőház házszabályai*, Budapest, 1887.
- *A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, 1871.
- *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, I, Budapest, 1882.
- *A magyar korona országainak helységnévtára: Orts-Lexikon der Länder der ungarischen Krone*, szerkeszti/ Verfasst von dr. Jékelfalussy József/Josef von Jékelfalussy, Budapest, 1892.
- *A magyar korona országainak állami zárszámadása az 1882. évre*, Budapest, 1883.
- *A magyar nyelv szótára*, szerkesztette Czuczor Gergely és Fogarasi János, IV, Budapest, 1867.
- *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, II (A népesség foglalkozása községenként), Budapest, 1904.
- *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*, III: *A népesség részletes leírása*, Budapest, 1907.
- *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, X: *Végeredmények összefoglalása*, Budapest, 1909.

- *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, V: Részletes demográfia*, Budapest, 1916.
- *A magyar társadalom lexikonja*, Budapest, 1930.
- *A főrendi ház házszabályai*, Budapest, 1885.
- *A zombori Magyar Olvasókör félszázados története. Az ötvenedik évforduló megünneplése alkalmából*, írta és szerkesztette Grosschmid Gábor, Zombor, 1894.
- *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, szerkeszti Hajnik Károly, Pest 1861.
- *Az 1861. év április 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés főrendi házábanak naplója*, Pest 1861.
- *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, I, II, Pest, 1866, 1867.
- *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti Greguss Ágost, IV, V, Pest, 1868.
- *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, összeállította Sebők László, Budapest, 2005.
- *Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti Greguss Ágost, I, II, IV, V, VI, szerkeszti Nagy Iván VII, VIII, XI, XII, XIII, XV, XIX, XXI, XXIII, XXIV, Pest, 1869, 1870, 1871, 1872.
- *Az 1869-ik évi április 20-ára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke törvényhatóságok és párt szerint is rendezve*, szerkeszti Bojthor Endre, Pest, 1869
- *Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti Nagy Iván, I, III, V, VIII, IX, XI, XIV, XVI, Buda, 1872, 1873, 1874, 1875.
- *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti Nagy Iván, I, VII, XI, XVII, Budapest, 1876, 1877, 1878.
- *Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ik napjára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név-, lak-, és törvényhatóságok szerinti jegyzéke*, szerkeszti Regele János, Budapest, 1876.

- *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti P.[éterfalvi] Szathmáry Károly, III, IV, V, VI, XII, XV, XVII, XVIII, Budapest, 1879, 1880, 1881.
- *Az 1878. évi október hó 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, XVI, Pest, 1880.
- *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti P. Szathmáry Károly, II, IV, VII, X, XIII, XV, XVI, Budapest, 1882, 1883, 1884.
- *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, XII, Budapest, 1883.
- *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti P. Szathmáry Károly, I, VI, VIII, XI.
- *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére kihirdetett országgyűlés főrendi házának naplója*, szerkeszti Maszák Hugó, I, Budapest, 1885.
- *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerkeszti P. Szathmáry Károly, I, VII, VIII, IX, XIII, szerkeszti Endrődi Sándor, XXVII, Budapest, 1887, 1889, 1892.
- *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, II, III, V, VI, IX, XVII, XVIII, XIX, XX, XXII, XXVI, XXVIII, Budapest, 1892, 1894, 1895.
- *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója*, III, V, Budapest, 1894, 1895.
- *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, V, VII, IX, XII, XVII, XVIII, XXIV, XXVI, XXVII, Budapest, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901.
- *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I, II, VI, VII, XV, XXV, XXX, Budapest, 1902, 1903, 1904.
- *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIX, Budapest, 1913.

- *Áttekintése a bács – bodrogh megyei jelenlevő népességnek, nem, vallás, állapot, honosság, jelen- és távollét, műveltségi fok és kor, hivatás és foglalkozás szerint*, szerkeszti Lovászi Mihály Zombor, 1871.
- *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, приредио Василије Ђ. Крестић, Нови Сад, 2015.
- Balogh Arthur, *A magyar államjog alaptanai*, Budapest, 1901.
- *Budapesti czim- és lakjegyzék 1882*, Budapest, 1882
- *Budapesti czim- és lakjegyzék 1888*, szerkeszti Kolos Lajos, Budapest, 1888.
- *Budapesti czim-és lakjegyzék 1896–1897*, szerkeszti Jánszky Adolf, Budapest, 1896.
- Vaniček Franz, *Specialgeschichte der Militärgrenze: aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, Band IV., Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1874.
- Veritas [Gagyí Jenő], *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*, Budapest 1908.
- Deák Albert, *Jogi intézmény-e a parlamenti kormány?*, Budapest, 1906.
- *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, приредили Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, Нови Сад, 2007,
- Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, I-II, Budapest, 1981.
- Игњатовић Јаков, *Публицистички списи*, I, приредио Живан Милицавац, Нови Сад, 1989.
- Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора у Сремски Карловцима 1861*, Нови Сад, 1862.
- Jorgovits Dusán, *Néhány szó a nagy-kikindai kerület bekebelezéséről és vagyonának természetéről*, Nagy-Kikinda, 1876.
- Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*, I (1867–1892), II (1892–1900). Budapest 1952, 1956.
- Kiss István, *Magyar közjog. (Magyar államjog)*, Budapest, 1888.

- Kossuth Lajos, *Javaslat Magyar Ország jövő politicalai szervezetét illetőleg - tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*, Budapest, 1994.
- *Magyar-szerb szótár*, szerkesztette Brancsits Blagoje-Derra György, Újvidék, 1889.
- *Magyar politikai lexikon 1914–1929*, főszerkesztő T. Boros László, Budapest, 1929.
- *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, I (1893)*, Budapest, 1894.
- *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, II (1894)*, Budapest, 1895.
- *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, IX (1901)*, Budapest, 1902.
- *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, X (1902)*, Budapest, 1903.
- *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam, XIX (1911)*, Budapest, 1912.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1873, 1. Évfolyam*, Budapest, 1874.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1875, 2. Évfolyam*, Budapest, 1875.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1879, 3. Évfolyam*, Budapest, 1879.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1884, 4. Évfolyam*, Budapest, 1884.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1889, 8. Évfolyam*, Budapest, 1888.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1893, 12. Évfolyam*, Budapest, 1893.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1894, 13. Évfolyam*, Budapest, 1894.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1896, 15. Évfolyam*, Budapest, 1896.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1899, 18. Évfolyam*, Budapest, 1899.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1902, 21. Évfolyam*, Budapest, 1902.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1904, 23. Évfolyam*, Budapest, 1904.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1905, 24. Évfolyam*, Budapest, 1905.
- *Magyarország tiszti czim- és névtára 1906, 25. Évfolyam*, Budapest, 1906.
- *Magyarországi Törvények és Rendeleték Tára: 1868, I, Pest, 1868.*
- *Magyarországi Rendeleték Tára: Ötödik folyam*, Pest, 1871.
- *Magyarországi Rendeleték Tára: Kilencedik folyam*, Budapest, 1875.
- *Magyarországi Rendeleték Tára: Huszonkilencedik folyam, II*, Budapest, 1895.
- Магарашевић Георгије, *Педесет година свеиштенства његове светости Георгија Бранковића архиепископа и митрополита карловачког и патријарха српског 1855.-1905.*, Сремски Карловци, 1905.

- Ника Максимовић, *Гружани*, приредио Сава Дамјанов, Сомбор 2006.
- Исти, *Мемоар др. Нике Максимовића о преговорима са др. Александром Дардајем: Поверљива конференција у патријаршијском двору у Карловцима г. 1898*, приредио Јован Јерemiћ, Сремски Карловци 1914.
- Мандић Теодор, *Успомене из нашег црквено-народног живота II, од 1861.–1867.*, *Наставак*, *Летопис Матице српске*, књига СХСI, свеска 3 (1897), 1-45.
- Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота II, од 1861.–1867.*, *Наставак*, *Летопис Матице српске*, књига СХСVI, свеска 4 (1898), 76-90.
- Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота II, од 1861.–1867.*, *Наставак*, *Летопис Матице српске*, књига СХСVIII, свеска 2 (1899), 31-97.
- Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота II, од 1861.–1867.*, *Наставак*, *Летопис Матице српске*, књига СС, свеска 4 (1899), 1-67.
- Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.–1876.*, *Летопис Матице српске*, књига ССIV, свеска 4 (1900), 1-75.
- Исти, *Успомене из нашег црквено-народног живота III. од 1867.–1876, I. део*, Нови Сад, 1902.
- Милетић Светозар, *Сабрани списи*, приредили Чедомир Попов и Дејан Микавица II/2, III, Београд, 2001, 2002.
- *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1844.
- *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1853.
- Милош Димитријевић, *Успомене из мога живота*, Нови Сад, 1896.
- Mocsári Lajos, *Nemzetiség*, Pest, 1858.
- Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот: 31. децембар 1859–31. децембар 1862*, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд, 2005.
- *Országgyűlési almanach 1886*, szerkesztette dr. Halász Sándor, Budapest 1886.
- *Országgyűlési almanach 1892–1897: Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, szerkeszti Sturm Albert, Budapest 1892.

- *Országgyűlési almanach 1897–1901: Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, szerkeszti Sturm Albert, Budapest 1897.
- *Országgyűlési almanach 1901–1906: Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, szerkeszti Sturm Albert, Budapest 1901.
- *Országgyűlési almanach az 1927–1931. évi országgyűlésre: Sturm-féle országgyűlési almanach*, szerkeszti Freissberger Gyula, II, Budapest, 1927.
- *Új országgyűlési almanach 1887–1892: Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, szerkeszti Sturm Albert, Budapest, 1888.
- *Петар Луна и Дунавска авантура*, приредила Федора Бикар, Будимпешта, 2010.
- *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, приредио Војислав Ј. Вучковић, Београд 1965.
- Поповић Аца-Зуб, *Успомене*, приредио Сава Дамјанов, Нови Сад 2003.
- *Preisstatistik, verfasst und herausgegeben vom kön. ungarischen statistischen Zentralamt*, Budapest, 1913.
- *Програми и статутни српских политичких странака до 1918. године*, приредили Василије Крестић и Радош Љушић, Београд, 1991.
- *Расправа угарског сабора 1868. године о законском предлогу у ствари источно-православне цркве, по саборском дневнику издао Ђорђе Звекић члан Уједињене омладине српске*, Будим, 1868.
- Haendel Vilmos, *A parlamentarismus: Politikai tanulmány*, Budapest, 1903.
- *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа: 1860-1885*, књ. I (1860–1869), књ. II (1870–1875), књ. III (1875–1885), приредио Никола Петровић, Сремски Карловци-Нови Сад, 1968, 1969, 1985.
- *Србски народни сабор у Сремским Карловцима године 1869., описао и на свет издао Стеван Павловић*, Нови Сад, 1870.
- *Српски народни сабори. Списи бечке Државне архиве*, књ I (1861–1875), књ II (1875–1894), прир. Димитрије Кириловић, Нови Сад 1937, 1938.
- *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910: Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*, szerkesztik Fabro Henrik és Újlaki József, Budapest, 1905

- *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915: Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*, szerkesztik Végvári Ferenc és Czimmer Ferenc, Budapest, 1910
- Стојачковић Александар, *Велештованим бирачима изборног перлешког среза*, Будимпешта, 1892.
- Исти, *Питање Великокикиндског диштрикта са државноправног гледишта, повластице које му служе за основ и исторично-правничка расправа о питању одкупа његови такозвани иберландски земаља и регална права*, Будим, 1868.
- Исти, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, Budapest, 1886.
- *Сто година гимназије у Сомбору*, приредио Антал Бодор, Суботица, 1972.
- Стратимировић Ђорђе, *Успомене*, приредио Жарко Димић, Нови Сад 2013.
- Суботић Јован, *Живот Дра Јована Суботића*, приредио Јован Радонић, репринт, Пета књига, Нови Сад, 2009.
- Тапавица Ђорђе, *Шајкашко питање*, Нови Сад 1909.
- Tisza István, *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerkesztette Tőkéczki László, Budapest 2003.
- Томић Јаша, *Политички списи 1. Од социјализма ка радикализму*, приредила Љубомирка Кркљуш, Нови Сад, 2007.
- *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, приредио Жарко Миладиновић, Нови Сад, 1897.
- *Успомене проте Стевана Чампрага: избор*, приредила Федора Бикар, Сентандреја, 2001.
- *Corpus Juris Hungarici-Magyar törvénytár 1000–1895. 1740–1835. évi törvényczikkek-Millenniumi emlékkiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest, 1901.
- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvényczikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1897.

- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1869–1871. évi törvénycikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1896.
- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1872–1874. évi törvénycikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1896.
- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1875–1876. évi törvénycikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1896
- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1877–1878. évi törvénycikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1896.
- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1884–1886. évi törvénycikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1897.
- *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek-Milléniumu kiadás*, szerkeszti Dezső Márkus, Budapest 1897.
- *Csoór Gáspár, Bácska társadalmi élete: Ezer arcképpel*, Budapest б. г. [1909].

ЛИТЕРАТУРА

Студије, монографије и колективне монографије

- *19. századi magyar történelem: 1790-1918*, szerkesztette Gergely András, Budapest, 1998.
- *A magyar sajtó története 1848–1892*, I-II, főszerkesztő Szabolcsi Miklós, Budapest 1985.
- Antal Tamás, *Törvénykezései reformok Magyarországon 1890–1900: Ítéltáblák, bírói jogviszony, esküdtszék*, Szeged, 2006.
- Bérenger Jean, Kecskeméti Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, Budapest 2008.

- Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци-Нови Сад 2005.
- Бикар Федора, *Сентандреја у огледалу прошлости*, Нови Сад-Будимпешта 2003.
- Werni Sebastian, *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem: Zur Geschichte der Serben und Deutschen im ehemaligen Südungarn*, Wien: Wilhelm Braunnüller-Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1981.
- Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel, *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944): Parlament, pártok, választások*, Budapest, 2014.
- Гавриловић Владан, *Темнишварски сабор и Илirsка дворска канцеларија 1790–1792*, Нови Сад, 2005.
- Исти, *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку: примери и категорије*, Сремска Митровица, 2012.
- Varsányi Péter István, *Szerbek és magyarok között a Tisza mentén: Csernovics Péter politikai pályája*, Békéscsaba-Szeged, 1988.
- Васин Горан, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*, Нови Сад 2014.
- Исти, *Сабори раскола: Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914.*, Београд, 2015.
- Gerő András, *Az elsöprő kisebbség*, Budapest, 1988.
- Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora: Magyarország története 1867–1918*, I-II, Budapest, 1934.
- *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Band III, IV, VII, Wien 1980, 1985, 2000.
- Димић Жарко, *Ђорђе Стратимировић у револуцији и рату 1848–1849*, одбрањена докторска дисертација Филозофски факултет, Нови Сад, 2015,
- Ђере Золтан, *Мађарски и српски национални препород*, Нови Сад, 2009.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, Београд 1989.
- Исти, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд 2007.

- *Историја банкарства у Војводини*, у редакцији проф. др Николе Гаћеше, Нови Сад 2001.
- *Историја српског народа*, VI књига, *Од Берлинског конгреса до уједињења : 1878-1918*, 1. том, Београд, 1994.
- Jancsó Benedek, *A román irredentista mozgalmak története*, Budapest, 1920.
- Kann A. Robert, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*, Volume I, Volume II, New York: Octagon Books, 1964, Copyrighted 1950.
- Kemény G. Gábor, *A magyar nemzetiségi kérdés története, I. rész, A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790-1918*, Budapest, 1947.
- Кириловић Димитрије, *Помађаривање у бившој Угарској: прилог историји српских школа*, Нови Сад, 1935.
- Ковачевић Душко М., *Јаков Игњатовић: политичка биографија*, Сремски Карловци, 1994.
- Исти, *Светозар Милетић : живот и политика : 1826-1901*, Београд, 2009.
- Kozári Mónika, *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, Budapest, 2003.
- Kosáry Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*, Budapest, 1990.
- Крестић Василије, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Посебна издања САНУ, књига CDXXVIII, Одељење друштвених наука, књига 65, Београд, 1969.
- Исти, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Београд, 2003.
- Исти, *Јаша Томић: политички портрет 1856–1922*, Нови Сад, 2006.
- Исти, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад, 2013.
- Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1991.
- Лебл Арпад, *Беоцинска каја*, Нови Сад, 1959.
- Исти, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Нови Сад, 1979.
- Љушић Радош, *Кнегиња Љубица*, Београд, 2013.
- Исти, *Српска државност 19. века*, друго допуњено издање, Београд 2008.
- *Magyarország története*, VI (főszerkesztő Kovács Endre), VII (főszerkesztő Hanák Péter), Budapest 1979, 1983.

- *Magyarország vármegyéi és városai*, szerkesztette Borovszky Samu dr., Bács-Bodrog vármegye, I-II, Budapest, 1909.
- *Magyarország vármegyéi és városai*, szerkesztette Borovszky Samu dr., Torontál vármegye, Budapest, 1912.
- *Magyarország vármegyéi és városai*, szerkesztette Borovszky Samu dr., Temes vármegye, Budapest, 1914.
- Мајданац Боро, *Народна скупштина Србије: од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004*, друго издање, Београд, 2004.
- Merényi László, *Boldog békeidők: Magyarország 1900–1914*, Budapest, 1978.
- Mezey Barna, Szente Zoltán, *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*, Budapest, 2003.
- Микавица Дејан, *Лаза Костић: Политичка биографија*, Нови Сад, 2011.
- Исти, *Михаило Полит Десанчић: вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад, 2007.
- Исти, *Српско питање на Угарском сабору: 1690–1918*, Нови Сад, 2011.
- Исти, *Српска војводина у Хабсбуршкој монархији 1690–1920. Историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба*, Нови Сад, 2005.
- Милекер Срећко, *Историја града Панчева*, Панчево, 1925, репринт 1994.
- Милисавац Живан, *Историја Матице српске*, Део 2 1864-1880 : *време изневерених нада и борбе за опстанак*; Део 3 1880-1918 : *на изборници*, Нови Сад 1992, 2000.
- Muhi János, *Zombor története*, Zombor 1944.
- Nagy László, *Az 1876. évi árvizek*, Budapest, 2007.
- Netea Vasile, *Istoria Memorandumului*, București, 1947.
- Пал Тибор, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад, 2001.
- Исти, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903–1914*, Нови Сад, 2012.

- Pap József, *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*, Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolája Közleményei, 5, 2014.
- Петровић Душан, *Епископ Никанор Грујић. Архијереј и борац за национална права у Аустро-Угарској*, Сремски Карловци, 2010.
- Исти, *Патријарх карловачки Герман Анђелић *1822/1882–1888 и његово доба*, Сремски Карловци, 2008.
- Петровић Никола, *Светозар Милетић: 1826–1901*, Београд, 1958.
- Поповић Ј. Душан, Војводина: *Прилози проучавању наше земље и нашега народа*, Општи део I. Бачка: Прилози проучавању етничких односа од средине XVI века до 1921. г., Београд, 1925.
- Исти, *Срби у Војводини: књига 1 Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699; књига 2 Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790, књига 3 Од Темишварског сабора 1790 до Благовештенског сабора 1861*; Нови Сад, 1957, 1959, 1963.
- Pölöskei Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón: Politikusok és intézmények*, Budapest, 1991.
- Радивој Плавшић, *Монографија Читаонице „Лаза Костић“ 1845–1960*, Сомбор, 1961.
- Радонић Јован, Костић Мита, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд, 1954.
- Рајић Сузана, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015.
- Ракић Лазар, *Јаша Томић 1856–1922*, Нови Сад 1986.
- Исти, *Радикална странка у Војводини до почетка XX века*, Нови Сад 1975.
- Исти, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад 1983.
- *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig*, Budapest, 2013.

- Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- Руварац, Димитрије, *Постанак и развитак српске црквено-народне автономije*, Карловци, 1899.
- Румењак Нивес, *Српски заступници у Банској Хрватској: Оквир за колективну биографију: 1881–1892*, Загреб 2003.
- Иста, *Политичка и друштвена елита Срба у Хрватској поткрај XIX стољећа: Успон и пад Српског клуба*, Загреб 2005.
- Szente Zoltán, *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2010.
- Somogyi Éva, *Abszolutizmus és kiegyezés*, Budapest, 1981.
- Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, књига 2, *Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд, 1992.
- *Срби у Хабзбуршкој монархији: 1526–1918*, књига 2, *Од Благовештенског сабора до слома Аустроугарске: 1861–1918*, аутори Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић.
- Стајић Васа, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад, 1950.
- Исти, *Светозар Милетић*, Београд, 1938
- Takács Péter, *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*, Budapest, 1991.
- Tanczik Balázs, *Egyházi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX század második felében*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2012.
- Тејлор Ален Џон Персивал, *Хабзбуршка монархија 1809–1918: историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд, 2001, 152.
- Томандл Миховил, Др. *Светислав Касапиновић: прилог националној и црквено-политичкој историји Срба у Војводини*, Панчево, 1940.
- Tóth Ede, *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek 1826–1874*, Budapest, 1967.
- Улмер Гашпар, *Посед Бајша: Спахије и кметови 1751–1849*, Нови Сад, 1986

- Хегедиш Антал, Чобановић Катарина, *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767–1867*, Нови Сад, 1991.
- Héjja Julianna Erika, *Békés vármegye archontológiája (1699) 1715-1950: Főispánok és alispánok*, Gyula, 2002.
- Csáky Moritz, *Der Kulturkampf in Ungarn: die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Hermann Böhlau: Graz – Wien – Köln, 1967.
- Чубриловић Васо, *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1930.
- Salacz Gábor, *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*, München: Aurora Könyvek, 1974.

Чланци, расправе, прилози, библиографије

- Beluszky Pál, *A szabad királyi városok a dualizmus korában*, Településföldrajzi Tanulmányok, бр. 3 (2014), 3-17.
- Bertényi Iván, *Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai háttéréről*, „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére, Eger 2011, 333–348.
- Bödő László, *A modern sport kibontakozása 1880–1918*, Baranya megye testnevelés- és sporttörténete 1867–1945, főszerkesztő Bezeredy Győző, Pécs, 1987, 42-98.
- Васин Горан, *Црквено-народни сабори у политици Срба пречана 1690–1848*, Извори о историји и култури Војводине: Зборник радова 2, уредник Дејан Микавица, Нови Сад, 2010, 65-122.
- Wiener György, *A többségi elv és a bizalmi kérdés a dualizmus kormányzati rendszerében*, Jogtörténeti Szemle, бр. 3 (2007), 68-88.
- Гавриловић Славко, *Декрети за плем. Петра Косића, заставника из прве половине XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 56 (1997), 147-151.

- Грујић Радослав, *Проблеми историје Карловачке митрополије: постанак Крушедолске митрополије*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига II, свеска 1 (1929), 53-65.
- Ђере Золтан, *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868. године*, Истраживања, бр. 14 (1992), 63-78.
- Живојиновић Јован, *Угарска статистика и Срби у Угарској*, Летопис Матице српске, бр. 222 (1903), 75-99.
- Јагодић Милош, *Процена броја Срба (1880–1890)*, Српске студије, бр. 1 (2010), 39-80.
- Katus László, *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*, Kisebbségkutatás-Minorities Studies and Reviews, No. 3 (2003), 536-546.
- Кеваго Ласло, *Статистичка испитивања друштвено-економског положаја јужних Словена у Мађарској почетком XX века*, Зборник Матице српске за друштвене науке бр. 54 (1969), 33-65.
- Klestenitz Tibor, *Két nagyülés Budapesten*, Médiakutató 1 (2013), 53-64.
- Kopasz Gábor, *Baranya megye háromnegyedévszázados monográfiája*, Baranyai helytörténetírás: A Baranya megyei levéltár évkönyve 1971, szerkeszti Szita László, Pécs, 1972, 107-141.
- Koncz Ibolya Katalin, *A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája a képviselőház előtt*, Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica, Tomus XXXI. (2013), 55-65.
- Koroknai Ákos, *A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon (II. rész)*, Baranyai helytörténetírás: A Baranya megyei levéltár évkönyve 1985–1986, szerkeszti Szita László, Pécs, 1986, 215-258.
- Костић Мита, *Већања у бечкој влади о постулатима Благовештенског сабора за обновом Српске Војводине*, Историјски часопис 12-13 (1961–1962), 239-268.
- Крестић Василије, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник 1, уредник Дејан Медаковић, 91-112.

- Исти, *О Борђу Стратимировићу и његовом политичком програму из 1872. године*, Зборник за историју [Матице српске] бр. 18 (1978), 31-49.
- Исти, *О сукобу Светозара Милетића са Ником Максимовићем из 1873. године*, Зборник за историју [Матице српске], бр. 4 (1971), 143-150.
- Крестић Петар, *Србске народне новине о Стефану Сечењију: поводом 200-годишњице рођења*, Зборник Матице српске за историју, бр. 44 (1991), 111-116.
- Лебл Арпад, *Војвођанске грађанске партије у светлости записника пеиштанског парламента*, Југословенски народи пред Први светски рат, приредио Васа Чубриловић, Посебна издања САНУ књига 416, Београд, 1967, 417-482.
- Љушић Радош, *Писма Данила Медаковића и Карла Пацека о кнезу Михаилу: прилог за биографију*, Врањски гласник 31-32 (1998/1999), 55-68.
- Месарош Шандор, *Партијско-политичке борбе у Бачкој и Банату за време избора за Угарски парламент 1825–1918*, Истраживања, бр. 12 (1989), 5-152.
- Миланков Владимир, *Барон Федор Николић од Рудне*, Темишварски зборник, бр. 3 (2002), 95-112.
- Раденић Андрија, *Парламентарна страначка борба Срба под Угарском у критичним годинама новог раздобља после Берлинског конгреса 1878 – 1887*, Истраживања, бр. 10 (1983), 183-251.
- Радојчић Никола, *Александар Стојачковић као историк: прилог повесници српске историографије*, Извештај Српске Велике Гимназије Карловачке. Школска година 1910./11., година 59 књига 52, Сремски Карловци, 1911, 19-55.
- Révész László, *Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918*, Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete, Band 3, Jahrgang 1971, 88-122.
- Исти, *Parteipolitik, Parlamentarismus und Nationalitätenpolitik im liberalen Ungarn*, Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete 9 (1978), 123–158.

- Руварац Димитрије, *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској 1690–1903*, Сремски Карловци, 1903, 1-28.
- Székely Vera, *A központi államigazgatás tisztviselői a dualizmus korában, 2. rész M. kir. Miniszterelnökség, A király személye körüli M. kir. Minisztérium, M. kir. Belügyminisztérium*, Budapest, 1980, 118.
- Иста, *A Belügyminisztérium tisztviselői 1867–1885*, Levéltári közlemények 44-45 (1973-1974), 573-591.
- Стајић, Васа, *Мандић Теодор*, Новосадске биографије из архива Новосадског магистрата, свеска 3, Л-О, Нови Сад, 1938, 28-34;
- Tamás Ágnes, *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében*, 1874, X. RODOSz Konferencia-kötet, Kolozsvár, 2009, 418-428.
- Томандл Миховил, *Милетићев башахидски пораз и Тителски избор 1875*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књига VII, свеска 1-3, 377-388.
- Форишковић Александар, *Племство код Срба у XVIII веку*, Зборник за историју [Матице српске] бр. 24 (1981), 37-49.
- Csizmadia Andor, *A miniszteri felelősség kialakulása és fejlődése Magyarországon, A miniszteri és államtitkári felelősség: A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata, szerkesztette és összegző tanulmányt írta Kilényi Géza*, Budapest, 1981, 5-64.

СПИСАК ТАБЕЛА

1. Национални састав бирачког тела Угарске 70-их година XIX века.
2. Однос броја бирача и укупног становништва у Угарској од 1848. до 1910. године.
3. Становништво Суботице, Сомбора, Новог Сада, Бачке жупаније и Шајкашког батаљона по вероисповести 1869. године.

4. Становништво Темишвара, Вршца, Тамишке жупаније, Торонталске жупаније, Великокикиндског диштрикта, Панчева, Српско-банатске војне границе и Угарске по вероисповести 1869. године.
5. Становништво јужне Угарске по вероисповести 1880. године.
6. Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1880. године.
7. Становништво јужне Угарске по вероисповести 1890. године.
8. Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1890. године.
9. Становништво јужне Угарске према вероисповести 1900. године.
10. Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1900. године.
11. Становништво јужне Угарске према вероисповести 1910. године.
12. Становништво јужне Угарске према матерњем језику 1910. године.
13. Годишња стопа експоненцијалног прираштаја различитих вероисповести јужне Угарске у периоду од 1880. до 1910. године.
14. Годишња стопа експоненцијалног прираштаја становништва различитог матерњег језика у јужној Угарској у периоду од 1890. до 1910. године.
15. Расподела посланичких мандата на Угарском сабору после избора 1884. у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији.
16. Расподела мандата на Угарском сабору у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији после избора 1887. године.
17. Расподела мандата у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији приликом избора за Угарски сабор 1892. године.
18. Расподела мандата у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији приликом избора за Угарски сабор 1896. године.
19. Расподела мандата у Бачкој, Торонталској и Тамишкој жупанији приликом избора за Угарски сабор 1901. године.
20. Страначка структура српских посланика на Угарском сабору (1869–1905).
21. Српски послани из редова владине странке по броју успешних избора за Угарски сабор (1861–1905).
22. Занимање српски посланика из редова владине странке уочи првог избора за Угарски сабор

23. Учешће српских посланика из редова владине странке у јавном животу.
24. Срби међу централним изборним чиновницима Бачке, Торонталске и Тамишке жупаније.
25. Срби међу среским управницима Бачке, Торонталске и Тамишке жупаније.
26. Срби међу градским чиновницима Сомбора, Новог Сада, Великог Бечкерека, Велике Кикинде, Панчева и Вршца.

СПИСАК ГРАФИКОНА

1. Старосна струкутра српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору приликом свог првог избора.
2. Старосна струкутра српских посланика из редова владине странке на Угарском сабору приликом свог последњег избора (1869–1905).

ПРИЛОГ

Биографије српских посланика на Угарском сабору из уже Угарске из редова владине странке (1869–1905)¹⁰⁷⁵

Бајић, Милош, барон од Варадије

Рођен је 7. фебруара 1827. године у Земуну, од оца Тодора и мајке Петрије рођене Обреновић. Тодор је 1832. купио имање Варадија, док је аустријско племство стекао 1857. Милош Бајић је 1882. постао аустријски а 1891. и угарски барон. Аустријско баронство је стекао пошто је за своја бројна добротинства одликован Редом гвоздене круне другог степена. Имао је старијег брата Лазара и млађе Јеврем и Атанасија, као и сестру Катарину. Лазар и Јеврем су преминули у младо доба, док је Атанасије поред две ћерке (Љубице и Марије) имао и синове Ивана и Милана. На њих је Милош Бајић 1895. пренео своју титулу угарског барона и право чланства у Великашком дому, пошто му је син Михаило којег је добио у браку са Катарином Харимовом умро раније. Такође је преко братанице (синовице) био у родбинским везама са знаменитом породицом Талијан, јер је Атанасијева кћи Марија била удата за Белу Талијана од Визека. Милош Бајић је образовање стекао у Угарској. Најпре је похађао школу у Шопрону, а затим Реформатски колегијум у Тати, док је више науке свршио у Пешти. За живота српског кнеза Михаила боравио је на његовом двору. После кнежевог убиства наследио је део имовине у вредности од око 10 милиона форинти. Иако до позних година није говорио мађарски језик од 1884. до 1892. је био заступник моравичког изборног округа у Угарском сабору. Био је члан привредног одбора. Заједно је са братом од тетке бароном Федором Николићем од Рудне финансирао 1888. и 1889. године штампање листа *Српски дневник*. Био је познат по узорној управи својих имања у Угарској и Румунији. У више наврата је даривао мања новчана средства Матици српској, док је месец дана пре своје смрти поклонио 100 хиљада форинти за изградњу нове зграде новосадске српске вероисповедне гимназије.

¹⁰⁷⁵ Укључујући и биографије лица из Средње левице Калмана Тисе пре 1875.

Преминуо је 12. августа 1897. у летовалишту Аусе, а сахрањен је у породичној гробници на имању Варадија.¹⁰⁷⁶

Бибић, Димитрије, племенити од Јенопоља

Рођен је 5. новембра 1826. у Меленцима. Отац Павле био је меленачки парох. Правне студије је свршио у прешовском лицеју, а затим је био чиновник Великокикиндског диштрикта. Накратко је од 1859. до 1861. обављао дужност краљевског бележника у Новом Саду. Уочи укидања Великокикиндског диштрикта заузимао је положај диштриктског поткапетана. Изабран је за посланика на Угарском сабору 1875. Преминуо је 14. фебруара 1899. у Меленцима.¹⁰⁷⁷

Вуковић, Сава, племенити од Берексова

Рођен је 20. јула 1811. у Ријечи. Отац му је био велепоседник Сава из Тамишке жупаније, а мајка Ана рођена Николић. Деда му је био оснивач српске православне гимназије у Новом Саду. Мађарски језик је научио тек у току свог школовања. Иако је свршио правне студије, због чланства у либералном Ловашијевом кружоку, забрањено му је да се бави адвокатуром и јавним пословима. После амнестије 1840, изабран је за подбележника Тамишке жупаније. Касније је постао срески управник а затим и поджупан. Приликом избора за Угарски сабор 1848. је освојио мандат у Малом Бечкерекy. У току револуције је постао владин повереник у јужној Угарској а затим и министар правде у кабинету Берталана Семереа. После слома устаничке војске је

¹⁰⁷⁶ OSzK, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 15 (Badik Pál - Bajneg Ferenc), слика 379, читуља Атанасија Баића (на немачком језику), 5. новембар 1876, Беч; Исто, слика 380, читуља Јоване Бајић рођене Атанасијевић (на мађарском језику), 14. мај 1911, Будимпешта; *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai, XVII*, Budapest, 1896, 2; *Наше доба* бр. 60 од 2. (14.) августа 1897. године; *Браник* бр. 91 од 2. (14.) августа 1897. године; *Народност* бр. 49 од 3. (15.) август 1897; Sturm Albert (прир.), *Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1888, 170-171; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1897, 115; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, III, 81-82; А. Раденић (прир.), *Дневник Бењамина Калаја*, 34, 797; Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, 87, 92, 197.

¹⁰⁷⁷ *Браник* бр. 16 од 4. (16.) фебруара 1899; *Наше доба* бр. 12 од 4. (16.) фебруара 1899.

емигрирао у Енглеску одакле се вратио тек после Аустро-угарске нагодбе. За посланика на Угарском сабору је биран 1869. и 1872. године, али се дубоко разочарао у парламентарни живот у Угарској. Био је у браку са Ержебет рођеном Дадањи. У браку је добио кћерку Марију и сина Габора. Преминуо је 19. новембра 1872. у Лондону.¹⁰⁷⁸

Димитријевић, Милош

Рођен је 22. маја 1824. у Старој Кањижи, од оца Севера и мајке Софије (Чакић) из Куле. Свршио је филозофију у Пешти и правне студије у Прешову. Од 1849. је био у државној служби као срески судија све до 1865. године, а од 1869. до 1875. је деловао као главни школски надзорник у Бачкој жупанији. Заступао је Кулпин у Угарском сабору од 1865. до 1869, а такође је биран у истом месту и 1872, 1875, 1878, 1881 и 1883, док је 1887. изабран у Шајкашкој. Од 1868. је био потпредседник Матице српске а од 1888. председник. Учествовао је 1895. у оснивању Централног кредитног завода у Новом Саду. Више од десет година је обављао и дужност патрона новосадске српске велике гимназије. Био је ожењен Маријом рођеном Гавански. Преминуо је 3. марта 1896. у Новом Саду.¹⁰⁷⁹

Дракулић, Павле-Паја

Рођен је 7. септембра 1856. у Сомбору. Његов отац Гавра (Гаврило) је био срески судија у Кули, а затим судија краљевског суда у Сомбору, док му је мајка Емилија била родом из угледне сомборске породице Стојачковића. Александар Стојачковић му је био ујак. После завршене гимназије студирао је права у Будимпешти. Од 1882 до 1887. је деловао као правобранилац сирочадског стола Бачке жупаније, а затим се бавио адвокатуром у Сомбору. Приликом избора за Угарски сабор

¹⁰⁷⁸ Bessenyei Ferencz (прир.), *Vukovics Sebő emlékiratai. Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*, Budapest, 1894, VII-XII; Móricz Pál, *A magyar országgyűlési pártok*, I, 40-45; Б. Бешлин, Европски утицаји на српски либерализам, 507.

¹⁰⁷⁹ *Браник* бр. 23 од 22. фебруара (5. марта) 1896; Sturm Albert (прир.), *Új országgyűlési almanach 1887–1892*, 196; Ж. Милицавац, *Историја Матице српске*, III, 97-107.

1892. је освојио мандат у Сомбору са програмом Апоњијеве Националне странке. Исти успех је поновио и 1901, као и 1905. године, али као присталица владине Слободоумне странке. Биран је и за посланика на Српским црквено-народним саборима 1897. и 1902. Другом пиликом мандат му је поништила радикалска већина. Био је председник сомборске православне црквене општине, као и Сомборске српске певачке дружине. Од 1905. је живео у Будимпешти, где је радио као адвокат. У ноћи између 20. и 21. јула 1907. је прекинуо свој живот са метком из револвера. Иза себе је оставио око 400 хиљада круна дуга. Био је познат као немирна особа, више пута је учествовао и у двобојима.¹⁰⁸⁰

Еремић, Пантелејмон-Паја, племенити

Рођен је у Мохолу 1844. године. После правних студија радио је као адвокат у Великој Кикинди, а истовремено се активно бавио и привредним пословима. Годинама је управљао Првом диштриктском штедионицом, а учествовао је и у оснивању Мокринске заједнице за штедњу, Фрањевачко-Турско-Бечејске заједнице за штедњу, као и Српске меленачке заједнице за штедњу. Важио је за финансијског стручњака, био је веома имућан човек. Међутим, постојале су гласине да је своје богатство стекао на неморалан и противзаконит начин. До 1895. десет пута је био под истрагом у вези разних кривичних дела попут преваре и фалсификовања исправа, али правоснажно није осуђиван. Учествовао је на будимпештанској конференцији нотабилитета, као и на великом народном збору у Великој Кикинди 1884. Организовао је 1894. народни скуп у Великој Кикинди против вероисповедних законских предлога угарске владе. Биран је за посланика на Српским црквено-народним саборима 1890, 1897. и 1902. Такође је био великокикиндски посланик на Угарском сабору од 1901. са програмом владине Слободоумне странке. Био је члан управног одбора Бачке православне

¹⁰⁸⁰ *Наше доба* бр. 15 од 19. јула (1. августа) 1907; *Наше доба* бр. 17 од 26. августа (8. септембра) 1907.; Fabro Henrik-Ujlaki József (прир.), *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*, Budapest, 1905, 254; Csoór Gáspár (прир.), *Bácska társadalmi élete. Ezer arcképpel*, Budapest, 1909, 46; Горан Васин, *Сабори раскола. Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд, 2015, 629, 649.

епархије. Иако је у државној политици припадао владиној странци, у погледу српске аутономије је био близак радикалима Јаше Томића. Убијен је 5. јануара 1904. године у Великој Кикинди. Злочин су починили браћа Младен и Ђуро Шибул, јер им је Еремић наводно својим зеленашким зајмом и кривотвореним уговорима и меницама упропастио оца.¹⁰⁸¹

Зака, Александар, племенити од Бајше

Рођен је 1838. године од оца Стефана и мајке Јулијане (Домонкош). Александрова сестра Берта је била удата за Жигмонда из угледне породице Војнић од Бајше, а сестра Исидора за Дежеа (Дезидерија) Громона, великог жупана Бачке жупаније и каснијег државног секретара министарства одбране. Од младости је учествовао у јавном животу. Деловао је као правосудни чиновник Бачке жупаније. Биран је за посланика на Угарском сабору 1861, 1875, као и 1878. Био је ожењен Маријом рођеном Бошањи. Упркос својим породичним везама са угледним мађарским породицама, остао је верник Српске православне карловачке митрополије. Преминуо је у Будимпешти 2. фебруара 1880.¹⁰⁸²

Зака, Ђорђе, племенити од Бајше

Рођен је 1839. године. Отац Стефан је био чиновник Бачке жупаније и потпуковник у мађарској револуционарној војсци, а мајка Јулијана је потицала из мађарске породице Домонкош. По образовању је био правник. Уочи избора за Угарски сабор 1875. је обављао дужност средског судије у Сенти. У мају 1876. је наименован за

¹⁰⁸¹ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-548, Велики жупан Торонталске жупаније Ј. Ронаји-министру унутрашњих послова Карољу Хијеронимију, 37 sz. biz./1894, 16. април 1894, Велики Бечкерек; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901 – 1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 250; *Bácska* бр. 3 од 8. јануара 1904. године.

¹⁰⁸² Országos Széchényi Könyvtár (=OSzK), Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 572 (Zakariás Margit - Zathureczky Vendel), слика 43, смртovníца Александра Заке.

председника суда у Великој Кикинди. Био је ожењен Катицом рођеном Касоњи. Преминуо је 20. априла 1882. у наведеном месту. Сахрањен је по православном обреду.¹⁰⁸³

Зака, Милан, племенити од Бајше

Рођен је 29. јула 1860. у Сентомашу од оца Петра и мајке Илоне (Ћендић). Гимназију је завршио 1877. у Сомбору, док је студије права слушао у Будимпешти. Почасни подбележник Бачке жупаније је постао 1880, док је три године касније изабран за подбележника. Затим је 1887. именован за почасног приседника сирочадског стола. Од 1890. до 1892. је деловао као срески управник Жабаљског среза. Приликом избора за Угарски сабор 1892. је изабран за посланика у Шајкашкој са програмом владине Слободоумне странке. Исти успех је поновио и 1896. Такође је 1890. био посланик на Српском црквено-народном сабору. Својим гласом је допринео избору темишварског владике Георгија Бранковића за патријарха. Од 1902. до 1908. је обављао дужност великог жупана Панчева и Вршца. Приликом пензионисања одликован је Витешким крстом Леополдовога реда. Од 1910. до 1918. је поново заступао Тителски изборни округ у Угарском сабору. Био је члан управног одбора Штедионице чиновника. Преминуо је 10. јануара 1930. у Будимпешти. Обред је предводио српски православни прота Радивој Викар. На сахрани су у име мађарског сабора присуствовали посланици Вилмош Шимеги, Хенрик Бела и Ендре Латиновић. Некадашњу Странку националног рада Иштвана Тисе је заступао Шандор Војнић.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸³ Országos Széchényi Könyvtár (=OSzK), Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 572 (Zakariás Margit - Zathureczky Vendel), слике 27-29, читуље Ђорђа Заке Бајшанског.

¹⁰⁸⁴ Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc (прир.), *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*, Budapest, 1910, 465-466; *Magyar Országos Tudósító. Kézirat* бр. 9 од 13. јануара 1930; *Политика* бр. 7790 од 11. јануара 1930.

Зака, Стефан, племенити од Бајше

Рођен је 1861. у Баји од оца Петра и мајке Илоне (Ћендић). Правничко образовање је стекао у Будимпешти, после чега се бавио адвокатуром у Сомбору. Био је члан муниципалног одбора Бачке жупаније. Приликом ванредних избора за Угарски сабор у фебруару 1901. је изабран за посланика у Тителу. Исти успех је поновио и у октобру 1901. Био је члан IX саборског одбора за проверу мандата. Међутим, већ је наредне године поднео оставку, јер је изабран за краљевског бележника у Сенти. Затим је исту дужност обављао и у Панчеву. Био је ожењен Меланијом Михајловић, сестром Корнелија Михајловића. Важио је за страственог љубитеља коњичких трка, што је у више наврата потврдио као њихов организатор у Сомбору. Преминуо је 14. маја 1918. у Панчеву.¹⁰⁸⁵

Ивановић, Иван племенити од Сентивана

Рођен је 15. септембра 1859. у Баји. Средњошколско образовање је стекао у свом родном месту, док је права студирао у Будимпешти, где је и стекао адвокатску диплому. Под подстицајем оца Павла, који је био оснивач владине Слободоумне странке у Баји, рано се укључио у јавне послове. Био је члан муниципалног одбора града Баје, као и муниципалног одбора Бачке жупаније. Од 1892. до 1901. је у два мандата заступао Куплински изборни округ у Угарском сабору. Од 1901. се бавио адвокатуром у Будимпешти, док је 17. маја 1913. на ванредним изборима у Турском Бечеју поново изабран за посланика. Био је ожењен кћерком Лазара Дунђерског Милком (Емилијом). Преминуо је 30. новембра 1937. у Будимпешти.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁵ *Vadász- és Versenylap* бр. 52 од 3. септембра 1893. године; *Исто* бр. 66 од 29. августа 1896; *Исто* бр. 72 од 21. септембра 1898; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, Budapest, 1901, 397; *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IX, Budapest, 1902, 362; OSzK, FM 8/35797, ролна микрофилма 572, снимци 30-31, читуље Стефана Заке Бајшанског (на мађарском језику).

¹⁰⁸⁶ Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1897 – 1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 260; *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIX, Budapest, 1913, 24; OSzK, FM 8/35797, ролна микрофилма 208 (Issekutz Béla - Ivkovic György), слика 711, читуља Ивана Ивановића од Сентивана.

Исаковић, Милан

Рођен је 1844. у Великој Кикинди. После правних студија 1877. је именован за почасног среског управника, док је од 1880. обављао дужност приседника сирочадског стола. Затим је деловао као срески управник у Ковачици од децембра 1883. до октобра 1884, када је изабран за посланика на Угарском сабору пошто је у уздинском изборном округу победио Михаила Полита-Десанчића. Исти успех је поновио и 1887. године. У Угарском сабору је био члан управног одбора и члан-заменик угарске делегације. Приликом наредних избора 1892. такође је покушао да се домогне мандата, али је претрпео тежак пораз од Стевана Јовановића, што јасно сведочи да је изгубио подршку унутар владине Слободоумне странке. Био је посланик и на Српском црквено-народном сабору 1885, биран је у перлешком срезу. Од 1887. до 1896. је обављао дужност директора Мокринске народне штедионице, а био је и члан управног одбора Торонталских локалних железница. Иако је био имућан, пред крај живота је запао у тешке финансијске проблеме. Преминуо је после 1910. године.¹⁰⁸⁷

Јагић, Јосиф

Рођен је 1849. у Мохачу као син сиромашних земљорадника. Пошто је завршио правни факултет у Будимешти од 1877. се бавио адвокатуром у свом родном месту. Био је један од оснивача Мохачког атлетичарског клуба, који га је 14. новембра 1888. изабрао и за свог првог председника. Биран је 1890. и 1897. за посланика на Српским црквено-народним саборима, где је од 1890 био члан Саборског одбора петнаесторице, а од 1892. је деловао и као његов референт. Такође је био члан муниципалног одбора

¹⁰⁸⁷ Sturm Albert (прир.), *Új Országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1888, 233; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 45; *Központi Értesítő* бр. 1 од 5. јануара 1888; *Központi Értesítő* бр. 34 од 23. априла 1896; *Vasút- és Közlekedési Közlöny* бр. 42 од 13. априла 1887.

Мохача, као и муниципалног одбора Барањске жупаније. Од 1896. до 1901. је заступао Мохач у Угарском сабору. Био је члан молбеног одбора и VIII одбора за верификацију мандата. Учествовао је у писању монографије Барањске жупаније.¹⁰⁸⁸ Преминуо је 24. јуна 1911. у Мохачу.¹⁰⁸⁹

Јовановић, Стеван

Рођен је 1850. у Великој Кикинди. Основну школу је завршио у свом родном месту, а затим је слушао студије права у Будимпешти. Дуги низ година је радио као државни тужилац све док 1881. у Великој Кикинди није изабран за посланика на Угарском сабору. После истека трогодишњег мандата посветио се адвокатском послу у Будимпешти, а затим је именован за судију при сегединском судбеном столу. Приликом избора за Угарски сабор 1892. за посланика је биран у Уздину, исти успех је поновио и 1896. године, док је 1902. приликом допунских избора изабран за заступника Тителског округа. Више година је био председник пештанске српске православне црквене општине и члан патроната Текелијанума. Био је ожењен кћерком Лазара Дунђерског Олгом. Поседовао је велико имање у Торонталској жупанији. Преминуо је у 60. години живота од срчане капље 26. априла 1910. у Великој Кикинди.¹⁰⁹⁰

Кондороши, Ђорђе

Рођен је 1820. у Туркеву. Свршио је правне и богословске студије, познавао је српски, црквенословенски, мађарски, немачи, грчки и латински језик. За време

¹⁰⁸⁸ Várady Ferencz (прир.), *Baranya múltja és jelene*, I-II, Pécs, 1896.

¹⁰⁸⁹ Браник бр. 117 од 1911; Слога бр. 25 од 19. јуна (2. јула) 1911; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1896 – 1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 260; Kopasz Gábor, *Baranya megye háromnegyedévszázados monográfiája*, Szita László (прир.), *Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei levéltár évkönyve* 1971, Pécs, 1972, 124; Bödő László, *A modern sport kibontakozása 1880–1918*, Bezeredy Győző (прир.), *Baranya megye testnevelés- és sporttörténete 1867–1945*, Pécs, 1987, 60; Г. Васин, *Сабори раскола*, 519, 545-549, 642-643.

¹⁰⁹⁰ Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1897, 262; Слога бр. 16 од 18. априла (1. маја) 1910. године.

револуције 1848/49. године напустио је Нови Сад, радио је као професор у београдској реалци. У периоду Баховог апсолутизма се бавио адвокатуром у Новом Саду. Приликом избора градоначелника у Новом Саду 1861. био је истакнут за кандидата, али је одустао како не би дошло до неслоге међу бирачима. Изабран је Светозар Милетић. За посланика на Угарском сабору је изабран 1872. године. У Угарском сабору се после поделе унутар Деакове странке прикључио конзервативном крилу које је предводио барон Пал Шењеи. Приликом наредног саборског избора 1875. покушао је да формира нову српску конзервативну странку, али је доживео тежак пораз. Био је вишегодишњи фишкар Новосадске српске православне црквене општине и епархијске конзисторије. Преминуо је 20. јула 1891. у Новом Саду.¹⁰⁹¹

Луца, Петар

Рођен је 21. јуна 1838. у Помазу. Средњу школу је завршио у Будимпешти, а технички факултет у Бечу. Заједно са својих пет колега се 1857. спустио чамцем Дунавом од Беча до Црног мора, своје путописе је делом објавио под својим именом, делом под псеудонимом Кехеђи (*Úti Kalandok, Napkelet*).¹⁰⁹² Као инжињер је од 1861. радио у Пештанској жупанији, именован је и за почасног жупанијског главног инжињера. Од 1863. је дужи низ година живео на свом поседу у Помазу. Изабран је за посланика на Угарском сабору у Сентандреји 1875. и 1878. године са програмом Тисине Слободоумне странке. Ипак, са руководством странке се није слагао у погледу питања засебног угарског царинског подручја, а такође се залагао и за самосталну Угарску народну банку. Стога је напустио Тисину странку, али је убрзо променио своје мишљење. Од 1887. до своје смрти је био поново сентандрејски посланик са програмом Слободоумне странке. Бавио се и публицистиком, писао је о виноградарству, историји, археологији и привреди за Мађарске народне новине (*Magyar Néplap*) и Недељне новине (*Vasárnapi Újság*). Проучавао је штетан утицај филоксере у Француској.

¹⁰⁹¹ *Наше доба* бр. 53 од 10. (22.) јула 1891.

¹⁰⁹² Српски превод је објављен 2010. године: Федора Бикар (прир.), *Петар Луца и Дунавска авантура*, Будимпешта, 2010.

Преминуо је 28. децембра 1904. у Помазу. Лупино острво на Дунаву код Сентандреје је названо по њему.¹⁰⁹³

Мандић, Теодор

Рођен је 29. марта 1824. у Новом Саду, од оца Нестора и мајке Марије (Анастасијевић). Гимназију је завршио у свом родном месту, док је у Сегедину и Пожуну похађао студије филозофије. Предавања из права је слушао у Пешти, Бечу и Халеу, где је и докторирао 1849. са дисертацијом о брачном праву у Православној цркви. Крајем исте године је постао други секретар врховног жупана Бачке, Торонтала и Вршачког окружја Исидора Николића Србoградског. Затим је службoваo као срески начелник у Баји. Током 1859. је накратко био чиновник министарства унутрашњих послова у Бечу. Уочи укидања Војводства Србије и Тамишког Баната именован је за већника намесништва у Темишвару. Затим је службoваo при Угарском намесничком већу. После Аустро-угарске нагодбе је постао чиновник министарства просвете и богочасти задужен за питања везана за српску црквено-школску аутономију. Због либералног мишљења поводом устројства српске аутономије често је сумњичен као потајни присталица Милетићеве странке.¹⁰⁹⁴ Умировљен је у звању одсечног саветника 1892. Изабран је за посланика на Угарском сабору 1872, такође је био посланик и на Српским црквено-народним саборим 1865. и 1869–1871. Приликом избора председника Матице српске 1888. био је један од два истакнута кандидата, али је изабран Милош Димитријевић. Преминуо је 13. фебруара 1903. у Новом Саду.¹⁰⁹⁵

Михајловић, Јован

¹⁰⁹³ Ф. Бикар, *Сентандреја у огледу прошлости*, Нови Сад-Будимпешта, 2003, 97-98; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1901, 311.

¹⁰⁹⁴ Sztojácskovics Sándor, *A magyarországi gör. kel. szerb egyház önkormányzatáról*, Budapest, 1886, 34-35.

¹⁰⁹⁵ Мелхиор Ердужељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад, 1894, 432; Васа Стајић, *Новосадске биографије*, III, Нови Сад, 1938, 27-34. Своје мемоаре је објавио у три дела под насловом *Успомене из нашег црквено-народног живота*.

Рођен је 1831. у Белој Цркви. Средњу школу је учио у Сегедину и Бечу, правне студије је завршио у Бечу. Петнаест година је радио као војни судија при 9. хусарском пуку. Од 1878. до 1887. је заступао Белу Цркву на Угарском сабору.¹⁰⁹⁶

Михајловић, Корнелије

Рођен је 1863. у Будимпешти. Гимназију је завршио 1882. у Сомбору, а затим је у главном граду Угарске студирао право. Од 1889. до 1892. је био помоћник среског управника Жабалског среза, после чега је до 1901. био срески управник прво у Жабљу, а затим у Новом Саду. Приликом избора за Угарски сабор 1901. биран је за посланика у Кулпину. Од 1906. је био велики бележник Бачке жупаније, док је касније изабран за поджупана. Приликом пензионисања награђен је угарским племством. Био је у сродству са породицом Зака, јер му је сестра Меланија била удата за брата Милана Заке Стефана. У децембру 1906. је у Сомбору учествовао у оснивању Јужноугарског (мађарског) културног друштва.¹⁰⁹⁷

Николић, Александар, племенити од Рудне

Рођен је 13. новембра 1825. у Темишвару. Отац му је био велепоседник Јован а мајка Лујза рођена Поповић-Текелија. Његов брат Јован је био ожењен кћерком кнеза Милоша Обреновића Јелисаветом (Савком). Барон Федор Николић од Рудне му је био синовац. Средњошколско и више образовање је стекао у Пешти. Био је пардањски посланик на Угарском сабору од 1865. до 1875, док је од 1882. до 1884. заступао ловрински округ. Такође је биран и за посланика на Српским црквено-народним саборима 1869. и 1874. Обављао је дужност председника Друштва за регулацију тока реке Тамиш. Учествовао је у оснивању Природњачког друштва јужне Угарске. Од

¹⁰⁹⁶ Halász Sándor, *Országgyűlési almanach 1886. Képvisezőház*, Budapest, 1886, 117.

¹⁰⁹⁷ Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, 316; MNL OL, K 27, бр. 19120916, Записник од 16. септембра 1912. године, 4. тачка дневног реда, 20./М.Т.; Csoógr Gáspár (прир.), *Bácska társadalmi élete. Ezer arcképpel*, 22; Антал Бодор (прир.), *Сто година гимназије у Сомбору*, Суботица, 1972, 140.

1885. до 1895. је деловао као велики жупан градова Панчева и Вршца. Постао је почасни грађанин Панчева, Вршца и Темишвара. Наименован је за краљевског повереника на Српском црквено-народном сабору 1885–1886. Био је ожењен Агнезом Манасијом од Ходоња. У браку је добио сина Александра млађег и кћерке Илону и Марту. Преминуо је 17. јуна 1897. године.¹⁰⁹⁸

Николић, Федор, барон од Рудне

Рођен је 7. јуна 1836. у Темишвару. Отац му је био Јован Николић, чија се породица крајем XVII века настанила у Аустријској царевини. Племство им је у Бачкој жупанији проглашено 1743. Касније су уписани и међу племиће Торонталске жупаније. Предикат „од Рудне“ су стекли Јован Николић и његова браћа Петар и Александар 1840, док је Јован 1854. задобио и аустријско баронство.¹⁰⁹⁹ Мајка му је била Јелисавета (Савка) Обреновић, кћерка кнеза Србије Милоша Обреновића. Имао је четворицу браће: старијег Милоша и млађе Милана, Михаила и Младена. После губитка престола у Србији кнез Милош и кнегиња Љубица су у неколико наврата боравили на имању Јована Николића у Мацедонији (Торонталска жупанија)¹¹⁰⁰ Александар (старији) Николић од Рудне му је био стриц а Милош Бајић од Варадије брат од тетке. Док је као дечак боравио у Бечу подучавао га је Светозар Милетић. Свршио је 1858. правне студије у Грацу, док је затим до укидања Војводства Србије и Тамишког Баната радио при намесничком већу у Темишвару. Адвокатски испит (цензуру) је положио 1862. године. Приликом избора за Угарски сабор 1861. је изабран за посланика у пардањском срезу, а 1865. у Жомбољи. Припадао је Деаковој странци, али је 1867. положио свој мандат како би пропутовао западном Европом. После

¹⁰⁹⁸ *Torontál* бр. 138 од 19. јуна 1897. године; Országos Széchényi Könyvtár (=OSzK), Mikrofilmtár, FM 8/35797: Gyászjelentések gyűjteménye (1803–2006) (=FM 8/35797), ролна микрогилма бр. 364 (Neumayer Sándor - Nikolett Ede), слика 425, читуља Александра Николић оф Рудне (rudnai Nicolics Sándor); Исто, слика 430, читуља Агнесе Николић рођене Манасија (rudnai Nicolics Sándorné született hódonyi Manaszky Ágnes).

¹⁰⁹⁹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводину*, III (Од Темишварског сабора 1790 до Благовештенског сабора 1861), Нови Сад, 1963, 92-93.

¹¹⁰⁰ Р. Љушић, *Кнегиња Љубица*, Београд, 2013², 87, 92-93, 96-97, 198-199, 206-207.

убиства кнеза Михаила Обреновића наследио је значајан удео његове имовине у Угарској и Влашкој, до чије је поделе дошло тек 1873. године.¹¹⁰¹ Такође је после Михаиловог убиства као унук кнеза Милоша важио за једног од кандидата за српски престо. Уживао је извесну подршку Јована Ристића и Миливоја Петровића-Блазнавца, али је Стевча Михајловић био противан датој идеји. У разним комбинацијама у вези српског престола спомињао се и у првим годинама владавине кнеза Милана. Ипак му је заједно са наследницима из породице Бајић 1874. препустио део Михаиловог наследства. У току 1871–1873. је водио живу преписку са некадашњим управником имовине кнеза Михаила Карлом Пацеком.¹¹⁰² Махом се интересовао за привредна и финансијска питања.¹¹⁰³ Свега је једном приликом разматрао политичке односе унутар Кнежевине Србији. Био је скептичан према светлој будућности Србије због њене лоше владе.¹¹⁰⁴ Заступао је Аустријске државне железнице приликом покушаја да задобију концесију за изградњу гвозденог пута у Кнежевину Србији, али је доживео неуспех.¹¹⁰⁵ Од 1867. до 1881. није учествовао у политичком животу Угарске. Децембра 1878. је изабран за члана управног одбора Друштва за Српско народно позориште у Новом Саду, а септембра 1880. је постао члан Матице српске. Од 1882. до 1886. је био цивилни доглавник (адлатус) Босне и Херцеговине. За своје заслуге цар Фрањо Јосиф га је одликовао Редом гвоздене круне првог степена, такође је стекао и угарско баронство, као и доживотно наследно чланство у Великашком дому угарског сабора. Град Сарајево га је изабрао за почасног грађанина. Приликом избора за Угарски сабор 1887. је биран за посланика у Великој Кикинди, исти успех је поновио и 1892. године. Као саборски посланик са програмом владине Слободоумне странке је заједно са бароном Милошем Бајићем од Варадије у марту 1888. основао лист *Српски дневник*.

¹¹⁰¹ Архив Србије (=АС), Збирка Поклони и откупи (=ПО), кутија 72 (заоставштина Карла Пацека), бр. 97, Федор Николић-Карлу Пацеку, 26. март/7. април 1873, Вејеј.

¹¹⁰² О преписци Карла Пацека после убиства кнеза Михаила: Р. Љушић, *Писма Данила Медаковића и Карла Пацека о кнезу Михаилу. Прилог за биографију*, Врањски гласник бр. 31-32 (1998/1999), 55-58.

¹¹⁰³ АС, ПО, кутија 72, бр. 72, Федор Николић-Карлу Пацеку, 19./31. август 1871, Беч; бр. 79, Исти-Истом, 2./14. децембар, Пешта; бр. 94, Исти-Истом, 8./20. децембар 1872, Вејеј; бр. 97, Исти-Истом 26. март/7. април 1873, Вејеј.

¹¹⁰⁴ АС, ПО, кутија 72, бр. 88, Федор Николић-Карлу Пацеку, 8./20. јун 1872, Ахен.

¹¹⁰⁵ А. Раденић (прир.), *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Београд, 1976, 55, 596-597, 710-711, 763-765, 797; Сузана Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 102-103.

Циљ је био да се владине мере популаризују међу угарским Србима, а *Српски дневник* је требало и да буде званично гласило Срба владиних посланика, како у Угарском сабору тако и оних из Хрватско-славонског сабора. Међутим, већина Срба „владиноваца“ није желела ни материјално ни интелектуално да допринесе опстанку дневног листа, стога је он престао да излази крајем марта 1889. Од 1896. па до своје смрти Федор Николић је учествовао у раду Великашког дома. Био је члан адресног, финансијског и верификационог одбора, а такође је биран и за члана угарске делегације. Од 1888. је био председник пештанске српске православне црквене општине, такође је дуго низ година био и председник Тамишке аграрне штедионице. Обављао је и дужност председника Угарског трговачког деоничарског друштва. Именован је за краљевског комесара при Српским црквено-народним саборима 1890, 1892. и 1897. Био је ожењен Вилхелмином рођеном Хардег од Глаца. У браку је добио сина Федора млађег и кћерке Јовану (удата Дука од Кадара) и Савку (удата грофицу Хардег од Глаца и Махланда) Поред реда гвоздене круне, био је одликован и Таковским крстом, као и Официрским великим крстом румунске звезде. Преминуо је 27. фебруара 1903. на свом имању у Рудни.¹¹⁰⁶

Поповић, Васа

Рођен је 1830. у Старом Бечеју. Свршио је правне студије. На жупанијској скупштини Бачке жупаније 4. јуна 1867. је изабран за главног среског управника Старог Бечеја. На датој дужности је остао све до 1878. године када је изабран за посланика на Угарском сабору. Биран је у пет мандата (1878, 1881, 1884, 1887, 1892). Преминуо је 30. августа 1900. у Старом Бечеју.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁶ Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1901, 126-127; *Torontál* бр. 48 од 28. фебруара 1903; *Torontál* бр. 49 од 2. марта 1903; OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 364, слика 413, читуља барона Федора старијег Николића од Рудне (на мађарском језику); Владимир Миланков, *Барон Федор Николић од Рудне*, Темишварски зборник, бр. 3 (2002), 95-112.

¹¹⁰⁷ *Браник* бр. 100 од 26. августа (8. септембра) 1900; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1892, 295.

Радовановић, Ђорђе

Рођен је 1852. у Новом Саду. Склоност ка јавним пословима је наследио од свог оца Јована, који је био градски чиновник, чак је од 1878. до 1884. обављао и дужност градоначелника Новог Сада. Ђорђе је основно и средње образовање стекао у свом родном месту, док је права студирао у Будимпешти, где је и докторирао. Затим се дуги низ година бавио адвокатуром у Новом Саду. Био је новосадски градски представник, члан патроната Српске велике гимназије у истом месту, као и световни члан епархијске конзисторије Бачке епархије. Од 1901. до 1905. је заступао Стари Бечеј у Угарском сабору. Биран је за члана адресног одбора. Од 1910. је поново деловао у Угарском сабору као старобечејски посланик. Био је члан правосудног одбора. Преминуо је 15. септембра 1911. у Будимпешти од запаљења трбушне опне после операције слепог црева. Сахрањен је у Новом Саду.¹¹⁰⁸

Сабовљевић, Михаило-Миша

Рођен је 1836. у Великој Кикинди, од оца Арсенија и мајке Кристине (Јанковић). Стекао је правничко образовање и положио је адвокатску цензуру. У току 1861. је изабран за подбележника Великокикиндског диштрикта а наредне године за диштриктског сенатора. Приликом реорганизације угарског правосуђа 1872. постављен је за судију у свом родном месту. Од 1875. до 1881. и од 1884. до 1887. је заступао Велику Кикинду у Угарском сабору. На почетку своје политичке каријере подржавао је Српску народну слободоумну странку, док се касније приклонио већини Угарског сабора. Активно је учествовао у доношењу Кикиндског програма српских нотабилитета. После 1887. се више није бавио политиком, већ се посветио позиву

¹¹⁰⁸ *Застава* бр. 191 од септембра 1911; *Слога* бр. 36 од 4. (17.) септембра 1911; Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 344.

јавног бележника у Баји. Такођ је биран за посланика на Српском црквено-народном сабору 1879. Био је ожењен Маријом рођеном Трифунац од Батфе. У браку је добио синове Душана и Владимира, као и кћерке Даницу и Марију. Преминуо је 31. јануара 1901. у Баји.¹¹⁰⁹

Стајевић, Јован

Рођен је 11. априла 1838. у Мохачу. По занимању је био трговац, а такође је поседовао и земљу. Дуги низ година је био председник Опште мохачке штедионице, коју је основао 1872. Био је члан муниципалног одбора Барањске жупаније, као и Печујске привредне коморе. Биран је за посланика на Српским црквено-народним саборима 1879. и 1881. године. Од 1887. је обављао дужност градског судије у Мохачу. Због заслуга које је стекао приликом поплаве 1891. је одликован златним крстом за заслуге. Заступао је Мохачу у Угарском сабору од 1892. до 1896. и од 1901. до 1905. године. Преминуо је у Мохачу 11. јуна 1927.¹¹¹⁰

Стојачковић, Александар

Рођен је 22. маја 1822. у Сомбору у угледној породици, од оца Луке и мајке Софије (Ђекић) из Осијека. Школовао се у Пешти за правника, а у Сремским Карловцима је отпочео богословске студије. Написао је већи број радова о српској средњовековној историји за *Сербске народне новине* Теодора Павловића, као и за *Сербски летопис*. У току 1847. и 1848. је предавао општу историју, историју српског народа у Угарској и библијску историју у српској гимназији у Карловцима. Његовим

¹¹⁰⁹ OSzK, Mikrofilm tár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 478 (Szabó Rókus - Szaday Hugó), слика 871, смртовница Арсенија Сабовљевића, 23. август 1880, Арад; Исто, слика 872, смртовница удове Марије Сабовљевић, 15. август 1908, Сента; Исто, слика 873, читуља Михаила Сабовљевића, 1. фебруар 1901, Баја; *Наше доба* бр. 9 од 21. јануара (3. фебруара) 1901; *Српски сион* бр. 4 од 28. јануара 1901, 67; Halász Sándor, *Országgyűlési almanach 1886. Képvisezőház*, 154.

¹¹¹⁰ Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1892 – 1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 312; Исто, *Országgyűlési almanach 1901 – 1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 362; *Застава* бр. 130 од 29. августа (10. септембра) 1879. године; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, II, 39.

залагањем је основана Српска читаоница у Сомбору. Иако је желео да се замонаши, у току револуције 1848. се укључио у српски народни покрет. Био је члан Главног народног одбора и секретар војводе Стефана Шупљикца. У току 1849. је објавио књигу *Черте живота народа србског у унгарским областима* у којој је описао повесницу угарских Срба од 895. до 1848. Стојачковићев главни циљ је био да истакне заслуге Срба за хабсбуршки двор, што је чинио у намери да оправда захтев за засебном територијом у Аустријској царевина. Нешто измењен текст је објављен 1860. на немачком језику. За своје заслуге на пољу списатељства је 1864. изабран за члана Књижевног одељења Матице српске. После револуције је постао чиновник при земаљском намесништву у Темишвару, а од 1861. до 1867. је деловао при Угарском намесничком већу у Будиму, а затим у министарству унутрашњих послова. Умировљен је 1884. у звању министарског одсечног саветника. Накратко је 1860. био постављен за привременог градоначелника у Вршцу, а 1866. је деловао као краљевски повереник у Великокикиндском диштрикту. Залагао се за очување Диштрикта као засебне муниципије. Своје погледе је изнео у спису *Питање великокикиндског диштрикта са државноправног гледишта*, који је 1868. објавио на српском а 1871. на мађарском језику. Заступао је свој родни град на Благовештенском сабору и на Угарском сабору од 1867. до 1869. Био је врашки (1884–1887) а затим и белоцрквански посланик (1887–1892) на Угарском сабору. Уређивао је 1888–1889. политички лист Српски дневник у Будимпешти. Бирао је за посланика на Српским црквено-народним саборима 1885. и 1890. Деловао је и као председник српске православне црквене општине у Будиму, а такође је био и вирилни члан муниципалног одбора угарске престонице. Ступио је 1851. у брак са Јекатарином Конст. Добио је кћерке Јулку, Олгу и Софију. Преминуо је 3. јула 1893. у Будимпешти.¹¹¹¹

¹¹¹¹ OSzK, Mikrofilmtár, FM 8/35797, ролна микрофилма бр. 466 (Stiglitz Henrik - Strack Henrik) слика бр. 408, читуља Јекатерине Стојачковић, 29. јун 1877, Будимпешта; Исто, слика бр. 407, смртваница Александра Стојачковића, 3. јул 1893, Будимпешта; Александар Стојачковић, *Живот Луке Стојачковића. Сенатора и директора србско-народни основни школа у Сомбору*, Летопис Матице српске, књига 129, свеска 1 (1882), 130-136; Никола Радојчић, *Александар Стојачковић као историк. Прилог повесници српске историографије*, Извештај Српске Велике Гимназије Карловачке. Школска година 1910./11., година 59 књига 52, Сремски Карловци, 1911, 19-55; Sturm Albert (прир.), *Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1888, 313-314.

Стојковић, Петар

Рођен је у Суботици 1816. године. По образовању је био лекар. За време Баховог апсолутизма се преселио из Суботице у Сомбор. Приликом рестаурација Бачке жупаније 28. децембра 1871. је изабран за жупанијског главног лекара. На датом положају је остао до децембра 1877. године.¹¹¹² За посланика на Угарском сабору је биран 25. новембра 1878. После истека трогодишњег мандата није био поново истакнут за кандидата. У суштини није узимао активног учешћа у политичком животу. Приликом оснивања Историјског друштва Бач-Бодрошке жупаније у маја 1883. био је један од оснивача.¹¹¹³ Такође је био члан Сомборске српске читаонице, 1886. је изабран за њеног председника, годину дана је обављао дату дужност.¹¹¹⁴ У више наврата је био и члан управног одбора мађарске Читаонице у Сомбору.¹¹¹⁵ Био је ожењен са познатом добротворком Лилом (Јелисаветом) рођеном Мањи. Преминуо је 19. новембра 1890. у Сомбору.¹¹¹⁶

Стратимировић, Ђорђе, племенити

Рођен је 19. фебруара 1822. у богатој српској породици у Кулпину, од оца Василија и мајке Јулијане (Петровић). После гимназије определио се за војну службу. Свршио је Војну инжињерску академију и служио је у аустријској војсци до 1843. године, када се повукао на своје имање у Кулпину. Оженио се кћерком Ђорђа Заке Бајшанског Маријом. После смрти своје супруге 1848. године, ступио је у брак са Албином Бек. Популарност у народу је стекао захваљујући својој улози у народном покрету у току револуције 1848–1849. Као посланик на Благовештенском сабору залагао се за сарадњу са Хрватима. Био је посланик на Српским црквено-народним

¹¹¹² Móricz Zsigmond, *A legújabb kor 1867–1906*, Bács-Bodrog vármegye. Magyarország vármegyéi és városai (ур. Borovszky Samu) II, 259-262

¹¹¹³ *A Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat Évkönyve*, I. évf. I. füzet (1885), 1.

¹¹¹⁴ Р. Плавшић, *Монографија Читаонице „Лаза Костућ“ 1845–1960*, 92-93.

¹¹¹⁵ Grosschmid Gábor, *A zombori Magyar Olvasókör félszázados története. Az ötvenedik évforduló megünneplése alkalmából*, Zombor, 1894, 30-31, 53.

¹¹¹⁶ *Bácska* бр. 90 од 21. новембра 1890. године.

сабори 1864–1865 и 1869. Заступао је Велики Бечкерек у Угарском сабору од 1865. до 1872. Начелно је припадао Деаковој странци, али је у свом политичком деловању показао знатну самосталност. После пораза на изборима 1872, покушао је да оснује српску странку, али са умеренијим опозиционим програмом од Бечкеречког. Међутим, претрпео је неуспех. Напустио је јавни живот у Угарској, а 1877. се преселио у Беч. Преминуо је 15. децембра 1908.¹¹¹⁷

Телечки, Риста

Рођен је 17. јануара 1845. у Куманима. Правне студије је завршио у Будимпешти. Био је подбележник Великокикиндског диштрикта, затим приседник сирочадског стола и срески управник Торонталске жупаније. Изабран је 1893. за првог градоначелника Велике Кикинде. Дату дужност је обављао до 1896. када је постао посланик на Угарском сабору, где је заступао Велику Кикинду. Исти успех је поновио и 1904, 1905 и 1910. године. Преминуо је 11. априла 1914. у Великој Кикинди.¹¹¹⁸

Хаци, Јован

Рођен је 5. априла 1851. у Сентешу у Чонградској жупанији. Отац му је био грчког порекла, док му је мајка била Српкиња Марија Јовановић родом из Јасберења. По занимању његов отац Ђорђе је био правник, а већину свог живота је провео као градски чиновник. Имали су петоро деце од којих је Јован био најстарији. Основно и средњошколско образовање је стекао у свом родном месту, после чега је студирао медицину у Будимпешти. Затим је од 1874. до 1878. радио у угарској престоници као лекар у болници Светог Рока. У току 1878. је Јован приликом посете својој родбини у Бачкој Тополи одлучио да конкурише за место лекара у датом месту. После чега је од

¹¹¹⁷ Жарко Димић, *Ђорђе Стратимировић у револуцији и рату 1848–1849*, необјављена одбрањена докторска дисертација Филозофски факултет, Нови Сад, 2015, 4-15; Ђорђе Стратимировић, *Успомене* (прир. Жарко Димић), Нови Сад, 2013, 211.

¹¹¹⁸ Végváry Ferenc-Zimmer Ferenc, *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*, Budapest, 1910, 444; *Слога* бр. 14 од априла 1910.

1878. до 1901. деловао као лекар у Бачкој Тополи. Оснивање болнице у наведеном насељу се везује за његово име. Велике заслуге је стекао 1892. приликом превенције епидемије колере. Као признање за његов рад Удружење лекара Бачке жупаније га је 1899. изабрало за свог председника, док га је Земаљско удружење лекара изабрало за члана управног одбора. У току 1885. је учествовао у оснивању Добровољног ватрогасног друштва у Бачкој Тополи чији је био и први комадант. У два наврата је са програмом Националне странке неуспешно покушавао избор за Угарски сабор у врбашком изборном округу, док је 1901. освојио мандат. Био је члан I одбора за проверу мандата. Преминуо је 13. јуна 1903. године. Становништво Бачке Тополе му је подигао споменик 1908, а дом здравља у датом месту и данас носи његово име.¹¹¹⁹

¹¹¹⁹ Sturm Albert (прир.), *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*, 269. Опширније: Brindza Károly. *Dr. Hadzsy János. Az orvos és az ember*, Topolya, 1990.

Биографија аутора

Кристиан (Миодраг) Јерић је рођен 19. 09. 1989. у Сомбору, Република Србија. Основну школу и гимназију је завршио у родном месту, а основне академске студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 2011/2012. године са просечном оценом 9,83 (девет и 83/100). Мастер академске студије историје је завршио на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2012/2013. академске године (просечна оцена 10,00). Мастер рад под насловом *Друштвено-политичка историја Сомбора у другој половини XIX века (1867–1890)* је одбранио 26. 09. 2013. године. Докторске студије историје је уписао у децембру 2013. на катедри за Националну историју новог века на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Од 2014. је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Укључен је на пројекат „Српска нација-интергративни и дезинтегративни процеси“ ев. бр. 177014. Објавио је седам научних радова у домаћим часописима. Служи се српским, мађарским, немачким, као и енглеским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора КРИСТИАН ЈЕРИЋ

Број индекса 5И130001

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“: СРПСКИ ПОЛИТИЧАРИ ИЗ УЖЕ УГАРСКЕ,
ПРИСТАЛИЦЕ УГАРСКЕ ВЛАДЕ (1867–1905)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 24. 05. 2017.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора КРИСТИАН ЈЕРИЋ

Број индекса 5И130001

Студијски програм ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Наслов рада СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“: СРПСКИ ПОЛИТИЧАРИ ИЗ УЖЕ
УГАРСКЕ, ПРИСТАЛИЦЕ УГАРСКЕ ВЛАДЕ (1867–1905)

Ментор ПРОФ. ДР РАДОШ ЉУШИЋ

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 24. 05. 2017.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРБИ „ВЛАДИНОВЦИ“: СРПСКИ ПОЛИТИЧАРИ ИЗ УЖЕ УГАРСКЕ, ПРИСТАЛИЦЕ УГАРСКЕ ВЛАДЕ (1867–1905)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 24. 05. 2017.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.